tec

DIRECŢIA GENERALĂ A ARHIVELOR STATULUI DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DAMIAN P. BOGDAN

PALEOGRAFIA ROMÂNO-SLAVĂ

TRATAT SI ALBUM

O

BUCUREŞTI - 1 978

LUCRAREA A FOST DISCUTATĂ-ŞI AVIZATĂ DE CĂTRE COMISIA ŞTIINŢIFICĂ PENTRU PROBLEME ARHIVISTICE LA 30 MARTIE 1976

VOLUMUL A APĂRUT PRIN GRIJA SERVICIULUI PUBLICAŢII DIN DIRECŢIA GENERALĂ A ARHIVELOR STATULUI

CUV ÎN T ÎNAINTE

Intre preocupările de prim plan ale Direcţiei generale a Arhivelor Statului stă publicarea lucrărilor originale de specialitate, alcătuite ca rod al cercetării bogatului tezaur documentar ce-l are în păstrare, răspunzînd astfel exigenţelor cultural-educative ale societăţii noastre socialiste.

Este îndeobşte cunoscut faptul că începînd din secolul al XIV-lea şi pînă la jumătatea secolului al XVII-lea, în cancelariile domneşti ale ţărilor române s-a folosit alfabetul chirilic pentru scrierea în limba slavonă, trecîndu-se apoi, treptat, la scrierea în limba română dar cu aceleaşi caractere grafice pînă spre jumătatea secolului al XIX-lea. Arhivele Statului, deţinătoare a celor mai vechi texte româno-slave, prin publicarea unor astfel de lucrări contribuie la studierea şi valorificarea vechilor texte, a documentelor şi cronicilor. Iată deci motivele care ne determină a îndemna la cunoaşterea şi aprofundarea paleografiei româno-slave şi în ultimă instanţă la publicarea tratatului „Paleografia româno-slavă" elaborat de profesor dr. docent Damian P. Bogdan, ca rezultat al activităţii sale universitare, al unor îndelungate, complexe şi prodigioase cercetări.

Volumul cuprinde atît studiul grafiei codicelor romăno-slave din secolele X—XVIII, cîtşi al documentelor din veacurile XIV—XVIII, comparaţie înre caracterul grafic al textelor romăno-slave şi textele paleografice. scrise pe teritoriul patriei noastre în limba română cu alfabetul chirilic, comparaţie care încă nu a fost făcută în literatura de specialitate.

In această lucrare autorul demonstrează şi argumentează sistemul săli de clasificare a scrisului chirilic românesc.

Subliniem faptul că Tratatul de paleografie româno-slavă se completează în mod fericit cit, Albumul paleografie (v. partea a Il-a

a aceluiaşi volum) alcătuit din facsimilele unor file de manuscrise si documente, însemnate monumente de cultură, fiecare din ele reprezentând fie un tip de scriere, fie o epocă de gîndire, o expresie a culturii şi artei încă din timpuri îndepărtate.

Lucrarea cuprinde date bogate asupra locului în care se păstrează manuscrisele şi documentele romăno-slave atît în

ţară cît şi peste hotare.

Volumul de faţă stă la îndemîna istoricilor, arhiviştilor, paleografilor, muzeografilor, bibliotecarilor, a tuturor cercetătorilor ca un valoros şi util instrument de lucru.

IONEL GAL

IUBITE CETITOR,

Multe ... ăi fi cetit, de cînd eşti. Ceteşte rogn-te şi ceste şi dacă-i unde-i vede că nu-ţi vin la socoteală, ie pana în mînă, şi dă şi tu altceva mai bun la ivală căci eu atîta m-ani priceput şi atâta am făcut.

ION CREANGĂ

Prefaţă la poveştile mele

PREFAŢĂ

Cartea de faţă are la bază seminariile şi cursurile de paleografie romăno-slavă pe care le-am ţinut în cursul anilor 1935—1970 la următoarele instituţii de învăţămînt superior din Bucureşti: Facultatea de Filosofie şi Litere, Şcoala superioară de arhivistică, Institutul de arhivistică, bibliologie şi muzeografie şi Facultatea de istorie.

Unele din datele prezentate la seminar ii şi la cursuri le-am publicat în manualul de paleografie slavo-română apărut în anul 1936, care pentru partea de expertiză grafică şi grafologie a avut colaborarea eminentului expert şi grafolog, Henri Stahl. Alte date le-am inclus în lucrarea: Din paleografia slavo-română, apoi în diferite articole şi studii apărute în publicaţii din ţară şi străinătate cît şi în Compendiu al paleografiei româno-slave.

întregul material din această carte a fost apoi pus la curent cu noile cercetări în domeniul atît de bogat al paleografiei şi cu dezvoltarea acestei ştiinţe în ultimele decenii.

Nutrim convingerea că lucrarea va fi utilă şi necesară midtor categorii de cititori, specialiştilor români şi străini, paleografilor, arhiviştilor, muzeografilor, bibliotecarilor, catalografilor, codicologi- lor, filigranologilor şi tuturor celor care se interesează de vechea cultură românească.

Cartea de faţă şi albumul ce urmează văd lumina tiparului datorită Direcţiei generale a Arhivelor Statidui. Aşa că socotim drept o datorie plăcută de a exprima şi pe această cale cele mai vii mulţumiri conducerii acestei instituţii.

Mulţumim de asemenea tuturor, care într-un fel sau altul ne-au sprijinit în munca noastră de făurire a lucrărilor ce urmează.

Bucureşti, aprilie 1975

AUTORUL

INTRODUCERE

Ştiinţa istorică — această necesitate stringentă a umanităţii, care dacă nu ar exista ar fi trebuit să fie inventată — cum o arată de pildă atît de plastic medievistul francez, Charles Samaran[1], are drept materie primă izvoarele

istorice, în toată complexitatea lor.

Nu există istorie fără izvoare, după cum nu fiinţează istorie fără erudiţie, adică fără elaborarea critică, în prealabil, a mărturiilor fie de către istoric însuşi, fie de către unul sau mai mulţi specialişti.

Astfel avem a face cu metoda istorică, definită ca un ansamblu de procedee tehnice în continuă perfecţionare, pe care erudiţia le pune la îndemîna istoricului. Şi acest ansamblu îl formează aşa numitele — în chip tradiţional — ştiinţe auxiliare ale istoriei. Fără aprofundarea acestor discipline ce depistează şi analizează, în chip exhaustiv, sursele istorice, fără întrebuinţarea, din plin, a acestor ştiinţe, istoria nu s-a putut dezvolta şi nici nu poate progresa.

Din cadrul ştiinţelor auxiliare ale istoriei sau mai bine zis ştiinţe speciale face parte şi paleografia.

Denumirea paleografiei. — Primele cercetări ştiinţifice în domeniul paleografiei aparţin francezului D. Jean Mabillon[2], care pune bazele a trei dintre principalele ştiinţe speciale, legate de cunoaşterea şi critica uneia dintre cele mai preţioase surse istorice ale evului mediu, adică a documentului. Aceste trei ştiinţe sînt: paleografia, diplomatica şi sfragistica[3], datele fiind cuprinse în tratatul său : De re diplomatica libri sex, apărut în 1681 —una din capodoperele sec. XVII, cum arată diplomatistul francez Georges Tes- sier[4]. însă cel care creează termenul de paleografie şi întemeiază această disci

1 Charles Samaran, prefaţă la HM, p. VII.

2 Despre care şi specialista sovietică în domeniul paleografiei latine, O. Dobias — Roz- destvenskaja are o deosebită preţuire (O. A. Dobias-Roidestvenskaja, Istorija pis'ma v srednie veka. Rukovodstvo k izuceniju latinskoj paleografij, Petrograd. 1923 — nu am avut la îndemînă ediţia a doua — p. 91—95).

3 Cf. de exemplu Wladislaw Semkowicz, Rozwoj nauk pomocniczych historii w Polsce (Academia polonă de ştiinţe, Istoria stiintei polone în monografii, XX), Cracovia, 1948, p. 6.

4 Georges Tessier, L'ecriture et ses methodes, în HM, p. 641.

plină ştiinţifică este învăţatul francez Bernard de Montfaucon[5]. Montfaucoi foloseşte termenul de paleografie pentru prima oară într-o scrisoare din 1 ianuarie 170.8[6], apoi în tratatul ce îi aparţine: Palaeographia graeca[7], *apăru la Paris în 1708, lucrare socotită ca un monument al erudiţiei, devenită apo modelul tuturor tratatelor despre grafia veche*[8], avînd valoare chiar şi astăzi Ca şi atîtea alte noţiuni ştiinţifice termenul paleografie este format dindoui cuvinte greceşti: Tialaloţ — vechi şi ypacpf) — scris, deci scris

vechi.

Caracterul şi obiectul. — Paleografia este o ştiinţă ce ne pune la dispo ziţie mijloacele prin care putem cunoaşte, citi şi studia corect începuturil şi evoluţia scrisului vechi dintr-o anumită ţară căci dezvoltarea unui acelaş tip grafic în diferite ţări are valoare istorică şi intră astfel în istoria scrieri ce nu trebuie confundată cu paleografia[9], apoi determină, în lipsa datei cro nologice sau topografice, epoca şi locul unde s-a scris un text[10] paleografie[1] şi cercetează, materialul (materia subiacentă, suportul) pe care sînt scris izvoarele paleografice. Tot de paleografie ţine şi stabilirea autenticităţii — din punct de vedere grafic — unui text paleografie.

Dacă este adevărat că există o paleografie a tăbliţelor miceniene, ; papirusurilor egiptene, a inscripţiilor romane, practic astăzi paleograf est cel care studiază cărţile rrîss (codexuri, codice) — izvoare scrise, aşa dar texte — în formă de sul (rulou) şi codex cum şi documentele — adică textel ce au la bază un emitent şi un destinatar, păstrate toate acestea în biblioteci muzee şi arhive publice cit şi în colecţii particulare — cele două categori de texte fiind scrise manual şi denumite texte paleografice. Deci nu se va spun' de un învăţat care studiază textele sumeriene că el este paleograf. Aşada studiul grafiei inscripţiilor şi al grafitelor medievale sau cel al textelor scris pe lemn, sau pe coajă de mesteacăn, cum sînt celebrele documente novgo rodiene descoperite în solul Novgorodului nu ţin de paleografie întrucît astfe de izvoare sînt incizate — adică săpate în interior — sau excizate — adie; săpate în relief —, după cum nu fac parte din paleografie nici înscripţiil pictate şi nici textele scrise mecanic.

y[7] Paleografia româno-slavă. — După limba în care sînt scrise textele pa leografice slave se deosebesc următoarele paleografii: a textelor slave veci: ■(sec. IX—XI), a textelor paleografice slave medii: bulgară, sîrbă, bosniacă rusă, croată, slovenă, cehă, slovacă, polonă, ucraineană, bielorusă, române

[5] Ci. de pildă despre Mabillon şi Montfaucon, temeinicul studiu al L. P. 2ukovi kaj'a, Razvitie slavjano-russkoj *paleograßj (v dorevoljucionnoj Rossij i v SSSR), Moscov; 1963, p. 16, nota 20.*

[6] Cf. Alphonse D a in. Introduction *â la paleographie, în HM, p. 52,8. ,*

[7] Titlul complet este: Palaeograpfiia graeca sivi de ort u et *progressu liter arum graecorum 'de variis omnium saeculorum Scripiiönis Graecae generibüs: itemque de Äbbreviationibus et t*
Notis variarum Artium ac DiSciplinarum. Tratatul este format din următoarele şapte cărţ 1) — Instrumentele şi suportul grafiei, 2)— Originea[1] şi dezvoltarea literelor greceşti, 3) — Carai terele unciale, 4) — Caracteristicile ligaturilor,

tahigrafia şi criptografia, 5) — Abrevierili 6) — Diplomatica, 7) — Descrierea Muntelui Athos, făciită de loan Comnen.

[8] Cf. A. Da in, op. cit., p. 528.

[9] Remarcă ,de altfel de pildă şi A. D a in, op. cit., p. 529.

[10] Socotim text — din lat. textum — orice izvor scris.

[11] Cf. mai jos ce este un text paleografie.

slavă şi în chip cu totul special a documentelor scrise în slavonă şi în alfabetul chirilic de cancelariile Dubrovnikului (Ragusei) şi Turciei.

Paleografia româno-slavă are drept caracter şi obiect cunoaşterea, citirea şi studierea corectă a grafiei cărţilor mss şi a documentelor (hrisoave, porunci şi cărţi: domneşti, boiereşti, ecleziastice şi ale judeţilor şi pîrgarilor, zapise, diate (testamente) şi scrisori emise de instituţii publice şi private cît şi de diferite persoane laice şi bisericeşti) scrise în ţările române: Ţara Românească, Moldova, Transilvania, Maramureş şi Banat cît şi în afara lor de către români — ca de pildă în mînăstirile de pe Muntele Athos al peninsulei Calcidica din Grecia. Paleografia româno-slavă determină data unui text paleografie lipsit de orice dată, cercetează suportul şi stabileşte autenticitatea — din punct de vedere grafic — a oricărui ms sau document supus îndoielii.
r

Metodele de lucru. — Paleografului i se cere — după cum remarcă între alţii şi paleograful iugoslav Viktor Novak — pricepere şi experienţă în a observa formele variate ale diferitelor litere, combinaţia şi prescurtarea lor, rezolvarea celor mai complicate abrevieri. Se mai cer paleografului — în aceeaşi ordine de idei — depline capacităţi ştiinţifice, îmbinate cu puterea indispensabilă muncii de cercetare ştiinţifică — şi toate acestea aparţin de metodele de lucru[12].

Un paleograf trebuie să ştie a deosebi ceea ce este accesoriu sau ornamental într-o literă de ceea ce este organic adică ordinea şi sensul de executare a traseurilor grafemului, sensul fiind de la stînga la dreapta, de sus în jos etc., toate acestea formînd dudul (lat. *ductus)*, despre care scria încă C. Jirecek în ASIPh, XXVII, pag. 172, cum arată paleograful iugoslav Gligorije Cremosnik în Postanak i razvoj srpske iii hrvatske kancelarije u Dubrovniku, din „Anali Historijskog instituta u Dubrovniku", 1,1, 1952, p. 172. Se recomandă ca pregătirea şi cercetarea paleografică să se facă pe material viu adică direct pe original şi nu pe fotocopii căci copia fotografică obişnuită dă o imagine a originalului numai în ceea ce priveşte grafia nu şi aspectul suportului şi a cernelurilor folosite. Dacă suportul s-a păstrat cu zbîrcituri, cu muchii rezultate din împăturire, rupt şi şters la locurile de păturire sau în altă parte, mucegăit, putred,

ros de şoareci sau de cari, pătat, cu părţi lipsă, scris mărunt şi îmbîcsit, cu ştersături, spălări, corectări, răzuiri, adaose contemporane sau posterioare, imaginea fotografică a scrisului este departe de a fi cea reală. Tot aşa în cazul unei reproduceri, ce nu este făcută la mărimea originalului. Cîteva exemple credem că sînt de ajuns pentru a întări cele afirmate. Astfel Mihai Costăchescu în Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, I, p. 37 rîndul 16 a folosit fotocopia originalului şters, rupt şi cu părţi lipsă la îndoituri citind h3/\Eiv\k în loc de HnE<v\k-ulm, a creat topicul Izlea. La pag. 343 rîndul 3 şi 4 a citit după fotografie oy ah(c) momS traducînd în pădurea Momu, pe cînd în original este **OifrtH cdMOMS — numai lui Ulea. Tot aşa Silviu Dragomir în Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiiul în secolii XV şi XVI „Anuarul Institutului de istorie naţională", Universitatea Cluj, IV(1926—1927), Bucureşti, 1929, p.77 citeşte**

12 Dr. Viktor Noyak, Latinska paleografi *ja,* Belgrad, 1952, p. 2.

după fotocopie 3d IIp$T pH^iu, cînd în original este 3a np8(jf) **ar\r,T<i**
A'aH^iii(a), căci fotografia folosită de S. Dragomir şi reprodusă la sfîrşitul ediţiei are o pată ce acoperă partea superioară a hastelor[13] literei X[14].

în sfîrşit Grigore Nandriş folosind fotocopiile ce i le-a pus la dispoziţie eminentul învăţat francez Gabriel Millet publică: Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos, Bucureşti, 1936 (pe copertă însă: Documente româneşti în limba slavă din mînăstirile Muntelui Athos 1372—1658, Bucureşti, 1937) unde datorită proastei vizibilităţi a fotocopiilor, apar un şir întreg de greşeli ca de pildă: bft în loc de în documentele de la p. 41 şi 47, AparoMHp şi X8PaîK<1» la P- 45 în loc de AP^roman şi Ap**'^, Ko3hmh la p.57 în loc de Ko3'mh, iar la p. 70 EaA't Îa3 în loc de BaA'b *Ira3 — un cunoscut boier al vremii.

Toate cele spuse se referă la fotografia de ieri căci tehnica artei fotografice s-a dezvoltat astăzi atît de mult încît aproape orice text şters poate deveni vizibil prin fotografierea cu sisteme speciale între care un mare rol îl joacă de pildă fotografiile prin radiaţii cu raze infraroşii, ultraviolete, X etc. Prin preconizarea de facsimile apropiate de original[15], astfel de ediţii vor înlocui originalele, fapt ce va face ca izvorul scris să fie accesibil nu numai unui mare număr de cercetători ci îl şi va conserva fiindcă pentru majoritatea specialiştilor va exclude necesitatea de a se adresa originalului. Aşa că din acest punct de vedere este de pildă salutară măsura luată de conducerea Direcţiei generale a Arhivelor Statului de a nu pune la dispoziţia oricărui cercetător cel mai vechi izvor diplomatic româno-slav care a

ajuns pînă la noi — hrisovul domnului Ţării Româneşti Vladislav I din (1374), destinat mănăstirii Vodiţa (ASBSI, 1) facs. litografiat — cu nedespăturirea părţii îndoite spre sfîrşit — la B.P. Hasdeu, Etymologicum Magnum Romaniae, IV: Negru Vodă, Bucureşti, 1898, anexe, o fotocopie la Sacerdoţeanu şi Bogdan, I.

O altă metodă de lucru preconizată încă de Montfaucon este cea a inducţiei şi deducţiei — metodă Ce se crede că are aplicare în datarea textelor paleografice lipsite de date — metodă larg dezvoltată de paleograful rus V. N. Scepkin[1B]. Practic metoda constă din observaţii inductive asupra grafemelor izvoarelor paleografice şi din observaţii deductive asupra textelor lipsite de dată. Astfel textele cu dată se dispun în ordine cronologică cerce- tîndu-se literele ce apar, care se schimbă şi cele ce dispar, fiind înlocuite cu alte forme ductice. Se stabileşte, cu acest prilej, că anumite tipuri de litere si alte semne, anumite prescurtări .,ce sînt printre elementele de datare cele mai comode şi mai sigure", cum susţine de pildă paleograful francez R. Mari- chal 17 — se socot că sînt caracteristice unei sau altei epoci şi astfel se susţine că se poate ajunge la determinarea că aceste particularităţi sînt proprii unei sau altei epoci şi aşa s-ar putea distinge o epocă de cea imediat următoare

[13] Hastele sînt liniile verticale, oblice, semiovale etc. ale literelor ce depăşesc rîndul în sus — haste superioare, sau în jos — haste injerioare. Dar tot haste se numesc şi liniile verticale ale grafemelor chirilice: s, «, r, !, h, k, n, n, <i, y, a, m, ur., şi ia, ce nu trec de rînd ca şi hastele oblice ale literei a ce tot aşa nu depăşeşte rîndul.

[14] Cf. despre alte lipsuri ale ediţiei de mai sus, în cap. I.

[15] Cf. mai jos Tehnica în serviciul paleografiei.

[16] V. N. Scepkin, Russkaja paleografija, Moscova, 1967 [2], p. 13—14.

[17] Robert Marichal, Paleographie et epigraphie latine, în „Actes du deuxitaie Congres international d’epigraphie grecque et latine, Paris, 1952‟, Paris, 1963, p. 184.

ei. însă numai studiul grafiei se crede greşit că poate determina cronologia unui text, cum de altfel arătăm pe larg mai jos în Gradul de preciziune al premizelor paleografice.

Pornind de la faptul că scrisul este un fenomen social ce face parte integrantă din civilizaţia noastră el trebuie studiat în strînsă legătură cu viaţa societăţii omeneşti.

Aşadar metoda va consta în faptul că după studiul grafiei se va apela la datele istorice în mediul cărora s-a creat izvorul paleografie. Dat fiind apoi faptul că nici un text nu trebuie să se studieze izolat, cum preconizează de pildă şi învăţatul Louis Robert, paleografia nu se izolează de epigrafie, filo- logie, papirologie, numismatică etc.[18].

Legăturile paleografiei cu alte discipline.—între paleografie, epigrafie [19], numismatică [20], genealogie [21], sigilografie [22] (sfragistică) [23], diplomatică [24], arhivistică [25], cronologie [2B], criptografie [27], papirologie [28], codicologie [29], heraldică [30], metrologie [31], filigranologie [32], bibliologie [33], lingvistică, critica textelor etc., fiinţează o strînsă şi stringentă legătură.

Dintre aceste discipline ştiinţifice cea mai apropiată de paleografie este epigrafia — ştiinţa inscripţiilor şi a grafitelor —■ ce studiază numai în subsidiar litera —- aşa cum este concepută astăzi [34]. Astfel grafemul înainte de a fi încizat în piatră, era desenat (cu cretă), acelaşi procedeu arată R. Mari- chal, folosindu-se, de cele mai multe ori şi în manuscrise de proporţii, scrise în litere capitale [35]. Datele lui R. Marichal pot fi completate cu cele ale

[18] Louis Robert, *Epigraphie, în HM, p. 475.*

[19] Din cuvintele greceşti erei — deasupra şi ypdcpn — scris.

[20] Din cuvîntul grec v6ur)ana — monedă.

[21] Din cuvîntul grec ysvea^oyia — genealogie.

[22] Din cuvîntul latin sigilium şi cel grec ypâcpr|.

[23] Din cuvîntul grec atpp&yiţ — sigiliu.

[24] Din cuvîntul grec 8îrcA,cona — tot ceea ce este păturit în două, act..

[25] Din cuvîntul latin archivum — arhivă.

[26] Din cuvintele greceşti -/povoţ — timp şi /.âyoţ — învăţătură.

[27] Din cuvintele greceşti KpuTiTÖg — secret şi ypăcpri.

[28] Din cuvintele greceşti jtâTtupoi; — papirus şi Xöyog.

[29] Din cuvîntul latin codex — codice şi grec W>yoţ.

[30] Din cuvîntul latin medieval heraldus — duce.

[31] Din cuvintele greceşti — (xsxpov — măsură şi *XöyOQ.*

[32] Din cuvintele latine filum — fir şi granum — grăunte cum şi cel grec Â.6yoţ.

[33] Din cuvintele greceşti ßiß/.iov — hîrtie (carte) din papirus şi Xoyoţ..

[34] Despre această ştiinţă paleograful francez Jean Mallon — creatorul noii şcoli paleografice din Franţa — în minunata sa carte Paleographie romaine, Madrid, 1952, p. 99 susţine că este prost definită, frontierele epigrafiei cu alte ştiinţe mai ales paleografia fiind foarte arbitrare. în general — adaugă el — (p. 101) epigrafiştii nu studiază inscripţiile din punct de vedere paleografie, preocuparea lor în această direcţie fiind cu totul secundară. Ei nu acordă caracterelor externe — grafia şi suportul, în cazul paleografiei — decît un interes accesoriu şi deseori trec peste ele pentru a intra în comentarea caracterelor interne — limba, formularul, elementele de validare, sigiliul, iscălitura etc. — deosebire devenită clasică între caracterele externe sau extrinsece şi caracterele interne sau intrinsece, ea apărînd încă în *Nouveau Trăite de diplomatique, de R. P. Tassin şi C h. F* r. T o u s t a i n, publicat în şase volume in 4°, în anii 1750—1765, un

adevărat tezaur pe care paleografii şi diplomatiştii îl folosesc încă şi astăzi, cum precizează de pildă diplomatistul A. de B o ü a r d, *Manuel de diplomatique franţaise et pontificale,* I: Diplomatique *generale, Paris, 1926, p. 24 — 25.*

[35] Robert Marichal, op. cit., p. 182.

lui J. Stiennon anume că în mss există pasaje întregi scrise în capitale epi- grafice [30].

în aceeaşi ordine de idei grafia inscripţiilor de pe icoanele ruseşti stă foarte aproape de scrierea mss şi cu orice prilej aminteşte şi corespunde grafiei textelor citate — susţine P. K. Simoni [37]. Acelaşi fenomen grafic se întîlneşte şi la noi căci de pildă pisania mănăstirii moldoveneşti Secu este lucrată în litere proprii textelor paleografice. Tot aşa în grafia inscripţiei turnului clopotniţă al lui Ştefan cel Mare din Piatra Neamţ am întîlnit acelaşi E patrat sud-slav ce apare deseori în minuscula şi cursiva româno-slavă [38].

Această legătură merge uneori atît de departe încît unii învăţaţi ca de pildă J. Mallon — creatorul cum am arătat mai sus al noii şcoli paleografice din Franţa [39], studiază atît textele paleografice cît şi cele epigrafice, date fiind elementele lor comune şi în primul rînd grafia apoi ortografia — adaugă Mallon. Un alt domeniu de colaborare între paleografie şi epigrafie este cel al prescurtărilor, ţinînd seamă că de pildă în paleografia latină domină prescurtarea prin suspensie, pe cînd în evul mediu se foloseşte prin excelenţă contracţia şi abrevierea prin tildă[40], iar în paleografia româno-slavă stăpî- neşte din sec. XV prescurtarea prin suprascriere[41]. Aşa că în concluzie paleografia are rolul de auxiliar principal în studiul inscripţiilor căci ştiinţa inscripţiilor vechi nu se poate lipsi de ştiinţa scrierilor vechi, cum remarcă şi paleograful belgian F. Masai[42].

Paleografia se leagă cu numismatica — ştiinţa monedelor —, faptul monetar formînd un fenomen social, cum scrie de pildă numismatul francez J. Babelon [43], prin studierea grafiei de către paleografie pe care o foloseşte numismatul cînd este vorba de inscripţiile a foarte multe monede, identificarea personagiilor servind paleografiei la datarea izvoarelor paleografice fără dată.

Legăturile paleografiei cu genealogia — studiul filiaţiei oamenilor şi al succesiunii generaţiilor, fiind astfel una dintre cele mai vechi ştiinţe din lume ■— constau în lectura paleografică a spiţelor de neam, personagiile prezente ajutînd paleografiei la datarea textelor sale lipsite de dată.

[36] Jacques Stiennon, Ou en sont Ies *etudes d'epigraphie medievale en Belgique? extras din „Annales de la* Federation historique et archeologique de Belgique, 35c Congres Courtrai, 1955, p. 697 — 705, cf. nota lui H. Si 1 v e s t r e, din „Scriptorium", Bruxelles, X 1956, p. 173.

[37] Cf. S. I. K o t k o v, *P. K. Simoni ob izucenij nadpisej na pamjatnikah drevnerusskoj stankovoj zivopisi, în* „Issledovanija po lingvisticeskomu istoönikovedeniju" (Academia de ştiinţe a URSS, Institutul de limbă rusă), Moscova, 1963, p. 198.
[38] Cf. Damian P. Bogdan, Inscripţii create de Ştefan cel Mare la Piatra Neamţ, în ziarul „Ceahlăul", Piatra Neamţ, an. VI, nr. 1722 din 9 sept. 1973, p. 2.
[39] Despre munca imensă a acestei şcoli în care se încadrează între alţii Ro b e r t M a- richalşi Charles Perrat, cf. J.-O. Tjäder, Die Forschungen Jean Malions zur römischen Paläographie, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtforschung", Graz-Köln, LXI, 1953, p. 385 — 396; A. D. L j u b 1 in s k a j a, Novaja teorija razvitija pozdne- rimskogo pis'ma, în „Srednie veka", XI, 1960, p. 145—155 şi V. S. L j u b lins k i, K poni- maniju genezisa graldanskogo pis'ma, în „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury", Leningrad, XVII, 1961, p. 524.
[40] Cf. Robert Marichal, op. cit., p. 186.
[41] Cf. mai jos Abrevierile, din cap. VI.
[42] Francois Masai, La paleographie greco-latine, ses *tâches, ses methodes,* în „Scriptorium", X, 1956, p. 292.
[43] Jean Babelon, Numismatique, în HM, p. 329.

Paleografia se leagă de sigilografie (sfragistică) —• ştiinţa sigiliilor —- nu numai prin studiul grafiei ci şi prin interferenţa caracterelor grafice dintr-un text paleografie şi inscripţia unui sigiliu. Astfel de pildă forma grafemelor k, i\i şi m din inscripţia unui sigiliu mare al lui Alexandru cel Bun, datat prin anii 1409—1432, sînt împrumutate din hrisovul lui Roman Muşat dat la 30 martie 1392 (ASBP), un facs. la I. Bogdan, Album paleografie moldovenesc. Documente din secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea adunate de + *loan Bogdan şi publicate cu o introducere şi rezumate de N. Iorga (titlul şi în limba franceză), (Moscova 1908—19II)*[44], 11, apoi la Sacerdoţeanu şi Bogdan, IV. Mai este de ţinut în seamă faptul că vechile matrice româneşti au întîi literele desenate şi apoi lucrate după cum am dovedit în studiul citat mai jos [45].

Legăturile paleografiei cu diplomatica — ştiinţa documentelor — sînt deosebit de strînse întrucît paleografia pune la dispoziţia diplomaticii studiul grafiei, iar pe ntru a-şi temeinici concluziile paleografia împrumută de la diplo- matică datele despre formularul diplomatic.

Apropiată de paleografie este arhivistica — ştiinţa cercetării şi organizării arhivelor — căci aceasta pune la dispoziţia paleografiei materialul paleografie, iar paleografia ajută arhivistica în descifrarea aceluiaşi material.

O legătură strînsă există între paleografie şi cronologie —

ştiinţa datelor istorice — căci spre a se edifica asupra elementelor cronologice principale şi secundare din codexuri şi documente şi spre a transpune datele în era noastră, paleografia recurge la cronologie, după cum aceasta din urmă apelează la prima spre a citi grafia datelor.

Spre a lămuri pasajele criptice — cifrate — ce apar în unele texte paleografice, ţinînd seamă şi de supoziţia că unele dintre acestea ar putea include data unui izvor, cum s-a susţinut de pildă despre criptograma din Psaltirea Scheiană (BARR, 449) paleografia recurge la criptografie sau criptologie — ştiinţă ce se ocupă cu descifrarea textelor scrise în alfabete sau numere cifrate —, paleografia punînd la îndemîna criptografiei lectura semnelor grafice.

Legătura papirologiei — ştiinţa textelor scrise pe papirus — cu paleografia se manifestă prin faptul că prima pune la îndemîna celei de a doua concluziile rezultate din studierea izvorului pe papirus, iar paleografia transmite papirologiei descifrarea scrisului textelor sale.

Codicologia —• ştiinţa cercetării tehnicii întocmirii codexurilor, adică a mss în formă de carte — se leagă de paleografie căci împrumută de la aceasta studiul grafemelor, iar codicologia dă paleografiei concluziile sale ce ajută la datarea mss lipsite de dată. Mai pregnant se poate exprima după cum arată paleograful cehoslovac P. Spunar că evoluţia grafiei codexurilor nu se poate explica fără ajutorul codicologiei după cum evoluţia codexului nu se

[44] Titlul albumului a fost dat de N. Iorga şi din el nu reiese că albumul cuprinde şi facs. după sigilii ale domnilor Moldovei din sec. XIV —XVI, aşa că dacă autorul punerii lui în circulaţie ştiinţifică ar fi menţinut titlul ce-1 preconiza I. Bogdan, anume: Documente şi peceţi moldoveneşti în jacsimile (sec. XIV-XVI) — 92 planşe, ar fi fost mai exact (cf. Dam ian P. Bogdan, Legăturile slavistului *loan Bogdan cu Rusia, în „Studii privind relaţiile româno- ruse", Bucureşti, III, 1963, p. 191 şi nota 73).*

[45] Cf. Damian P. Bogdan, O străveche matrice de pecete românească, în „Studii şi materiale de istorie medie", Bucureşti, I, 1956, p. 253. [

poate percepe fără cunoaşterea evoluţiei scrisului[46]. Codicologia are absolută nevoie de paleografie în făurirea instrumentelor sale de lucru: inventare, cataloage şi repertorii ale codexului.

Spre a identifica un blazon care eventual apare într-un text paleografie, în scopul datării textului lipsit de dată paleografia recurge la heraldică — ştiinţa însemnelor, blazoanelor, emblemelor, stemelor: ţinuturilor, oraşelor, personajelor etc. Tot aşa heraldica apelează la paleografie în eventualitatea existenţei unui text pe lîngă blazon. /

Metrologia ■—ştiinţa măsurilor şi a greutăţilor—se leagă de

paleografie prin lectura corectă a izvoarelor paleografice cu atare elemente, iar precizarea timpului de apariţie a măsurilor sau a greutăţilor ajută paleografia la datarea izvoarelor sale lipsite de dată.

Legătura strînsă dintre paleografie şi Şiligranologie — ştiinţa imaginilor (filigranelor) şi a liniilor orizontale şi verticale imprimate în hîrtie în timpul fabricării ei — rezultă din faptul că spre a data izvoarele paleografice lipsite de dată şi scrise pe hîrtie, paleografia recurge la filigranologie, iar aceasta din urmă se sprijină pe paleografie în ceea ce priveşte lectura materialului filigranologic.

Bibliologia — ştiinţa în sine a cărţii — pune la dispoziţia paleografiei toate datele care ajută paleografia pentru caracterele ei externe, iar paleografia furnizează bibliologiei studiul grafiei.

Legătura dintre lingvistică — ştiinţa limbii — şi paleografie se manifestă prin faptul că ceea ce rezultă din studiul limbii, lingvistica pune la dispoziţia paleografiei pentru datarea textelor lipsite de dată, iar paleografia dă celei dintîi rezultatele cercetărilor sale.

Critica textelor — ştiinţa criticii interne şi externe a textelor [47] — pune la îndemîna paleografiei rezultatele cercetărilor sale, care ajută paleografiei la datarea textelor lipsite de dată, iar critica textelor ia din paleografie analiza caracterelor externe.

Concepţii vechi şi noi în paleografie. — Odată cu dezvoltarea altor ştiinţe şi paleografia îşi are evoluţia sa puternică. Astfel pentru a porni de la caracterul în sine al acestei ştiinţe se precizează că din sec. XVII şi pînă la începutul veacului XX era o disciplină descriptivă, orientată spre cunoaşterea forme-

[46]Pavel Spună r, *Definition de la paleographic,* în „Scriptorium", XII, 1958, p. 110-

[47] Critica textelor, devenită disciplină ştiinţifică prin lucrările create de Lucien Fe bvre.Marc B 1 o c h şi alţii. Planul consacrat al criticii textelor se datoreşte lui Ch. V. Lan- glois şiCh. Seignobos, Introduction *aux etudes historiques — carte clasică, pe care N. Iorga O numeşte admirabila („Revista istorică", XIV, 1928, p. 82). Socotim că nu este inutil dacă precizăm aici că pentru critica textelor se cer următoarele capacităţi: cunoaşterea perfectă a limbii autorului textului dat, a tuturor vicisitudinilor prin care a trecut izvorul de la autor pînă la copist, a istoriei politice, economice şi culturale a vremii, a tehnicii cărţii în toate epocile pe care textul în cauză l-a parcurs: suportul, forma, scrisul, abrevierile, punctuaţia, semnele diacritice (din grec. v.* Sia-KpiTlKÖg — deosebitor, adică semnele deosebitoare ce apar deasupra literelor şi anume: kendema — lat. med. din grec. v. Kevtrina — capăt: două liniuţe oblice paralele plasate pe ultima literă a silabei

finale a unui cuvînt însemnînd uneori sfîrşitul acestuia, iar alteori — o valoare fonetică; paierocul (ierocul) ce înlocuieşte o literă, titla (grec. v. titXoţ, din lat. titulus, iniţial cu sensul de inscripţie), semn pus deasupra grafemelor şi cuvintelor abreviate şi trema (din grec. v. trâma, de unde francez, tr&na) — două puncte plasate orizontal deasupra vocalei — şi ilustraţiile. Cf. despre Critica textelor şi R o b e r t Marichal, La *critique des textes, în HM, p. 1248 şi urm.*

•5 7 ' ' ' j * ' , • . t
<H ajiiuij« u <hk*-~-y .V- ^
txţn Heij-tJHti i\i»ns*4tt
» * *'v ♦ 1 > «* ' \
• « >t*/'•'}{ '1 ns rn&iffyrt>i ■< irx»i*w\ n* <« .f y *
,»
, f / » ! Jy , ~ ^ * /
ŢlJi. ,'H) 1 inr mAM tilMMA*k *V 4 4. *

XI. 1622 iunie 1. Pseudomonocondil în act de la Ştefan al II-lea Tomşa, domn al Moldovei.

lor şi aspectului exterior al literelor, pe cînd astăzi paleografia este analitică şi are ca obiect cunoaşterea genezei şi sensului grafemelor cum şi raţiunea care a dus la schimbări grafice. Orice scris, după cum precizează J. Mallon — creatorul, după cum am mai arătat, al noii şcoli paleografice din Franţa [48] — alcătuia componenţa unui traseu, realizat după un mecanism determinat al mîinii sub controlul ochiului, care putea imobilizînd o formă dată să ordone o nouă ordine şi sens a trăsăturilor literei, adică un nou duet, un nou mod de formare a traseului. Criteriul procesului grafic, adaugă Mallon, deosebeşte texte scrise într-un singur timp, adică dintr-o singură mişcare a mîinii şi izvoare scrise în mai mulţi timpi. Acest criteriu este fundamental dacă se caută a se cunoaşte mecanismul grafiilor vechi. Or dacă paleografia nu se îndreaptă spre a pătrunde mecanismul şi istoria procesului respectiv, dacă ea îşi va mărgini cercetarea la practica lecturii, adică la identificarea exterioară a grafemelor, ea se va lipsi din capul locului de indispensabilele recurgeri spre a atinge scopurile sale practice de descifrare a literelor. Prin această reţinere paleografia va refuza studiul posibilităţilor ei de a concura la localizarea în timp şi spaţiu a textelor[49].

Dacă în trecut paleografia era socotită ca o ancilla philologiae — cum garată paleograful olandez G. I. Lieftinck [50]—, acum ea este o ştiinţă auto- jY^nomă, cum o subliniază între alţii, alt paleograf olandez B. A. Van Groningen[51], paleograful englez Ruth J. Dean [52] sau cel cehoslovac P. Spunar [53]. Aceeaşi este şi părerea noii şcoli paleografice din Franţa [54]. Această independenţă paleografia a căpătat-o prin L. Traube — unul dintre cei mai mari maeştri în domeniul paleografiei

latine —, a cărui influenţă a fost profundă şi durabilă în Germania prin discipolul său P. Lehmann, în Anglia — prin elevul său W. M. Lindsay, în Iugoslavia — prin Viktor Novak şi în Statele Unite ale Americii prin discipolul său E. A. Lowe. Activitatea lui Traube a transformat paleografia în sensul că această ştiinţă se preocupă mai mult de fapte şi doctrine decît de pragmatism [55]. Traube socotea că obiectul paleografiei este o combinaţie de cunoştinţe, de reprezentări şi metode care dau următoarele posibilităţi: 1. citirea corectă a scrisului vechi; 2. stabilirea timpului şi originii acestuia şi 3. perceperea şi înlăturarea greşelilor strecurate şi fixate de tradiţie în texte [56].

[48] Cel mai meritoriu principiu inovator al şcolii de mai sus îl formează axarea studiului scrisului pe următoarele noţiuni de bază ale procesului grafic: I. formele literelor; 2. unghiul scrierii; 3. duetul; 4. modulul şi 5. greutatea (cf. Charles Higounet, L'ecriture („Que sais-je?", nr. 653, Pai'is, 1955, p. 13, după Franşois Masai, Paleographie et codicologie, în „Scriptorium", IV, 1950, p. 297.

[49] Jean Mallon, Paleographie romaine, în HM, p. 554 — 555.

[50] G. I. Lieftinck, Paleografia en handschriften, Amsterdam, 1963, ef. nota lui Georges Do ga er în „Scriptorium", XIX, 1962, 2, p. 340.

[51] B. A. Van Groningen, Short *Manual of Greec Palaeography*, Leiden, 1940, cf. Fr an ş o is Masai, La paleographie greco-latine, sestâchesf ses *me'thodes, in „Scriptorium",* X, 1956, p. 291.

[52] Ruth J. Dean, The Science *and Art of Palaeography (Literature* and Science. Proceedings of the Sixth Triennial Congres), Oxford, 1954, cf. F. Masai, op. cit., p. 291.

[53] Pavel Spunar, op. cit., p. 108.

[54] Cf. F. M asai, op. cit., p. 291 şi 292.

[55] Cf. Charles Perrat, Paleographie *medievale, în HM,* p. 590.

[56] Ludwig Traube, Geschichte der Paläographie: Vorlesungen und Abhandlungen, I, München 1909, p. 3. Acest punct este însuşit pe deplin între alţii de O. A. Dobiaă — Roz-destvenskaj a (op. cit., p. 9) şi de Viktor Novak *(op. cit.,* p. 2).

Paleografia este socotită „o ştiinţă exactă şi precisă" cum susţine de pildă Andre Bataille [57]. Paleografii Wattenbach şi Sickel priveau evoluţia grafiei în chip cauzal şi nu ca un produs, fapt subliniat de H. Fichtenau [58]. Astăzi însă accentul se pune pe studiul din plin a evoluţiei duetului şi din acest punct de vedere excelează noua şcoală paleografică din Franţa. Astfel de pildă Mallon spre a cerceta evoluţia duetului literei G de la capitala romană şi pînă la minuscula carolină a făcut un film [59].

Totuşi dintre principiile vechi rămîne valabil cel al alui Mabillon, anume că vechimea şi locul de origină a unui text paleografie confirmă: *non ex sola scriptura, neque ex uno characterismo, sed ex omnibus simul... prcnun- tiandum; neque enim unum est i uno saeculo unave provincia scripturae genus ... (Jean Mabillon, De re diplomatica,* 241). însă principiul inducţiei şi deducţiei, preconizat de Montfaucon nu mai este valabil.

Obiectul în sine al paleografiei cere o extindere cronologică. Astfel A. Dain arată că studiul grafiei nu se opreşte o dată cu descoperirea tiparului şi aceasta este paleografia modernă, cum îi spune el[60], disciplină ce se va ocupa de pildă de mss greceşti ale lui Jean Racine sau cele latine ale lui Jacques-Benigne Bossuet. Aceeaşi paleografie modernă este numită neografie[61] *şi în acest domeniu s-au ţinut şi cursuri*[62], iar K. Rivec opune paleografiei medievale—*Paläographie des Mittelsalters*—termenul: *Handschriftenkunde der Neuzeit*[63].

Odată cu înfiinţarea Comitetului internaţional de paleografie, în cadrul Centrului naţional de cercetare ştiinţifică din Paris, studiile paleografice se dezvoltă puternic în special cele privind paleograf iile greacă şi latină. în primul rînd cercetările s-au axat pe crearea unui vocabular poliglot al termenilor folosiţi în paleografie, ce din sec. XVIII — şi pînă în veacul nostru este descriptiv şi bogat în denumiri pitoreşti, de cele mai multe ori împrumutate din anatomia animală şi vegetală. Astăzi dimpotrivă lexicul paleografie tinde spre simplificare [64]. Mai ataşată de fiziologia grafemelor decît de anatomia lor, atenţia se concentrează asupra modului cum sînt trasate literele şi asupra gesturilor scriptorului. Nu se mai spune „coada (literei) întoarsă spre stînga" ci „traseul rapid" al hastei plonjante, evocînd astfel, nu aspectul exterior al

[57]Andre Bataille, *Pour une terminologie en paleographie grecque, Paris, 1954, p. III.*

[58] Heinrich Fichtenau, Mensch und Schrift im Mittelalter („Veröffentlichung des Instituts für österreichische Geschichtsforschung‟ Band 5), Viena, 1946, cf. A. S a c e r- doţeanu, „Hrisovul‟, Bucureşti, VI, 1946, p. 169.

[59] C h. P e r r a t, Paleographie romaine, in „Relazioni del X Congresso Internationale di Scienze Storiche. Metodologia. Problemi generali . Scienze ausiliarie della storia" (Biblioteca Storica Sansoni. Nuova serie, XXII), Florenţa, 1955, p. 348.

[60] A. Dain, Les Manuscripts (Collection d’etudes anciennes publiees sous le patronage de l’Association Guillaume Bude) ,Paris, 1949, p. 62 (ne-a lipsit ediţia a II-a din 1950, în aceeaşi colecţie). Acest studiu este socotit chiar în prima ediţie ca excelent, o susţine Paul Le- merle (cf. RES, XXVII, 1950, p. 163).

[61] Cf. Maria Bielinska, Dzialonosc naczelnej dyrekcij

archmâiu panstwowych v latach 1950 i 1951 în „Archeion", Varşovia, XXI, 1952, p. 223.

62 Ibdem.

63 Cf. S. N. V a 1 k, Sud'by arheografij, în „AE za 1961 god", Moscova, 1962, p. 463—
— 464, care citează după o recenzie din „Rivista Storica Italiana", 65, 1953, 1, p. 120.

64 însă vocabularul lui An dre Bataille. *Pour une terminologie en paleographie grecque, Paris, 1954, aşa cum se prezintă este departe de a pleda pentru o simplificare a terminologiei.*

acestui traseu, ci gestul rapid al mîinii care se desprinde de suport printr-o mişcare iute[65]. Dacă se abordează nomenclatura grafiei diferenţa dintre concepţia veche şi nouă este de asemeni remarcabilă căci odinioară scrierile se clasau aşa: 1) după natura suportului: grafie lapidară, scriere a mss, grafie a documentelor; 2) după epocile cînd acestea au avut curs şi totdeauna prin următoarele regnuri: capitală, minusculă — de tip franco-galic, merovingian, carolin sau capeţien; 3) după aspectul lor exterior: capitală patrată, ascuţită, rondă sau cubitală; 4) după ţări: capitală saxonă, vizigotă sau lombardă, cursivă italiană, minusculă germană sau anglo-saxonă, ispano-gotică sau italo-gotică. Acum însă accentul se pune pe intenţia scribului, natura textului care determină pe cel al scrierii folosite — cum remarcă de pildă şi A. Dain — cum şi interferenţele dintre diferitele grafii. Se va scrie astfel despre *litter a textualis sau epistolaris, cursiva formata sau textualis ori textualis cursens. De asemeni scrisul se defineşte adesea în raport cu tipul canonizat, acesta, formînd o etapă de evoluţie spre tipul indicat sau pornind de la acest tip- Tot aşa se remarcă în ansamblu şi foarte net o trecere de la concret la abstract: piciorul (călcîi, poantă) a devenit bază, coada (sau tija) —hastă plon-jantă* [66]. Am arătat mai sus că hasta ce depăşeşte rîndul scris în sus se numeşte hastă superioară, iar cea ce trece rîndul în jos — hastă inferioară. Nomenclatura grafiilor şi anume: capitala, unciala, semiunciala, minuscula şi cursiva, stabilită pentru paleografia latină de Tassin şi Toustain în tratatul lor citat mai sus, denumiri care au fost adoptate şi de specialiştii în paleografia greacă se cere a fi revizuită. Astfel cum scrie A. Dain, diviziunea clasică a scrierii greceşti în: capitală, cursivă, uncială şi minusculă redă prost faptele. Nomenclaturi ca de pildă: cursiva majusculă şi cursiva minusculă, creează echivo- curi inutile. Şi acelaşi erudit arată că astăzi este tendinţa de a prezenta altfel studiul paleografiei greceşti, preconizînd următoarele distingeri: a) scrierea oficială a inscripţiilor, b) grafia libraria a mss cu două tipuri diferite: unciala şi minuscula, c) scrierea documentelor private, d) grafia de cancelarie şi

e) scrierea tahigrafică. Şi tot A. Dain scrie că grafia capitală latină veche, din care derivă unciala nu este decît o ramură detaşată a alfabetului grecesc [67]. în aceeaşi ordine a nomenclaturii grafiilor Hubert Silvestre Lovannine din Kinshasa (Republica Democrată Congo) într-o notă apărută în „Scriptorium" (XIX, 1965, 1, p. 149—150) la ghidul bibliografic al lui Karl Langosch, *Lateinisches Mittelalter. Enleitung in Sprache und Literatur (Darmstadt, 1963)* scrie că termenul cursiv arată o calitate grafică şi nu un tip de scris.

O altă problemă fundamentală, ce a format obiectul colocviilor ţinute de Comitetul internaţional de paleografie cît şi a unor congrese internaţionale de ştiinţe istorice, ca de pildă cel de al X-lea din septembrie 1955 o formează abrevierile căci în domeniul paleografiei latine dicţionarul de abrevieri al lui Adriano Cappelli are grave omisiuni, neînregistrînd elementele tipice ale unui

[65] Cf. Franţoise Gasparri, Remarques *sur la terminologie paleographique, în* „Bulletin" al Institutului de cercetare si istorie a textelor, Paris, nr. 13, 1964— 1965, p. 111 — -112.

[66] Cf. Fran ţoise Gasparri, op. cit., p. 112—113.

[67] Alphonse Dain, Les *Manuscripts*, p. 3, 52, 57 şi 58.

teritoriu, al unei cancelarii, a unui oficiu determinat[6S]. Precizăm că o lacună gravă a paleografiei greceşti este faptul că îi lipseşte un glosar al prescurtărilor măcar ca al lui A. Cappelli. Revenind arătăm că la acelaşi congres A. Giey- sztor a susţinut că din punct de vedere metodologic „numai studiul formei grafice nu va fi suficient pentru a percepe evoluţia culturală. Ea nu este decît o iluzie, altfel foarte sugestivă. De altfel se cere studiul ideilor cu ajutorul unui număr mult mai mare de izvoare, altele decît grafia unui text. Examenul funcţiei sociale a scrierii ne duce la concluzia că există o asemănare profundă între scriere şi limbaj ca mijloace de comunicare şi de legătură între oameni. Mai mult: se va putea constata uşor că nu există grafie fără limbă. Scrierea trebuie deci cercetată nu numai sub aspectul grafic, ci va trebui aici văzut un raport definit cu elementele limbii. Acest raport se prezintă ca un sistem de semnificaţie definită a semnelor particulare şi ale grupelor lor, în fine cu ortografia. Rezultă că fiecare limbă are scrierea sa, adică un sistem grafic propriu. Se va putea deci vorbi motivat pentru sec. XV de o scriere germană de jos sau polonă, cu toate că ele reprezintă în acel timp un stadiu analog de evoluţie a minusculei gotice" [69].

O concepţie nouă este şi cea despre importanţa caracterelor externe căci Mallon scrie în Paleographie romaine (1952, p. 161—162) următoarele: „Caracterele externe nu determină categoriile paleografice majore. De pildă s-a atribuit suportului o influenţă cel puţin exagerată în evoluţia şi în clasificarea grafiilor latine. Astfel s-au opus urmările

folosirii papirusurilor consecinţelor întrebuinţării cerii (adică a tăbliţelor cu ceară, D.P.B.). Substituirea formelor rotunde celor unghiulare. La fel cade ideea că apariţia sulurilor grele, adică a rulourilor unde părţile groase ale literelor sînt foarte pronunţate este datorită pergamentului. în realitate este vorba numai de o opoziţie absolut imaginară căci apar scrierile cele mai variate indiferent că sînt pe pergament sau pe papirus".

Toate acestea duc la părerea că de pildă în paleografiile slave hîrtia nu a contribuit cîtuşi de puţin la apariţia cursivei căci în paleografia româno- slavă găsim destule texte diplomatice scrise în minusculă pe pergament ca şi pe hîrtie [70].

Am insistat asupra concepţiilor din paleografiile greacă şi latină pe temeiul că paleografiile slave derivă din paleografia greacă sau bizantină, iar paleografia latină are reflectări în paleografia româno-slavă, cum se va vedea mai jos în cap. V.

Faţă în faţă cu paleografiile greacă, bizantină şi latină paleografiile slave nu s-au bucurat de o atît de largă cercetare atît ieri cît şi azi. Astfel în ceea ce priveşte obiectul paleografiei cei trei reprezentanţi mai de seamă ai paleografiei ruse: Sobolevski, Karski şi Scepkin văd lucrurile deosebit

[88] Cf. „Bulletin" cit. mai sus, pag. 111—112 şi „Atti del X Congresso internazionale
Romi, 4—11 Ssttembre 1955 (Comiteto Internazionale di Scienze Storiche)‟, Roma, 1957
p. 138-139.

[69] Cf. Atti, cit. mai sus, p. 147.

[70] Există şi la noi contribuţii despre concepţiile moderne în paleografie, cf. Sigismunc Jak 6, Concepţia modernă a paleografiei şi aplicarea ei în cercetările de paleografie latină dii ţara noastră, in RA, VIII, 1965, 1, p. 50 — 67; idem, Dezvoltarea problematicii şi a metodelo; de cercetări paleografice latine, în RA, IX, 1966, 1, p. 47 — 62.

Sobolevski scrie următoarele: „Problema paleografiei constă în aceea ca pe baza unor mss cu dată ... să stabilească timpul şi locul cînd şi unde sînt scrise mss nedatate ... în afară de aceasta paleografia poate da indicaţii despre particularităţile originalului din care derivă ms şi să răspundă la problema originii textului aflat într-un ms" [71]. Karski dimpotrivă susţine: „Paleografia ... ţine de domeniul disciplinelor arheolografice... se ocupă cu studierea originii, schimbării şi difuzării scrierilor şi tot ceea ce se raportă la acestea: materialul pe care se scria, sistemul de a scrie, scribi etc.". După ce precizează că paleografia chirilică se ocupa numai de mss lucrate în chirilică, Karski adaugă că atenţia va fi acordată mai cu seamă mss vechi (sec.

de încheiere al cercetării sale este XVIII, D.P.B.), „indicarea sistemelor de lectură ale mss, distingerea autenticităţii[72], stabilirea exactă a timpului cînd ele s-au scris şi a mediului teritorial în care au apărut".[73] Scepkin este foarte succint căci el scrie: „Paleografia este o ştiinţă auxiliară din categoria istorico-filo- logică, ce studiază monumentele scrise din punct de vedere extern cu scopul de a stabili locul şi timpul cînd apar" [74]. Acelaşi punct de vedere îl are şi N. V. Stepanov [75].

Medievistul L. V. Cerepnin înainte de 1956 socotea că „paleografia studiază mai ales cărţile mss, cercetarea tuturor documentelor mss (diplomatice, juridice şi altele) raportîndu-se diplomaticii" [78], punct de vedere combătut just de A. T. Nikolaeva [77]. în manualul din 1956 Cerepnin precizează că „paleografia ... studiază caracterele externe ale monumentelor scrise" [78], adăugind însă că problemele practice fundamentale ale paleografiei „se rezolvă înainte de orice pe baza analizei conţinutului mss, iar studiul particularităţilor externe ale mss dau numai materialul complimentar pentru rezolvarea problemelor puse" [79]. Acest ultim punct de vedere este cu drept criticat de specialistele sovietice L. P. Zukovskaja [80] şi M. V. Kukuskina [81].

Celor susţinute de L. Cerepnin li se pot foarte bine opune aserţiunile lui J. Mallon care scrie: „Obiectul paleografiei este forma externă a textelor, în timp ce textele însăşi, conţinutul lor istoric, starea lor filologică, au pentru paleografie o anumită importanţă, însă (numai) auxiliară" [82].

L. Zukovskaja după ce arată că paleografia studiază grafemele şi evoluţia lor apoi materialul şi uneltele grafice afirmă că stabilirea limbii în care s-a scris textul cercetat şi a alfabetului folosit formează condiţia preala-

[71] A. I. Sobolevski, Slzijano-riisskaja paleografi *ja, S.* Peterburg, 1908 [2]. p. 19—20.

[72] Acelaşi punct de vedere îl exprimă Karski şi în ediţia din 1915: Ocerk slavjanskoj kirillovskoj paleografi], p. 1.

[73] E. F. Karski, Slajjanskaja kirillovskaja paleografija, Leningrad, 1928, p. 1.

[74] V. N. Scepkin, op. cit., p. 12.

[75] N. V. Stepanov, *Utebnyj paleografiteskij al'bom, Moscova, 1940,* cf. L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 99.

[76] L. V. Cerepnin, Istoinikovedenie, în „Bol'saja Sovetskaja Enciklopedija", 31, p. 583.

[77] A. T. Nikolaeva, *Nekotorye voprosy vspomogatel'nyh istorideskih disciplin v Bol'Soj Sovetskoj Enciklopedij, în „Istoriceskij arhiv", 1956,2, p. 218.*

[78] L. V. Cerepnin, Russkaja paleografija, Moscova, 1956, p. 3.

[79] Ibidem, p. 18.

[80] L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 4.

[81] M. V. Kukuskina, Sovetskaja paleografija, în „Vspomogatel'nye istoriieskie discipliny", I, Leningrad, 1968,

p. 76.
[83] J e a n Mallon, Paleographie romaine, în HM, p. 557.
\

bilă a oricărui studiu paleografie,[83] ceea ce însă nu se poate susţine întrucît limba face parte din caracterele interne ce nu sînt de apanajul paleografiei. Dimpotrivă M. Kukuskina arată în chip exact ceea ce formează obiectul paleografiei[84].

Dar pe cînd Karski şi alături de el istoricul literar N. M. Karinski includ în paleografie şi studiul autenticităţii textelor — bineînţeles numai din punct de vedere grafic[85] — L. Zukovskaja combate această susţinere[86] ca şi cea de a citi mss vechi, ceea ce critică just M. Kukuskina [87], invocînd în acest sens Paleografia rusă a lui M. N. Tihomirov şi A. V. Murav'ev [88].

Punctul de vedere al autorului acestor rînduri a rămas acelaşi din 1956 [89].

în acelaşi domeniu intervine şi paleograful E. Vîrtosu care arată că „paleografia şi-a limitat şi delimitat cîmpul de activitate numai la descifrarea textelor. în consecinţă şi paleografia româno-chirilică procedînd la fel, se va ocupa numai de descifrarea şi transcrierea textelor: acte, manuscrise, tipărituri, inscripţii şi însemnări adică se preocupă de izvoarele narative, izvoarele diplomatice şi orice alte izvoare scrise" [90]. Aşadar autorul susţine că paleografia are ca obiect numai descifrarea textelor — ceea ce nu este exact.

Este de remarcat şi următorul fapt: paleografii sovietici socotesc ca texte paleografice şi izvoarele nescrise cu cerneală şi anume cele incizate pe coajă de mesteacăn cu un instrument metalic sau de os ascuţit la vîrf [91].

Un punct de vedere nou îl reprezintă de asemenea includerea în paleografia rusă a textelor din sec. XÎX şi XX, problemă ridicată încă cu peste trei decenii în urmă de arhivistul sovietic I. F. Kolesnikov [92]. L. Cerepnin adoptînd cele afirmate de Kolesnikov scrie: „Poate alături de termenul paleografie este legic a pune în circulaţie ştiinţifică termenul neografie, desig- nînd prin el disciplina auxiliară care studiază caracterele externe ale mss, începînd cu sec. XIX, cînd grafia capătă noi trăsături" [93]. Pentru aceeaşi disciplină privind sec. XIX bibliologul sovietic P. Barkov propune termenul: neoterografie, din cuvîntul grec vscbxspo; [94]—-mai nou, modern.

[83] L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 4.
[84] M. V. Kukuskina, op. cit., p. 76.
[85] N . M. Karinski, Obrazcy pis'mo, drevnejSego perioda istorij russkoj knigi, Leningrad, 1925, p. 5.
— [88] L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 4.
[87] M. V. Kukuskina, op. cit., p. 3.
[88]M. N. T i h o m i r o v şi A. V. Mura v’e v, Russkaja

paleografija, Moscova, 1966,
p. 3.

[89] Damian P. Bogdan, Din paleografia slavo-română (redactatăîn 1954), în „Documente privind istoria României", Introducere, I (Bucureşti), 1956, p. 82.

[90] Emil Vîrtosu, Paleografia româno-chirilică, Bucureşti, 1968, p. 11.

[91] Cf. şi M. V. Kukuskina, op. cit., p. 79.

[92] I. F. Kolesnikov, *Paleografija dokumental'noj (arhivnoj) pis'mennosti, în „Arhiv- noe delo", nr. 4/52, 1939; idem, Vspomogatel'nye istoriceskie discipliny i ih znalenie dl ja istori- teskoj i arhivnoj raboty, în „Arhivnoe delo", nr. 2/54, 1940,* cf. M. V. Kukuskina, op. cit., p. 81-82.

[93] L. V . Cerepnin, op. cit., p. 574.

[94] P. N . B e r k o v, O perehode skoropisi XVIII veka v sovremennoe russkoe pis'mo, în „Issledovanija po oteSestvennomu istoönikovedeniju" (Culegere de articole, închinate celor
75 de ani ai profesorului S. N. Valk), Moscova, 1964, p. 37, cf. M. V. Kukuskin a, op. cit., p. 84-85.

M. N. Tihomirov arată că paleografia se ocupă nu numai de textele mss ci şi de cele tipărite şi dactilografiate[95], fără însă a folosi pentru acestea din urmă termenul de neografie.

O altă problemă fundamentală dar a paleograf iilor glagolitice este originea alfabetului glagolitic. Dat fiind faptul că din vremea lui Constantin-Chiril şi Metodiu nu s-a păstrat nici un izvor cît şi sărăcia textelor existente, în problema alfabetului respectiv s-au emis peste 20 de ipoteze[96], dintre care domină cea a derivării alfabetului glagolitic din grafia cursivă a minusculei greceşti — ipoteză emisă de Durych în 1777, dezvoltată apoi de paleograful englez I. Taylor cît şi de V. Jagic, de unde în ştiinţă numele de ipoteza sau teoria Taylor — Jagic[9]'. Astăzi însă ipoteza respectivă este combătută de pildă de E. Granstrem [98], cît şi printr-un excelent studiu al lui A. Vaillant ", pornind de la o notă a lui A. Rahlfs [10]°. Ceea ce nouă însă ni se pare surprinzător este următorul fapt: studiul lui A. Vaillant nu numai că nu este analizat de competenţe ale slavistică cum sînt de pildă J. Vasica [101], D. Rado- jicic [102] şi A. Dostâl[103], dar nici măcar nu este citat de respectivii învăţaţi aceştia rămînînd tot la teoria Taylor-Jagic.

Formează o problemă şi originea alfabetului chirilic pentru care de asemeni s-au emis mai multe ipoteze între care una propusă de paleograful I. Sreznevski, susţine că alfabetul chirilic este anterior celui glagolitic [104]. La această ipoteză s-a asociat din 1936 şi slavistul bulgar E. Georgiev [105].

Referitor la terminologie remarcăm faptul că unele denumiri încep să fie folosite în paleografiile slave din paleografiile greacă şi latină.

Astfel despre prezenţa minusculei în paleografia chirilică româno-slavă scria încă A. I. Odobescu [106]. Despre cursiva şi minuscula bizantină în mss ruseşti începînd cu a doua jumătate a sec. XV şi pînă în prima jumătate a veacului următor se ocupă istoricul literar M. N. Speranski[107], arătînd

[95] M. N. Tihomirov, „Voprosy istorij", 1960, 3, p. 189; idem, „AE za 1959 god", Moskova, 1960, p. 353 şi M. N. T i h o m i r o v şi A. V. Mura v'e v , op. cit., p. 3.

[96] Cf. Damian P. B o g d a n, La vie etl'oeuvre desfreres Constantin-Cyrille *et Methode,* în „Kirillo kai Metodio tomos eortios epi ti hiliosti kai ekatosti etiridi", partfea a doua, Salonic,
1968, p. 44.

[97] Ibidem, p. 45.

[98] E. E. Granstrem, K voprosu o proishozdenij glagoliceskoj azbuki, în „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, Institut russkoj literatury", IX, 1953, p. 427 — 442; idem, K voprosu o vizantijskom minuskule, în „Vizantijskij vremennik", XIII, 1956, p. 222 — 245.

"Andre V a i 11 a n t, L'*alphabet vieux slave, în RES, 32, 1955, p. 7 — 31.*

[100] A r n o 1 d Rahlfs, *Zur Frage nach Herkunft des glagolitischen Alphabets,* în „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", XLV, 1913, p. 285—287.

[101] J o s e f Vaijica, Literarni pamdtky epochy V elkomoravske 863 — 885, Praga,
1966, p. 14-19.

[102] Djordje Sp. Radojiöic, *Traditions cyrillo-methodiennes chez Ies Serbes,* în „Kirillo kai Metodio tomos eortios epi ti hiliosti kai ekatosti etiridi", partea I-a, Salonic, 1966, p. 197.

[103] Antonin Dostâl, *La tradition cyrillo-methodienne en Moravie,* în acelaşi loc ca în nota 102,'. p. 160.

[104] D a m i a n P. Bogdan, op. cit., p. 46 — 47.

[105] Ibidem, p. 47.

[106] A. I. Odobescu, Despre unele manuscripte şi cărţi tipărite aflate in mînăstirea Bistriţa (districtul Vilcea în România), în „Revista Romana pentru sciinţe, littere şi arte", Bucureşti, I, 1861, p. 709, nota *.

[107] M. N. Sper anski, «Greceskoe» i «ligaturnoe pis'mo» v russkih rukopisfah XV—XVI vv., în „Byzantinoslavica", IV, 1932, p. 58 — 64, cu facs.

totodată sisteme speciale grafice din paleografia bizantină: ligatura, litere înscrise, litere legate [108] şi intersectate [109]. Iar epigrafistul bulgar Iv. Gosev foloseşte termenul hastă [uo].

O problemă care tot aşa a fost discutată în cadrul terminologiei o formează numele de: ustav, poluustav şi skoropis', ce semnifică trei etape grafice: uncială [m],

semiuncială şi cursivă. Astfel încă în comunicarea : Noi lucrări de paleografie slavă, ţinută în 1901 în cadrul Comisiei slave a Societăţii de arheologie din Moskova, slavistul A. Jacimirski — (scria şi vorbea româneşte, fiind moldovean după mamă —originară din părţile Orheiului), care a făcut colosal de mult prin: semnalarea, darea la lumină şi precizarea specificului textelor româno-slave — combate impreciziunea admisă şi de Sobolevski de împărţire a grafiei în: ustav, poluustav şi skoropis’ fiindcă aşa—■ adaugă el — se poate vorbi despre existenţa concomitentă a skoropis’-ei şi a ustavului din sec. XI şi pînă în veacul XVIII[112]. în aceeaşi ordine de idei Jacimirski arată că nu foloseşte pentru textele româno-slave ustavul şi poluustavul pentru că nici unul nu însumează toate particularităţile grafiei moldo-valahe [113].

Problema nomenclaturii grafiei chirilice formează obiectul preocupării paleografului V. Gardthausen[114], care susţine că unciala bizantină nouă sau liturgică stă la baza alfabetului chirilic slav vechi. însă punctul său de vedere că această uncială se încadrează în sistemul grafic tetraliniar, adică scrisul este cuprins în patru linii orizontale fictive [115] nu se poate susţine, faptul că numai cîteva litere depăşesc — prin hastele lor —• rîndul formează
o excepţie de la regula generală aşa că unciala nouă face parte din sistemul grafic biliniar alcătuit din două linii orizontale fictive [116]. Cam în aceeaşi ordine de idei intră şi concepţia lui V. Mosin care arată că alfabetul chirilic slav vechi intră în sistemul grafic tetraliniar [117].

108 Ni se pare surprinzător că nici în conspectul A. T. Nikolaeva, *Russkaja paleografi ja,* Moscova, 1956 şi nici în cartea cit. a lui L. Cerepnin, nu numai că nu se analizează premizele lui Speranski, dar nici măcar nu este citat. Tot aşa nu este nici o referinţă la L. P. Zukovskaja şi M. V. Kukuskina, citate mai sus.

109 Cf. D. P. B o g d a n, O vizantinizmah v slavjano-rumynskih tekstah, în „Vizantijskij vremennik", XXIII, 1963, p. 58 — 59.

110 Acad. I v. Gosev, Starobălgarski glagoliâeski i *kirilski nadpisi ot IX i X v. (Academia bulgară de ştiinţe. Institutul de arheologie, Secţia de epigrafie slavă), Sofia, 1961 (1963), p. 33 şi 49.*

111 Termenul litterae unciales — litere unciale, a fost aplicat la început pentru grafemele latine de Sf. Ieronim (circa 331 — 420), iar pentru diferitele explicaţii ale termenului uncial cf. de pildă Viktor Novak, *op. cit.,* p. 100.

112 Cf. rezumatul comunicării în DTSK, III, 1902, p, 45.

113 Jacimirski, SRR (s-a tipărit în 5 ani), în „Sbornik ORJaS", 79, S. Peterburg, 1905, p. XXXIII-XXXIV.

114 V. Gardthausen, Greceskoe *pis'mo IX—X stoletij, în ESF, 3, 11, 1911,* p. 1 şi urm.

115 Ni se pare curios că susţinerea lui Gardthausen nu numai că nu a fost cercetată de specialiştii paleografiei chirilice

— nu o face Karski şi nici Cerepnin — dar nici măcar nu a fost citată.

116 Cf. D. Bogdan, CPRS, p. 47.

117 V. Mosin, MetodoloSke bieljeske otipovima pisma u cirilici 15—16 *v.*, în „Slovo" (revista Institutului de slavă veche din Zagreb), Zagreb, 15, 1965, p. 162.

Nomenclatura grafiei formează şi obiectul preocupărilor paleografilor iugoslavi G. Cremosnik [118] şi V. Mosin [119], primul preconizînd adoptarea terminologiei latine, iar al doilea cerînd păstrarea tradiţiei manuscrise ruseşti (ustav, poluustav şi skoropis,). Primul tip este după Mosin un scris regulat, iar al doilea semiregulat — fapt ce nu se poate susţine. Punctul de vedere al lui Cremosnik îl susţine şi cercetătorul sovietic A. Sicgal, care remarcă limitarea clasificării grafiilor slave chirilice (ustav, poluustav şi skoropis’) şi propune a ne adresa analogiilor „particularităţilor specifice ale clasificării grafiei din paleografia latină". Pornind de la datele paleografiei latine Sicgal preconizează următoarele principii ale clasificării grafiei slave-chirilice: 1) legătura oricărui scris cu o perioadă istorică precisă şi 2) împărţirea grafiilor după particularităţi funcţionale [120]. L. Cerepnin care detailează cele afirmate de Sicgal susţine că propunerea acestuia „de a aplica mecanic la alfabetele slave observaţiile din domeniul paleografiei latine nu poate fi admisă" [121]. Nici pe V. Novak nu-1 satisface termenul ustav, el subliniind următoarele: slaviştii au luat termenul ustav din terminologia paleografică rusă pentru a designa unciala chirilică dar ei nu explică de ce au luat acest termen [122]. în aceeaşi ordine de idei paleografa austriacă Thorvi Eckhardt susţine aplicarea nomenclaturii latine: uncială, semiuncială, minusculă şi cursivă — în paleografiile slave [123].

Subliniem că şi învăţatul sovietic D. S. Lihacev recenzînd în „Izvestija Akademij nauk SSSR, Serija literatury i jazyka" (XXIX, 1970, 3, p. 253—255) Compendiu al paleografiei româno-slave, scris de noi, foloseşte termenii latini: uncial, semiuncial, minuscul şi cursiv.

Sîntem pentru folosirea nomenclaturii de: uncială, semiuncială, minusculă şi cursivă, adoptată de paleografia greacă din cea latină căci cel puţin pentru paleografia chirilică termenii sînt întru totul potriviţi, doar alfabetul chirilic derivă din cel grec. Apoi este de pornit de la temeiul că nu totdeauna denumirea unui termen este identică conţinutului acestuia cum de pildă un şir întreg de instituţii medievale româneşti deşi poartă nume slave conţinutul lor este deosebit de cele slave propriu-zise, cum prea bine a dovedit-o încă în anul 1925 prestigiosul medievist Constantin C. Giurescu în teza sa de doctorat: Contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV (Bucureşti, 1925).

Prin aceasta se răspunde şi la obiecţiunea unor specialişti care susţin că unciala, semiunciala şi cursiva nu acopăr conţinutul noţiunilor: ustav, poluustav şi skoropis'. Subliniem că încă în 1915 E. Kalu- zniacki în Kirillovskoe pis'mo u rumyn (ESF, Petrograd, 4, 2, p. 8) foloseşte numele de: stilizare uncială (uncial'naja stilizacija). La fel paleografii J.

118 Gligorije Cremosnik, Studije iz srpske paleografije i diplomatike, în „Glasnik Skopskog nauönog drustva, Odel'en'e drustvenih nauka", XXI, Skopje, 1940, p. 1—8.

119 Vladimir Mosin, op. cit., p. 150—182.

120 A. G. ă ic gal, Graficeskaja osnova russkogo grazdanskogo srifta, Moscova-Lenin- grad, 1947, p. 16—24, cf. L. V. Cerepnin op. cit., p. 71.

121 L. V. Cerepnin, op. cit., p. 71.

122 Viktor Novak, op. cit., p. 102.

123 Thorvi Eckhardt, «Ustav *Glossen zir palăographischen Terminologie», în „Wiener* Slawisticher Jahrbuch", 1955, 4, p. 130—146, cf. Gregor Cremosnik, *Die serbische diplomatische minuskel, în* „Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas", III, 1959, Graz-Köln, p. 103-115.

Vasica şi J. Vajs întrebuinţează în temeinicul lor catalog, Soupis staroslo- *vanskych rukopisü Nărodniho Musca v Praze (titlul şi în latină), Praga, 1957, termenii latini:* uncial, semiuncial şi cursiv'[124].

Studiile lui G. Cremosnik, citate mai sus, în care extinde termenul minusculă la două substadii: minuscula mixtă şi minuscula propriu-zisă, au meritul că cercetează minuscula chirilică a textelor paleografice bosniace, sîrbeşti, ragusane (ale Dubrovnikului) şi diplomatice româno-slave [125]. Este de preţuit şi contribuţia lui V. Mosin pentru studiul minusculei diplomatice chirilice la ragusani, sîrbi şi români[12e]. în aceeaşi ordine de idei este şi studiul nostru La minuscule dans Ies textes paleographiques slavons et roumains ecrits en cyrillique („Cyrillomethodianum", Salonic, II, 1972—1973, p. 23—- 42) [127].

Cam în aceeaşi ordine de idei remarcăm faptul că un medievist român foloseşte în terminologia tipurilor grafice denumirea: semiuncială minusculă [128], aceasta spre a designa semiunciala cu litere mici, ceea ce poate produce confuzii. Este apoi de subliniat faptul că în ceea ce priveşte începuturile şi evoluţia grafiei chirilice aceasta nu s-a desfăşurat în patru stadii ale scrisului adică incluzînd şi minuscula ci în cinci, prima etapă fiind grafia capitală, în care sînt scrise unele litere din titlurile, capitolele şi paragrafele a o serie de mss cum şi unele iniţiale din contextul mss ca şi din documente. După capitală — a cărei prezenţă nu este cercetată în nici unul din articolele, stu- diile şi cărţile de paleografie chirilică — urmează unciala,

semiunciala, minuscula veche şi nouă, iar în final cursiva. Aplicat unul din aceste tipuri la mss îl numim manuscriptic, iar la documente — diplomatic.

Problema abrevierilor formează tot aşa aproape un hiatus în paleografiile slave chirilice căci sînt numai trei studii în acest sens: 1) al lui Wen- ceslaus Stchepkin, Cyrillische Ligaturschrift, în ASIPh, 25, 1903, p. 109 — 129, 2) al lui G. Cremosnik, Kratice «*Nomina sacra*» *u cksl. spcmenicima, în „Slavia", IV, 1925, p. 246—264 şi 485—498 şi 3) al* E. E. Granstrem, Sokrascenija drevmjsih slavjano-russkih rukopisej, în „Trudy Otdela drevne- russkoj literatury”, X, 1954, p. 427—434. Aşadar se simte lipsa acută a unui dicţionar al abrevierilor.

[124] Catalogul Vasica-Vajs a fost recenzat, intre alţii şi de V. Stefanie, în „Slovo' din Zagreb, 9— 10, 1960, p. 174— 177, care însă nu scrie şi despre cele 6 mss româno-slave catalogate de savanţii în cauză.

[125] Gligorije Cremosnik, Studije iz srpske paleografije i diplcmatike, jv 1—5 idem, Bosanshe i humske povelje srednjega vijeka,în „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu' Serie nouă, III, 1948, p. 103—142; idem, *Die serbische diplomatische minuskel, p.* 103—115 idem, Srpska diplomatska minuskula, in „Slovo", 13, 1963, p. 119—136 — 0 nouă ediţie studiului precedent.

[126] Vladimir Mosin, op. cit., p. 150—182.

[127] Studiul a fost redactat în 1969. De atunci autorul şi-a schimbat unele păreri, d pildă in locul termenilor: minusculă literară mixtă, minusculă literară propriu-zisă, minuscul documentară mixtă şi minusculă documentară propriu-zisă, preferă azi: minusculă manuscriptic veche, minusculă manuscriptică nouă, minusculă diplomatică veche şi minusculă diplomatică noue iar Dioptra lui Filip Solitarul, învăţăturile lui Neagoe Basarab, Zbornicul lui Isaia de 1 Slatina şi Letopiseţul de la Bistriţa nu sînt scrise în minusculă ci primul în uncială iar ultime! in semiuncială.

[128] Cf. Panaitescu, MSBAR, pp. 157, 174, 179, 180, 188. şi 210.

Remarcăm şi faptul că unii paleografi percep în chip personal terminologia [129].

Referitor la unele concepţii vechi şi noi în domeniul paleografiei slave indicăm că acestea formează obiectul articolului scris de autorul acestor rîn- duri: 0 nekotoryh sovremennyh voprosah slavjanskoj paleografij, în „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, XVIII: „Issledovanija po istorij russkoi literatury XI—XVII vv.‟, Leningrad 1974, p. 414—419, articol redactat în 1971'.

Gradul de exactitate al premizelor paleografice. — în cele ce urmează vom căuta să stabilim că numai studiul grafiei nu îngăduie fixarea datei de an sau de veac a unui text

paleografie. Şi în acest sens trebuie să recurgem şi la alte elemente ce nu fac parte din grafie. Astfel în paleografia bizantină „era regula de a reproduce cît mai fidel posibil modelul antic, menţionînd, la nevoie, particularităţile de punere în pagină a exemplarului copiat".[133] De aceea atîtea texte sacre şi liturgice bizantine din sec. XII şi XIII sînt scrise cu un ieratism care amintesc grafia sec. X.[131] în această ordine de idei cităm de pildă pentru paleografia româno-slavă Nomocanonul nr. 285 din BARS, scris în Ţara Românească în sec. XVI după un ms sîrb din 1295 ce reprezintă traducerea sîrbă a unui nomocanon grec — în care scribul din Ţara Românească nu numai că imită grafia ms sîrb ci reproduce şi colofonul[132] acestuia (facs. la Damian P. Bogdan, La mise en valeur des fonds de manuscrits et de *documents slaves de la Bibliotheque de VAcademie de la Republique Socialiste de Roumanie,* în Revue roumaine d'histoire, VII, 4, 1968, p. 7). Că şi mss româno-slave din sec. XV—-XVII se copiau după cele mai vechi ne-o dovedesc studiul grafiei ce l-am făcut la titlurile unora dintre ele. Astfel este titlul evangheliei lui Marcu a minunatului Tetraevangheliar din anul

[129] De pildă Emil Vîrtosu, op. cit., pag. 39 afirmă: „în alfabetul chirilic slav, scrierea uncială se caracterizează prin unele trăsături generale: slove mari, absenţa slovelor suprascrise... ca trăsături speciale notăm: depasantele superioare şi inferioare ale unora din slove (de pildă •fc, 8, 3, p etc.) nu depăşesc rîndul nici în sus, nici în jos („unciala timpurie; unciala transgresează rîndul)", pe cînd în realitate în unciala chirilică slavă veche nu lipsesc litere suprapuse de pildă: în SK, ER şi Foile Undol'ski. Tot aşa în SK depăşesc rîndul 11 litere cît şi cifrele koppa şi xi, în CS depăşesc rîndul aceleaşi grafeme şi cifre cu excepţia lui t în ER, *Foile de la Hilandar şi Foile Undol'ski, aceleaşi litere trec de rînd ca şi în SK, în plus Foile Undol'ski au uneori şi pe i depăşind rîndul (cf. pentru SK,* ER şi CS, mai jos, cap. IV şi VI, iar pentru Foile Undol'ski şi Foile de la Hilandar, cf. E. *F. Karski, op. cit., pag. 359 nr. 3 şi 370 nr. 4 cum şi* prof. dr. Vladimir Mosin, Paleograf *ski album na juznoslovenskoto kirilsko pismo, Skopje,* 1966, p. 9 nr. 3 şi p. 10 nr. 4.

[130] Cf. A 1 p h o n s e Dain, Paleographie grecque. în HM, p. 545.

[131] Idem, Les Manuscrits, p. 29.

[132] Scribul conştiincios după ce a sfîrşit munca sa adăogă cîteva menţiuni despre data şi condiţiile în care a lucrat copia, pe care le înscrie sub numele său la sfirşitul lucrării. Acesta este colofonul însoţit deseori: de formule pioase dar şi de bucuria copistului că a terminat cele ce avea de scris. Astfel este colofonul mss greceşti, după cum precizează A. Dain, op. cit., p. 32. în mss româno-slave în mod obişnuit colofonul cuprinde indicaţiile următoare: cine a comandat ms, numele celui care l-a scris şi data (exprimată în

văleat, adică anul de la „crearea" lumii, la noi în eră bizantină sau constantinopolitană, al cărei stil era de la 1 sept. Pentru ca să se obţină anul erei noastre se scad din văleat cifrele 5508— pentru perioada 1 ian. — 1 sept. şi 5509 — pentru 1 sept. — 31 dec. Cînd văleatul nu are lună, se obişnuieşte să se scadă 5508, luîndu-se în seamă că între ian. şi aug. numărul lunilor este dublu decît între sept. şi dec).

1429, scris la Neamţ de caligraful şi cărturarul moldovean Gavriil fiul lui Paisie Uric.[133] Din acest text literele **E**, **>K** şi **E** sînt reproduse în cuvîntul **E>KE** din titlul evangheliei lui loan a Tetraevangheliarului scris în 1512 la mănăstirea Neamţ.

Al doilea a din titlul evangheliei lui Marcu a Tetraevangheliarului din anul 1553 este identic cu al doilea a din titlul evangheliei lui Marcu a Tetraevangheliarului scris la mănăstirea Secu în 1664. Aceleaşi forme ductice ale literelor **>K** şi **T** din **WT(TI)** în titlurile tetraevangheliarelor anilor 1429, 1512 şi 1553, citate, se află şi în titlurile Tetraevangheliarului scris în Ţara Românească pentru mănăstirea Bistriţa din Vîlcea şi ferecat de postelnicul Mareea în anul 1519.[134] Tot aşa 0 din titlul-evangheliei lui Matei şi **K** din titlul evangheliei lui Marcu a Tetraevangheliarului din 1429 sînt formele ductice ale aceloraşi grafeme din evangheliile Tetraevangheliarului lui Mareea.[135] Aşadar datarea numai prin grafie a mss româno-slave ce în majoritatea cazurilor se copiau după altele mai vechi nu se poate face. în ceea-ce priveşte documentele credem că două exemple sînt concludente. Astfel în rîndurile 16—20 din actul lui Vladislav I pe lîngă litera a scrisă în semiuncială[136] apar cinci de a în trei forme ductice minuscule ale aceluiaşi grafem, constituite din două linii oblice, cea din dreapta perpendiculară pe mijlocul celei din stînga ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos, iar deasupra locului lor de întîlnire apare corpul literei a sub forma aproape a unui oval. Primul d are hasta din stînga puţin mai lungă în jos ca cea din dreapta, al doilea d are hasta din dreapta mai lungă, iar al treilea, al patrulea şi al cincilea d au extremităţile de jos ale hastelor egale. Cel de al treilea, al patrulea şi al cincilea d din actul citat sînt identice cu d prezent în actul din 7 ianuarie 1490, primul şi al doilea d de la Vladislav fiinţează în actul din 10 septembrie 1493, al doilea d dela Vla-

[133] Despre Ga'/riil fiul lui Paişie Uric-citaţi amîndoi în pomelnicul mănăstirii moldoveneşti Bistriţa, aflat în BARS, nr. 78, f. 6 (cf. despre acest text cap. II A. MSS)- identificat de Jacimirski cu stareţul Gavriil din acelaşi pomelnic şi cu mitropolitul kievlean Grigorie Ţamblac, cf. D. Bogdan, MSBAR, extras din AR, IV, Bucureşti, 1940, p. 20 — 26; idem, Iarăşi despre identitatea Crigcrie Ţamblac—*Gavriil de la*

Neamţ preconizată de A.I. Jacimirski, în „Hrisovul" I, 1941, p. 463 — 465; idem, ediţia: Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, Bucureşti, 1941, p. 15, 31, 32, 52 şi 88 ; Emile Turdeanu, Gre'goire Camblak: faux arguments d'une bio- graphie, în RES, XXII, 1 — 4, 1914, p. 46 — 81: idem, Les lettres slaves cu Moldavie: le *moine Gabriel du monastere de Neamţu* (1424—1447), în RES, „Melanges Andre Mazon", XXVII, 1951, p. 267 — 278; idem, The oldest illuminated moldavian ms, în „The Slavonic and East-European Review", Londra, XXIX, 1951, p. 456: Ion Radu Mircea, Contribution *ă la vie et ă l'oeuvre de Gavriil Uric,* în RESEE, VI, 1968, 4, p. 574 (2) — 573(3). Iorga; AM, I, III, p. 47 crede că «Fiul lui Uric» „acesta ar putea însemna fiul lui Urekie, Ureche, nume de boier care deasemeni se întîlneşte într-o epocă anterioară". Tot aşa I. I u f u, Despre prototipurile literaturii slavo-româneîn secolul al XV-lea în „Mitropolia Olteniei", Craiova, 1963, 7 — 8, p. 532 — 534 susţine că Gavriil Uric este un caligraf din Ţara Românească fără însă a argumenta sigur. Supoziţia lui este infirmată de Sorin Ulea, *Gavriil Uric primul artist român cunoscut, în„Studii şi cercetări de istoria artei" X, 1964, 2, p. 258 —261, cf. şi I o n Radu Mircea, op. cit., p. 6, nota 17 Opera în care Jacimirski susţine identitatea Gavrii] Uric-Grigorie Ţamblac este Grigorij Camblak. Oterk ego zizni, administrativnoj i kniznoj dejatel'nosti, (Academia imper. de ştiinţe), S.-Peterburg, 1904. p. 229, 231 şi 306—430.*

[134] Cf. pe larg despre tetraevangheliarele din 1429, 1512, 1553, 1664 şi al lui Mareea mai jos. cap. II.

[135] Cf. despre grafia titlurilor mss româno-slave, cap. V, par. Capitala, Unciala .Semiunciala şi Cursiva.

[136] Cf. Semiunciala, par. respectiv din cap. V.

dislav este prezent în actele din 29 iulie şi 10 noiembrie 1497, primul d de la Vladislav este atestat în actul din 19 iulie 1498, al doilea—în cel din 13 iulie 1499, iar primul şi al doilea d de la Vladislav I sînt prezente în actul din 18 iulie 1505 — toate aceste acte din Ţara Românească sînt la ASBSI. Tot aşa forma ductică a literei **к** dintr-o scrisoare externă a doamnei Despina a lui Neagoe Basarab — text datat prin anii 1521—1522 şi publicat de Dra- gomir (p. 62, nr. 52, facs doc. nr. 52) — apare identică şi în sec. XVIII (anii 1723 şi 1789)după cum constatăm la Bianu şi Cartojan, X şi XI.

Imposibilitatea datării numai prin grafie a textelor o exprimă încă în anul 1881 elenistul francez Charles Graux, care, recenzînd în „Journal des savantes" (aprilie şi mai 1881, p. 226—242 şi 306—320) prima ediţie a lucrării: Paleografia greacă a lui V. Gardthausen, remarca următoarele: caracterul grafiei nu dă nici o indicaţie sigură pentru paleograf afară de cazul cînd mîna scribului îi este cunoscută (p. 320). Tot aşa prof. Martin Wittek, Album de paleographie *grecque. Specimens d'ecritures livresques du IlI-e siecle*

avant J.C. au XVIII-e siecle conservees dans des collections beiges, Gand, 1969, exprimă: ... „Prin urmare nu trebuie niciodată de pierdut din vedere că viaţa anumitor stiluri de paleografie greacă s-a prelungit dincolo de un secol şi că copiştii greci au ştiut a practica, cu un talent deconcertant, imitarea modelelor anterioare. Va să zică datările bazate numai pe stilul grafiei n-au în ochii mei nimic absolut sau definitiv" (Introducere, p. 6).

în aceiaşi ordine de idei, dar privind mss din Moldova scrise în slavonă Jacimirski arată că nu odată a scris că scribii mss şi-au însuşit o frumoasă semiuncială liturgică numită de unii paleografi şi uncială — la începutul sec. XVI — şi au scris cu ea pînă la începutul veacului XVIII. Şi în studiul special de paleografie româno-slavă pe care învăţatul respectiv îl pregătea, dar care din nefericire nu l-a creat, avea de gînd să arate cîteva exemple de greşeli ale învăţaţilor ruşi care raportă codexuri din sec. XVI şi XVII veacului XV, pe baza caracterului semiuncialei neobişnuit de clară, frumoasă şi reţinută. Jacimirski citează deocamdată în acest sens un ms pe care l-a văzut la T.F. Bol'sakov, copiat în 1709, într-o semiuncială lată şi elegantă, iar facs. unei pagini din acest codex mulţi cărturari îl socotesc din sec. XV pe temeiul că mss moldoveneşti din veacul respectiv sînt scrise exact în aceiaşi semiuncială ca şi ms din 1709.[137] Tot Jacimirski subliniază, în alt studiu al său, că grafia mss moldoveneşti se remarcă printr-o continuitate neobişnuită, de aceea mss de la începutul sec. XVII s-au luat drept din veacul XV, sau XVI.[138] Astfel în colecţia de mss a învăţatului rus N.S. Tihonravov se află o psaltire din Moldova pe care el şi alţi învăţaţi o atribuie sec. XV. însă pe fila 154 v a psaltirii se arată că aceasta a fost scrisă de ieromonahul Calist din mănăstirea Humor (Homor). Şi comparînd-o cu scrisul unui adaos la un ms din colecţia V.M. Undol'ski, Jacimirski constată că adaosul este scris de acelaşi Calist în anul 1577, aşadar se vede că psaltirea Tihonravov este din al treilea sau al patrulea pătrat al veacului al XVI şi nu din secolul XV. „Această greşeală arată cît este de greu să dai o dată precisă mss cu grafie frumoasă moldovenească.

137 Cf. „Izvestija ORJaS", VI (1901), cartea a 4-a, p. 95.

138 Jacimirski, SRR, p. 23—24.

Sînt foarte multe alte exemple şi numai pe baza formelor literelor datarea mss româneşti este de neînchipuit",[139]. încheie acelaşi savant.

Acelaşi punct de vedere l-a susţinut în 1968 şi autorul rîndurilor de faţă,[140] iar D.S. Lihacev nu odată a exprimat părerea că numai grafia nu rezolvă problema datării textelor.[141] Aşadar pentru rezolvarea ei este nevoie de coroborarea unui şir întreg de elemente pentru că în cele din urmă să obţinem o dată cît de cît apropiată adevărului.

în acest sens ne vom mărgini la două exemple. Se ştie că abrevierile joacă un mare rol în datarea textelor lipsite de dată. Astfel studiind actele domneşti din Moldova ce poartă datele: 11 februarie 1400, 15 februarie 1410 şi 14 aprilie 1411 am constatat că în primul act există prescurtarea r(c)nAP"K şi marea frecvenţă a prescurtării prin suprascrierea consoanei finale — 111 cazuri faţă de cel mult 35 din actele autentice ale domnului emitent — Alexandru cel Bun —, în al doilea act — 81 de prescurtări de acelaşi gen, iar în actul din 14 aprilie 1411 —63. în actul din 15 februarie 1410 am subliniat ligatura lui m cu 8 [142] — în suprascriere, lipsa titlei pe literele suprascrise p, ui, **A** şi **H**, numele lunii prescurtat în ligatură — grafemul cu p —. La primul din acte am relevat suprascrierea afixului a<> din koekoa*' şi a silabei A'i din poAÎTEAK. în al doilea text am constatat suprascrierea literei h din fIrtEadHAPTi şi suprascrierea vocalei finale h. în alte acte ca de pildă cel cu data de 28 decembrie 1428 apar prescurtări şi litere suprascrise necunoscute actelor autentice de la Alexandru cel Bun, iar în documentul datat 28 iunie 1411 se remarcă un idiotism grafic al literei a din cuvintele Aparouid, a^teh şi Ea<ia<>, tot aşa necunoscut actelor autentice ale lui Alexandru cel Bun. Coroborînd datele de mai sus cu studiul ortografiei, formularului diplomatic,[143] al limbii şi conţinutului actelor specificate am ajuns la concluzia că toate cele cinci acte sînt falsuri din sec. XVI şi XVII.[144] Un al doilea exemplu îl formează studiul grafiei subscrierii neautografe a emitentului din documentele domneşti ale Ţării Româneşti — formulă diplomatică al cărei însumare în actul lui Vladislav I este următoarea: o cruce care precede titlul de IwdHHTi — scris abreviat Ivv — [145], urmează numele de botez al emitentului — scris de asemenea prescurtat, uneori însă şi complet ca în unele documente de la Mircea cel Bătrîn, titlul kwekwa<i — scris prescurtat kweea<i[146],

139 Jacimirski, SRR, p. XXXIII.

140 D. Bogdan, La mise en valeur, p. 15—16.

141 D. S. Lihaiev, recenzia cit., p. 255.

142 Cf. despre ligatură, mai jos cap. VI, par. Abrevierea prin ligatură sau îmbinare.

143 Cf. despre conţinutul formularului diplomatic, Damian P. Bogdan, Diplomatica slavo-română din sec. XIV şi XV, in RIR, V—VIII (1935—1938) şi în extras, Bucureşti, 1938 (Biblioteca Revistei istorice române, II), p. 65.

144 Damian P. Bogdan, icie false atribuite lui Alexandru cel Bun, în RA, VIII, 1965, 2, p. 53, 61, 62, 64, 67, 71, 73, 74, 78 şi 79.

145 Dar sînt şi excepţii, de pildă în actul lui Vlad Călugărul din 1 iunie 1483 (ASBSI), un facs. laPanaitescu şi M i o c, I (1247 — 1500), p. 628,1 w este abreviat prin suprascriere. Mai sînt şi alte excepţii (cf. cap. VI, par. Abrevierile).

[146] Dar de exemplu în actul extern al lui Mircea cel Bătrîn, din 1403 (ACV, fotocopie în BAFRD, III-l), este scris suwAa ca şi în cel din 17 noiembrie (1432), în data văleatului acestui act s-a omis ultima cifră căci este 6940 în loc de 6941, cf. D a m i a n P. Bogdan, Diplomatica slavo-română (redactată în 1954), în Documente privind istoria României, Introducere, II (Bucureşti), 1956, cf. extrasul, p. 128. în actele din 27 iunie 1387, 1392 indictionul 15, 11 mai 1409 şi alte cîteva (toate la ASBSI) — cuvîntul este scris complet. Despre crucea bizantină cf. cap. VI: Prezenţa unei forme ductice a crucii bizantine.

formula devoţiunii: **MHAOCTH-T« KOJKÎEA—** scrisă abreviat **A/VACTH* K>KÎE^ —** şi calitatea de domn — rocnoAHHk — scris prescurtat rcW, încheierea formulei constituind-o, pînă la 10 iulie 1464, o cruce de formă şi origine bizantină, iar după data indicată formula termină prin Kcahk[147]. Această formulă diplomatică formează o caracteristică a documentelor emise de domnii din Ţara Românească şi apare în cele mai multe din documentele scrise în slavoneşte şi în româneşte. [148] Formula în mod obişnuit se scrie separat de contextul documentului, nu rareori la o distanţă destul de mare şi este alcătuită din litere înalte de 14—15 ori faţă de grafemele ce nu depăşesc rîndul din context — aceasta în ceea ce priveşte literele principale, căci grafemele secundare sînt mai mici, uneori chiar la jumătate, iar literele suprascrise, înscrise[149] sau legate, au dimensiunea celor din context. Din punct de vedere grafic cuvintele formulei respective sînt scrise separat şi prin următoarele sisteme speciale grafice: abreviere prin contracţie, suprascriere şi ligatură, pseudo- monograme şi monograme.[150]

Studiind scrisul acestei formule se pot deosebi foarte bine documentele date de emitenţi omonimi. Astfel subscrierea din actul lui Vladislav I se deosebeşte de cea din documentele lui Vladislav al II-lea prin faptul că la cel dîntîi cuvîntul *Vladislav* este scris în abreviere prin contracţie şi suprascriere, pseudomonograma ku'epavaj are ca litere principale literele **B** şi e, ce sînt scrise separat, iar în monograma rcW apare h **CU** trepte, formă prezentă în cele mai multe din subscrierile documentelor domneşti din Ţara Românească scrise în sec. XIV—XVI. în documentele lui Vladislav al II-lea subscrierea are cuvîntul *Vladislav* în monogramă, avînd înscrise literele a şi a sub bucla superioară a lui e în abreviere prin suprascriere, iar buclele inferioare ale literelor **B** din rweku.'A4 sînt legate între ele. în subscrierile actelor lui Vladislav al III-lea, *Vladislav* este tot în monogramă, dar literele a şi a sînt scrise în dreapta buclei superioare a lui e şi sub ele grafemele c, a, a, **B** sînt în abreviere prin suprascriere, iar în ceea ce priveşte iniţiala m din monograma MHAOCTîift, mijlocul literei

respective este un romb ce sfîrşeşte în jos printr-o verticală. Subscrierile documentelor lui Mircea cel Bătrîn se disting de pildă de cele ale lui Mircea fiul lui Mihnea cel Rău prin faptul că la cel dintîi cuvîntul Mircea are în ligatură pe a\ **cu** h şi p, iar m este în ligatură cu a, cei doi **в** din voevoda sînt scrişi separat, monograma **мнаостн/к** are în ligatură pe h cu k, iar kovkhe/r — pe h şi în subscrierile documentelor lui Mircea fiul lui Mihnea cel Rău cuvîntul Mircea este în pseudomonogramă şi în prescurtare prin contracţie şi suprascriere, cei doi k din voevoda au buclele inferioare legate între ele, iar în monogramele auhaoctîm şi eojkîa sînt prezente i' şi a, lipsind din ultimul cuvînt e.

Subscrierile documentelor lui Radu Prasnaglava se deosebesc de cele ale lui Radu cel Frumos prin prezenţa în monograma Radul a ligaturii lui

[147] Cf. D. Bogdan, DSRII, p. 131.

[148] însă subscrierea neautografă lipseşte în unele acte de la Simeon Movilă (cf. D. Bogdan, DSRII, p. 133 nota 1), ca şi în alte doc., de pildă în cîteva scrisori adresate braşovenilor, una de Alexandru Aldea şi două de Basarab cel Tînăr (ASBv, I. Bogdan, AP, 5, 16, 26).

[149] Cf. Literele înscrise, din cap. VI.

[150] Cf. Abrevierea prin monogramă, în cap. VI.

[151] Cf. Sacerdoţeanu şi Bogdan, V, VII —IX, X şi XI, cu excepţia actului din pl. XIII, unde p apare în spaţiul superior lui м, fiind îi ’ ' н.

A cu 8 — în interiorul literei fiind înscrise în plus şi treptele literei n (actul din 19 iunie < 1421 >, deci ca în subscrierea documentelor de la Dan al II-lea[152] şi Alexandru Aldea,[153] iar grafemul **A** reprezintă abreviere prin suprascriere, pseudomonograma voevoda are cele două iniţiale separate, iar în monograma EoxrîEA este prezentă în bucla inferioară a lui e, litera e, pe cînd la Radu cel Frumos monograma Radul are pe a în ligatură cu y, a este suprascris, iar **A** lipseşte, cei doi **в** din voevoda sînt legaţi prin buclele inferioare, iar din gojkim lipseşte e.[154] în documentele lui Radu cel Mare subscrierea are în monograma Radul pe a scris alături de y care însă nu are forma lui y ci a unei linii verticale îndoite în afară la cele două extremităţi, iar deasupra este scris a peste **A**. Subscrierea din documentele lui Radu de la Afumaţi are pe Radul în pseudomonogramă, cu a şi y în ligatură. în documentele lui Radu Şerban subscrierea are pe Radul, în pseudomonogramă, forma lui P în ligatură cu y este într-o formă ductică capitală, a suprascris este în semiuncială ca şi a din voevoda -— pînă acum erau în cursivă —, w din acelaşi cu- vînt continuă de la mijloc în jos printr-o linie verticală, iar în monograma tcahii apar treptele lui n.

Subscrierea din documentele lui Vlad Dracul are pe **A** şi a din monograma Vlad, scrise sub bucla superioară a lui **в** la

mijlocul distanţei dintre cele două bucle, iar cei doi **B** din voevoda sînt despărţiţi între ei, pe cînd în subscrierea documentelor lui Vlad Ţepeş, **A** din monograma Vlad este scris, imediat sub bucla superioară a lui E, a ceva mai sus în dreapta buclei, iar cei doi E din voevoda sînt uniţi jos prin ligatură. La fel în documentele lui Vlad Călugărul literele **A** şi a din monograma Vlad sînt scrise în faţă, în dreapta buclei superioare a lui E, iar în voevoda există un singur omega, faţă de doi din subscrierile de la Vlad Dracul şi Vlad Ţepeş[155].

Studiul subscrierii neautografe a documentelor domneşti din Ţara Românească este absolut necesar nu numai la datarea textelor diplomatice lipsite de an — în acest sens ne gîndim întîi la cele 400 şi mai bine de documente date de domnii ţării respective notabilităţilor oraşelor Braşov, Sibiu şi Bistriţa ci şi la verificarea datei existente. într-adevăr data prezentă a oricărui izvor scris, neapărat trebuieşte verificată înainte de a trece la studierea textului în cauză. Şi în acest sens sînt foarte potrivite cuvintele despre subiectivismul şi data documentelor ce le exprima într-o lecţie de deschidere a cursului său din noiembrie 1935 Nicolae Iorga — titanul istoriografiei româneşti —.

Astfel N. Iorga spunea: „Actele publice nu sînt făcute pentru a-ţi spune adevărul, ci pentru a susţine un interes, şi, chiar cînd nu sînt făcute pentru a susţine un interes, ele s-au scris într-o anumită atmosferă de interese, de care nu poate scăpa cine a redactat. Se zice că s-a întâmplat un anume lucru într-o anumită zi, dar poate că un motiv a făcut pe scriitor să pună altă dată decît cea adevărată". [158] Acelaşi susţine că „izvorul n-a

[153] Cf. Pan ai t eseu şi M i o c, p. 617, 618 şi 620.

[153] Cf. subscrierea neautografă în actul lui Alexandru Aldea din 17 noiembrie (1432), cit. mai sus.

[154] Cf. Panaitescu şi Mioc, p. 624.

[155] Cf. despre subscrierile neautografe, facs. in cap. VI, pi. VI —IX.

[153] N. I o r g a, Generalităţi cu privire la studiile istorice (Institutul de istorie universală „N. Iorga"), Bucureşti, 1943³, p. 204 — 205.

fost creat pentru istorie. El vine, nu numai din lipsa unei informaţii complete şi din slăbiciunea, măcar momentană, a minţii omeneşti, ci şi din pasiunile, din cumplitele, necruţătoarele pasiuni, ale oricărui timp care orbesc şi mână la denaturare, chiar la minciuna sfruntată".[157]

Studiul subscrierii neautografe duce la anii de limită ai domniei emitentului, de pildă la Radu cel Mare: 1496—1508. Dacă avem nevoie de a stabili o dată mai precisă, principiul solicită identificarea filigranului — în cazul că suportul este hîrtia—, studiul: formularului diplomatic, limbii,

ortografiei şi al conţinutului documentului cercetat. în ceea ce priveşte mss lipsite de colofon aici principiul cere ca după studiul în prealabil al grafiei cu toate sistemele speciale: abrevieri prin: siglă, contracţie, suprascriere, ligatură sau îmbinare, monogramă şi monocondil, litere înscrise şi suprascrise, se cercetează apoi: filigranul — în cazul cînd suportul este hîrtia —, limba, ortografia şi conţinutul. Numai o coroborare a tuturor elementelor citate va da o imagine reală a principiului enunţat[158] — stabilirea aşadar a datei[159].

Este apo de subliniat că datarea izvoarelor paleografice are o dublă importanţă — ea îngăduie pe lîngă posibilitatea progresului studiilor de paleografie pură şi punerea bazelor istoriei textelor — cum precizează spre exemplu A. Dain, în Les Manuscrits (p. 78).

însă nu totdeauna se poate obţine o dată precisă a mss lipsite de un astfel de element. Şi in acest caz s-au admis în paleografie următoarele norme privind datarea: sec. XIV — înseamnă că izvorul cercetat s-a scris în cursul veacului respectiv; sec. XIV —XV arată posibilitatea că ms s-a scris în a doua jumătate a veacului al XIV-lea sau în prima jumătate a sec. XV; iar „începutul sec. XIV" semnifică că izvorul poate fi raportat ultimului deceniu al veacului XIII sau primelor patru decenii ale secolului următor.[160]

Greşeli metodologice în paleografie. — Despre principalele greşeli metodologice de care trebuie să se ferească un paleograf — foarte temeinic scrie V. N. Scepkin [1el], de la care le luăm şi noi aplicîndu-le la materialul paleografie româno-slav. Aceste omisiuni sînt în foarte strînsă legătură cu insuficienţa materialului paleografie ajuns pînă la noi, materialul respectiv raportîndu-se trecutului şi ele constituie cazurile particulare ale celor mai generale greşeli logice. Astfel este în primul rînd concepţia despre materialul neajuns pînă la noi — *argumentum a silentio şi în al doilea rînd deducţiile din teze generale care nu sînt extrase din materialul paleografie—petitio principii. De pildă dacă o epocă este înfăţişată numai printr-un singur text nu se poate afirma că în epoca dată nu au existat cîteva texte cum este cazul cu unicul document de la* Vladislav I sau cu nici un document de la Basarab I,

157 N. Iorga, op. cit., p. 167.

158 D. Bogdan, La mise en valeur, p. 16. .

159 pentru o largă cronologie ţinem să precizăm că în Ţara Românească pînă la 5 martie 1-458 toate privilegiile domneşti de proprietate se scriu pe pergament, pe cînd în Moldova aceiaşi categorie de acte domneşti se scrie pe pergament pînă la 26 aprilie 1536 şi avînd numai sigiliu atîrnat.

160 Cf. A. I. Sobolevski, op. cit., p. 19.

161 V. N. Scepkin, Russkaja paleografija, p. 20 — 21.

Nicolae Alexandru Basarab sau Radu I. Chiar dacă avem în faţă faptul că din sec. X şi pînă în anul 1424 nu a ajuns pînă la noi nici un ms româno- slav scris pe hîrtie putem noi oare susţine că în această epocă s-a scris numai pe pergament? Deasemeni nu, deşi numărul relativ mare al mss româno-slave mai ales din sec. XV reduce posibilitatea unei astfel de greşeli. în acest caz paleograful îşi formulează părerea astfel: „din epoca in- cluzînd sec. X—XIV şi pînă la anul 1424 au ajuns pînă la noi numai mss româno-slave scrise pe pergament" sau: „de la începutul grafiei româno- slave şi pînă la anul 1424 pergamentul era suportul obişnuit al mss".

Apelînd la ajutorul altor ştiinţe speciale istorice, paleograful trebuie să pornească fie de la diferite fapte atestate fie de la concluzii speciale, sprijinite pe un material foarte precis. Astfel noi în mod obişnuit vom raporta sec. XIV şi începutul sec. XV orice document moldovenesc ce are în ortografie pe iu în loc de u, însă vor fi şubrede concluziile cronologice în cazul folosirii lui A minuscul din actul lui Vladislav I şi pînă în prima jumătate a sec. XVI sau de pildă premiza eronată conform căreia K în formă de pătrat nu s-a folosit decît în a doua jumătate a sec. XIV. cum apare în hirsovul lui Mircea cel Bătrîn din octombrie (BARD, XLV-144, D. Bogdan, DSRII, fig. 4).

Ca regulă generală este de ţinut în seamă următorul principiu: Lipsa exemplului nu dovedeşte că un text nu a existat într-o epocă determinată.

Importanţa şi utilitatea paleografiei. — Paleografia ca şi diplomatica, cronologia etc. sînt socotite astăzi ştiinţe de bază, întrucît ele stau la temelia oricărui studiu istoric după cum remarcă de altfel şi L. Santifaller [162].

în aceiaşi ordine de idei sînt concludente cele exprimate de M.N. Tihomirov care în prealabil precizează că termenul: discipline auxiliare istorice, aplicat la ştiinţele în rîndul cărora intră şi paleografia este greşit, adăogînd apoi următoarele: „Ce fel de «discipline auxiliare» sînt paleografia şi numismatica, cînd pe temeiul lor se stabilesc bazele ştiinţei istorice: se dă datarea şi precizarea autenticităţii izvoarelor?"[163]

După cum remarcă cu drept cuvînt un colectiv de specialişti sovietici între care sînt de pildă N.A. Sidorova, A.D. Ljublinskaja, Z. V. Udal'cova, şi E. E. Granstrem, în frunte cu S. D. Skazkin, importanţa primordială a paleografiei o constituie acele laturi ale ei care se leagă direct de istoria culturii, formînd un element constitutiv al acesteia. Astfel, alături de tipar grafia alcătuieşte unul dintre factorii puternici ai dezvoltării culturii, care a servit oamenilor ca mijloc de comunicare şi fixare a tot ceea ce a putut înfăptui mintea omenească. De aici premiza că scrisul nu poate fi studiat desprins, izolat de viaţa societăţii umane în toată

complexitatea ei. Tocmai de aceea paleografia are o mai mare importanţă decît toate celelalte ştiinţe speciale istorice[164]. Datele de care se ocupă paleografia lămuresc cît

[163] L. Santifaller, *Gedanken und Anregungen über technische Probleme der Historischen Grundwissenschaften, in „Relazioni* del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche. Metodologia. Problemi Generali. Scienze Ausiliarie della Storia", I, Firenze, 1956, p. 445.

[163] Acad. M. N. Tihomirov, *Ob ohrane i izuienij pismennyh bogatsv naSej strany, in „Voprosy istorij", 1961, 4, p. 66 — 67.*

[1M] Acad. S. D. Skazkin, N. A. S i d o r o v a, A. D. Lj u bl in skaj a, A. I. N eu-
s y h i n, Z.V. Udal'cova, E.E. Granstrem, V. L. Romanova şi Z. G. • S a m o- durova, Za razvitie vspomogatel'nyh istorileskih disciplin v oblasti izucenija zapa-dnoevro-pejskogo i vizantijskogo feodalizma, in „Voprosy istorij", 1961, 4, p. 75.

de indispensabilă şi de importantă este paleografia pentru un istoric căci îi ajută să rezolve primele probleme metodologice de bază atît de necesare euristicii[165] şi criticii izvoarelor, de care istoricul este obligat să se servească în rezolvarea anumitor date istorice.[166]

Stabilirea legăturilor dintre evoluţia scrisului şi cerinţele care apar în faţa istoricului în diferite etape ale societăţii medievale, ca urmare a dezvoltării şcolilor, ştiinţei, literaturii, a activităţii numeroaselor cancelarii laice, ecleziastice, publice şi private, a cauzelor apariţiei, dezvoltării şi propagării noilor tipuri grafice, acumularea într-o anumită regiune a unor practici numeroase care, în chip mecanic şi le însuşesc generaţiile următoare, democratizarea şi individualizarea treptată a grafiei, stabilirea unor etape fundamentale de progres în evoluţia scrisului medieval — cum este de pildă la noi dominaţia minusculei diplomatice în sec. XV—XVII[167], toate acestea formează un şir de probleme care dovedesc importanţa paleografiei pentru istoric.[168]

în aceeaşi ordine de idei sînt de citat şi cele exprimate de Jean Mallon: „Ştiinţă a lucrurilor foarte mărunte, paleografia colaborează la studiul marilor probleme istorice nu numai cînd ea îşi asumă rolul său practic auxiliar, ci şi cînd ea urmăreşte cercetările sale cele mai autonome".[169]

Astăzi este pe deplin lămurit că dezvoltarea laturii teoretice a paleografie stă la baza evoluţiei ei ca disciplină practică, fiindcă numai stabilirea anumitor legităţi în evoluţia scrisului coroborate cu alte elemente dezvăluie de pildă principiile de bază pentru precizarea epocii cînd s-a scris un număr imens de mss nedatate, pentru localizarea originii lor şi prin aceasta se înlătură subiectivismul şi nesiguranţa în rezolvarea multor probleme concrete.[170]

Astfel lectura corectă a textelor cronicelor dezvăluie cercetătorului că apariţia letopiseţelor este legată de două stringenţe patriotice care de fel nu trebuiesc amestecate: pe de o parte din nevoia de a se lămuri trecutul, de a se clarifica originea diferitelor fenomene, iar pe de altă parte din necesitatea de a fixa prezentul, de a-1 feri să dispară din memoria urmaşilor.[171] Aceiaşi stringenţă constituie şi temeiul pentru care în Pomelnicul mănăstirii Bistriţa s-au trecut cu nume întregi 13 boieri care au căzut pentru apărarea Moldovei în lupta cu turcii, de la Vaslui din 10 ianuarie 1475, cinci dintre

[166] Cf. despre euristică de pildă V. N. Perete, Iz lekcij po metodologij istorij russkoj literatury, Kiev, 1914, p. 233 — 240.

[186] Cf. Dr. Viktor Novak, op. cit., p. 2.

[167] Cf. mai jos cap. V, par. Minuscula.

[388] Acad. S.D. Ska z kin, N. A. Sidorova, A.D. Ljublinskaja, A.I. Neusyhin, Z. V. Udal'cova, E. E. Granstrem, V. L. Romanova şi Z. G. Samodurova, op. cit., p. 75.

[16v] Jean Mallon, op. cit., in HM, p. 556.

[170] Acad. S. D. S k a z k i n, N. A. Sidorova, A.D. Ljublinskaja, Â. I. Neusyhin, Z.V. Udal’cova, E. E. Granstrem, V.L. Romanova şi Z. G. Samodurova, op. cit., p. 75.

[171] Cf. de pildă D. S. Li hac ev, Vozniknovenie russkoj literatury (Academia de ştiinţe a URSS, Institutul de literatură — Casa Puskin), Leningrad, 1952, p. 156— 157.

ei nefiind altfel cunoscuţi decît în menţiunea din respectivul ms.[172] Această înserare, constituie şi cultul eroilor pe care îl înfăptuieşte în Moldova Ştefan cel Mare.

Lectura corectă de pildă a celor două arhetipuri ale învăţăturilor lui Neagoe Basarab [173] îngăduie să se poată studia ideologia vîrfurilor feudale din vremea lui Neagoe Basarab.

Lectura corectă, datarea şi verificarea datei a celor mai importante dintre documente, a actelor de proprietate, îngăduie istoricului să perceapă că textele citate formează sursele fundamentale, pe temeiul cărora poate cerceta crearea şi dezvoltarea proprietăţii agricole feudale, caracteriza sistemul de producţie feudal şi studia: starea producătorilor direcţi şi aspectele rentei feudale, metodele de constrîngere economică, folosite de feudali faţă de ţără- rănimea dependentă cît şi esenţa imunităţii (ohabă în Ţara Românească şi Transilvania şi *uric* în Moldova) ca atribut al proprietăţii agricole feudale.

Lectura corectă a scrisorilor pe care domnii, soţiile lor, boierii, dregătorii, notabilităţile oraşelor şi vîrfurile clericale din Ţara Românească şi Moldova le schimbau cu notabilităţile oraşelor Braşov, Sibiu şi Bistriţa, privilegiile domnilor din ţările respective ce le acordau

negustorilor din oraşele amintite, schimbul de corespondenţă a aceloraşi vîrfuri feudale cu regii Poloniei, privilegiile ce au acordat negustorilor din oraşul Lvov, daniile făcute de domnii Moldovei Stavropighiei ortodoxe din acelaşi oraş cum şi corespondenţa purtată de domni, boieri şi feţe bisericeşti cu Stavropighia respectivă, înlesnesc cercetătorilor dezvăluirea legăturilor politice, economice şi culturale dintre ţările române, regii Poloniei, Stavropighia şi oraşul Lvov. Aceleaşi probleme pot fi cercetate în urma lecturii paleografice a tratatelor încheiate de domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei cu regii Poloniei. Daniile în bani şi în cărţi de cult pe care domnii, boierii şi ecleziasticii români le acordau mănăstirilor din Răsăritul Ortodox mergînd pînă în cel mai îndepărtat colţ adică Ierusalim şi Muntele Sinai, dovedesc sprijinul acordat de români luptei ce lăcaşurile respective o duceau contra islamismului.

Lectura corectă a textelor paleografice false, stabilirea lipsei de autenticitate şi datarea lor, dezvăluie cercetătorilor că la baza unor astfel de izvoare erau: mistificările istorice sau, ambiţia, mirajul măririlor, setea de îmbogăţire căci de pildă pe temeiul actelor false clerul, mai ales mănăstirile, dar şi feudalii laici îşi temeiniceau deseori un drept asupra proprietăţilor acaparate.

Aşadar prin largul obiect ce îl cuprinde cercetarea paleografică îngăduie să se perceapă o bogăţie de date istorice, literare, lingvistice, economice, etc., astfel că paleografia este indispensabilă nu numai istoricilor propriu zişi, istoricilor literari, lingviştilor, filologilor, arhiviştilor, bibliotecarilor şi muzeografilor ci şi oricărui specialist, care prin specificul muncii sale trebuie să se aplece asupra textelor vechi, să le perceapă şi să le interpreteze conţinutul.

Tehnica în serviciul paleografiei. — Grija deosebită pentru păstrarea textelor a dus la crearea laboratoarelor de conservare şi restaurare a textelor pe lîngă: arhive, biblioteci şi muzee centrale sau naţionale din capitalele celor

172 Cf. Damian P. Bogdan, Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, p. 38 — 39, 72 şi 110.

173 Cf. pe larg despre acest text cap. II: Mss din Ţara Românească.

mai multe ţări din lume, uneori atare laboratoare fiind înfiinţate şi pe lîngă unele biblioteci şi muzee centrale din capitalele unor regiuni.

Astfel în Bucureşti există laboratoare de conservare şi restaurare a textelor pe lîngă: Biblioteca Academiei RSR, Biblioteca centrală de stat a RSR (Laboratorul de patologie şi restaurare a cărţii) — specialiştii acestui laborator duc o muncă meritorie şi prin faptul că în publicaţia: Probleme de

patologie a cărţii prezintă—începînd cu anul 1969 şi pînă în 1975 au apărut 10 volume cu 74 de lucrări — cercetările, manualele şi studiile ce le socotesc fundamentale în domeniul conservării şi restaurării cărţii, lucrări ale specialiştilor din cele mai mari laboratoare din lume (Anglia, Cehoslovacia, Franţa, Italia, RD Germană, SUA, URSS) [17i], *Direcţia generală a Arhivelor Statului (Serviciul tehnic) — cel mai bine utilat din ţară —, Muzeul de artă al Republicii Socialiste România (Laboratorul de restaura , e grafică) şi Muzeul de istorie al RSR. Legea ocrotirii patrimoniului cultural naţional al Republicii Socialiste România din 30 octombrie 1974 prevede crearea unor atare laboratoare şi în următoarele instituţii centrale din capitale de regiuni: Complexul muzeistic din Iaşi, Muzeul Banatului din Timişoara, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, Muzeul judeţean de istorie din Suceava şi Muzeul Olteniei din* Craiova. Citām şi cîteva din cele mai de seamă laboratoare de conservare şi restaurare a textelor din străinatate. Astfel sînt: în Anglia — Laboratorul de cercetare al Muzeului britanic din Londra — unul din cele mai bine utilate din lume, în Austria — Laboratorul naţional din Viena şi al Arhivei de stat din Graz —, în Franţa — Laboratorul Arhivelor Statului şi al Bibliotecii naţionale, ambele în Paris; în Italia — Laboratorul Centrului internaţional de studii pentru conservarea şi restaurarea bunurilor culturale, pendinte de UNESCO, Institutul de patologie a cărţii care publică „Bolletino del' Instituto di Patologia del Libro" şi Serviciul de fotodocu- mentare şi de restaurare a materialelor arhivistice al Direcţiei generale a Arhivelor Statului, care editează „Bolletino del Servizio di fotodocumenta- zione e restauro", toate în Roma; în Iugoslavia — Laboratorul de restaurare şi de conservare a arhivalelor al Institutului de istorie al Academiei iugoslave de ştiinţe şi arte din Zagreb; în SUA — Laboratorul Bibliotecii Congresului din Washington, iar în URSS —laboratorul Arhivei centrale de stat a documentelor vechi, cel al Bibliotecii de stat a URSS, V.l. Lenin", care scoate publicaţia serială „Sbornik materialov po konservacij kniznyh fondov" şi al Muzeului istoric de stat —, toate în Moscova, la Leningrad: Laboratorul de conservare şi restaurare a documentelor, al Academiei de ştiinţe a URSS
— unul dintre cele mai bine utilate din lume — condus ani în şir cu mare competenţă de regretatul învăţat V.S. Ljublinski — laborator care are şi unele publicaţii seriale ca de pildă: „Voprosy konservacij i restauracij bumagi
i pergamena" şi „Problema dolgovecnosti dokumentov i bumag", laboratorul Bibliotecii publice de stat„M.E. Saltykov-Scedrin", iar la Erevan —laboratorul de pe lîngă Matenadaran — Institutul de cercetare ştiinţifică a mss vechi.

Specialiştii din afară şi cei ai laboratoarelor de conservare şi restaurare a textelor s-au străduit şi ostenesc în descoperirea şi temeinicirea metodelor

[174] Datele despre munca din laboratorul de mai sus ni le-a comunicat Eugenia Balteş, şefa laboratorului, cărei îi mulţumim şi aici.

fizice şi chimice optime pentru: conservarea, lectura grafiei ilizibile şi restaurarea izvoarelor scrise.

Există o bogată literatură în domeniul conservării textelor şi în acest domeniu cităm de pildă studiile apărute la noi,[173] în Anglia,[176] Franţa,[177] Mexic,[178] SUA [179] şi URSS.[180] Cercetările făcute arată că textele paleografice ca şi orice izvor se vor conserva în depozite bine aerisite, cu temperatură constantă (minimum 18°C şi maximum 23° C) şi în afara luminii solare sau artificiale. Nici unul din documentele pe pergament sau hîrtie nu se va păstra păturit ci numai întins în toată lăţimea şi lungimea lui, despăturirea fă- cîndu-se după metodele indicate în diferite studii de specialitate.[181]

Măsura sahitară practicată de pildă în laboratorul ASB de a fotografia
— la mărime potrivită — toate documentele medievale aflate în ASB şi în Filialele judeţene ale Arhivelor şi facsimilarca fotomecanică şi artistică a celor mai de seamă documente,[182] măsură aplicată pe un plan mai restrîns şi în laboratorul foto al BAR[183] şi a pune astfel la dispoziţia cercetătorilor şi a expune în expoziţii şi muzee aceste fotografii şi facsimilări în locul originalelor, formează iarăşi unul din mijloacele de conservare a izvoarelor.

Restaurarea grafiei şi a suportului ei, duc deasemenea la conservarea textului.

în cele ce urmează ne oprim asupra unora dintre metodele fizice, folosite pentru lectura grafiei ilizibile. Cel dintîi cercetător român care a căutat să utilizeze şi să încetăţenească la noi astfel de metode a fost expertul grafic Henri Stahl. Astfel el preconizează pentru lectura textelor ilizibile folosirea:

[175] Cf. Eugenia Bal te ş, Anatolie Cruher şi Ramiro Georgescu, Recomandări pentru conservarea colecţiilor bibliotecilor (BCS, Laboratorul de patologie şi restaurare a cărţii), în seria: „Teorie şi practică bibliotecară‟, Bucureşti 1972 şi F. Oprea, Păstrarea şi conservarea documentelor de arhivă (Direcţia generală a Arhivelor Statului, Serviciul tehnic), Bucureşti, 1973.

[176] Cf. H. J. Plenderleith, The conservation *of antiquites and Works of Art,* Oxford, 1956, cf. ediţia franceză: La *conservation des antiquites et des oeuvres d'art (Centrul internaţional de studii pentru conservarea bunurilor culturale şi Comitetul ICOM pentru Laboratoarele Muzeului, Lucrări şi publicaţii, VI), Paris, 1966.*

[177] Cf. La *preservation des biens culturels. Notamment en milieu tropicale (Centrul internaţional de studii pentru conservarea şi restaurarea bunurilor culturale, pendinte de*

UNE SCO), Paris, 1969. Comunicare a M ar ianei Ceauş u, redactor în 1969 al „Buletinului Comisiei naţionale a Republicii Socialiste România pentru UNESCO", căreia îi mulţumim şi aici. ■

[178] Cf. Juan Al mei a Melîa, Manual de reparacion y conservacion de libros, estampas y manuscritos (Institutul panamerican de geografie şi istorie, Publicaţia nr. 95, Comisia de istorie, 10, Manuale de tehnica investigaţiei istoriei şi ştiinţei, 2), Mexico, 1949.

[179] Cf. G. D. M. C u n h a, *Conservation of library materials. A manual and Bibliography on the care, repair and restoration of library materials, Boston, 1967, cf.* prezentarea Eugeniei Balteş şi a lui Anatolie Cruher în „Probleme de patologie a cărţii", 1973-

[18‟] Cf. cele două culegeri ale Laboratorului din Leningrad al Academiei de ştiinţe a URSS şi al laboratorului BL ;P.J. MizinşiN.A. Cerevitinov, T ehnolegija hranenija dokumentaV nyh materijalov, Moscova, 1950 şi A. P. Petrova^Zavgorodnaja, Metodiâeskoe posobie po rezimu hranenija dokumental'nyh materijalov rukopisej i knig, Moscova- Leningrad, 1960.

[181] De pildă cele indicate de H. J. Plenderleith, op. cit., p. 100—101.

[182] Toate datele despre munca în laboratorul de mai sus ni s-au comunicat de colectivul laboratorului.

[183] Mulţumim lui Ionel Hozoc, şeful laboratorului de mai sus, pentru datele comunicate despre activitatea din laborator.

epidiascopului, lupei Zeiss cu lampă şi micrometru, grafoscopul Locard-Stahl, microscopul binocular Zeiss, microscopul comparator Osborn şi lampa de cuarţ cu mercur şi filtre (două) a fizicianului american Robert Williams Wood.[184]

Specialistul Gilbert Ouy împarte metodele fizice de lectură a textului ilizibil în metode de natură mecanică şi optică.

Cele dintîi fac parte din tehnica restaurării, constînd în spălarea, dezlipirea şi răzuirea filelor scrise — operaţii care joacă un rol deosebit de însemnat în dezvăluirea istoriei unui codex, de pildă filele mss detectate în legăturile cărţilor mss. Dar înainte de orice este de subliniat un adevăr evident: nici o tehnică, fotografică sau alta, nu va putea face inutil examenul textului cu ochiul liber şi la lumină naturală.

Metodele optice — mai variate decît cele mecanice — au foarte mare importanţă, ele constînd într-un examen direct — scopia şi indirect — grafia asupra textului. Astfel se recomandă utilizarea unor instrumente optice simple ca lupe de diferite tipuri, oglinzi mici — deosebit de folositoare atît la lumină naturală cît şi la raze ultraviolete, îngăduind lectura unor texte care înainte de a fi şterse sau sfîşiate, grafemele lor au avut timp să se decalchieze, să se imprime pe

pagina opusă.

Diascopul luminează puternic un text, permiţînd nu numai lectura ci eventual şi calchierea filigranelor. Dar cel mai necesar aparat este lampa lui Wood. Lumina ce o emite lampa lui WTood este invizibilă ochiului omului, însă ea are proprietatea de a face luminiscente anumite materii între care pergamentul şi hîrtia, cerneala foarte ştearsă a textelor şi foarte puţin vizibilă la lumină naturală apare la lampă, neagră, pe un cîmp fosforescent alb-aibăstruie. însă este de sesizat pericolul utilizării imprudente a lămpii lui Wood: de la început este nevoie ca ochii să fie apăraţi prin ochelari cu lentile din sticlă pe bază de plumb căci altfel apare conjunctivita; apoi examenul nu trebuie depăşit de o jumătate de oră căci pe lîngă că dă dureri de cap grele şi tenace, ultravioletele produse aduc şi deteriorarea grafiei şi a suportului textului cercetat.[185] Dar cu lampa Wood nu se pot citi decît texte spălate sau şterse cu piatra ponce nu şi pergamente răzuite căci răzuitorul elimină prin a-şchii minuscule straturile superioare ale pergamentului.

H.J. Plenderleith recomandă şi el ca un text ilizibil să fie examinat cu diferite feluri de lumini, obţinute cu ajutorul filtrelor.[186] Astfel o sursă de ultraviolete într-o cameră în negru poate face lizibilă o grafie, la fel alteori o vizionare cu infraroşii. Acelaş autor arată că este greu de a preciza care metodă are mai mulţi sorţi de izbîndă, dar se poate susţine că în general

[181] H e n r i Stahl, *Moartea documentelor, în „Hrisovul", I, 1941, p. 100—115, cf. extrasul, p. 4, 6, 7, 9, 10, 16, 17.*

[185] Gilbert Ouy, Manuscrits et lumiere ultraviolete: la *bibliotheque perdue du chan- celier Gerson, în* „Bulletin d'information de l'Association des bibliothecaires franşaises", 16,
1955, p. 204—213, după nota din „Scriptorium‟, Bruxelles, XII, 1958, p. 164; idem, Histoire
«visibile» et histoire «cachee» d'un manuscrit, în „Le Moyen âge‟, 1958, nr. 1—2, p. 115—138; idem, Les bilbliotheques, în HM, p. 1100—1105. Despre acţiunea lămpii lui Wood cf. de pildă G. A. Jones, *Modern applied Photography,* Londra, 1953, cf. traducerea rusă; Prikladnaja Jotograjija, Moscova, 1956, p. 86 — 87.

[186] H. J. Plenderleith, op. cit. p. 80-81.

examenul la ultraviolete este mai util ca cel la infraroşii, iar în texte întunecate, acest din urmă procedeu dă uneori rezultate surprinzătoare.[187]

G. D. M. Cunha arată că grafia cu cerneluri slabe de cărbune şi cele fero- galice se poate citi mai uşor la un microscop cu contrast de fază [188]. în unele laboratoare se folosesc, pentru lectura grafiei ilizibile, razele X, de pildă în Laboratorul din Leningrad al Academiei de ştiinţe a URSS, sau în Insti-

tutul de patologie a cărţii din Roma.

Dintre mijloacele practice rezultate din experienţa personală recomandăm următoarele: 1. cînd textul este puţin şters i se face umbră cu mîna şi se poate citi destul de bine; 2. am citit unele părţi şterse din actul Ţării Româneşti scris la 1 iunie 1475 (ASBSI) la geam prin transparenţă intuind conturul literelor şterse; 3. expunînd la soare documentul din BARD, CCXVI-14, am putut citi literele a căror contur a rămas în urma traseului penii de scris. Am intuit partea ilizibilă de pe verso a actului lui Alexandru cel Bun din 16 septembrie 1408 (BARP, 137) în urma bănuielii că nu putea fi ci'd KHHra EcTk c-hnHCdNd..., cum citise prof. P. P. Panaitescu în octombrie 1952 cînd colaţionase transcrierea actului, fiindcă textul în cauză este destinat bisericii Sf. Vineri din tîrgul Roman şi astfel este: r,i,£ **/\e5kht("k)** c(KA)Tonc»iHKUidA iV\(d)TH Hduid KH/5\f”kjH<ţ\ flndcTdckia (unde zace sfîntrăposata noastră mamă cneaghina Anastasia). Revenind asupra părţii ilizibile de pe verso am mai reuşit să descifrez următoarele cuvinte: khathhm flHdcTdcHA A\(d)TH ffAEJîdHApJ (cneaghina Anastasia mama lui Alexandru), deci un element nou, pînă la lectura noastră necunoscut, şi anume că satele fuseseră ale doamnei Anastasia.

Restaurarea grafiei textelor paleografice cu ajutorul fotografiei constituie una din cele mai mari realizări a specialiştilor în materie. Despre această muncă există destule studii din care remarcăm cele semnate de: Jüan Almela Melîa, G. A. Jones şi H. J. Plenderleith, citate mai sus, cît şi cele scrise de: D.P. Erastov, V.S. Ljublinski, V. S. Golysenko, M. I. Bljumberg, N.A. Kanapina şi Peter Wirth, despre care va fi vorba mai jos.

Astfel fotografia prin radiaţiile razelor infraroşii după cum scrie
G. A. Jones face ca unele sorturi de cerneluri să devină transparente, altele însă nu. Dar se cunosc nu puţine cazuri cînd grafia textelor paleografice scrise cu cerneluri „netransparente" a fost interpolată cu cerneluri transparente. în aceste cazuri fotografia cu infraroşii restaurează cerneala iniţială, după cum subliniază acelaşi autor.[189] G. A. Jones mai preconizează pentru restaurarea grafiei, fotografia cu ajutorul părţii ultraviolete a spectrului, iar uneori grafia ştearsă, adaosurile din text, notele făcute pe alocuri şi răzui- rile devin lizibile cu ajutorul razelor oblice [190], fapt remarcat şi în studiul semnat de: V. S. Golysenko, V. S. Ljublinski şi D. P. Erastov.[191] Tot G.A. Jones subliniază că grafia se poate restaura şi prin fotografierea cu: pola-

187 H. J. Plenderleith op cit., p. 81.

188 Cf. „Probleme de patologie a cărţii", 1973, p. 194.

189 G. A. Jones, *op. cit., p. 79.*

190 Ibidem, p. 40, 44, 52, 53 şi 90—91.

191 V. S. Golysenko, V. S. Ljublinski şi D. P. Erastov, NovejSie priemy fotoanaliza na sluzbe paleografij i

istoinikovedenija, în „Problem)' istocnikovedenija", Moscova, IX, 1961, p. 413 şi 414.

roscop, oscilografe catodice [192] şi raze X — roentgenfotografie—[193] H. J. Plenderleith susţine că dacă o sursă de infraroşii face lizibil parţial un text atunci se poate face o fotografie cu o lampă cu tungsten, folosind plăci sensibile special la infraroşii, iar fotografia în fluorescenţă, obţinută printr-o lumină ultravioletă filtrată, oferă uneori rezultate neaşteptate în ceea ce priveşte aceiaşi problemă: lectura grafiei ilizibile.[194] Textul iniţial al unu» palimpsest — adică a pergamentului de pe care s-a şters textul iniţial şi s-a scris unul posterior [195] — se poate restaura cu fotoanaliză prin luminiscenţa din spectrul mercurului, provocată prin anumite linii sau prin radiaţiile razelor ultraviolete medii — cum scrie D. P. Erastov. [190] De altfel, o atare fotoanaliză a jucat şi joacă un mare rol în restaurarea grafiei căci texte de mare valoare ca de pildă sulurile ebraice vechi descoperite la Qumran, în grotele din apropierea Mării Moarte au devenit lizibile prin fotoanaliză.[197] Importanţa folosirii razelor infraroşii şi ultraviolete este subliniată în plus şi de D. P. Erastov,[198] care în colaborare cu alţi specialişti preconizează că restaurarea unei grafii şterse în parte, poate fi făcută şi prin următoarele metode foto: mască şi filtru violet, mască şi filtru galben sau mască şi filtru galben intens.[199]

Despre două cazuri grele de restaurare a grafiei prin metode fotografice date bogate la V. S. Ljublinski.[200]

Deosebita utilitate a ultravioletelor o remarcă şi Peter Wirth.[201] Grafia unui text pătat de cerneală se poate restaura printr-o fotografie în luminis- cenţă roşie, provocată de razele albastru-violet.[202]

Şi acum despre metodele fotografice de restaurare, practicate în unele laboratoare din ţară şi străinătate.

Astfel, în laboratorul ASB în cazul cercetării unor documente a căror text este ilizibil fiind acoperit cu impurităţi, se obţine o imagine cu ajutorul razelor infraroşii, ce trec prin obiect fără aparatul fotografic. în acest scop documentul se aplică pe stratul fotosensibil al clişeului şi se strînge în rama de copiat, după care se expune la o anumită sursă de radiaţie infraroşie. Pentru

[192] G. A. Jones, *op. cit., p. 44 şi 47.*

[193] Ibidem, p. 95— 120.

[194] H. J. Plenderleith, op. cit., p. 81.

[195] De altfel pentru restaurarea textelor iniţiale ale palimpsestelor, studierea şi reproducerea lor, s-a creat chiar şi un institut de palimpseste despre care va fi vorba mai jos la reproducerea textelor.

[196] D. P. Erastov, Osnovnye metody fotograficeskogo vyjavleyiija ugasHh tekstov (Academia de Ştiinţe a URSS,

Laboratorul de conservare si restaurare a documentelor), Leningrad, 1958, facs. XVI.

[197] V. S. Golyăenko, V. S. Ljublinski şi D. P. Erastov, op. cit., p. 416.

[198] D. P. E r a s t o v, Optiko-fotograficeskoe issledovanie «Izbornika Svjatoslava 1076 g.», în „Voprosy konservacij i restavracij bumagi i pergamena", Leningrad, 1962, p. 105.

[199] Cf. D. P. Erastov, M. I. Bljumberg, N. A. Ka nap in a, Vo&moznost’ ispol’*zovanija cvetnofografiüeskogo processa v dokumental’noj fotografij, în „Problemy dolgovednosti dokumentov i bumagi", Leningrad, 1964, 4, fasc. între p. 106 şi 107.*

[200] V. S. Ljublinski, Dva trudnyh slucaja vosstanovlenija ugasllego teksta, în „Novye metody restavracij i konservacij dokumentov i knig", Leningrad, 1960, p. 149—167.

[201] P et er Wirth, XJltravioletphotostudien *zu spätbyzantinischen theologen, în „Byzan- tion", Bruxelles, XXXIV, 1964, p. 111-119.*

[202] Cf. D. P. Erastov, Optiko-fotograficeskoe issledovanie..., p. 103, desenul 2v.

X. Fotografie obişnuită după actul lui Mihai Viteazul din 1595 iunie 3.

II. Actul din pi. I, fotografiat prin raze ultraviolete.

obţinerea unei fotografii pronunţate se utilizează mai bine o sursă de lumină concentrată, dirijînd fascicolul de raze spre document cu ajutorul condensatorului de la aparatul de mărit. Acţiunea dăunătoare a razelor reflectate, trecute prin clişeu poate fi evitată aşezînd clişeul pe o filă de hîrtie neagră. Filtrul infraroşu se aşează între sursa de lumină şi documentul ce se fotografiază în aşa fel, ca pe obiect şi clişeu să cadă numai razele ce au trecut prin filtru .Fotografia cu infraroşii se execută folosind clişee monocromatice, cele mai potrivite fiind: Agfa infra-700—1050, Rapid (RF Germania), Eastman Kodak Co (SUA), Ferrania (Italia), Gevaert (Belgia) şi Ilford (Anglia). Fotografiile prin infraroşii se obţin şi cu traductorul electronic. Pentru fotografii prin radiaţii ale razelor ultraviolete se folosesc, cu precădere, clişee ortocromatice. în laborator s-au restaurat grafia şi suportul a multor documente medievale. Ne mărginim la un exemplu concret. Un act al lui Mihai Viteazul din 3 iunie 1595 (achiziţionat în ianuarie 1975 de Arhivele Statului din Ploieşti) are în ultimul rînd la mijloc o pată şi anume unde scrie: H 43(1*) Hanncax'('k) GTaN(ii) rpaM(aTHKTi) (Şi am scris eu Stan grămătic). Cu ajutorul radiaţiilor ultraviolete s-au restaurat cuvintele de mai sus.[203]

în laboratorul foto al BAR se foloseşte ca şi în alte laboratoare pe cît posibil lumina rece, adică evitîndu-se lumina becurilor cu filament incandescent. Cînd textul prezintă îngălbeniri accentuate, pete de rugină sau mucegai, se folosesc filtrele galbene. înlăturarea reflexelor se obţine

în bună parte, în mai toate laboratoarele, prin manevrarea luminii şi utilizarea unui filtru de polarizare, executarea unor atare fotografii se face, în toate cazurile, cu aparatele Spiegelreflex.

în laboratorul ACSM, cel al BL, laboratorul din Leningrad al Academiei de ştiinţe a URSS ca şi în alte instituţii de acest fel din URSS, cum şi în toate laboratoarele din lume se folosesc in extenso pentru textele şterse metodele de fotocopiere prin radierea cu infraroşii şi ultraviolete. Precizăm că în laboratorul din Leningrad al Academiei de ştiinţe se folosesc şi alte metode fotografice, indicate de studiile publicate de: D. P. Erastov, V. S. Golysenko, M. I. Bljumberg şi N. A. Kanapina—reţinute mai sus—la care sînt de adăogat fotografiile prin razele alfa — alfagrafia — şi X.

în laboratorul din Leningrad al Academiei de ştiinţe a fost restaurată grafia a numeroase texte,[204] dar cel mai mult specialiştii laboratorului s-au ostenit la reînvierea scrisului celebrului Zbornic (Izbornik) al cneazului Svja-toslav Jaroslavic din anul 1076 (BPL).

Astfel, după cum arată D. P. Erastov, în studiul din 1962 — citat mai sus—-reprodus şi în Izbornik 1076 goda (Moscova ,1965, p. 129—134), s-au folosit razele luminiscenţei proprii, provocate de ultravioletele medii şi apropiate. Metoda fotografiei prin luminiscenţă roşie, provocată de razele albastru-violet a restaurat grafia pătată sau cea supusă acţiunii soluţiei fierbinte din gogoşi de ristic. S-a utilizat apoi fotografia cu raze galbene-verzi ca şi luminiscenţă prin infraroşii.[205]

[203]Redăm în fasc. actul cu pata respectivă şi restaurarea fără pată p. 42 — 43.

[204] Cf. şi Damian P. Bogdan, Biblioteca şi institutele Academiei de ştiinţe ale Uniunii Sovietice. în RIR, VIII, 1938, cronică.

[205] Cf. si facs. din Izbornik 1076 goda, p. 1061, 1063, 1065, 1067-1070, 1073, 1075, 1076, 1086 şi 1090.

Trecem acum la metodele chimice folosite în restaurarea grafiei. Dacă metodele fizice nu provoacă nici o recitenţă, nu acelaşi lucru se poate spune despre procedeele chimice ce vor fi folosite cu toată atenţia şi numai după ce s-a epuizat toată gama metodelor fizice, căci cele dintîi de mai bine de un veac au distrus atîtea şi atîtea texte de o valoare deo-sebită mai ales în ceea ce priveşte palimpsestele. Pe la sfîrşitul secolului trecut paleograful Franz Ehrle, sublinia răul produs asupra textelor de acidul galic preparat din gogoşile de ristic bogate în tanin.[20B] Intr-adevăr soluţia fierbinte din gogoşile de ristic provoacă numai un efect pozitiv temporar
— se poate citi numai un timp grafia — căci ulterior distruge textul, cum s-a întîmplat de pildă în unele locuri în

Zbornicul din 1076, citat mai sus, fapt remarcat de pildă de V.S. Golysenko.[207]

în ceea ce-1 priveşte pe F. Ehrle subliniem că el analizează şi procesul de distrugere provocat de neîndemînaticele încercări de restaurare a grafiei.

împotriva folosirii acidului galic, a sulfohidratului de amoniu — deşi soluţie în aparenţă cu efect slab — cît şi a altor substanţe chimice se ridică dintre specialişti şi R. A. Reiss care arată că deşi uneori aceste soluţii dau bune rezultate în ceea ce priveşte lectura, ele alterează suportul. R. A. Reiss recomandă următoarele mijloace chimice: acid oxalic în soluţie apoasă şi acid clorhidric diluat care se aplică pe suport cu ajutorul unei pensule, substanţă ce apoi se elimină prin spălare cu apă, aplicată deasemeni cu pensula. Tot el susţine folosirea unui amestec pulverizat fin de carbonat de amoniu şi de sulf, pus într-un săculeţ din muselină fină. Cu acesta apoi se freacă textul spre a deveni vizibil. în sfîrşit acelaşi specialist mai recomandă o soluţie apoasă de clorură de staniu (1 la 2) ce se aplică cu pensula pe text ca şi soluţiile hipoclorite, de pildă hipocloritul de sodiu şi clorura de var.[208]

Totuşi sulfohidratul de amoniu — condamnat de pildă de R. A. Reiss — este recomandat de exemplu de Maurice Prou în 1924 în *Manuel de paleographie latine et franţaise (în colaborare* cü A. de Boüard). Deşi G. Ouy este împotriva sulfohidratului de amoniu totuşi îl recomandă subliniind corectivul ca substanţa în cauză să nu intre în contact direct cu suportul. Procedeul cel mai simplu este după Ouy următorul: se umezeşte uşor suportul cu ajutorul unei sugative albe, îmbibată cu apă distilată, apoi se expune cîteva clipe la vaporii ce se degajă dintr-o capsulă cu sulfură de amoniu —capsulă ce se încălzeşte, în prealabil, în mînă. în urma acestui procedeu — cerneala rămasă apare neagră, neformînd pe hîrtie sau pe pergament vreun precipitat opac.

Procedeul arătat uşurează apoi lectura la lampa lui Wood. în sfîrşit o altă substanţă care dă rezultate foarte bune este pirogalolul — ce amestecat cu puţină apă macerează textele pe hîrtie, scoase din copertele unei legături

206 F r a n z Ehrle, *Über die Erhaltung and alter Handschriften,* în „Zentralblatt für Bibliothekswesen", XV, 1898, 11, p. 13 —33, tradus în acelaşi anin limba franceză (în „Biblio- theque de l’Ecole des Chartes", LIX, 1898, p. 479 — 485).

207 Cf. V. S. Golysenko, Paleograficeskoe opisanie, în Izbornik 1076 goda, p. 41, nota 13.

208 Dr. R. A. Reiss, La *reconstitution photographique des documents mal conserves ou brules, în „Actes du Congres* international pour la reproduction des manuscrits et des sceaux, tenu ä Liege les 2 t, 22 et 23 août 1905", Bruxelles, 1905, p. 195—196.

vechi. Această substanţă este însă indicată pentru hîrtie nu şi pentru pergament. Pirogalolul reînvie în aşa fel ccrneala încît pasajele dificil vizibile la lampa lui Wood devin clare la lumină naturală. [209]

H. J. Plenderleith recomandă întîi următoarele metode.[210] în anumite cazuri o cerneală poate fi lizibilă ţinînd 3 ore hîrtia cu text într-o soluţie de 5% de nitrat de argint, după care grafia va apare neagră pe fond gris.[211] Metoda care se pare — scrie acelaşi —-[212] că a avut cel mai mare succes este a lui Taylor şi Wals, ce constă într-o serie de aplicări a soluţiilor de cloral hidratat (25% în alcool), textul fiind apoi uscat la 60°C, după fiecare aplicare. Izvorul este apoi tratat cu glicerină (10%). După ce este uscat conform procedeului arătat, se fotografiază cu o placă contrast insensibilă la culori.[213] Un larg rezumat al metodelor folosite mai ales pentru regenerarea grafiei textelor deteriorate de foc a fost publicat de Institutul de patologie a cărţii din Roma.[214]

I.K. Belaja arată că în laboratorul BL s-au folosit pentru restaurarea textului şters soluţii apoase de tanin cu o concentraţie de 2 pînă la 6%, cele mai bune rezultate dînd soluţiile de tanin cu 4%. Dar înainte de a utiliza această metodă trebuie să se afle dacă suportul nu este un palimpsest şi în acest caz se fotografiază în prealabil cu ultraviolete, căci soluţia tanin distruge textul iniţial.[218] Din metodele chimice indicate de G.D.M. Cunha: Astfel pentru restaurarea grafiei în cerneală ferogalică pe hîrtie, se folosesc vaporii sulfurii de amoniu, care sînt eficace fiindcă formează sulfură feroasă pe hîrtie, însă ţine să precizeze că scrisul astfel reînviat nu este prea durabil întrucît sulfura feroasă se oxidează şi prefăcîndu-se după puţin timp în sulfat de fier, deteriorează hîrtia. O altă metodă cu sulfură de amoniu este cea arătată de I.K. Belaja, însă se cere ca surplusul de soluţie să fie înlăturat după tratament (ea recomandă numai 2% de soluţie), apoi hîrtia se poate înegri datorită impurităţilor de fier ce reacţionează cu acidul tanic. Fumigarea cu acid cianhidric este o metodă ce poate recupera cerneala ferogalică din cauza unor tratamente chimice anterioare[218]. Cunha citează dar nu şi dezvoltă metoda de regenerare a cernelurilor, creată de L. Santucci de la Institutul de patologie a cărţii din Roma — metodă ce nu afectează hîrtia, dar este deosebit de costisitoare, justificîndu-se numai în cazul textelor deosebit de preţioase ce merită o cheltuială mare pentru restaurare[217].

Pentru restaurarea cernelurilor şi a miniaturilor desprinse de pe mss pe pergament, Cunha recomandă consolidarea lor prin pulverizare cu o so

[209] Gilbert Ouy, Les bibliotlteques, în HM, p. 1105—1107.

[210] H. J. Plenderleith, op. cit. p. 82.

[211] Cf. H. D. Murray, Examination of Burnt Documents, în

„Nature", 1941, 148, p. 199.
212 Ibidem.
213 W. D. Taylor şi H. J. Wals, *A New Method for the Decipherment of Charred Documents,* în „Nature", 1941, 147, p. 417.
214 L. Santucci, Metodi per la rigeneratione *di docutnenti carbonizaţi, în „Bolletino* del'Istituto di Patologia del Libro", Roma, 1953, 12, p. 95—102.
215 I. K. Belaja, studiul despre emolierea şi restaurarea pergamentelor mss şi a copertelor din pergament, în „Sbornik materijalov po konservacij kniznyh fondov", IV, 1961, cf. „Probleme de patologie a cărţii", 1971, p. 142— 143.
2,6 G. D. M. Cunha, cf. „Probleme de patologie a cărţii", 1973, p. 194— 195.
217 Ibidem, p. 196.

luţie de 5% nylon, solubil în alcool. Datorită tensiunii ei superficiale mici, soluţia pătrunde în toate fisurile miniaturilor şi sub cerneala desprinsă, fixînd pigmenţii la locul lor, care după evaporarea alcoolului aderă bine pe suprafaţa pergamentului.[218]

Cîteva date privind unele metode chimice folosite în două laboratoare din Bucureşti. Astfel în laboratul BCS s-a restaurat de pildă grafia rîndului nouă a unui act al lui Ştefan cel Mare din 15 martie 1490 (BCS). Se consolidează apoi hîrtia documentelor şi mss grav deteriorate, aflate în BCS. Un exemplu: cea de a doua filă a actului dat de Ştefan al II-lea Tomşa la 4 august 1612 s-a acoperit cu polietilenă sau acetat de celuloză prin laminare (termo- plastie). Astfel consolidată ea se desface uşor în două, pe fiecare rămînînd cîte o faţă a paginii, ce este apoi tratată chimic (albită, neutralizată etc.). Cele două feţe sînt apoi lipite, spate în spate, pe o hîrtie consolidantă. Materialul plastic este la urmă dizolvat, iar fila de ms sau document ia aspectul iniţial.[219] Metodele chimice folosite în laboratorul BCS se socotesc de către specialiştii laboratorului ca fiind nedestructive. în laboratorul MIR pentru înlăturarea petelor de rugină de pe texte se foloseşte ca solvent acidul oxalic în soluţie de 5%, iar petele de noroi se înlătură cu amoniac sau se spală cu apă caldă 1/2 de oră, apoi se clăteşte textul 1 oră cu apă curgătoare după ce însă în prealabil specialistul s-a convins că cerneala rezistă la contactul cu apa.[220]

în laboratorul ASB nu se restaurează grafia prin metode chimice pe temeiul că metodele respective sînt socotite dăunătoare atît pentru grafie cît şi pentru suport.

în trecut şi la noi s-au folosit metode chimice ce au deteriorat textul. De pildă actul lui Vladislav al II-lea din 2 ianuarie 1450 (ASBSI, 40) s-a dat cu o soluţie ce acum este portocalie, astăzi grafia a devenit clară, numai începutul penultimului rînd şi rîndul ultim nu se pot citi. La fel actul

aceluiaşi domn din 2 august 1453 (ASBSI, 44) s-a dat la începutul rîndului 7 şi în a doua parte a rîndului 8 cu o substanţă ce acum este cafenie închisă.

O ultimă problemă ce ţine de tehnica în serviciul paleografiei este cea a reproducerii mss şi documentelor. Astfel la baza reproducerii textelor a stat întîi litografia, după care a urmat fotografia ce cuprinde în sine pe lîngă alte metode (fotografie simplă sau prin radiaţiile: alfa, beta, infraroşii, ultraviolete, X etc.) şi cele de: facsimilare fotomecanică, microfilmare, microînre- gistrare şi Xerografie.

Litografia (litocöpia) sau tiparul pe piatră, are la bază o piatră calca- roasă numită litografică, pe care un specialist gravează, sau desenează cu peniţa ori cu creta litografică o imagine, un text.

De acelaşi sistem ţine şi fotolitografia ce fotografiază litografia. Această metodă în care mîna omului intervine din plin şi ca atare este de condamnat se foloseşte totuşi nu numai în a doua jumătate a secolului XIX cînd fotografia se încetăţenise ci chiar şi în primele decenii ale veacului XX.

[218] G.D.M. Cunha, în „Probleme de patologie a cărţii‟, 1973, p. 201.

[219] Cf. V. Tănăsescu, Duşmanii cărţilor învinşi în laborator, în „Magazin‟, Bucureşti, XIX, nr. 905, din 8. II, 1975, p. 9.

[220] Comunicare a lui Aurel P a n d el s-B a r b u, restaurator principal al laboratorului, căruia ii mulţumim şi aici.

Astfel în litografie sînt de pildă reproducerile din RIAF (I şi II). în fotolitografie reproduce în 1895 I. Bogdan, Cronice, cele 19 p. ale Letopiseţului de la Bistriţa, la fel va face în 1934 N. Iorga, AM (I, III, pi. I—V), pentru unul din cele două tetraevangheliare ale lui Stefan cel Mare, scrise în 1502 (BNV).

Tot aşa P. Lavrov îşi publică în 1905 ale sale Paleograf iceskie snimki s *Jugoslavjanskih rukopisej bolgarskogo i serbskogo pis'ma (I:* sec. X—XV, S. Peterburg) deşi el scrie: „Se poate regreta că ediţia este executată în fotolitografie. Cum m-am convins din experinţă, acest sistem... nu dă... o reproducere exactă a mss... Astfel de cazuri, ca de pildă: corecturile tîrzii şi cu alte cerneluri nu apar în fotolitografie" (p. 3). E. Karski în recenzia din RFV (LV, 1906, p. 358) la albumul lui Lavrov adaogă: (în fotolitografie) „liniile literelor ies mai groase, mai difuze şi literele însuşi devin mai stîngace"...

Dar tot Karski va ignora în 1928 cele scrise în 1906 căci în Slavjanskaja kirillovskaja paleografija spre a nu împovăra bugetul Academiei de ştiinţe a URSS (p. 11) din cele 131 de facsimile ce le reproduce, 110 sînt în fotolitografie. Despre deficienţele facsimilelor litografiate scrie şi M. Prou: „Toate aceste facsimile nu sînt decît calcuri, gravate sau

reportate pe piatră... ele nu pot atinge o fidelitate mecanică. Procedeul era lung, costisitor, imperfect. Descoperirea fotografiei este singura care permite a substitui imaginelor, deseori insuficiente, imagini de o execuţie rapidă, la un preţ puţin ridicat şi de o absolută exactitate‟.[221]La fel Karl Krumbacher socotea litografiile publicate de Arhimandritul Amfilohij, Snimki iz kondakarija XII—XIII veka (S. Peterburg, 1879) de o inexactitate „înfricoşătoare‟.[222]

Cel de al doilea sistem de reproducere a textelor — fotografia — „acest document exact‟ cum îl defineşte de pildă G. Jones[223], a fost socotit de o importanţă deosebită întîi de M. Prou, apoi de K. Krumbacher,[224] în continuare, între alţii [225] de Ludwig Traube care în a sa *Geschichte der Paläographie-Vorlesungen und Abhandlungen (I, München, 1909)* socoteşte ca o perioadă din istoria paleografiei—Epoca fotografiei (p. 58—79). Aceiaşi însemnătate o va susţine şi Gustav Alfred Kögel (alias Dom Raphael Kögel, O.S.B.), care cu puţin timp înainte de primul război mondial a creat în abaţia benedic- tină din Beuron un Palimpsest-Institut. Kögel este cel dintîi învăţat care a folosit lampa lui Wood la citirea mss şi mai ales a publicat reuşite reproduceri fotografice după palimpseste, cum şi două studii preţioase[226], din care primul priveşte fotografia documentelor istorice.[227]

[221] Maurice Prou, L’etat actuel des *publications de Jac-similes de chartes et autres documents d’archives,* în „Actes du Congres international pour la reproduction des manuscrits, des monnaies et des sceaux tenu â Liege les 21, 22 et 23 aoüt 1905‟, Bruxelles, 1905, p. 63.

[2!2] Karl Krumbacher, Die Photographie im Dienste der Geist-Wissetisciiaj*ten,* în „Neue Jahrbuch f. d. klass. Altertum‟, 17, 1906, p: 601 — 660 cu 15 tabl., şi în extras, Leipzig.

[223] G. A. Jones, op. cit., p. 17.

[224] Karl Krumbacher, op. cit.

[225] Cf. de pildă: Eilhard Wiedemann, Ueber Photographie von Handschriften und Drucksachen, în „Zentralblatt für Bibliothekswesen‟, 23, 1906, p. 22 — 25 şi îndeosebi Karl Rieder, Praktisches zur Handschriften *photographic,* tot în „Zentralblatt", 27, 1910, p. 215-217.

[226] Cf. Gilbert Ouy, Les bibliotheques, în HM, p. 1102.

[227] Gustav Kögel, Die Photographie historischer Dokumente, in „Zentralblatt für Bibliothekswesen", Beiheft 44, Leipzig, 1914.

Munca lui Kögel a fost apoi dusă mai departe şi perfecţionată de şcoala paleografică germană.[228] în aceiaşi ordine de idei sînt de remarcat cele scrise de C.h. Perrat care arată şi el că descoperirea fotografiei a avut repercursiuni profunde asupra studiilor de paleografie fiindcă fotografia redă toate detaliile scrisului, dă o ideie foarte

precisă despre duet.[229]

Datorită fotografiei Theodor Sickel a publicat în 1858 ilustraţia la măreaţa lui operă: Monumenta graphica medis aevi.

Prin dezvoltarea metodelor de reproducere bazate pe fotografie s-au obţinut reproduceri de texte deosebit de clare şi mai durabile decît prin litografie.

Astfel *Palaeographical Society* din Anglia a deschis calea în 1873, urmată imediat de Germania, Franţa şi Italia.

Dar deşi apăruse în 1858 ilustraţia lui Sickel şi colccţia începută în
1873 a Societăţii paleografice din Anglia totuşi lupta între nou şi vechi era acerbă. Ca o ilustraţie a acestei afirmaţii stă polemica din anul 1885 între doi savanţi germani Julius Pflugk-Harttung şi Heinrich Sybel primul apărînd procedeul perimat al litografiei iar al doilea evidenţiind avantajele fotografiei.[230]

La noi frumoase reproduceri fotografice după mss româno-slave au publicat de pildă: Stelian Petrescu, Oreste Tafrali, N. Iorga, Victor Brătu- lescu şi Corina Nicolescu, iar după documente româno-slave sînt de exemplu albumele lui loan Bogdan, cel al lui Paul Mihailovici şi albumul lui Aurelian Sacerdoţeanu cu Damian P. Bogdan — despre care scriu pe larg în cap. I.

Din metodele de reproducere a texteltfr socotim că fac parte şi filigranele.

Astfel specialistul sovietic D.P. Erastov a reuşit să creeze cel mai bun sistem de pînă acum de reproducere a filigranelor denumit de el metoda beta radiografică sau betagrafie, fotocopia filigranelor realizîndu-se cu plăci încărcate cu raze radioactive, folosind ca sursă Ca-45. Se ajunge aşa la cea mai deplină precizie a filigranului de pe orice fel de hîrtie neţinînd seama de text sau de impurităţile existente în suport. [231] Această metodă este în uz în URSS din anul 1959 şi anume la Leningrad în Laboratorul de restaurare şi conservare a documentelor[232].

Metoda Erastov a fost comunicată lumii ştiinţifice la a treia reuniune a istoricilor hîrtiei, ţinută în mai 1961 în Olanda şi despre această metodă s-a scris în Apus, fiind apreciată ca eminentă.[233]

228 Cf. Gilbert Ouy, op. cit., p. 1102.

!2# Charles Perrat, Paleographie medievale, in HM, p. 591.

230 Cf. E I i e Berger, *Les fac-similes photo et les caiques* în „Bibliotheque de l'Ecole des chartes", XLVI, 1885, p. 718— 719 unde, se dă rezumatul polemicii. Cf. Maurice Prou, op. cit. p. 63.

231 D. P. Erastov, Beta-radiograficeskij metod vosproizvedenija filigranej s dokur mentov, în „Novye metody restavracij i konservacij dokumentov i knig", Moscova-Leningrad, 1960, p. 139— 148; idem, Beta-radiografileskij metodvosproizvedenija filigranej, în „Vsesojuznaja

central’naja nauöno-issledovatel'skaja Laboratorija po konservacij i restavracij muzejnyh i hudo2estvennyh cenostej. Soobsienija‟ 2, Moscova, 1960, p. 55 — 60.

[232] Cf. V. S. Golysenko, V. S. Ljublinski si D. P. Erastov, op. cit. p. 428-432.

[233] J. S. G. Simmons, *The Leningrad Method of Watermark Reproduction, in „The Book-Collector", Autumu, 1961, p. 329 — 330 cu două fascimile şi recenzia din Papier-Geschichte,* caietele 5—6, decembrie 1961, p. 89.

Despre betagrafie se va pronunţa în septembrie 1967 şi americanul A.H. Stevenson în comunicarea sa: *Beta-radiography and paper research,* din „VII International Congres of Paper Historians" (Trinity College Oxford, 24—29 September 1967, Communications, Oxford, J967, p. 159—168)[234].

Ştiinţa românească a căutat să-şi aducă contribuţia şi în acest domeniu. Astfel după ce metoda Erastov a fost prezentată la noi de L. Demeny,[235] un colectiv de cercetători din Braşov format din regretatul inginer G. Blücher, T. Coliban, d-rul A. Huttmann, arhivistul G. Nussbächer şi medicul I. Gödri a reuşit, printr-o muncă demnă de toată lauda, nu numai să aplice metoda Erastov ci să şi o perfecţioneze[236].

Despre metoda de la Braşov G. Blücher scrie: „Alegînd un izotop cu radiaţia potrivită, suficient absorbită de un strat de hîrtie, cum ar fi de pildă radiaţia ß, a calciului —45, se pot obţine reproduceri fidele ale filigranelor, inclusiv structura hîrtiei analizate, adică imaginea sitei folosite. Această metodă a fost folosită pentru prima oară de un colectiv de cercetători din Leningrad, obţinînd rezultate încurajatoare. Metoda a fost reprodusă şi modificată în Laboratorul de medicină nucleară din Braşov în scopul studierii hîrtei braşovene din sec. XVI" [237].

Despre fotografia prin radiaţiile razelor: alfa, infraroşii, ultraviolete,
X etc., ne-am ocupat mai sus la restaurarea grafiei aşa că urmează metoda de facsimilare fotomecanică. Facsimilarea fotomecanică artistică şi fidelă îşi are începuturile în reproducerile comerciale ale tablourilor. Reproducerea în culori a textelor se realizează şi în laboratorul ASB[238]. Ea se practică, şi în laboratorul foto al BAR. Metoda se foloseşte în multe laboratoare de conservare şi restaurare a textelor din lume.

Microfilmarea sau microfotografia este după cum arăta între alţii încă E. Locard „o tehnică ce dă rezultate admirabile"[239] şi se aplică astăzi din plin. Astfel în cazuri cînd este absolut necesară o mare reducere a spaţiului

[234] Cf. şi recenzia lui L. Demeny, in RA, XII, 1962, p. 341.

[235] L. Demeny, *Isotope auch in der Buchforschung,* în „Volkstimmung‟, Braşov,

24 iunie 1966; idem, Izotâpok *a törtenelemkutatisban,* în suplimentul „A. Tudomany Villagy‟ al ziarului „Elöre‟, Bucureşti, 4 septembrie 1966.

[238] Cf. G. Blücher, T. Coliban, A. Huttmann, G. Nussbächer şi I. Gödri, *O nouă metodă pentru reproducerea filigranelor şi posibilităţile ei de aplicare, comunicare din 2.XI. 1966 la filiala din Braşov a Societăţii de ştiinţe istorice şi filologice;* Gert Heltner (pseudonimul lui G. Nussbächer), Wasserzeichen mit Isotopen fotografiert, în „Volkszeitung", Braşov, 11 noiembrie 1966, nr. 692 şi dările de seamă ale comunicării în „Drum Nou", nr. 6810 din 10 noiembrie 1966 şi în „Neuer Weg‟ nr. 5481 din 15 decembrie 1966. Cf. si D a m i a n P. Bogdan, Filigranologia ca disciplină stiintifică, în RA, X,
1967, 2, p. 36-37.

[237] Ing. Gebhard Blücher, *Arta albă şi izotopii radioactivi, în „Magazin istoric‟, Bucureşti, I, 1967, 2, p. 60, unde la p. 59 se reproduce prin betagrafie unul din filigranele morii de la Braşov — coroana cu rădăcini şi contramarca, vulpea, semnul meşterului* Johann Fuchs de la acea moară.

[238] Reproducem în Album un atare fascimil după actul lui Gheorghe Ghica.dat m-rii Dealu la 8 februarie 1660 (ASB, M-rea Dealu XXII-14). Remarcăm că de Serviciul tehnic al ASB ţine şi laboratorul de fascimilare manuală a textelor, în care Olivia Strachină, prin muncă atentă şi migăloasă, a reuşit să execute frumoase reproduceri după mss şi documente nu numai din instituţie ci şi din afară.

[238] Dr. Edmond Locard, Trăite de criminalistique, V, Lyon, 1935, p. 60.

de depozitare a textelor cum subliniază G.A. Jones[240] dar şi pentru servirea cercetătorilor cărora din motive diferite nu le sînt accesibile unele izvoare scrise, s-a recurs şi se recurge la microfotografie sau la microfilm a cărui film are de obicei dimensiunea de 35 sau 16 mm avînd formatul de la 36x24 pînă la 10x7 mm. Acest sistem de reproducere după cum remarcă tot G.A. Jones reprezintă gradul maxim de micşorare fotografică care astăzi se foloseşte în masă pentru microfilmarea textelor. Tehnica microfilmării a ajuns atît de departe încît cu aparatul Rekordak se pot reproduce 5 000 de documente originale într-o oră. Alte camere de microfilmare lucrează cu o viteză mai redusă, acestea fiind destinate de a copia pagini de mss de format mare. Casetele acestor camere cuprind circa 30 de metri de film, ceea ce asigură posibilitatea unei fotografieri continue pînă la 4000 de documente pe un film de 16 mm sau de Ia 800 pînă la 1600 de documente pe un film de 35 de mm. Microfilmele de acest tip se studiază cu ajutorul unui aparat de lectură, format în fond dintr-un proiector cuprins într-o mică cutie şi care reflectă imaginea mărită pe un ecran.[241] O informaţie ne aducea în anul 1968

ştirea că englezul George Davies a creat un aparat care îngăduie lectura rapidă a filmelor. Aparatul fabricat de G. Davies se pune la ochi ca şi ochelarii, fiind legat de două tuburi din sticlă care sfîrşesc cu un dispozitiv optic. Imaginea citită se propagă prin tuburile de sticlă curbate, ajungînd amplificată la ochi. Este vorba astfel de o aplicaţie practică a fenomenului de reflexie totală a luminii în tuburi subţiri de sticlă, fenomen descoperit în ultimii ani.[24a]

Astăzi microfotografia a ajuns să aibă o foarte mare importanţă atît în domeniul muncii ştiinţifice cît şi în industrie. Astfel de pildă în 1950 o expediţie a SUA cu ajutorul lui UNESCO a executat pentru Biblioteca Congresului din Washington microfilmele majorităţii mss din BMES, publicînd şi o listă sumară a lor.[243] Problema microfilmului a fost ridicată şi la congrese internaţionale. De pildă la Congresul internaţional al bibliotecilor şi centrelor de documentare ţinut la Bruxelles între 11 şi 18 septembrie 1955 M.P. Poin- dron se opreşte pe larg asupra reproducerii prin fotografie şi microfilm, pre- cizînd următoarele: „Documentele sînt expuse riscului de a fi distruse, deteriorate sau pierdute nu numai în timpul războiului ci şi în timp de pace — prin incendii, inundaţii, cataclisme (cutremure) etc., atacul insectelor etc. Prejudiciul cauzat poate atinge nu numai bibliotecile ce păstrează documente. El constituie o împuţinare a patrimoniului naţional şi chiar internaţional cînd e vorba de documente unice sau foarte rare". Şi el continuă: „Nimic nu va putea înlocui pierderea unui document original. Totuşi inconvenientele vor scădea dacă originalul pierdut sau distrus va fi înlocuit cu o copie stabilită în prealabil. Datorită procedeelor fotografice se pot obţine copii fidele. Trebuie stabilit pentru fiece document, cel mai bun procedeu fotografic de reproducere... Un ms cu miniaturi care îşi trage întreaga sa valoare de la aceste miniaturi va trebui să fie reprodus dacă nu în totalitate cel puţin parţial în culori. Desigur microcopia rămîne procedeul cel mai practic şi cel mai

240 G. A. Jones, *op. cit., p. 24.*

241 G. A. Jones, *op. cit., p. 24-25.*

242 Cf. „Magazin istoric", 12, nr. 564 din 27 iulie 1968.

243 Cf. *Checklist of Manuscripts in St. Chaterina's Monastery Mont Sinai, microfilmed for the Library of Congress, Washington,* ■ *1952.*

economic pentru reproducerea textelor mss sau imprimate, însă aici încă se va putea ezita între diversele forme ale microcopiei: microfilme, microfişe transparente sau opace. Adăugăm că o adaptare a materialului de luat vederi va fi adesea necesară, mai ales în ceea ce priveşte luminatul şi portmode- lele şi cea mai mare grijă va trebui să fie pusă în alegerea emulsiilor şi în operaţiile de developare: fixare şi

lavaj. Oricare ar fi fidelitatea unei copii fotografice ea nu va putea înlocui originalul. Notăm însă că utilizarea anumitor ambianţe de lumină, folosirea deasemeni a fotografiei prin raze infraroşii şi ultraviolete poate permite cea mai bună lizibilitate a copiei şi face să apară caracterele şterse".[244] Şi în final acelaşi specialist exprimă dorinţa ca fiecare ţară să-şi stabilească un program de reproducere fotografică a documentelor socotite unice, ceea ce presupune ca în prealabil să se întocmească liste de documente şi apoi să se facă trierea lor. El recomandă ca să nu se reproducă mss de interes prea secundar sau local. Peste tot însă masa de documente va impune o ordine a priorităţii lor. După ce se vor fixa listele, se va stabili pentru fiecare document cel mai bun procedeu fotografic de utilizat. In aceeaşi ordine de idei Poindron arată că Institutul de cercetare şi de istorie a textelor din Paris a reuşit să adune sub formă de reproduceri fotografice mss din multe ţări.[245]

în ordinea de idei a microfotografiei este de precizat că dimensiunea redusă a acesteia şi cantitatea mică de muncă ce se consumă la obţinerea unei atare fotografii fac ca această metodă de copiere fotografică să fie foarte ieftină, de aceea astăzi un număr din ce în ce mai mare de slujitori ai ştiinţei şi instituţii de conservare a textelor recurg la microfilm, de aici şi o cît mai largă circulaţie a izvoarelor scrise datorită acestui sistem tehnic.[246] Microfilmele trebuiesc păstrate într-un microclimat controlat căci ele se cer a fi examinate periodic din toate punctele de vedere şi mai ales pentru depistarea petelor datorate îmbătrînirii peliculei ceea ce duce la distrugerea ei.[247] Cercetări în domeniul microfilmării s-au întreprins mai în toate ţările şi între acestea remarcăm de pildă studiile, comunicările si manualele apărute în Cehoslovacia,[248] SUA,[249] URSS[250] şi RP Ungară[251]. ’

în anul 1969 se arată însă că şi această tehnică a microfilmării se poate înlocui cu o nouă metodă de microînregistrare, fapt ce îl relatează ziarul ecua-

[211] M. P. Poindron, *Reproduction documentaire par la photographie et le microfilm au service de la conservation,* în „Congres international des bibliotheques et des centres de documentation‟, Bruxelles, 11—18 septembre 1955, La Haye, I, 1955, p. 72 — 73.

[245] Ibidem, p. 73 şi 74.

[246] G. A. J on es, *op. cit.,* p. 24 — 26 şi 89.

[247] Cum subliniază de pildă între alţii G. D. M. Cunha (cf. „Probleme de patologie a cărţii‟,. 1973, p. 165).

[248] Cf. I. F r 6 e k, Fotograf ee textil na mikrofilm, in „Casopis pro moderni filologii‟, Praga, 1942, p. 149-151.

[249] Cf. R. W. Hale şi L. Mackinney, Microfilms and Photostats *of Ezi-ropeen Manuscripts,* în „Speculum", 29, 1954, p. 336 — 338.

[200] A. A. Kuzin, *Kino-fotoarhivy, Ucebnoe posobie. Moscova, 1960;* K. B. Gel[1]- man—Vinogradov, *Mikrofotokopirovanie*

dokumental'nyh materialov i organizacija raboty s mikrofctokopiami v arhivah SSSR, Moscova, 1961 (cf. „Voprosy istorij‟, 1962, 3, p. 125); M. M. Abramov şi A. V. Gencukov, Sostojanie i zadaci mikro*fotokopirovanija dokumental 'nyh bogatsv sovetskih arhivov, în „Voprosy arhivovedenija‟, 1962, 2, p. 14— 18.*

[251] Cf. S-ne Pâlinkăs, *Magyar nyelvij ujkori kötetes keziratok Mikrofilmjei (Az Orszăgos Szechenvi* könijtvdr mikrofilmcîmjegyzekei, 2), Budapesta, 1973, 71 p.

dorian „El Universo‟ din marele centru urban al Republicii Ecuador anume Guayaquil. Ţinînd seamă că pelicula fotografică din care se fabrică filmul este foarte sensibilă la condiţiile de conservare şi de manipulare şi că microfilmul nu dă decît cîteva mii de „zone de înregistrare‟, specialiştii au creat o lamă de sticlă numită „Holdor" avînd un adaus de bromură de potasiu, noul material avînd capacitatea de a reţine pe un cm^2 de lamă sute de mii de „zone de înregistrare".

înregistrarea se înfăptuieşte cu ajutorul unui laser de heliu-neon, al cărui fascicol se împarte în două, datorită unei prisme plasate în calea lui. Unul, din fascicolele astfel obţinute luminează textul ce urmează a fi reprodus, iar celălalt cade pe sticlă, şi captează fasciculul direct reflectat de document, îmbinarea celor două mănunchiuri de raze — directe şi reflectate — acţionează asupra electronilor şi imprimă pe sticlă textul înregistrat.

Foloasele noii metode sînt dintre cele mai pregnante căci se vor putea conserva comori de artă, de gîndire a minţii omeneşti exprimate în scris, un timp extrem de îndelungat şi pe un material de cantitate foarte redusă. Astfel de pildă vestitul roman al lui L. Tolstoi „Război şi pace", al cărui text cuprinde 1000 pagini, a fost înregistrat pe o lamă de sticlă „Holdor" în suprafaţă de numai 5 cm^2. Astăzi, se precizează în continuare de ziarul indicat, tot mai multe instituţii folosesc noua tehnică de microînregistrare pentru păstrarea arhivelor. în aceiaşi ordine de idei se arată că microfototeca Bibliotecii publice din New York cuprindea în 1969, 37 milioane de pagini înregistrate pe sticla „Holdor", ce corespund la circa 200.000 de volume, fiecare cu peste 500 de pagini. Această colosală producţie imprimată a încăput numai în 26.000 bobine ale noii microînregistrări[252].

Xerografia — (la bază grecescul kseros == uscat, de unde şi numele de fotografie uscată) —- este metoda fotografică cea mai economicoasă, simplă şi rapidă — după cum subliniază între alţii de pildă G.A. Jones, de unde practicarea ei azi pe scară mondială. Insă xeroxul nu se poate folosi decît numai pentru textele curate, căci reproducerile xerografice ale izvoarelor şterse sau pătate nu dau lizibilitatea dorită. Metoda nu se recomandă pentru arhivarea şi conservarea textelor.

[252] Cf. Minunile microînregistrării în „Informaţia

Bucureştiului", XVII, nr. 5.034 din 25 octombrie 1969.

Capitolul I

ÎNCEPUTURILE ŞI DEZVOLTAREA PALEOGRAFIEI ROMÂNO-SLAVE

Pornind de la faptul că paleografia româno-slavă are stringentă legătură cu paleografiile: greacă, bizantină şi slave propriu-zise, se cuvine ca în prealabil să menţionăm unele dintre cele mai importante instrumente de lucru ale paleografiilor respective.

Cele mai importante instrumente de lucru ale paleografiilor greacă şi bizantină. — în domeniul studiilor, tratatelor şi manualelor de paleografie greacă şi bizantină sînt lucrările următorilor corifei ai paleografiei: V. Gard- thausen — clasicul său tratat *Griechische Palaeographie (I,* II, Leipzig, 1911— —1913²)[1], E.M. Thompson — *An Introduction toGreek and Latin Palaeography* (Oxford, 1912), W. Schubart—*Griechische Palaeographie* (München, 1925), S. Sigalas — ’Iotopla xrj? eM.r|viKfjg ypatpfjg (Salonic, 1934), B.A. Van Groningen — opera citată, (Leiden, 1940 şi 1955²) şi R. Devreese — *Introduction ă l’etude des manuscrits grecs (Paris,* 1954)[2]. Albumele după texte paleografice greceşti şi bizantine se datoresc între alţii următorilor învăţaţi: Franz Dölger—*Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (München, 1931)*[3], Pius Franchi de’Cavaleri şi Johannes Lietzmann — Specimina codicum grae- corum Vaticanorum (Bonn, 1950) şi M. Wittek, opera citată.

Cele mai importante instrumente de lucru ale paleografiei slave. — în domeniul studiilor, tratatelor şi manualelor de paleografie slavă reţinem în primul rînd cele privind paleografia glagolitică, clasicul studiu al lui V. Jagic,

[1] Remarcăm că paleografia lui Gardthausen este socotită ca o lucrare capitală şi ca un excelent manual (cf. de pildă substanţiala recenzie a lui E. E. K a g a r o v, în „Zapiski imper. Har’kovskogo Universitata", 1913, cartea a IV-a: critică şi bibliografie, p. 7—12).

[2] Lucrările create de Thompson, Schubart, Sigalas, Groningen şi Devreese nu ne-au fost accesibile şi le cităm după Alphonse D a i n, Paleographie grecque, în HM, p. 552.

[3] Importanţa şi folosul deosebit al acestui minunat album ce redă în fototipie 58 de documente a fost îndeajuns relevată între alţii, de eruditul grec M. Lascaris („Byzantino-slavica“, III, 1931, p. 511—513), de bizantinologul francez V. Laurent („Echos d’Orient", 1932, p. 44 — 51) şi de Germaine Rouillard (cf. „Byzantion“, 9. 1934, p. 444—445). Albumul constituie o realizare datorită erudiţiei lui Franz Dölger, cum remarcă cu drept cuvînt, de pildă părintele V. Laurent.

Glagoliceskoe pis’mo (ESF, S. Peterburg, 1911, 3)[4] şi excelentul manual al slavistului ceh Josef Vajs — Rukovet

hlaholske paleografie. Uvedeni do kniznîho pisma hlaholskeho (Manuale publicate de Institutul slav din Praga, II, cu titlul şi tabla de materii în limba franceză, Praga, 1932)[5]. Tratatul lui E.F. Karski — opera citată[6] — însumează întregul ansamblu al paleografiilor slave chirilice. Dintre paleografiile slave naţionale cel mai mult a fost studiată paleografia rusă, în acest domeniu excelînd cursurile următorilor savanţi: I.I. Sreznevski — *Slavjano-russkaja paleografija XI—XIV vv. (S. Peterburg, 1885)—cum se vede şi din titlu, lucrarea nu cuprinde decît primele patru sec. şi se ocupă numai de mss—; A.I. Sobolevski— opera citată—care se ocupă şi de documente, însă numai în chip fugitiv — şi V.N. Scepkin — Uceb- nik russkoj paleografii (Moscova, 1920 — pe copertă şi pe foaia de titlu 1918)*[7] —-ediţia a Il-a: Russkaja paleografija (Moscova, 1967) apare prin grija fiicei autorului — M.V. Scepkina, căreia îi aparţin un şir întreg de note cum şi trei anexe. Cărţile de paleografie create de Sobolevski şi Scepkin formează fondul de aur al paleografiei ruse[8]. Urmează apoi manualele publicate de: L.V. Cerepnin[9] —opera citată, A.T. Nikolaeva — opera citată —, M.N. Tihomirov şi A.V. Murav’ev —• opera citată —, extrem de bogat ilustrat, are 104 facsimile.

Pentru celelalte paleografii slave chirilice introducerea lui I.M. Kamanin la albumul de paleografie ucraineană—■ Paleograficeskij izbornik. Materialy po istorij *juznorusskogo pis'ma v XV—XVIII vv.* (Kiev, I, 1899), constituie un succint studiu al grafiei ucrainene din secolele respective.
In domeniul paleografiilor bulgară, sîrbă şi bosniacă este bogata lucrare intuitivă cu numeroase facsimile a lui P.A. Lavrov — Paleograf *iceskoe*

[4] Cf. despre această lucrare şi cele următoare pînă la manualul întocmit de M. N. T i h o- mirov cu A. V. Murav’ev, Damian P. Bogdan, La vie el V *oeuvre des frerts Constantin-Cyrille et Methode,* p. 50 — 54. Remarcăm aici că în Rusia Vatroslav Jagic îşi luase prenumele de Ignatij Vikent’eviö, semnînd aceste nume în studiile publicate în ruseşte cu iniţialele I. V. Prin aceste prenume — la origine latine — învăţatul respectiv îşi transpunea prenumele său de botez, Vatroslav, derivat din cuvintele slave comune vatra şi slava.

[5] Cartea a fost recenzată de B. Havrânek, M. Weingart, V. Flajshans, J. Bidlo, J. Slavik, G. Il’inski, Ot. Bauer, St. Mladenov şi St. Kul'- bakin (cf. Josef Vajs, Pozndmky a dodatky k posudktim spisu „RukovSt hlaholske paleografie" z roku 1932, în „Slavia", XV, 1937—1938 p. 460 — 464) cît şi de Antun äimöik în „Hrvatska straza‟, Zagreb, 1933, nr. 131.

[6] Iniţial lucrarea a format cursul de paleografie chirilică ţinut la Universitatea din Varşovia, publicat întîi sub titlul: Iz lekcij po slavjanskoj kirillovskoj paleografi], apoi ca: Ocerk slavjanskoj kirillovskoj paleografii, ediţia din anul 1928 avînd caracterul de tratat (cf. pentru ediţia ultimă St. Kul’bakin „ Juznoslovenski filolog‟ VIII, p. 187 şi următoarele cît şi L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 72—74).

[7] Recenzat de P. A. L a v r o v în „Russkij Istoriöeskij Zurnal‟, 1921, 7, p. 120—129; V. G. Dr u l in in in „Dela i dni‟ 1921, 2, p. 204 — 206; Andre Mazon, in RES, II (1922), p. 152 şi G. A. 11’ i n s k i în „Slavia‟ I, p. 617 —621; cf. şi cele scrise de R. Jakobson şi P. Bogatyrev, in „Slavia‟ I (1922—1923), p. 179 şi E. F. Karski, Olerk naucnogo razvitija ruskoj paleografij v predelah SSSR, p. 96—97. Manualul s-a tipărit din 1918 şi pînă în 1920, cum arată A. Mazon.

[8] L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 88.

[9] Prima ediţie a fost publicată sub acelaşi titlu în 1947 (pe foaia de titlu 1946, iar pe copertă 1947) în colaborare cu N. S. Ca ev. Cf. recenziile pentru ediţia a 2-a publicate de: N. V. Ustjugov, în „Istoriöeskij Arhiv‟, 1957, 3, p. 240—243; E. E. Granstrem, in „Istorija SSSR‟ 1958, 2, p. 160—163 si Damian P. Bogdan, în RSI, III (1958), p. 277-279.

obozrenie kirillovskogo pis’ma (ESF, S. Peterburg, 1913, 4, 1).[10] Pentru paleo- grafiile iugoslave unele date noi cuprinde introducerea lui V. Mosin la catalogul său: Cirilski rukopisi Jugoslavenske *Akademije, I. Dio: Opis rukopisa (Zagreb, 1955, p. 11—14).*[11] Se simte însă lipsa acută în crearea studiilor speciale închinate unor paleografii slave naţionale şi anume: ucraineană, bielorusă, croată, bulgară şi sîrbă — studiul lui P.A. Lavrov este astăzi mult depăşit.[12]

în domeniul albumelor de paleografie slavă se remarcă pentru glagoli- tică facsimilele publicate de N.M. Karinski—Obrazcy glagolicy (S. Peterburg, 1908) ca şi numeroasele facsimile, redate în lucrările citate mai sus, scrise de Jagic şi Vajs. Textele slave vechi chirilice fac obiectul albumelor întocmite de N. Grunski — Snimki s drevne-slavjanskih pamjatnikov i objasnitel’nye teksty (Jur'ev, 1914) şi A. Georgievski — Staroslavjanskij jazyk. Teksty i paleograf iceskie tablicy staroslavjanskogo jazyka (anexă la „Ucenye zapiski Istoriko-filologiceskogo fakul’teta Dal’nevostocnogo universiteta‟, II, 1, Vladivostok, 1920). Aceleaşi texte dar şi izvoare paleografice medio-slave (bulgare, iugoslave, ruseşti, bieloruse şi ucrainene) sînt reproduse în albumele publicate de E.F. Karski— Obrazcy slavjanskogo pis’ma s X po XVIII v. (Varşovia, 1901) cît şi cele 124 de reproduceri aflate la sfîrşitul tratatului său din 1928 şi de Ivan Ohienko — Wzory pism *cyrylickih X —XVII w.w. (Varşovia, I, 1927 şi II, 1931).*[13] Texte paleografice chirilice slave vechi, bulgare şi iugoslave sînt incluse într-un minunat album al prof. V. Mosin — opera citată — unde însă se reproduce şi o inscripţie de la Tărnovo a ţarului loan Asan II din 1230, după o copie a lui F. Uspenski. Acelaşi învătat va publica însă mai înainte reproduceri după mss şi documente bulgare, iugoslave şi româno-slave (un ms moldovenesc şi un hrisov extern al lui Mihnea Turcitul din 20 iunie 1586) aflate în Arhiva Academiei Iugoslave din Zagreb — Cirilski rukopisi Jugoslavenske

Akademije, II Dio: Reprodukcije (Zagreb, 1952).

Texte paleografice slave vechi, bulgare şi iugoslave sînt incluse în următoarele albume ale lui P.A. Lavrov: *Paleograf iceskie snimki s jugoslavjanskih rukopisej bolgarskogo i serbskogo pis'ma* (I, XI—XIV w., S. Peterburg, 1905) şi Al'bom snimkov s jugoslavjanskih rukopisej bolgarskogo i serbskogo pis'ma (Petrograd, 1916), ca anexă la a sa PO.

Grafia şi ornamentaţia mss medio-bulgare este foarte bine reprezentată în excelentul album al paleografului bulgar Man'o Stojanov, Ukrasa na slavjanskite răkopisi v Bălgaria (Sofia, 1973), cu 551 de reproduceri, din care 115 în culori. în acest album se prezintă şi două mss româno-slave, după cum se poate vedea mai jos în cap. II.

[10] însă titlul nu corespunde conţinutului cura remarcă de pildă şi L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 84.

[11] Cf. despre acest catalog şi vol. II, citat mai jos, I v. D u j c e v, Prinosi kăm prou- cvaneto na staroslavjanskata i starobălgarskata literaturata, în „Izvestija na Instituta za literatura" (al Academiei bulgare de ştiinţe, Secţia de limbă, literatură şi artă), XI, Sofia, 1961, p. 208 — 209.

[12] Cf. D . P. Bogdan, Kakvi să zadatite na slavjanskata paleografija i arheografija v sovremennija etap na tjahnoto razvitie?, în „Slavjanska filologija", II, Sofia, 1963, p. 104.

[13] Despre albumele publicate de Karinski, Grunski, Georgievski, Karski şi Ohienko cf. Damian P. Bogdan, La vie *et Voeuvre des freres Constantin —Cyrille et Methode,* p. 54 - 56.

în domeniul paleografiei ruseşti sînt albumele publicate de A. I. Sobolevski — singur — Paleograf iceskie snimki s russkih rukopisej XII—XVII vekov (S. Peterburg, 1901) şi Novyj sbornik paleograficeskih snimkov s russkih rukopisejXI—-XVIII *v.* (S. Peterburg, 1906), iar în colaborare cu S. L. Ptas- zicki —• Paleograficeskie snimki s russkih gramot preimuscestvenno XIV v. (S. Peterburg, 1903) — ce cuprinde numai facsimile după documente. Tot aşa cele tipărite de: V. V. Maikov — Pamjatniki skoropisi 7606—1699 gg. (S. Peterburg, 1906) —deci numai după cursiva anilor 1606 — 1699; N.. A. Marks şi I. F. Kolesnikov — Sbornik snimkov s russkogo pis'ma XIII— XVIII vv. (Moscova, 1908), N.M. Karinski—*Obrazcy pis'ma drevnejsego period a istorij russkoj knigi (Leningrad, 1925), numai după mss şi N. V.* Stepanov — Ucebnyj paleograficeskij al 'bom. Snimki s russkih rukopisej XI— XVIII vv. (Moscova, 1940).

Căile de început şi de dezvoltare ale paleografiei româno-slave. — Paleografia româno-slavă îşi are începuturile în primele repertorii şi cataloage de izvoare- paleografice româneşti scrise în slavoneşte. Dezvoltarea paleografiei româno-slave s-a produs pe următoarele căi: publicarea de repertorii, cataloage, studii şi ediţii de texte paleografice româno-slave, întocmirea de manuale, studii şi albume

paleografice cît şi prin predarea paleografiei respective în instituţii de învăţămînt superior. Există în ceea ce priveşte începuturile şi dezvoltarea paleografiei româno-slave un aport românesc şi unul străin.

Metodele de transcriere ale textelor paleografice * — Din capul locului se impune precizarea că unele lucrări au ajutat din plin la dezvoltarea paleografiei româno-slave, altele mai puţin, pe lîngă cercetări care nu aduc nimic în acest domeniu. Astfel sînt cataloagele, studiile şi ediţiile de texte paleografice româno-slave în care metoda de transcriere este paleografică sau filologică adică textul este redat cît mai aproape de original, cu abrevierile nedesfăcute, sau întregite în paranteze rotunde, literele suprascrise păstrate ori coborîte în rînd, cu indicarea lor prin paranteze pătrate, respectîndu-se semnele diacritice în total sau măcar în parte şi cel puţin unele din elementele ortografice.

O astfel de publicaţie ajută din plin la dezvoltarea paleografiei cu Cît se respectă toate cele precizate. însă noi vom încadra între ediţiile filologice şi acelea care însumează măcar unul din elementele constitutive ale ediţiei paleografice ca de pildă numai relevarea prescurtărilor.

Repertoriile şi cataloagele de texte paleografice fie că folosesc metoda filologică sau cea istorică vor fi menţionate, iar dintre studiile şi ediţiile aceloraşi izvoare ce utilizează metoda istorică vor fi citate numai cele ce au şi facs.

Cataloagele, studiile şi ediţiile de izvoare paleografice româno-slave în care metoda de transcriere este istorică—adică prescurtările sînt desfăcute în chip tacit, toate semnele ortografice chiar şi cele care indică limba şi accentul sînt eliminate şi lipseşte indicaţia tipului grafiei — astfel de

* Deşi acest paragraf face parte din tehnica ediţiilor a trebuit să-l includem şi noi spre a dovedi care sînt metodele cele mai potrivite de transcriere a textelor paleografice ce ajută din plin, mai puţin sau nu serveşte cercetarea paleografică.

lucrări nu ajută de fel la dezvoltarea paleografiei româno-slave mai ales cind nu sînt însoţite de reproducerea vreunui text descris sau editat.

Metoda istorică este folosită pentru întîia oară la noi de către B. P. Hasdeu deşi eruditul respectiv este contra ei căci el scrie în Archiva istorică a României (Bucureşti, I, 1, 1864, p. 1) următoarele: „în privinţa documentelor slave, care fac cea mai mare parte a acestei secţiuni, sîntem siliţi de a urma exemplul lui Venelin, substituind lectura întreagă abreviaţiunilor şi supraliterelor, întrebuinţate în ortografia chirilică: ne scuză lipsa mijloacelor tipografice". însă este de precizat că în metoda istorică a lui Hasdeu nu intră desfacerea tacită a tuturor prescurtărilor căci Iw, titluri de

dregători, /vfcT pentru A-feTC, numele de luni, aoristul sigmatic de tipul nou HEcojfK, sau participiul trecut pasiv nearticulat al verbului IIHC^TH se redau prin abreviere. La fel cînd în abrevierea prin suprascriere a consoanei urmează în desfacerea şi completarea prescurtării semivocala h. sau k, aceasta nu se completează (de pildă AdKdTcu t suprascris, este transcris ,a,4K4t) . Dar în Cuvente den bătrîni Hasdeu foloseşte metoda filologică. Sistemul hasdeian din Archiva istorică a României va fi folosit de Melchisedec (Ştefănescu), iar I. Bogdan căruia i s-a atribuit la noi paternitatea metodei respective va adăoga uneori metodei istorice a lui Hasdeu şi semnalarea, prin paranteze rotunde, a literelor adăugate în urma desfacerii prescurtării. Metoda istorică este apoi dezvoltată de învăţatul P. P. Panaitescu care păstrează, necompletat, de obicei numai Iw, nHc şi rt'feT. Şi această metodă slavistul citat a expus-o în articolul: Metoda de publicare «. documentelor, din RIR (VIII, 1938, p. 339—345). Metoda istorică a lui B. P. Hasdeu dezvoltată de P. P. Panaitescu, însuşită de cei mai mulţi dintre catalografii şi editorii români ai textelor româno-slave este combătută de slavistul Ivan Ohienko, Cum trebuesc editate documentele moldoveneşti. Observaţii critice paleografo-diplomatice în „Omagiu Profesorului Ilie Bărbulescu la 25 ani de profesorat", din „Arhiva" XXXVIII, 1931, p. 518—542, în care este de remarcat că se trec în revistă ediţiile de documente româneşti începînd cu „Uricariu" al lui Theodor Codrescu. Dacă însă multe puncte de vedere ale învăţatului ucrainean pot fi primite, în nici un caz nu se poate accepta părerea că prin tipar trebuiesc reproduse toate formele ductice ale oricărei litere, căci această aserţiune încalcă scopul fundamental al oricărei ediţii — cel al cercetării acesteia de un număr cît mai mare de cititori. Utilizînd cele susţinute de Ohienko puţini vor fi cei cărora le va fi accesibilă o astfel de ediţie şi anume numai acelor specialişti în paleografie a căror număr se ştie, că este destul de redus, dat fiind faptul că paleografia se situează printre ştiinţele dificile, apoi tinerii studioşi nu prea sînt atraşi de această disciplină şi pe temeiul ideei greşite a unor învăţaţi cum că paleografia face parte dintre ştiinţele minore. însă ideea lui Ohienko nu poate fi pusă în practică şi pe motivul că tipărirea unei astfel de ediţii în care. se reproduc toate formele ductice a oricărei litere ar costa deosebit de mult. Metoda I. Bogdan — P. P. Panaitescu este combătută şi de slavistul Ilie Bărbulescu în articolul: *Prof. Ohienko despre publicarea documentelor româno-slave, în „Arhiva", XLIV, 1937, nr. 1—2, p. 102—104, în recenziile la ediţiile de documente publicate* de I. Bogdan, S. Dragomir, Gr. Nandriş şi P. P. Panaitescu („Arhiva", XXXV (1928), 1, p. 66—71, XLIV (1937), nr. 1—2, p. 102—104 şi 133—135) şi XLVI (1939), 1—2, p. 148—156) cît şi în polemica cu prof. P. P. Panaitescu („Arhiva" XL, 1933, p. 54—61).

Cît despre catalografii şi editorii străini ai textelor paleografice româno-slave, aceştia, mai toţi, folosesc metoda filologică, iar specialiştii ruşi, mulţi dintre ei, transcriu textele cu litere ruseşti, faptul fiind precumpănitor în epoca sovietică.

Repertorii şi cataloage de mss create de români. — Prima contribuţie românească la dezvoltarea paleografiei româno-slave prin publicarea de repertorii şi cataloage de mss româneşti o constituie catalogul din 1861 al lui Al. I. Odobescu privind mss şi tipăriturile aflate în mănăstirea vîlceană Bistriţa, operă citată.

Contribuţia următoare aparţine episcopului Melchisedec (Ştefănescu) — despre care a scris pagini frumoase între alţii şi N. Dobrescu („Convorbiri literare", XLI, 1907), care în anii 1882—1885 dă la lumină repertcrii şi cataloage a numeroase mss aflate în biserici şi mănăstiri din Moldova, titlurile celor publicate fiind următoarele: O visită la câteva'mănăstiri şi biserici antice din Bucovina, în RIAF (I, 1882 şi II, 1883) şi în AAR (tom. VII); Catalog de cărţile sârbeşti şi ruseşti, manuscrise vechi ce se află in biblioteca Săniei Mănăstirii Neamţului precum şi cuprinderea lor şi de însemnările istorice ce se găsesc in ele, în RIAF (III, 1884) [14] şi Biblioteca Domnului Dimitrie Sturdza de la Miclăuseni din judeţul Romanului, în RIAF (IV, 1885 si V, 1885).

în anul 1884 S. FI. Marian publică în AAR (tom. VII), Câteva inscrip- ţiuni şi documente din Bucovina, iar în „Noua Revistă Română pentru politică, literatură, ştiinţă şi artă" (nr. 16, din 15 august 1900): Inscripţiuni de pe manuscripte şi cărţi vechi din Bucovina. I. Bianu — care a fost nu numai cel mai aprig conservator al tezaurului Bibliotecii Academiei Române, ci şi cel care a dezvoltat mult respectivul tezaur — a publicat un catalog al mss româneşti aflate în bibliotecile şi arhivele din Galiţia, sub următorul titlu: însemnări istorice şi literare adunate din biblioteci şi *archive galiţiene în vara anului 1885 (extras din AAR, Bucureşti, 1886).*

Bogat este catalogul unor mss moldo-slave aflate în BNV, publicat în anul 1890 de loan Bogdan sub titlul: Câteva manuscripte slavo-roniâne din Biblioteca imperială de la Viena — în AARMSI (tom. XI, 1888—1889, Bucureşti, 1890) —cu două facsimile în litocopie. în această lucrare este de relevat şi contribuţia marelui nostru slavist la determinarea denumirii textelor române-slave. Astfel el arată că „se pare că terminul « slavo-român » e cu mult mai potrivit decît cel « vlaho-bulgar», cu atît mai mult că noi Românii nu putem întrebuinţa cuvîntul « vlah » dat nouă de străini. Terminul « moldo-valah», întrebuinţat mai ales de scriitorii ruşi... este lipsit de orice temei, de oarece niciodată n-a existat o redacţiune slavonă proprie unei singuri provincii române"(p. 2).

O. Tafrali, Le tresor byzantin et roumain du monastere de Poutna (text şi atlas, Paris, 1925), cuprinde catalogarea odoarelor aflate în Muzeul mănăs

[14] Un exemplar din ms lucrării sale Melchisedec (Ştefănescu) l-a lăsat bibliotecii mănăstirii Neamţ; din acest exemplar Iosif E. Naghiu reproduce părţi în Biblioteca Mănăstirii Neamţu, din „Mitropolia Moldovei şi a Sucevei", XVII, februarie 1941, p. 75—81. însă afirmaţia de lap. 81 că descrierea lui Alexandru (la Naghiu: Vladimir) J acimirski este mai puţin completă ca a lui Melchisedec, nu corespunde realităţii.

tirii Putna, între care şi mss moldoveneşti în slavă[13]. Catalogul lui Tafrali a fost întregit şi uneori îndreptat de Petre Şt. Năsturel, Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna, în RSI (III, 1958) [16] — lucrarea bizantinologului Năsturel fiind închinată lui O. Tafrali.

Despre mss româno-slave aflate în mănăstirea Rila din Bulgaria scrie Titus Tîrgovişteanul (Archim. Tit Simedrea), Obiecte de artă româneşti la mănăstirea bulgărească Râlo în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice‟ (XXII, 1929, p. 143 şi urm.).

Note sumare despre izvoare paleografice româno-slave aflate în instituţii din Bulgaria şi Grecia la Paul Mihailovici: Mărturii romaneşti din Bulgaria şi Grecia (Chişinău, 1933).

Repertoriul unor mss aflate în Biblioteca naţională din Atena, în mănăstirile de pe Muntele Athos, în bibliotecile patriarhiilor ortodoxe din Istanbul[17] şi Ierusalim cît şi în m-rile din Ierusalim, din Istanbul şi de pe Muntele Sinai, înfăţişează un material paleografie şi epigrafic extrem de bogat, adunat prin mijloace proprii şi printr-o muncă deosebit de stăruitoare, ce aparţine celui care a fost un distins scriitor Marcu Beza, Urme româneşti în răsăritul ortodox (Bucureşti, 1935 şi 1937[2]) [18].

Damian P. Bogdan publică: *loan Bogdan şi manuscriptele lui din Biblioteca Academiei Române, în „Raze de lumină‟ (VI, 1934), unde prezintă conţinutul mss slavistului respectiv — între acestea, în primul rînd, catalogul sumar — în limba germană —- a mss slave din BAR —, apoi mss străine folosite* de I. Bogdan cît şi cuprinsul unor publicaţii ale acestui slavist cum şi altele străine, colaţionate toate de I. Bogdan. Aceluiaşi cercetător îi aparţine lucrarea: Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române, în AR, IV, şi în extras, Bucureşti, 1940 — cu facs., unde se prezintă şi mss româno-slave atît din fondul mss slave al BAR cît şi cele aflate în fondul mss româneşti. Ultima lucrare a aceluiaşi autor: Despre daniile româneşti la Athos, în AR (VI şi în extras, Bucureşti, 1941), repertoriază mss dăruite de români m-rilor de pe Muntele Athos cît şi mss româno-slave ce prin diferite căi au ajuns în m-rile respective cea mai frecventă

fiind datorată închinării unor lăcaşuri din ţările române m-rilor atonite.

Util este catalogul întocmit de Victor Brătulescu: Miniaturi şi manuscrise din Museul de artă religioasă (Bucureşti, 1939), unde se descriu şi trei mss româno-slave din sec. XVI şi XVII, aflate astăzi în Muzeul de artă al RS România, Secţia feudală. Valoarea catalogului creşte şi prin 35 de planşe în culori ce însoţesc descrierea mss respective.

[15] Despre lucrarea lui O. Tafrali slavistul francez Andre Mazon scrie în RES, VI, p. 117 că este un inventar preţios dar că pare a fi puţin la curent cu studiile slaviştilor (astfel la p. 33—3-1, nr. 6, el nu menţionează cartea lui Jacimirski despre Ţamblac).

[16] însă în vălul din 11 aprilie 1484, în Aafj>- (III, p. 147) nu este r\ ci H CU trepte prezent în cuvîntul ahh a vălului Mariei de Mangup, gräfem ce fiinţează în texte bizantine încă din sec. XII (cf. mai jos Capitala din cap. V).

[17] Cunoscut şi sub numele de Stambul, iar mai înainte: Bizanţ, apoi Constantinopol (ultimul păstrat şi pină în zilele noastre).

[18] Munca lui M. Beza i-a ajutat din plin şi lui N. Iorga căci pe baza unor fotografii ee Beza i le-a pus la dispoziţie, istoricul Iorga a reuşit să creeze un şir de comunicări şi studii publicate în Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice, Seria a IlI-a, t. XIII,
XVI, XVII şi XIX.

Preţioase sînt cataloagele publicate de slavistul Emil Turdeanu din care reţinem între altele: Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi Sfintui Pavel de-la muntele Athos, în „Cercetări literare" (IV, 1940) şi Manuscrisele slave din timpul lui Ştefan cel Mare, în acelaşi loc, VII, 1943.

Catalogul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare sub titlul: Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare („Studii şi materiale de istorie a artei”, II, Bucureşti, 1958), cu numeroase facs., publicat prin grija lui M. Berza şi în care un aport substanţial aparţine slavistului Ion Radu Mircea, care foloseşte metoda filologică
— este de asemenea util[19].

Volumul prim din catalogul: Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.P.R. (Bucureşti, 1959)—lucrat după metoda istorică — al slavistului P. P. Panaitescu nu poate lipsi de pe masa unui cercetător [20].

Manuscrisele slavone din mănăstirea Putna („Biserica ortodoxă română‟, LXXX, 1962), cu facs.—înfăţişate de Paul Popescu, constituie un catalog util.

Acelaşi lucru se poate afirma despre catalogul: Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania şi Banat, publicat de I. Iufu, în RS1 (VIII, 1963).

Preţios este catalogul întocmit de Corina Nicblescu: Miniatura şi ornamentul cărţii manuscrise din ţările române. Sec. XIV—XVIII. Catalog (Bucureşti, 1964) întrucît este primul studiu ce înmănunchiază într-un tot descrierea şi facsimilarea — în total 62 reproduceri — unor mss româno- slave şi româno-chirilice din: Ţara Românească, Moldova, Transilvania, Maramureş şi Banat [21].

O contribuţie reprezintă catalogul Manuscrise slave din Biblioteca şi Muzeul mănăstirii Dragomirna, redactat de Zlatca Iufu si publicat în RS1 (XIII, 1966).

Utile sînt articolele lui Damaschin Mioc: Materiale româneşti din arhive străine („Studii şi materiale de istorie medie‟, VI, 1973, p. 332—347) şi Manuscrise slavo-române în biblioteci din străinătate (în acelaşi loc, VII, 1974, p. 287—291) căci în primul descrie 1 ms din Ţara Românească şi 16 din Moldova, aflate în BL, apoi 3 codexuri moldoveneşti din BPL, iar în al 2-lea — 1 mss din Ţara Românească şi 9 din Moldova, ce se găsesc în BL.

Repertorii şi cataloage de mss făurite de străini. — Contribuţia străină la întocmirea repertoriilor şi cataloagelor mss româno-slave se manifestă din punct de vedere cronologic prin cartea lui Vasilij Barski — pelerin rüs

[19] Cf. recenzia lui Radu Popa din „Studii‟ XIII, 1960, 2 p. 257 —261 şi aprecierile lui Emile Turdeanu, L’activite litteraire en Moldavic ă V *epoque d'Etienne le Grand* (1457—1504), in „Revue des etudes roumaines", V—VI, Paris, 1960, p. 27 nota 2.

[20] în transcrierea textelor s-au strecurat unele inadvertenţe De ex. la p. 120 colofonul ms nr. 93 are câteva omisiuni, la fel însemnarea de pe f. 371 a ms nr. 136, mai sînt însă şi alte omisiuni. Despre catalog au scris: Ivan DujCev, Prinosi kăm proutvaneto na starata slavjanskata i starobălgarskata literatura, în „Izvestija na Instituta za bălgarska literatura", Sofia, XI, 1961, p. 208; loan Iufu, recenzie în „Biserica ortodoxă română", LX XIX, 1961, p. 393 — 400; Damian P. B o g d a n", recenzie la Ja. N. Scapov, în ARS, 1961,3, -p. 117, nota 5; idem, Despre codicologie, în RA, IX, 1966, 1, p. 70 — 71; idem, La mise en valexvr, extras, p. 11—12.

[21] însă sub nr. 1 — 3 sint mss din secolul XIII.

la locurile socotite sfinte din Orientul Apropiat — unde între izvoarele paleografice slavone se prezintă şi cele româno-slave [22], titlul lucrării fiind: Stran- stvovanija Vasil'ja Grigorovica Barskogo po Svjatym Mestam Vostoka s 1723 po 1747 *gg.* (I—IV), S. Peterburg, 1885—1887 — cea mai bună ediţie.

Prezentarea cîtorva mss româno-slave îşi are locul în celebra operă a savantului ceh Joseph Dobrowsky -— creatorul ştiinţei slavistice — Institu- tiones *linguae slavicae dialecti veteris (Viena, 1822 și 1852*[2]).

P. I. Keppen în Sobranie slavjanskih pamjatnikov nahodjascihsja vne Rossij, I: Pamjatniki sobrannye v Germani *j* (S. Peterburg, 1827) prezintă, între alte mss slave şi Tetraevangheliarul din anul 1493 —la Keppen greşit 1492—al lui Ştefan cel Mare, aflat în Biblioteca naţională din München, redînd în litografie — tabela IX — unele litere — în ordine alfabetică —, cîteva ligaturi de pe f. 160 cum şi colofonul.

Mss româno-slave aflate în biblioteci din München, Dresda, Viena şi Paris înfăţişează P. M. Stroev în Opisanie pamjatnikov slavjanskoj literatury hranjascihsija v publicnyh bibliotekah Germanij, Avstrij i Francij (Moscova, 1841). Şi tot el în Rukopisi slavjanskija i rossijskija prinadleăascija pocet- nomu grazdaninu i arheograficeskoj kommisij korrespondentu Ivanu Nikiticu Carskomu (Moscova 1848) va descrie 22 de mss moldoveneşti din sec. XV— XVII aflate astăzi în Muzeul istoric din Moscova.

Trei mss din Moldova, din care unul din sec. XV şi două din veacul următor aflate în Muzeul Rumjancev de unde au trecut în Biblioteca de stat a URSS „V. I. Lenin" din Moscova sînt descrise de cel care a fost un slavist de seamă: A. H. Vostokov în clasicul său catalog: Opisanie russkih i slavjanskih rukopisej Rumjancevskago muzeuma (S. Peterburg, 1842).

Catalogul mss româno-slave aflate la Viena, Dresda şi Paris aparţine şi lui 1.1. Berednikov prin: O slavjanskih rukopisej hranjascihsja v germanskih i francuzskih bibliotekah (1844).

Viktor Grigorovic — unul dintre marii slavişti-repertoriază în vestita sa lucrare — cum o caracterizează V. Jagic[23]—Ocerk putesestvija po Evro- peiskoj Turci *j (Kazan,* 1848, Moscova 1877[2]), mss din Turcia europeană în care înserează şi ţările române.

Slavistul V. I. Lamanski în: O nekotoryh slavjanskih rukopisjah v *Belgrade, Zagrebe i Vielte s filologiceskimi i istoriceskimi primecanijami, din* „Zapiski AN" (S. Peterburg, 1854) are date şi despre mss româno-slave aflaţe la Belgrad, Zagreb şi Viena.

Mss aflate în m-rile atonite între care şi cele româno-slave formează obiectul unui catalog al lui K. Dmitriev-Petkovic: Obzor Afonskih drevnostej, în „Zapiski AN" (VI, 4, 1865). Acest catalog l-am prezentat în Despre daniile româneşti la Athos (extras din AR, VI, Bucureşti, 1941, p. 5 şi urm.).

Liturghierul, ce are greşit anul 1574, al lui Anastasie Crimea (Crimcovici) din colecţia A. I. Hludov — astăzi în MIM — este descris de Andrei Popov

[11] Pentru contribuţia învăţaţilor ruşi şi străini-care au scris în ruseşte — la repertorierea. catalogarea, studierea şi editarea izvoarelor paleografice româno-slave cf. Dam ia» P. Bogd an, Textele slavo-române in lumina cercetărilor ruseşti, Bucureşti 1957.

[23] *V. J agid, Istorija slavjanskoj filologi j.* (ESF, S. Peterburg, 190S, p. 343).

în: Opisanie rukopisej i katalog knig cerkovnoj pecati *biblioteki A. I. Hludova (Moscova, 1872).*

Paleograful I. I. Sreznevski descrie în Slavjanskie rukopisi Britanskogo Muzeja v Londonc i Bodlejanskoj biblioteki v Oksforde, din „Izvestija imperator. arheologiceskogo obscestva" (VII, S. Peterburg, 1872, p. 449—351) Tetraevangheliarul din anul 1429 al lui Gavriil Uric.

La cel de al treilea congres al arheologilor ruşi, ţinut la Kiev în august 1874, Emil Kaluzniacki prezintă drept comunicare: Obzor slavjano-russkih pamjatnikov jazyka i pis 'ma nahodjascihsja v bibliotekah i arhivah l'vovskih, apărută în „Trudy III Arheologiceskogo săezda v Kieve" (Kiev, 1878) ce este un catalog al mss româno-slave aflate în mănăstirea Sf. Onofrei, în Muzeul Stavropighiei ortodoxe şi în Biblioteca Universităţii din Lvov, între care se remarcă Sintagma lui Matei Vlastares, în prelucrarea cronicarului moldovean, episcopul de Roman, Maca? ie [2î]~şi frumosul Tetraevangheliar din anul 1614 al cărturarului moldovean mitropolitul Anastasie Crimea.

Multe codexuri româno-slave, aflate în mănăstirile Hilandar şi Sf. Pavel de pe Muntele Athos, sînt descrise de arhimandritul Leonid — ca laic L. A. Kavelin, — Slavjano-serbskie knigohranilisca na sv. *Afonskoj gore v monastyrjah Hilandara i Sv. Pavla, din „Ctenija v imper. Obscestve Istorij i Drevnostej Rossijskih pri* Moskovskom Universitete" (IV, 1875), lucrare ce în anul 1877 va apare si în „Glasnik srpskog ucenog drustva" (XLIV, 1877).'

Mss româno-slave aflate în British Muzeum şi în Bodleian Library a Universităţii din Oxford constituie capitolul special; Rumynskie rukopisi Britanskogo muzeja i Bodleevskoj biblioteki din lucrarea: 0 nekotoryh slavjanskih i po slavjanski napisannyh rukopisjah hranjascihsja v Londone i Oksforde, datorată slavistului şi elenistului F. I. Uspenski, studiul fiind publicat în „2urnal MNP" (CXCIX, septembrie 1878, partea a II-a)._

Slavistului şi elenistului K. A. Uspenski (Porfirij, episcop de Cigirin) îi datorăm un capitol întreg despre daniile româneşti destinate mănăstirilor atonite — deci şi texte paleografice româno-slave — capitol ce este cuprins în a sa Istorija Afona (III, 1, S. Peterburg, 18 92) [23].

în Otcet Moskovskogo publicnogo i Rumjancevskogo muzeev za 1876— 1878 gg-, (Moscova, 1879) se descrie sumar un ms moldovenesc miscelaneu cu texte apocrife din sec. XVI, provenit din Bistriţa vîlceană — ajuns apoi în colecţia lui V. Grigorovic din muzeul Rumjancev, iar acum în BL. Dealtfel toate colecţiile Muzeului Rumjancev au trecut după Marea Revoluţie din Octombrie în BL formînd un fond aparte al Muzeului (Muzejnoe sobranie). Acelaşi ms va fi amintit şi în recenzia ce A. Kocubinski o face lucrării lui A. E. Viktorov,

Sobranie rukopisej V. I. Grigorovica (Moscova, 1879), recenzie apărută în RFV (III, 1880).

Un ms româno-slav este descris de preotul M. Ganicki în „Kisinevskie Eparhial ’nye Vedomosti" (Chişinău, 1880). A. E. Viktorov înfăţişează, patru mss româno-slave în Sobranie rukopisej *P. I. Sevast'janova (Moscova, 1881).*

[21] *Cf. pe larg despre acest ms,* cap. II A. MSS.

[25] Capitolul s-a tradus în româneşte de St. Nicolaescu, Ajutoare băneşti date de către domnitorii şi boierii Ţării Româneşti şi Moldovei schiturilor şi mănăstirilor din Sf intui Munte, în „Convorbiri literare‟, XXXVI, 1902, p. 958 —960 dar cu unele greşeli (cf. D. Bogdan, DRA, p. 2 nota 4).

Codexuri româno-slave aflate în biblioteci din Berlin, Praga, Viena, Ljubljana, Zagreb şi Belgrad sînt descrise de G. A. Voskresenski în Slavjans- kija rukopisi hranjascihsja v zagranicnyh bibliotekah Berlinskoj, Prazskoj, Venskoj, Ljubljanskoj, Zagrebskoj i dvuh Belgradskih, din „Sbornik ORJaS" (XXXI, 1, S. Peterburg, 1882), lucrare ce la noi a fost prezentată încă de I. Bogdan, MSR.

Mss miscelanee româno-slave aflate în BPL sînt catalogate de A. F. Byckov: Opisanie cerkovno-slavjanskih i russkih rukopisej sbornikov impe- ratorskoj Pnblicnoj Biblioteki (S. Peterburg, 1882), lucrare prezentată la noi de eruditul istoric literar Ştefan Ciobanu în „Anuarul Comisiei monu- mentelor istorice" (Secţia din Basarabia), II, 1938.

Vasilij Berezin descrie în Opisanie rukopisej Pocaevskoj lavry, hranjascihsja v biblioteke muzeja pri Kievskoj Duhovnoj Akademij, din „Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademij za 1881 g‟, Zbornicul lui Isaia dela Slatina.[26]

Mss româno-slave din colecţia lui K. A. Uspenski sînt descrise sumar de I.A. Byckov în *Kratkij obzor sobranija rukopisej prinadlezascago... ep. Por- firiju... (Moscova, 1885).*

Colofoanele şi notele mss moldoveneşti din colecţia Hludov intrată în MIM, sînt publicate de Hrisant M. Loparev, Opisanie rukopisej Hludova (Moscova, 1887).

A. S. Petrusevic, slavist ucrainean de seamă, cunoscător şi al limbii române, descrie trei mss din Moldova, unul din secolul XVI — un tetravan- gheliar cu miniaturi — aflat în Biblioteca mănăstirii Sf. Onofrei din Lvov, al doilea — Sintagma lui Matei Vlastares din 1605 —în Biblioteca mitro- poliei din Lvov şi al treilea—un tetraevangheliar din 1614 (la Petrusevic data de an greşită 1615) cu miniaturi, scris de călugărul Teofil din mănăstirea Voroneţ, miniaturile fiind lucrate de zugravul Ştefan din tîrgul Suceava — în anul 1617 — carte comandată de Anastasie Crimea pentru mănăstirea sa Dragomirna, ms aflat în Biblioteca Universităţii de stat din Lvov. Titlul lucrării este: *Katalog cerkovno-slovenskih rukopisej i staropecatnyh knig kiril- lovskago pis’ma*

nxhodjascihsja na Arheologicesko-bibliograficeskoj vystavke v Stavropigijskom zavedenij (Lvov, 1888).

Un număr de 25 codexuri slave între care şi româno-slave provenind din mănăstirile Neamţ şi Secu de unde au ajuns apoi în biblioteca episcopului Melchisedec (Ştefănescu) sînt descrise de teologul I. S. Pal'mov în Otcet o naucnyh zanjatijah zagraniceju vo vremija prebyvanija v Rumynij (s 10 ijunja po 10 ijulja 1884 g),[din „Hristianskoe ctenie" (1890, I, supliment).

Prezentarea în anul 1890 a mss româno-slave ale mănăstirii Suceviţa aparţine slavistului Eugen Kozak cum o constatăm din lucrarea sa: Rezultate *meiner Forschungen in Kloster Socavica.* din ASIPh (XV).

Descrierea codexurilor moldo-române aflate la Kiev o dă N. I. Petrov: *Opisanie rukopisnyh sobranij nahodjascihsja v gorode Kieve (Kiev, 1891). Tot el va publica şi Ukazatel 'Cerkovno-arheologiceskogo muzeja pri Kievskoj Duhovnoj Akademij (ediţia a Il-a, Kiev, 1897, prima — din 1880 — nu ne-a fost accesibilă), unde descrie două tetraevangheliare moldoveneşti din sec. XVI,*

[26] Cf. pe larg despre acest ms, cap. II, A. Mss din Moldova.

mss ce probabil că astăzi se află în Biblioteca ştiinţifică centrală a Academiei de ştiinţe a RSS Ukraina.

Din anul 1891 datează Opisanie bumag episkopa Porfirija Uspenskogo pozertvovannyh im v imperatorskuju Akademiju Nauk, în „Zapiski AN" (LIV, anexa nr. 9) a lui P. A. Syrku — un strălucit slavist, perfect cunoscător al limbii române căci era moldovean [27] — lucrare ce constituie un repertoriu al textelor paleografice româno-slave din mănăstirile atonite. Acelaşi va publica şi Rukopisnyeproloznye otryvki v sobranij*a Safarika, în „Sbornik" ORJaS" (64, 1899, anexe), unde descrie un codex româno-slav. Şi tot el în Zametki o slavjanskih i russkih rukopisjah v Bodleian Library v Oksforde din „Izvestija ORJaS" (VII, 1902, 4 şi XII, 1907, 4, extras, St. Peterburg, 1907,* p. 1—12) va scrie, între altele şi despre Tetraevangheliarul din 1429 al lui Gavriil Uric.

Patru mss româno-slave — din care unul din sec. XV, altul din veacul XVI şi două din sec. următor aflate în Muzeul de antichităţi din Bucureşti, de unde apoi au intrat în BARS — sînt înfăţişate sumar de L. Miletic în colaborare cu D. D. Agura, metoda fiind mai mult cea istorică. Lucrarea lor se intitulează: Belezki ot edno naucno pătuvan 'e v Romani *ja,* din „Sbornik NU" (IX, 1893).

Codexurile româno-slave aflate în mănăstirea sîrbească Hilandar de la Athos sînt descrise — în cadrul altor texte — de Slavibor Breüer sub pseudonimul: Sa va Hilandarec (identificarea la Vasica şi Vajs, indice), în Rukopisy a starotiski Chilandarske (titlul şi în germană), din „Vestnik

Ceske spolecnoste" (Seria filozofie, istorie şi filologie, Praga, 1896).

Foarte luxosul tetraevangheliar al Elenei doamna lui Petru Rareş scris şi cu aur în anul 1550, codex aflat în BMMI — despre care va scrie în 1935 şi 1937 Marcu Beza în frumoasa sa carte: Urme româneşti în Răsăritul Ortodox—-este descris cu publicarea colofonului în Otcet o dejateVnosti Rus- skogo arheologiceskogo institutav Konstantinopole, din „Izvestija RAI" (titlul şi în franceză, II, Odesa, 1897, p. 36).

A. Jacimirski a publicat după metoda filologică, cîteva cataloage de mss slavone, în care a cuprins şi izvoare cu acelaşi caracter, scrise de români în slavoneşte. Astfel el tipăreşte întîi un excurs asupra Muzeului de antichităţi din Bucureşti — Muzej Drevnostej v Buhareste, în „Arheologiceskie izvestija i zametki" (1897, 4) în care scrie şi despre mss româno-slave din instituţia respectivă — dînd şi facsimile. Acelaşi autor crează apoi următoarele cataloage în care este vorba şi de codexuri româno-slave: Opis’starin- nyh slavjanskih i russkih rukopisej sobranija *Scukina* (I şi II, Moscova 1896, 1897); Slavjanskie 'rukopisi Njameckogo monastyrja v Moldavii, în DTSK (2, 1898); Iz slavijanskih rukopisej. Teksty i zametki, în „Ucenye zapiski imper. Moskovskogo Universiteta", Secţia istorico-filologică,' facs. 24, Mos

[27] Despre viaţa lui Syrku şi contribuţia lui la studiul textelor româneşti — în primul rînd a celor româno-slave — cf. Damian P. Bogdan, Basarabeanul Polihron Sîrcu şi contribuţia lui la cultura românească veche, in AR, VIII şi în extras, Bucureşti, 1942 (recenzie în „Studii şi cercetări istorice", Iaşi, XVIII, 1943, p. 488); idem, Textele slavo-romănc în lumina cercetărilor ruseşti, I, iar despre colecţia lui de mss — în total 84 din care 5 în româneşte — aflate în BAŞ sub cota 55, cf. M. N. Murzanova, Sobranie *P.A. Syrku, în „Istoriceskij ocerk i obzor fondov rukopisnogo otdela Biblioteki Akademij Nauk" (Academia de ştiinţe a URSS, Biblioteca), II: XIX — XX. veka", Leningrad, 1958, p. 114—117, cu 2 facs.*

cova, 1899 — în care între altele descrie şi publică şi texte— dă pentru prima oară listele mss datorate vestiţilor caligrafi şi cărturari moldoveni, Gavriil Uric şi Anastasie Crimea; SRR, cu numeroase facsimile — ce s-a bucurat de un referat al lui Hrisant Loparev (în „Sbornic ORJaS", LXXXII, 1907) şi o recenzie a lui E. Karski în RFV, LIV, 1905 —şi Opisanie ju^no- slavjanskih i russkih rukopisej zagranienyh bibliotekah, I, voi. aparte, XCVIII, în „Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti rossijskoj Akademij nauk‟, Petrograd, 1921. Reţinem şi faptul că Jacimirski proecta în 1905 şi un catalog al mss slave de origine românească (Opisanie slavjanskih rukopisej rumynskogo proishozdenija [28]*) pe care însă nu l-a făurit.*

Zapiska o putesestvij po slavjanskim zemljam, din „Sbornik ORJaS" (64, 1899) aparţinînd slavistului P. A. Lavrov, dă primele referinţe despre versiunea slavonă în 98 de file a învăţăturilor lui Neagoe Basarab, aflate sub nr. 313 în Biblioteca naţională „Chirii şi Metodiu" din Sofia.

Tot din anul 1899 datează descrierea lui Svetozar Vulovic a aceloraşi file a învăţăturilor lui Neagoe Basarab, apărută sub titlul: Opis slovenskih rukopisa Sofijske biblioteke, în „Spomenik srpske kraljevske Akademije" (XXXVII, secţia a doua, 33, 1900). în catalogul acestui învăţat iugoslav-— publicat postum — s-a strecurat greşeala de tipar: sec. XV, la un fragment al respectivelor învăţături faţă de sec. XVI, a celui de al doilea fragment (fapt comentat de prisos de unii cercetători).

în Otcet imperatorskoj publicnoj biblioteki za 1897 g.— apărut în 1902 la S. Peterburg, se descrie o filă dintr-un tetravangheliar al lui Gavriil Uric.

E. Sprostranov în Opis na răkopisite v bibliotekata pri Sv. Sinod na bălgarskata cărkva v *So fi ja* (Sofia, 1900) descrie şi trei mss româno-slave din care primul din Moldova sec. XV, iar următoarele aparţin Ţării Româneşti, fiind din veacul XVII.

Zece mss româno-slave aflate în mănăstiri din Iugoslavia, mănăstirile atonite Zograf şi Hilandar apoi în biblioteci din: Leningrad, Lvov, Sofia şi Karlovac sînt descrise de Ljub. Stojanovic. în Stări srpski zapisi i natpisi din „Zbornik za istoriju, jezik i knijezevnost srpskog naroda", Secţia întîia, vol. I—III, X, XI şi XIV (cărţile I—VI).

Catalogarea mss slave între care şi româno-slave aflate în Muzeul naţional al mănăstirii Rila din Bulgaria s-a făcut pe rînd de următorii specialişti : E. Sprostranov, Opis na răkopisite v bibliotekata pri Rilskija manastir (Sofia, 1902); L. Miletic, Băl*garski hudozestveni starini (facs. II, Sofia, 1913, cu fascimile) şi Kr. Mijatev, Săkrovistnicata na Rilskija manastir, în „Godisnik na Narodnija Muzej za 1922—-1925 god" (Sofia, 1926, p. 334— 342 şi fig. 257—262).*

Două codexuri româno-slave aflate în 1904 în Biblioteca Casei naţionale din Lvov sînt descrise de învăţatul ucrainean I. S. Svencicki în Cerkovno *i russko-slavjanskie rukopisi Publicnoj biblioteki N arodnogo Doma vo L'vove din „Izvestija ORJaS" (IX, 3, 1904). Aceluiaşi îi aparţin şi următoarele cataloage: Opis rukopisiv Narodnogo domu kolekcij A. S. Petrusevica (L'vov 1—3, 1906—1911) şi Opis' Muzeja Stavropigijskogo Instituia vo L'vove (L'vov,* 1908) în care tot aşa se descriu şi mss româno-slave.

[28] Cf. Jacimirski, SRR, p. XII şi 956.

A. L. Petrov prezintă în Stat'i *ob Ugorskoj Ritsi din „Zapiski istoriko- filologiceskogo fakul 'teta imper. S. Peterburgskogo Universiteta" (anexă la facs. LXXXI, 1906) mss*

româno-slave aflate în biblioteci din Rusia Subcarpatică. Şi despre acest studiu a scris la noi Ştefan Ciobanu în începuturile scrisului în limba românească, din „Academia Română" (Mem. Sect. Lit., Seria III, X, 1941).

A. P. Stojlov în Pregled na slavjanskite răkopisi na Zografskija manastir, din „Biblioteka-Prilozenie na Cărkoven Vestnik‟ (VII—IX), descrie şi codexuri româno-slave aflate în mănăstirea atonită Zograf, ctitoria lui Ştefan cel Mare.

Dar cu totul superior este catalogul slavistului G. A. Il'inski — care a sfîrşit atît de tragic —, cu acelaşi obiect, avînd titlul: Rukopisi Zografskogo monastyrja na Afone, în „Izvestija RAI‟ (XIII, 1908).

în catalogul clasic al lui V. I. Sreznevski şi F. I. Pokrovski, *Opisanie rukopisnogo otdelenija Biblioteki imperatorskoj Akademij Nauk (Peterburg, I, 1910 şi II, 1915) se descriu cîteva mss româno-slave, lucrare ce am prezentat-o în Biblioteca şi Institutele Academiei de ştiinţe a URSS,* din RIR (Vili, 1938, cronică).

Codexurile BNS sînt descrise temeinic — în două volume — de slavistul B. Conev —• care după cum îl caracterizează lingvistul Antoine Meillet a fost un excelent colector al faptelor [29] — apoi în volumele III şi IV de catalografii Man'o Stojanov şi Hristo Ivodov (titlurile Descrierii sînt: I, Opis na răkopisite i staropecatnite knigi na Narodnata *biblioteka v So fi ja.,* I, Sofia, 1910 şi Opis na slavjanskite răkopisi v Sofijskata narodna biblioteka, Sofia, II, 1923, III, 1964 şi IV, 1971, —vol. I şi II cuprinzînd şi descrierea celor două arhetipuri ale învăţăturilor lui Neagoe Basarab[30]. Tot Ben'o Conev va cataloga şi codexurile Bibliotecii naţionale „Ivan Vazov" din Plovdiv, sub titlul: Slavjanski răkopisi i staropecatni knigi na Narodnata Biblioteka v *Plovdiv,* cu titlul şi în limba franceză (Sofia, 1920), unde descrie şi cinci mss româno-slave.

Slavistul Stojan Romanski — un bun cunoscător al limbii române — va descrie în Vlahobălgarski răkopisi v L'vovskata universitetska biblioteka din „Periodicesko Spisanie na bălgarsko knizno druzstvo" (LXXI, 1910), nouă codexuri româno-slave din sec. XVI şi XVII aflate în Biblioteca Universităţii de stat din Lvov, prezentate în 1874 de E. Kaluzniacki.

55 de mss pe pergament din care o treime moldoveneşti ale colecţiei A. S. Uvarov, aflată în MIM, sînt descrise de slavistul M. N. Speranski în *Graf A. S. Uvarov i ego rukopisnoe sobranie (Moscova, 1911). Tot el va cataloga şi unele din mss româno-slave ale BMES (Slav janskaja pis'mennost'*

[29] Cf. A. M. (M e i 11 e t), recenzie la St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache, 1929, in „Bulletin de* la Societe de lingvistique de Paris‟, 30, 3 (nr. 91), 1930 ,p. 200 unde Meillet se ridică contra criticii acerbe a lui Mladenov la adresa lui Conev. Cu acest prilej A. Meillet exprimă următorul adevăr inalienabil: „De la fiecare învăţat

rămîne ceea ce el a făcut util". Recenzia lui M. N. Speranski în „Slavia" IV, 1925— 1926, p. 816 — 818 pentru vol. II, arată că în general descrierile mss sînt făcute cu aceiaşi exactitate şi experienţă ca şi în tom. I, fapte prin care se remarcă, cum se ştie, toate lucrările prof. Conev (p. 817), vol. II fiind socotit ca un aport preţios la bibliografia slavă.

[30] însă mss facs. în pi. X şi XXVIII din vol. III sînt din Ţara Românească, primul din 1572 al doilea din sec. XVII, ceea ce nu este şi părerea distinşilor catalografi. Vol. III este exhaustiv, întrucît se identifică şi toate filigranele mss.

XI—XV vv. naSinaeiv Palestine, în „Izvestija russkogo jazyka i slovesnosti Akademij nauk SSSR", 32, 1927).

Minunatul Apostol al lui Ştefan cel Mare din anul 1463, destinat ctitoriei sale Zograf şi ajuns la Peterburg, este descris în Vystavka drevnerusskogo iskusstva ustroennaja v 1913 godu v oznamenovannij cestvovanija 300 — letija carstvija doma Romanovyh (Peterburg, 1913), ms prezentat la noi întîi de arheologul Yirgil Drăghiceanu în Miniaturi din timpul lui Ştefan cel Mare din BCMI (XVII, 1924), apoi de Ion Radu Mircea în Repertoriu.

Slavistul Vladimir Rozov — cunoscut şi prin temeinica ediţie a documentelor ucrainiene din sec. XIV şi prima jumătate a veacului următor- descrie cinci mss româno-slave din care patru în biblioteca mănăstirii Sf. Avram din Ierusalim şi unul din cea a Patriarhiei greceşti din Ierusalim, sub titlul: Bolgarskija rukopisi Ierusalima i Sinaja, în „Minalo" (Sofia, Iii, 8, 1914).

în Otcet imperatorskogo Moskovskogo Rumjancevskogo muzeja za 1914 g. sînt descrise cinci codexuri din Moldova sec. XVI, ce au intrat apoi în BL.

Mss româno-slave ale BMES sînt catalogate de N. N. Rozov în Juzno- slavjanskie rukopisi Sinaiskogo monastyrja din „Naucnye doklady vyssej skoly" (Filologiceskije nauki, 1961, 2).

în temeinicul catalog — studiu, al lui Vladimir Mosin —, Cirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije — citat mai sus—, este descris un Litur- ghier moldovenesc din 1568 din care se reproduc, în partea a doua a catalogului, şi 2 pagini.

Deosebit de temeinic este catalogul E. E. Granstrem al mss slave lucrate pe pergament din BPL, între acestea şi codexuri româno-slave, în total zece din care un tetraevangheliar terminat de scris la 22 decembrie 1470 — av^rînd şi elemente cronologice secundare: indiction (4), crugul soarelui (7) şi temelia (9) — din porunca clucerului Furcă, de către popa Dobromir, în timpul domniei lui Radu cel Frumos (descrierea, la p. 89—90) [31] şi o psaltire a mănăstirii Putna, scrisă din porunca lui Ştefan cel Mare în 1470 de monahul Casian (descriere, p. 89), iar restul din sec. XVI şi XVII. Se dau şi facs. — după un tetravangheliar din 1535 şi un tipic al lui

Anastasie Crimea, titlul lucrării fiind Opisanie russkih i slavjanskih pergamennyh rukopisej. Rukopisi russkie, bolgarskie, moldovlahijskie, serbskie (Biblioteca publică de stat „M. E. Saltykov-Scedrin-1, Lucrările Secţiei manuscriselor), [32] Leningrad, 1953.

Preţios este şi catalogul întocmit de J. Vasica şi J. Vajs-operă citată
— în care se descriu şase codexuri româno-slave, cinci din sec. XVI şi unul din veacul următor, — după două din sec. XVI, unul din Ţara Românească şi altul din Moldova, dîndu-se şi reproduceri [3S].

[31] Cu privire la data de an al acestui tetraevangheliar — văleat 6979, cf. recenzia noastră din nota ce urmează.

[32] Cf. recenzia lui A. N. Robinson din „Izvestija Akademij Nauk SSSR, Otdelenie literatury i jazyka" XIII, 1954, 2, p. 194— 197 şi a lui Damian P. Bogdan din RS1, III, 1958, p. 286—289, aici la p. 288 al. prim, trebuie corectat psaltirea din 6979 în tetraevanghe- liarul cu aceeaşi dată.

[33] Cf. şi cele scrise de I v. Dujcev, Prinosi kăm prouevaneto na staroslavjanskata i starobălgarskata literatura în „Izvestija na Instituto za bălgarska literatura", Sofia, XI, 1961,
p. 206—208. însă identitatea termenilor: slav vechi şi slav biserieesc ce apare atît în titlul catalogului cît şi în rezumatele în limbile: rusă, germană şi engleză de la p. XI — XIII, nu este
potrivită.

Un repertoriu temeinic al celor mai de seamă mss şi tipărituri vechi ale MIM — între care şi româno-slave se datoreşte M. V. Scepkina şi T. N. Protas’eva: Sokrovisca drevnej pis’mennosti i staroj fiecati (Muzeul' istoric de stat, Moscova, 1958).[34]

Mss colecţiei Lukasevic - Markevic —, între care şi opt codexuri româno- slave din sec. XVI şi XVII aparţinînd BL, sînt descrise de J. N. Scapov, după metoda istorică, în Sobranie I. *Ja. LukaSevica i X. A. Markevica. Opisanie (Ministerul Culturii RSSFR, Biblioteca* URSS „V. I. Lenin'-, Secţia manuscriselor, Moscova, 1959) [35].

M. V. Scepkina, T. N. Protas’eva, *L.* M. Kostjuhina şi V. S. Goly- senko descriu mss bulgare, sîrbeşti şi moldoveneşti — acestea din urmă în număr de 27 aparţinînd sec. XV—XVII — scrise pe pergament şi aflate în colecţiile MIM. Titlul catalogului este: Opisanie pergamennyh rukopisej Gosudarstvennogo istoriceskogo Muzeja, partea a 2-a: Rukopisi bolgarskie, serbskie, moldavskie, în „AE za 1965 god." (Moscova, 196 6) [36]. Este deosebit de importantă marea valoare ce se acordă mss descrise, căci cei patru cata- lografi scriu următoarele: „Cu tot numărul relativ mic colecţia monumentelor slave şi moldoveneşti a Muzeului istoric de stat are o mare

valoare pentru slavistica mondială, aceasta cu atît mai mult cu cît în chiar ţările slave un număr însemnat de mss vechi a pierit în timpul celui de al doilea război mondial" (p. 274). Iar în special despre mss lui Ştefan cel Mare şi Anastasie Crimea sînt exprimate cele ce urmează: „Dintre monumentele bogat ornamentate urmează a fi numite evangheliile comandate de Ştefan cel Mare ... Un interes deosebit reprezintă mss moldoveneşti de la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul veacului XVII a şcolii mitropolitului Anastasie Crimcovici" (aceeaşi p.).

Studii şi ediţii de mss create de români. — Aportul românesc în studierea şi editarea mss româno-slave aparţine întîi lui I. Bogdan. Astfel cercetînd textele cronicelor moldoveneşti din Zbornicul lui Isaia de la Slatina, slavistul respectiv publică în Vechile cronice moldoveneşti pînă la Urechia (Bucureşti, 1897)—cu un facs.:—următoarele letopiseţe: Putna I, Macarie şi Eftimie. La cele trei cronici adaugă cronica moldo-rusă, prelucrată după un arhetip moldovenesc de ruşi şi inclusă în cronica rusească Voskresenskaja letopis' — ediţia I. Bogdan folosind textul publicat în temeinica colecţie Polnoe sobranie russkih letopisej, însă slavistul român în ediţia sa a eliminat toate variantele sub care se aflǎ publicată cronica moldo-rusă numită de el Cronica anonimă[37]. După ce dă o descriere amănunţită a Zbornicului lui Isaia de la Slatina (p. 3—19) I. Bogdan publică conţinutul titlurilor celor 50 de texte ce preced în Zbornic cronicele moldoveneşti, „cu ortografia origi-

[34] Cf. recenzia lui Damian P. Bogdan, în ARS, 1959, 3, p. 172—176.

[35]Cf. recenzia lui D a m i a n P. Bogdan, în ARS, 1961, 3, p. 116—119.

[36] Lucrarea este închinată memoriei medievistului sovietic M. N. Tihomirov (1893— 1965)-. însă în catalog anul urcării în scaun a lui Ştefan cel Mare este greşit 1456 (p. 274).

[37] Autorul acestor rînduri pregăteşte o ediţie de restituire a arhetipului moldovenesc al cronicii moldo-ruse folosind copii ale letopiseţului respectiv ce le-a descoperit în biblioteci (din URŞS nu numai în cadrul cronicii: Voskresenskaja letopis’ ci şi în cel al letopiseţului Niko-novskaja letopis’.

naiului, cu toate semnele şi cu toate prescurtările, pentru ca să servească de model şi pentru textul cronicelor ce se publică fără semne şi prescurtări" ... căci ... „pentru un monument literar al sec. al XV-lea şi al XVI-lea nici semnele diacritice nici prescurtările n-au vreo importantă deosebită. Acestea sînt totdeauna aceleaşi ... Deslegarea tuturor prescurtărilor se face fără nici o dificultate şi fără nici o nedumerire" (Vechile crcnice, p. 19), ceea ce nu este exact. Este interesant de subliniat că în

ms 5248 din BARR al lui
I.Bogdan, unde se află colaţionarea ediţiilor de cronici ce a publicat, cu mss aflate la Kiev, la Leningrad şi Moscova [3S], colaţionarea o face cu păstrarea tuturor prescurtărilor, ceea ce este o dovadă că în a doua ediţie a tuturor cronicelor moldoveneşti ce o pregătea savantul respectiv era hotărît să folosească metoda filologică de editare a textelor ccnvingîndu-se că aceasta este cea mai bună [39].

Cronice inedite atingătoare de Istoria Românilor (Bucureşti, 1895) — cu reproducerea fotolitografică a Letopiseţului de la Bistriţa — XIX p.— lucrare închinată profesorului său V. Jagic — este o nouă ediţie de cronici moldoveneşti realizată de I. Bogdan. Această operă este lucrată după acelaşi sistem ca şi cea de mai sus, titlurile textelor ce nu privesc letopiseţele publicate fiind redate prin metodă filologică[40], apoi urmează după metoda istorică textul Letopiseţului de la Bistriţa, aflat în Codicele de la Tulcea [41], descoperit în Biblioteca Clubului bulgar din Tulcea — ms ce se află azi în BARS, 649 (textul Letopiseţului se află la sfîrşitul ms şi anume pe f. 237—246), codex ce cuprinde un şir întreg de texte, ultimul ce precede Letopiseţul de la Bistriţa fiind Cronica lui Constantin Manasses. Al doilea text româno-slav ce îl publică I. Bogdan este Cronica sirbo-moldovenească^ de la Neamţ, aflată în Codicele din 1557 al mănăstirii Neamţ ce purta în Biblioteca respectivei mănăstiri nr. 72, ms ce azi este în BARS, nr. 6 3 6 [42], cronica respectivă se află pe f. 224 v — 225, izvor la care adaugă şi textul unui cronograf abreviat al împăraţilor bizantini.

Al treilea letopiseţ ce îl publică I. Bogdan este Cronica scurtă a Mol* dovei — cum o va numi just prof. P. P. Panaitescu — editată după o copie a lui A. Jacimirski, sub titlul: Un fragment de cronică moldovenească in limba slavă, în „Convorbiri literare" (XXXV, 1901, p. 527—530). De fapt însă este vorba de două variante ale aceleiaşi cronici, aflate în ms 280 (f. 100) al BARS, cum remarcă cu drept cuvînt, Ecaterina Şt. Piscupescu în studiul citat mai jos.

Informat de A. Jacimirski că în Secţia mss a BPL (O.XVII, nr. 13) se află un Zbornic[43] ce cuprinde mai multe cronici moldoveneşti, I. Bogdan pleacă în august 1908 în Rusia unde între altele va copia toate cronicile moldo

[38] Cf. mai jos Letopiseţul lui Azarie, în aparatul critic al căruia se foloseşte şi Zbornicul lui Isaia de la Slatina.

[39] Despre noua ediţie proectată a cronicelor moldoveneşti cf. D a m i a n P. Bogdan, Legăturile slavistului *loan Bogdan cu Rusia, p. 24.*

[40] însă în transcrierea titlurilor textelor respective s-au strecurat un şir întreg de omisiuni.

[41] Cf. pe larg despre Codicele de la Tulcea, cap. II, A. MSS din Moldova.

[42]Cf. pe larg despre Codicele din 1557 al mănăstirii Neamţ, cap. II, A. MSS din Moldova.

43 Despre Zbornicul de la Leningrad, cf. pe larg cap. II, A. MSS din Moldova.

veneşti din ms citat. Revenind în ţară slavistul român ţine în şedinţele secţiei istorice a Academiei Române din 16, 23 şi 30 ianuarie 1909 comunicări despre cronicile copiate, ce în fond constituie o compilaţie alcătuită din: Letopiseţul de la Putna II, cronica lui Macarie şi cea a lui Azarie — cărora le adăuga începutul cronicii lui Macarie, după Zbornicul de la Bisericani din colecţia de la Moscova a lui E. V. Barsov[44] —, comunicări ce stau la baza lucrării, tipărită în acelaşi an sub titlul: Letopiseţul lui Azarie — ediţia fiind tot după metoda istorică —, cu un facs.

într-un studiu special ca şi în mai toate ediţiile de cronici I. Bogdan se opreşte mai mult sau mai puţin asupra izvorului principal al cronicelor româneşti scrise de: Macarie, Eftimie, Azarie şi Moxa. Acest text este o cronică a scriitorului bizantin Constantin Manasses — cronică alcătuită din 6733 versuri politice, ce apoi s-au prelucrat într-o redacţiune în proză, iar în această formă s-a tradus în limba medio-bulgară. La îndemnul lui Jagic trece la pregătirea ediţiei textului respectiv folosind ad visu mss sud-slave [45] — între care celebra copie din Biblioteca Vaticanului de la Roma (Cod. Vatican., si. II) cu 69 de miniaturi, a căror facs. au fost reproduse acum cîţiva ani de slavistul bulgar I. S. Dujcev, şi cea aflată în Codicele de la Tulceadar deşi ediţia este tipărită pe la 1900 (după cum arată în prefaţa ediţiei I. Bianu) ea totuşi nu apare fiindcă I. Bogdan nu-i redactase introducerea. Abia după moartea slavistului se publică sub titlul: Cronica lui Constantin Manasses. Traducere medio-bulgară făcută pe la 1350 [48]. Text şi glosar (Bucureşti, 1922), prin grija prietenului său I. Bianu care o şi prefaţează. Această ediţie I. Bogdan o lucrează tot după metoda istorică, însă menţine paierocul [47].

Ecaterina Şt. Piscupescu publică: Literatura slavă din Principatele române în veacul al XV-lea, cu subtilul: După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române (Bucureşti, 1939), în care studiază mss menţionate în subtitlul lucrării, studiu util atît prin folosirea metodei filologice la transcrierea textelor, prin precizarea celor două versiuni ale Cronicii scurte a Moldovei (p. 118, nota 2) cît şi prin cele 9 facs. de la sfîrşitul lui[48].

44Despre Zbornicul de la Bisericani, cf. pe larg cap. XI, A. MSS din Moldova.

45 însă traducerea medio-bulgară a cronicii lui Manasses se află şi în mss ruseşti, cf.
H. Boissin, Le Manasses moyen-bulgare. *Etude lingvistique, Paris, 1946, p. 2 — 3.*

48 însă cea mai veche copie după traducerea medio-bulgară a cronicii de mai sus este din 1344— 1345 (cf. I. S. D u j t e

v, Odna citatata iz Manassievoj Hroniki v srednebolgarskom perevode, in „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury‟, XVI, 1960, p.648 De fapt anul trebuie să fie 1345, întrucît copia neavînd şi luna cînd s-a scris, din văleat, socotit că este al erei bizantine sau constantinopolitane, se scade în mod obişnuit 5508 şi nu 5509.

[47] Toate cronicile româno-slave publicate de I. Bogdan cu excepţia cronicii lui Manasses au fost republicate după metoda istorică de P. P. Panaitescu sub titlul: Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan, Ediţie revăzută şi completată de... (Cronicile medievale ale României, II), Bucureşti, 1959. Cf. despre această ediţie recenzia lui I o n Const. Ch iţim ia în „ Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor‟ VIII, 1959, 3 — 4, p. 736 — 742 şi cele scrise de Damian P. Bogdan, Legăturile slavistului *loan Bogdan cu Rusia, p. 25—26, nota 179 (însă în titlul ediţiei sec. XVI trebuie înlocuit prin sec. XVII întrucît unul din texte este socotit a fi de la începutul veacului XVII (p. 217).*

[48] Dar în transcrierea şi traducerea textelor uneori s-au strecurat omisiuni, greşită este şi poziţia adoptării tezei lui Jacimirski, conform căreia Gavriil Uric este una şi aceiaşi persoană cu Grigorie Ţamblac (cf. recenziile: *P. P. Panaitescu, în RIR, IX, 1939, p. 327 — 335 şi A 1. I o r d a n, în „Viaţa Românească" XXXII, 1940, nr. 5, p. 143— 145 şi cele scrise de D.* Bog dan, MSBAR, p. 16—30).

Autorul acestor rînduri publică Pomelnicul de la Bistriţa şi rudeniile de la Kiev şi de la Moscova ale lui Ştefan cel Mare, în ARMSI (t. XXII, Bucureşti, 1940)—studiu în care se facsimilează şi trei pagini din textul pomelnicului citat al mănăstirii Bistriţa [49]. Acelaşi autor va tipări în 1941 textul întegului ms respectiv sub titlul: Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, folosind metoda istorică însă introducînd corectivul prin care redă într-o listă toate abrevierile din context şi cu facsimilarea a opt pagini din codex. Tot Damian P. Bogdan va studia şi semnala întîi la noi, în martie 1968, 13 file inedite din arhetipul al doilea al învăţăturilor Iul Neagoe Basarab, ce au intrat în BNS în anul 1921, titlul articolului fiind: Pagini inedite din prototipul învăţăturilor lui Neagoe Basarab, în „Familia", Oradea, Seria a V-a, anul 4 (104) nr. 3(31) din martie 1968 (p. 5), cu un facs. Şi tot autorul acestor rînduri va publica în acelaşi an — după metoda filologică — pag. respective:
13 file inedite din cel de al doilea arhetip al învăţăturilor lui Neagoe Basarab, în „Revista de istorie şi teorie literară", 17, 1968, 3, p. 489—493. După aceiaşi metodă Damian P. Bogdan publică Delo Klimenta Ohridskogo po neizdannym rumynskim istocnikam, în „Kliment Ohridski, Materiali za negovoto cestvuvane po slucaj 1050 godini ot smărta mu"

(Academia bulgară de ştiinţe şi Universitatea „Kliment Ohridski", Sofia, 1968), unde editează trei texte din care primul după un ms moldovenesc din sec. XV, al doilea după un codex din acelaşi veac, scris însă în Ţara Românească — cel de al treilea text fiind redactat în româneşte. Este de semnalat şi studiul aceluiaşi autor, La mise en valeur.

Temeinice sînt studiile publicate de Emil Turdeanu şi anume: Le metro- polite Anastase *Crimea et son oeuvre litter air e et artistique (1608—1629)* în RES (29, 1952, p. 54—70); L'activite litteraire en Moldavie *ă I'epoque d'Etienne le Grand (1457—1504),* în RES (V—VI, 1960) şi *L'activite litteraire en Moldavie de 1504 a 1552,* în RES (IX—X, 1965, p. 120 şi urm.) [50] cît şi cele citate în Introducere.

Mss cu miniaturi aflate în muzeele mănăstirilor Suceviţa şi Dragomirna sînt studiate cu toată competenţa de Teodora Voinescu, Contribuţii la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna, în „Studii şi cercetări de istoria artei" (Academia RPR, Institutul de istoria artei, Bucureşti, 1956).

[49] Reţinem aici faptul că N. Iorga a apreciat studiul respectiv prin următoarele cuvinte: „E o lucrare foarte preţioasă prin întrebuinţarea unui material pînă acum total neîntrebuinţat în istoriografia noastră. Se aduce un mare folos tipărind-o‟ (notă pe foia de titlu a ms ediţiei citate).

[50] Studiul de mai sus a fost tradus în engleză deE.D. Tappe: *Centres of Literary Activity in Moldavia, 1504—1552,* în „The Slavonic and East European Review‟, XXXIV, nr. 72, dec. 1955, p. 99—122. însă în colofonul tetraevangheliarului moldovenesc din anul 1535, destinat mănăstirii Dobrovăţ, aflat în BPL, fondul Pogodin (22, 4) nu este Pantome, identificat de Turdeanu prin pan Toder (p. 109) ci pan Toma logofet (cf. recenzia lui Damian P. Bogdan, în RSI, III, 1958, p. 288 — unde data 1534 trebuieşte corectată în 1535). Tot slavistului E. Turdeanu îi aparţin încă un şir de studii despre mss moldoveneşti din sec. XVI publicate în următoarele reviste trase în roneotipie: „Caete de dor", Paris, 1951, 4, p. 20—24; „Mesagerul", Paris, II, 1952, p. 6—10; „Buciumul‟, Paris, 1953, nr. 11—12, p. 7 — 9 (cf. notele bibliografice din „Südost Forschungen‟ XIV, 1955, 1, p. 324 si din RER, Paris, III — IV, 1957, p. 248).

Temeinice şi preţioase sînt studiile publicate de slavistul Ion Radu Mircea din care primul: « Les *vies des rois et archeveques serbes » et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567, în RESEE (IV, 1966, nr. 3—4, p. 399—412) şi în extras, arată că autorul a descoperit în MMS o versiune a cronicarului Azarie, lucrată după un ms sîrb privind „Vieţile crailor şi arhiepiscopilor sîrbi", ce apoi o cercetează exhaustiv*[51]. Al doilea studiu — Mircea, GU — priveşte numele şi opera lui Gavriil Uric, unde şi datarea mss

lipsite de dată ale lui Gavriil Uric ni se pare cea mai potrivită
— ambele studii sînt însoţite de facs. Aceluiaşi specialist îi aparţin: studiul despre mss româno-slave din MBSB, apărut în 1972, în: „Cumidava" şi cel despre codexurile româno-slave traduse după mss bizantine, comunicat la cel de al 4-lea Congres internaţional de bizantinologie, ţinut la Bucureşti în 1971 şi publicat în 1974.

Preţios este studiul medievistului P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave ale Bibliotecii Academiei, în „Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie" (Academia Republicii Socialiste România, Centrul de documentare ştiinţifică, Biblioteca Academiei RSR. Volum festiv cu ocazia centenarului Bibliotecii Academiei RSR, 9, 1967, 2—3, p. 265—270), cu facs.

Pomelnicul de la Bisericani, din BUC (19/1924), este editat de Elena Linţe, după metoda filologică, în RSI (XIV, 1967) [52].

Cele 13 file din învăţăturile lui Neagoe Basarab — citate mai sus — sînt editate după aceeaşi metodă de G. Mihăilă: Două fragmente inedite din tbxtul slavon cile învăţăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, în RSI (XIV, 1967—- însă revista a apărut în mai 1968—, p. 359—375, cu 26 pag. în facs.) [53].

Studii şi ediţii de mss făurite de străini. — Aportul străin prim în studierea şi editarea mss româno-slave aparţine lui V. Jagic care publică după metoda filologică cîteva texte din amintitul Zbornic al lui Isaia de la Slatina şi anume în Razsuzdenija juino-slavjanskoj i russkoj stariny o cerkovno-slav- janskom jazyke din „Izsledovanija po russkomu jazyku" (I, S. Peterburg,

[51] Este vorba de opera mitropolitului sîrb Danilo II (1270—1330), editată în 1866 la Zagreb de Dj. Daniöic. O nouă ediţie după cea a lui Danicic a apărut la Londra în 1972, cu o nouă introducere şi bibliografia la zi, aceasta datorîndu-se lui Dj. Trifunovii.

[52] însă autoarea ediţiei socoteşte paierocul ca literă şi îl înlocuieşte în transcriere prin -k. Datele bibliografice sînt incomplete căci la cele scrise de E.L. sînt de adăugat următoarele: Pomelnicul de la Bisericani a fost cercetat prima oară de G. Ghibănescuîn 1890, iar în 1936 un cercetător necunoscînd studiul şi ediţia lui Ghibănescu a susţinut că pomelnicul mănăstirii Bisericani este al mănăstirii Bistriţa (cf. Damian P. Bogdan, Un pomelnic al mănăstirii Bisericani atribuit mănăstirii Bistriţa, în „Hrisovul‟, I, Bucureşti, 1941 p. 462— 463, unde se redau după transcrierea savantului medievist Silviu Dragomirşi primele
5 rînduri din text şi rezumatul contextului pomelnicului. Acelaşi crede că pomelnicul este „probabil din jumătatea secolului XVII"). Pomelnicul în cauză este datat de Elena Linţe prin mijlocul secolului XVI, fiind o copie a unui atare text de la începutul sec. XV, pe temeiul că în ms fiinţează Alexandru cel Bun, fapt ce nu se poate susţine, căci şi în

Pomelnicul mare al mănăstirii Suceviţa apare Dragoş, deşi pomelnicul este început în 1588 (cf. Mss din Moldova, în II), apoi mănăstirea Bisericani nu fiinţa la începutul sec. XV.

[63] în transcrierea textului s-au strecurat unele scăpări: de exemplu la p. 366 din fila 75 înainte de: fl r(c)n(A)pi> s-au omis următoarele: a* ap»HT®m8 kik» «owiT(k) AoEpoA’t'i fAk mah H-kcfTk) c-kT«0PHTH, din fila 76 s-a scăpat tss« dintre ewTh şi wt, s-a omis apoi un şir întreg de paierocuri.

1885—1895)> între care copia de pe opera gramaticală a lui Constantin Kos- tenecki (Filozoful) se prezintă, scrie Jagic, într-o excelentă redacţie [54].

Cel însă care a excelat şi din acest punct de vedere este A. Jacimirski. Astfel el studiază şi editează după aceiaşi metodă un şir bogat de mss româno- slave în următoarele lucrări: Iz slavjanskih rukopisej. Teksty i zametki — citată mai sus — în care publică (p. 81—94) Cronica sîrbo-moldovenească, după un ms ce îi aparţinea, azi în BAŞ (colecţia Jacimirski, fondul nr. 58). în Grigorij Camblac cercetează mss lui Cxavriil Uric, atribuindu-i şi codexuri ce.nu-i aparţin ca de pildă unul din sec. XIV. Urmează apoi: Iz istorij slavjanskoj pis’mennosti v Moldavi j i Valahi *j XV—XVII vv., ca volum aparte* — CLXII — din PDPI, 1906; Iz istorij slavjanskoj propovedi v Moldavij, ca volum aparte — CLXIII — din PDPI, 1906; Melkie teksty i zametki po staroslavjanskoj, *juznoslavjanskojirusskojliteraturam („Izvestija ORJaS" XIII,* 2, 1907); Slavjano-moldavskaja letopis monaha Azarija, („Izvestija ORJaS" XIII, 4, 1908) şi Romanskij mitropolit Makarij i novo-otkrytaja ego slavjano- moldavskaja letopis 1541—1551 g., în „Zurnal MNP" (seriali, XXI, 1909, p. 133—167)—socotită printre cele mai importante lucrări critice despre cronicile moldoveneşti —-[55], în care autorul cercetează cu mult mai temeinic de cum o face I. Bogdan în Letopiseţul lui Azarie, biografia şi operele episcopului de Roman, Macarie. Remarcăm că toate lucrările lui Jacimirski sînt însoţite de facsimile fotografice (în Grigorij Camblak şi în litocopie).

P. A. Lavrov publică — după metoda filologică — cele 98 de file ale învăţăturilor lui Neagoe Basarab din BNS, în voi. aparte—- (LII—- din PDÎ*I, S. Peterburg, 1904 [56] — cu un facs., în fotocopie.

Pen’o Rusev şi Angel Davidov, Grigorij Camblak v Rumynija i v starata rumynska literatura (Sofia, 1966) studiază opera lui Ţamblac şi după mss moldoveneşti, cercetînd pe larg şi ms lui Gavriil Uric din BARS, 164 — dînd şi facs., între care şi colofonul respectivului ms.

Repertorii, indici şi cataloage de documente create de români. — Contribuţia românească la întocmirea de repertorii, indici şi cataloage ale documentelor româno-slave aparţine în primul rînd lui C. D. Aricescu care în „Revista istorică a

Arhivelor României" (I şi II, Bucureşti, 1874, 1876) cuprinde un catalog de izvoare diplomatice inedite şi edite, aflate la ASB.

Dimitrie A. Sturdza în Dare de seamă despre colecţiunea de documente istorice române aflate la *Wiesbaden,* din „Analele Academiei Române", Partea administrativă şi dezbaterile, Seria II, IV (1881—1882) (p. 242— 259) prezintă 17 documente româneşti şi străine referitoare la români, ce le-a descoperit la Wiesbaden, toate destinate pîrgarilor din Braşov. Darea

[54] Cf. I.V. Jagid, op. cit., p. IX.

[55] Cf. P. P. Panaitescu, La litterature slavo-romaine (XV-e-AT//-e siecles) et *son importance pour l'histoire des litteratures slaves,* extras din „Sbornik praci I syezdu slovanskych filologi v Praze", II 1929, p. 7, nota 23.

[56] Cf. despre această ediţie St. Romanski, Bălgarska knizina v România i edno nejno proizvedenje (Po povod na izdanieto na *P. A. Lavrov, Slova nakazatel'nyja ...), în „Izvestija na seminara po slavjanska filologija pri Universiteta v Sofija za 1904 şi 1905* god.", Sofia, 1905. p. 70—72. Studiul recenzie al lui Romanski a rezultat în urmă colaţionării ms de la Sofia cu ediţia Lavrov.

de seamă reproduce la sfîrşit cinci facsimile în litotipie — textele respective fiind astăzi în BARD.

Izvoarele diplomatice româneşti pe care mitropolitul Dosoftei al Moldovei le-a luat cu el cînd a părăsit Moldova în 1674 împreună cu domnul ţării Ştefan Petriceicu, sînt indexate de G. Petrovici în Index Zolkieviensis din „Candela" (Cernăuţi, III, 1884 şi IV, 1885).

Documentele româno-slave aflate în colecţiunile BAR sînt catalogate în Creşterea colecţiunilor, ce a început în anul 1905 şi a mers pînă în 1935.

Documentele slave emise de cancelaria lui Mircea cel Bătrîn sînt catalogate de Damian P. Bogdan în Despre cancelaria slavă a voevodului muntean Mircea cel Bătrîn, din „Revista Societăţii «Tinerimea Română » (1934 nr. 7 şi 8). Acelaşi va face o prezentare a colecţiilor de documente româno-slave aflate în colecţiile BAR şi anume în Despre documentele slavo-române din Biblioteca Academiei Române din „Raze de lumină" (Bucureşti, VI, 1934, nr. 4). *loan Bogdan şi manuscriptele lui din Biblioteca Academiei Române — citat mai sus — aparţine tot lui* Damian P. Bogdan, în mss
I.Bogdan aflîndu-se nu numai rezumate de documente ci şi copii de pe izvoare diplomatice din diferite fonduri publice şi particulare, făcute de slavistul în cauză sau de alţi cercetători. Şi tot autorul acestor rînduri a prezentat documentele româno-slave destinate mănăstirilor atonite şi anume în repertoriul său Despre daniile româneşti la Athos, citat mai sus.

Se cuvine a menţiona strădania lui M. Beza, Urme româneşti

în Răsăritul Ortodox, unde semnalează documente româneşti scrise în chirilică, în slavoneşte şi în româneşte, ce le-a descoperit în: MEA, mănăstiri atonite şi în alte locuri.

Merită preţuire Catalogul documentelor Ţării Româneşti 1369—1600 (Bucureşti, 1947), cuprinzînd documentele de pînă la 1601 ale Secţiei istorice de la ASB, lucrare întocmită de slavistul Ion Radu Mircea. Acest prim volum este urmat de un al doilea, 1601—1620 (Bucureşti, 1974), publicat de Maria Soveja, Doina Duca-Tinculescu şi Reghina Dragomir, care, spre deosebire de vol. I cuprinde regeşte de pe documentele Ţării Româneşti din depozitele Arhivelor Statului: Bucureşti, Braşov, Sf. Gheorghe, Piteşti, Craiova, Iaşi, Sibiu şi Rîmnicu-Vîlcea, apoi s-au inclus şi regeşte de pe copii de documente din condicele de documente cum şi de pe fotocopii ale documentelor Ţării Româneşti aflate în străinătate (cf. şi nota V(ictoriei) P(opovici) din RA, voi. XXXVII, an. LII, 1975, 1. pag. 117).

Sînt apoi Indicii cronologici ale documentelor româneşti scrise în chirilică, în slavoneşte şi în româneşte, apoi în greacă, din Ţara Românească, aflate în fondurile ASB, indici publicaţi de Direcţia generală a Arhivelor Statului din Bucureşti, lucrări întocmite de arhivişti de la Direcţia respectivă. Este de citat şi îndrumător în Arhivele Centrale, I, II (Bucureşti, 1974) întocmit de Maria Soveja, Iulia Gheorghian şi Valentina Costake, sub îngrijirea lui Mihail Fănescu.

Direcţia generală a Arhivelor Statului a publicat Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva istorică centrală a statului (I, 1957, II, 1959, III, 1968, IV, 1970, V, 1974 şi Supliment I (1403—1700), 1975), în care sînt cuprinse şi documente moldo-slave.

Repertorii şi cataloage de documente făurite de străini. — Aportul
străin la publicarea de repertorii şi cataloage ale izvoarelor diplomatice româno-slave aparţine întîi lui Vasilij Barski şi anume în lucrarea sa despre călătoria la lăcaşurile bisericeşti din Orientul Apropiat, citată mai sus.

Urmează catalogul — citat mai sus — al lui A. Vostokov despre mss Muzeului Rumjancev în care dă şi un regest de pe un act al lui Petru Şchiopul din 1 iunie 1589.

Anul 1847 aduce catalogul lui K. A. Uspenski, Ukazatel' aktov hranjascihsja v *obiteljah Sv. Gory Afonskoj, în „Zurnal MNP", 1847, nr. 7 şi 8 şi în extras.*

Studiul citat al lui V. I. Grigorovic: Ocerk putesestvija po Evropejskoj Turcij, repertoriază şi rezumează documente româno-slave aflate în arhive şi biblioteci din ţările europene de sub suzeranitatea turcească.

Un indice de documente româno-slave aparţine lui S. N. Palauzov, publicat sub titlul: Perecen aktov i gramat otnosjascihsja k istorij Moldavij

i Valahij, ca anexă în lucrarea sa: Rumynskija gospodarstva Valahi ja i Moldavija v istoriko-politiceskom otnosenij (S. Peterburg, 1859, p. 283—296).

K. Dmitriev-Petkovic va repertoria în catalogul său privind mss, şi documentele aflate în mănăstirile atonite — citat mai sus.

în Otcet Moskovskogo Publicnogo i Rumjancevskogo muzeev za 1870—
—1872 *gg.,* se indexează 16 documente moldoveneşti din anii 1407—1515, din colecţia Lukasevic—Markevic, azi în BL.

E. Kaluzniacki semnalează în comunicarea sa de la cel de al III-lea Congres arheologic ţinut la Kiev — citată mai sus — documente aflate atunci în arhiva oraşului Lvov şi în Muzeul Stavropighiei, din aceiaşi localitate.

Merită toate preţuirea indicele slavistului T.D. Florinski: Afonskija akty i fotograf iceskie snimki *snih v sobranijah P. I. Sevast'janova, în „Zapiski* IFF" (V, 1880), în care sînt indexate şi documente româno-slave.

în Opisanie bumag episkopa Porfirija Uspenskogo — citată mai sus — P. A. Syrku repertoriază pe lîngă mss, şi documente româno-slave aflate în mănăstirile atonite.

în Istorija Afona — citată mai sus — K. A. Uspenski indexează pe lîngă mss, şi documente din mănăstirile Athosului.

Kratkoe opisanie Scukinskogo muzeja v Moskve (Moscova, 1896) indică şi două documente româno-slave din anii 1528 şi 1609.

Eugen Kozak în *Die älteste Urkunde des Klosters Putna* (Cernăuţi, 1904), prezintă cele mai vechi acte moldoveneşti din MMP.

învăţatul sîrb Djordje Sp. Radojicic — caracterizat, cu drept cuvînt, ca un foarte bun cunoscător al literaturii sîrbe medievale,[57] la care se adaogă şi competenţa sa ca slavist, semnalează în Srpske archivske i rukopisne zbirke na Svetoj Gorj, extras din „Archivist" (Belgrad, V, 1955, 2) încă două acte slave din Ţara Românească — de la Vlad Călugărul din 1492, ce îl reproduce şi în facsimil şi de la Vlad cel Tînăr din 15 mai 1510, aflate în mănăstirea atonită Hilandar, faţă de şase documente cunoscute anterior [58].

[57] Cf. Emile Turdeanu, *Nouveaux documents concernant Ies dons roumains au monastere de Hilandar du mont Athos, în* RER, III —IV, 1957, p. 230 — 233.

[58] D. Bogdan, DRA, p. 35.

L. V. Cerepnin regestează în Slavjanskie i russkie rukopisi Parizskoj Nacional'noj biblioteki (Kratkij obzor), din „AE za 1961 god" (Moscova, 1962) patru documente româno-slave din sec. XV—XVII, unul de la Ştefan cel Mare, două de la Petru Rareş şi al patrulea de la Radu Mihnea, aflate în Cabinetul de mss al BNP.

Ediţii de documente create de români. — Contribuţia

românească la editarea documentelor româno-slave este înfăţişată în primul rînd de B. P. Hasdeu care în Archiva Istorică a României este silit să publice izvoare diplomatice româneşti scrise în slavonă după sistemul lui Jurij Venelin, adică după metoda istorică.

Cel dintîi erudit român care publică documente româno-slave după metoda filologică este Gr. G. Tocilescu şi anume în RIAF (I—IV, 1882— —1885). încununarea operei lui Tocilescu în acest domeniu o constituie •temeinica ediţie postumă apărută în anul 1931 prin grija lui I. Bianu, care i-a dat o prefaţă şi titlul: 534 de documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova, privitoare la legăturile cu Ardealul (1346—1603), din arhivele oraşelor Braşov şi Bistriţa. Text original slav însoţit de traducere românească, tipărit la Viena în 1905—1906. La această lucrare Gr. G. Tocilescu a avut din plin concursul slaviştilor: St. Nicolaescu, P. A. Syrku şi E. Kozak. Originalele documentelor se află în Arhivele Statului din Braşov, Sibiu şi Bistriţa, cîteva apoi în BARD şi în Arhiva Muzeului naţional din Budapesta [5S], unele dintre izvoarele diplomatice respective şi anume cele din ASBv sînt ca fotocopii în BAFRD.

Teodor T. Burada publică în RIAF (V, 1885) cîteva documente româno-
slave.

O ediţie model — lucrată după metoda filologică—o formează Cinci documente istorice slavo-române din Arhiva curţii imperiale de la Viena, în AARMSI, XI, 1889 (Bucureşti, 1890), publicată de I. Bogdan, cu 4 reproduceri în litografie, la mărimea naturală a originalelor. Celelalte ediţii de izvoare diplomatice şi anume: Patru documente de la Mihai Viteazul ca domn al Ţării Româneşti, al Ardealului şi al Moldovei, din „Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor şaptezeci de ani" (Bucureşti, 1903), cu 1 facs., documentele de la ASBv cît şi cele de la Ştefan cel Mare sînt publicate de I. Bogdan după metoda istorică [60].

în anul 1892 îşi începe prodigioasa activitate de editor, editînd după metoda filologică, Gh. Ghibănescu, pe atunci profesor de limbă română

[69] Colecţia cuprinde nu numai documente din arhiva Braşovului şi Bistriţei cum specifică in subtitlu I. Bianu, ci şi documente de la Sibiu. în total sînt publicate 535 de documente, căci sub cifra 477 se editează două documente. Cf. recenzia publicată de P. P. Panaitescu, în RIR, I, 1931, p. 312—319 şi nota lui (G.) (N) (N a n d r i ş) în „Revue slavistique", XI, 1933, p. 71 — 72, nr. 175. însă afirmaţia lui Nandriş că „această colecţie de documente slavo-române din sec. XIV — XVI conţine aceleaşi documente ce au fost publicate de I. Bogdan în Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI, Bucureşti, 1905" nu corespunde realităţii. Cf- şi ce'e scrise de Damian P. Bogdan, în O ediţie de documente slavo-muntene

din arhivele Sibiului şi Braşovului a lui Sîrcu necunoscută la noi, din „Hrisovul“ II, 1942, p. 42, nota 8, p. 43, nota 4, p. 44, nota 1, p. 48 — 57 şi D. Bogdan, DSRII, p. 13.

[60] Cf. despre metoda de publicare a documentelor de I. Bogdan, Damian P. Bogdan, *loan Bogdan, Activitatea ştiinţifică şi didactică, în* RSI, III, 1958, p. 204 — 205.

la Şcoala normală „Vasile Lupu" din Iaşi. Iniţial Ghibănescu publică Documente slavone, în „Uricariu" al lui Th. Codrescu (XVIII, Iaşi, 1892), apoi crează colecţiile personale: Surete şi izvoade, urmată de Ispisoace şi zapise, ce cuprinde documentele moldoveneşti din Arhiva Epitropiei Spitalului „Sf. Spiridon" din Iaşi — azi formînd fondul Spiridoniei al Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol" din Iaşi — cum şi revista „Teodor Codrescu", în care publică şi note din mss. Pînă în anul 1929 Gh. Ghibănescu a editat nu mai puţin de 1165 de documente[61]. Ediţiile lui Gh. Ghibănescu, cu toate lipsurile lor, trebuie neapărat să fie prezente pe masa de lucru a oricărui cercetător în domeniul documentelor româneşti vechi.

O ediţie temeinică din punct de vedere paleografie lucrată după metoda filologică este cea intitulată: Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în sec. XV şi XVI (Bucureşti, 1905) [62] şi ea aparţine slavistului St. Nicolaescu care a fost un excelent cunoscător al limbilor, dialectelor şi graiurilor slave de sud.

Institutorul gorjan Alexandru Ştefulescu, cel despre care N. Iorga scrie în Oameni care au fost că s-a dus la Viena spre a învăţa slavoneşte de la Franz Miklosich, marele maestru de atunci în domeniul slavisticii, publică după metoda filologică, Documente slavo-române relative la Gorj (1406—1665) (Tîrgu-Jiului, 1908).

Slavistul Gr. Nandriş editează după aceiaşe metodă, Patru documente de la Ştefan cel Mare[63]*, în ARM SI, VIII, 1928 şi Documente slavo-române din mănăstirile muntelui Athos (Bucureşti, 1937) — ambele însoţite de facsimile.*

Colecţia Documente din Basarabia (Chişinău, 1928), publicată de P. S. Visarion Puiu, Const. Tomescu, Ştefan Berechet şi Ştefan Ciobanu cuprinde şi documente moldo-slave, anume cele din colecţiile Berechet şi Ciobanu pe care cei doi autori le publică după sisteme diferite căci primul foloseşte metoda istorică iar al doilea metoda filologică.

... Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiiul în sec. XV şi XVI — citată mai sus — este o ediţie după metoda istorică, întocmită de slavistul Silviu Dragomir, lucrarea fiind însoţită de mai multe facsimile

[1,1] Cf. Gh. Ghibănescu, Şarete şi izvoade, XXI (1929).p. 219. Ediţiile lui Ghibănescu au nu puţine transcreri şi traduceri greşite de aceia trebuie folosite cu toată atenţia cuvenită.

[1)2] Despre ediţia lui St. Nicolaescu au scris: Al. Lapedatu,

O nouă publicaţie de documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în sec. XV şi XVI, în „Convorbiri literare" XL şi XLI, în extras, Bucureşti, 1907; I. B o g d a n în „Analele Academiei Române, Partea administrativă şi dezbaterile, seria a Il-a, XXIV, 1906— 1907, p. 406— 418; Gr. Tocilescu, în acelaşi loc, parte şi an, p. 418 — 425 şi Damian P. Bogdan, O ediţie de documente slavo-române, p. 48 — 55.

[63] însă numai trei acte aparţin lui Ştefan cel Mare cel de al patrulea fiind al nepotului său Ştefăniţă.

şi cuprinde documente descoperite de I. Lupaş în Muzeul Bruckenthal de unde au trecut apoi la Arhivele Statului din Sibiu [64].

Unul dintre cei mai vrednici şi neosteniţi editori de documente vechi moldoveneşti, savantul Mihai Costăchescu, la vremea sa profesor de limbă română la liceul „Naţional" din Iaşi „cu admirabila sa răbdare" cum îl numeşte N. Iorga (RI, XXÎI, 1936, p. 83), dă la lumină, după metoda filologică — publicaţiile sale constituind un adevărat eveniment în istoriografia română a vremii — următoarele temeinice ediţii: Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare (I şi II, Iaşi, 1931, 1933),[65] Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare (Iaşi, 1933), Documentele moldoveneşti de la Bogdan Voevod (1504—1517) (Bucureşti, 1940), Documentele moldoveneşti de la Ştefăniţă Voevod (1517—1527) (Bucureşti, 1943) şi Documente de la Ştefan cel Mare (Iaşi, 1949).

în „Cercetări istorice(" VIII—IX, 1933 şi X—XII, 1934—1936, nr. 1), revistă condusă de medievistul Ilie Minea, Paul Mihailovici publică, după aceiaşi metodă filologică, Opt documente moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare [66] şi Documente moldoveneşti găsite la Constantinopol,[67] iar în revista „Studii" (XVII, 1964, nr. 2, p. 335—359): Documente inedite ale cancelariei moldoveneşti din veacul al XV 1-lea (Din arhiva metohului Sf. Mormînt din Constantinopol) cu facs. — semnînd aici *Mihail.*

Teodor Balan editează Documente bucovinene (Cernăuţi, I, 1933,
II, 1934 şi III, 1935) [68] folosind metoda istorică, însă literele ce lipsesc în abrevieri le încadrează în paranteze patrate, ediţia fiind însoţită de facs.

St. Nicolaescu publică Documente inedite de la Mircea cel Bătrîn (1386—
— 1418), în „Revista Muzeului şi Pinacotecii municipiului Bucureşti" (II, 1935), în care textul slav este redat în fotocopie, uneori după copia ms a editorului, alteori după fotografia originalului.[69]

Aurel V. Sava editează — cu prescurtări concomitent însă şi cu desfacerea lor întregind literele adăogate prin paranteze patrate — Documente privitoare la tîrgul şi ţinutul Lăpuşnii

(Bucureşti, 1937) şi Documente privitoare la tîrgul şi ţinutul Orheiului (Bucureşti, 1944) cu facsimile.

[64] Ediţia Dragomir este închinată lui I. Bogdan şi a fost recenzată de slavistul bulgar St. Mladenov, în „Slavia" VI, 1927, p. 766 —774, care făcînd un şir de corecturi de lectură mai ales acolo unde editorul desfăcînd tacit prescurtarea nu a redat forma exact flexio- nată (de ex. orig. ;«(SniM — cu H suprascris — a transcris prin JKSIUH cînd trebuia ÎKSIUHS căci este cazul dativ). Recenzentul încheie cu afirmaţia că ediţia este bună dar putea fi şi mai bună Sînt apoi şi unele greşeli în traducere. De pildă, cum remarcă N. Iorga (cf. RI, XVII, (1927), p. 119): auhctop 34 cscijifHHKf nu poate însemna, „meşter pentru ţară şi preoţi", cum traduce editorul. Despre ediţia S. Dragomir este de văzut şi nota din „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", Sibiu, iulie-august 1928, nr. 7—8, p. 162—163.

[65] Cf. recenziile P.P. P a n a i t e s c u, în RIR, I, 1931, p. 152 şi II, 1932, p. 141 şi Damian P. Bogdan, Acte moldoveneşti dinainte *de Stefan cel Mare,* Bucureşti, 1938, p. 5.

6* Cf. nota lui Damian P. Bogdan din RIR, III, 1933, p. 287—288, nr. 67.

[65] Cf. idem, RIR, V—VI, 1935-1936, p. 523-524.

[68] Cf. pentru vol. I şi II recenzia lui D a m i a n P. Bogdan, in RIR, IV, 1934 şi în extras; Recenzii, 1935, p. 1 — 4.

[68] Ediţia are însă greşeli, unele de-a dreptul nepotrivite, ca de ex.: „dobitoc mort sau viu" in actul dat Coziei (p. 30), în loc de „avut mort sau viu" (în sensul de „avere imobilă sau mobilă").

Slavistul P. P. Panaitescu publică, după metoda istorică, Documentele Ţării Româneşti, I: Documente interne (1369—1490), (Bucureşti 1938) [70] şi Documente slavo-române de la Sibiu 1470—1653 (Academia Română, Studii şi cercetări, XXXII, Bucureşti, 1938) [71], ambele ediţii fiind însoţite de facs.

Autorul acestei lucrări editează după metoda istorică: Acte moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare (Bucureşti, 1938) şi Acte moldoveneşti din anii 1426—1502 (Bucureşti, 1947), în care se dă însă o listă a tuturor abrevierilor, iar după metoda filologică: Patru acte de la Ştefan cel Mare, în RA (XII, 1969, 1) şi în extras, cu patru facs.

Din anul 1965 apare colecţia Documenta Romaniae Historica care deşi lucrată după metoda istorică este utilă cercetării paleografice prin nu puţinele facsimile de la sfîrşitul volumelor. Astfel pînă în aprilie 1975 au fost realizate următoarele volume: din Seria B. Ţara Românească: I (1247—1500) (Bucureşti 1966) — întocmit de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc -— II (1501—1525) (Bucureşti 1972)—publicat de Ştefan Ştefănescu şi Olimpia Diaconescu, III (1526—1535) (Bucureşti, 1975)—întocmit în cadrul seminarului de

paleografie slavă condus de Damaschin Mioc —XXI (1626—1627) (Bucureşti, 1965), XXII (1628—1629) şi XXIII (1630—1632) (ambele, Bucureşti 1969), — publicate de Damaschin Mioc — apoi XXIV (1633—1634) (B. 1974) — întocmit de Damaschin Mioc, Saşa Caracas şi Constantin Balan, iar din seria A. Moldova: XIX (1626—1628) (B. 1969)—publicat de Haralambie Chircă, XXI (1632—1633) (B. 1971) şi XXII (1634) (B. 1974) — întocmite de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi.

Sînt apoi nu puţini specialişti români care au editat cîte unul, două sau trei documente româno-slave. De pildă, N. Iorga publică un act de la Alexandru cel Bun în Ostaşi de la Prut cu un nou act de la Alexandrii cel Bun, din AARMSI, XXXVI, Bucureşti, 1914, cu un facs. Acelaşi va edita Noi acte româneşti de la Sibiu, în ARMSI, VII, Bucureşti, 192 7 [72] şi Două hrisoave domneşti pentru mănăstirea Mărgineni închinată muntelui *Sinai,* în ARMSI, XVII, 1935 şi în extras, Bucureşti, 1935.[73]

George Fotino editează Documente slavo-române în „Arhivele Olteniei", 1923, cu un facs.

St. Nicolaescu publică după metoda filologică următoarele documente: O daniela mănăstirea H *Hand'arul din Sf intui Munte Athosul, în „Noua Revistă*

[70] Despre această ediţie autorul arată în introducere (p. 11) următoarele: „întreg textul şi traducerile au fost revăzute, înainte de a intra la tipar, de d-1 Damian P. Bogdan, asistent universitar, ale cărui sugestii nii-au fost de mare folos".

[71] în ediţie s-au strecurat cîteva omisiuni. De pildă: în inscripţia sigiliului de sub nr. XIII este nu leuoA* ci **IOHIOAJ**, în doc. de sub nr. XXI s-a citit greşit AVfexfAWAt pentru K.wfcjfinw.u, în cel de sub nr. XXII nu **,VKA;KHH** ci **AA'ÜKHH**, în legenda sigiliului doc. sub nr. XXVI după ţlAt/jdMApK urmează: ge«o.M **H** E/uuiKoi, iar textul doc. românesc de sub nr. XXVII începe cu Ia(tăy cu.

[72] Insă primul document, după cum o dovedeşte grafia lui redată în facsimil, este de la Radu cel Frumos şi nu de la Radu de la Afumaţi cum dimpotrivă scrie N. Iorga (cf. Damian P. Bogdan) O ediţie de documente slavo-muntene din arhivele Sibiului şi Braşovului a lui Sîrcu necunoscută la noi, p. 45, nota 1).

[78] Despre actul lui Constantin Movilă din 21 dec. 1610 N. Iorga scrie că este dat „în copia şi traducerea pe care a binevoit să ni le dea d-1 Damian P. Bogdan, tînărul arhivist al Academiei noastre, care a dovedit prin frumoase lucrări de început o cunoaştere adîncă a formei vechilor noastre cărţi domneşti" (p. 2).

Bisericească" V, Bucureşti, 1924, cu un facs.; Ajutoare domneşti şi danii ale domnilor români către mănăstirea

Filofteiu din Muntele Athos, în RA, I (1924—1926)—cu 2 facsimile şi Vlad Vintilă de la Slatina în lumina unor noi documente istorice inedite, în „Arhivele Olteniei", 1936, p. 83—85, cu facs.

P. P. Panaitescu editează Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401), în RIR (IV, 1934) —cu un facs.

Damian P. Bogdan publică—după metoda istorică dar redînd în subsol abrevierile din text —- «Cărţi orăşeneşti » inedite de la judeţii şi pîrgării Bucureştilor, în „Bucureştii vechi", Buletinul societăţii istorico-arheologice „Bucureştii vechi" (I—V), (1930—1934), iar după metoda filologică: Tri drevnejsih slavjano-valasskih gramoty, în „AE za 1960 god." (Moscova, 1962)
— cu litere ruseşti şi cîteva chirilice —, cu patru facsimile — şi Două acte emise de Ştefan şi Iliaş fiii lui Alexandru cel Bun, în „Analele Universităţii Bucureşti" (Seria Ştiinţe sociale, Istorie, XV, 1966) şi în extras, cu două facs. în mărimea originalelor.

T. Balan editează Două documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, în „Codrul Cosminului" (Cernăuţi, VIII, 1933—1934, p. 459—462).

Theodor Holban publică Acte politice slavone din epoca luptelor pentru tronul Moldovei după Alexandru cel Bun, în RI (XX, 1934, p. 258—261) [74].

Const. Solomon şi C. A. Stoide editează Un *uric necunoscut de la Ştefan cel Mare, privitor la satele Politeni si Tomesti din Tutova, în* RA (III, 2, nr. 8, 1939, p. 319—323).

Ştefan Ciobanu publică un Document inedit din timpurile lui Ştefan cel Mare în RIR (XIX, 1944, act aflat în BAU).

Dimitrie G. Ionescu editează, după metoda istorică, Un document necunoscut de la Alexandru cel Bun [75], în RS (IV, 1960, p. 337 — 339), cu un facs.

Şt. Ştefănescu editează, după metoda istorică, Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul, în RSI (V, Istorie, 1962)—cu facsimil.

Metoda filologică stă la baza ediţiei lui V. Stănică şi V. Tamaş, Trei documente româno-slave inedite, în RA (X, 1967, 2).

Aceiaşi metodă este folosită de N. Grigoraş şi I. Caproşu în ediţia: Documente moldoveneşti inedite din secolele al XVI-lea si al XVII-lea, în „Studii‟ (21, 1968, 2).

Ediţii de documente făurite de străini. — Aportul străin în dezvoltarea paleografiei româno-slave prin editarea de documente româno-slave aparţine în primul rînd lui Jurij Venelin — de origine română cum au susţinut A. Jacimirski şi Ilie Minea. Ediţia lui Venelin, lucrată după metoda istorică, s-a publicat postum sub titlul Vlahobolgarksie Ui dakoslavjanskie gramaty (S. Peterburg, 1840) şi este însoţită de facsimile.

Cea dintîi ediţie filologică este temeinica publicaţie a lui

Emil Kaluz- niacki, apărută sub titlul: Dokumenta moldawskie i multanskie z archiwum

[74] Insă scrisoarea de sub nr. II nu este inedită ci publicată încă de I. Bogdan. Ediţia mai are apoi şi alte lipsuri (cf. Damian P. Bogdan, Acte moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare, p. 11 şi 12; idem, DSRII, p. 16, nota 6).

[75] Din păcate însă ediţia nu este lipsită de greşeli (cf. Damian P. Bogdan, Acte false atribuite lui Alexandru cel Bun, în RA, VIII, 2, 1965, p. 50, nota 34).

miasta Lwowa, în „Akta grodzkie i ziemskie‟ (VII, Lvov, 1878), cu facsimile litografiate. Actele româno-slave editate se aflau atunci în Arhiva oraşului Lvov azi dacă au fost salvate în timpul celui de al doilea război mondial se găsesc în Arhiva regională din *Lvov.* Acelaşi învăţat, care încă în anul 1874 expunea la Kiev planul unui corpus al documentelor româno-slave, publică în colecţia Hurmuzaki documente româno-slave[76]. Ediţia lui Kaluz- niacki este întocmită după fotocopiile ce Nicolae Kretzulescu pe cînd se afla ministru al României la Peterburg le-a lucrat după originalele — mai toate documente moldoveneşti din secolele XIV şi XV (numai două sînt de la Mircea cel Bătrîn) — aflate în Arhiva centrală a Ministerului de Externe unde au ajuns în anul 1794 de la Varşovia, iar în anul 1924 au fost restituite Poloniei şi păstrate în Arhiva Centrală din Varşovia unde se pare că se aflã şi astăzi, scăpînd de urgia ce s-a abătut asupra Poloniei în cel de-al doilea război mondial. Mai toate fotocopiile Kretzulescu au fost apoi donate BAR. în titlul lucrării Kaluzniacki arată că reeditează textele după ediţia lui Ul’janicki[77].

Ediţia lui Petr Skobel’ski, Gramoty moldavskih voevod, voevodin i drugih *vysokopostavlennyh lie v Moldavij, din „Jubilejnoe izdanie v pamjat’ 300*
— ktnjago osnovanija l’vovskogo stavropigijskogo bratstva" (I, Lvov, 1886) este însoţită de mai multe facsimile litografiate (p. 105—106), după titulaturi şi iscălituri de domni şi dregători moldoveni, culese din documente de la Ieremia, Simeon şi Constantin Movilă [78], Miron Barnovschi, Vasile Lupu, Radu Mihnea, Luca Stroici etc. — texte diplomatice ce se aflau în Muzeul Stavropighiei ortodoxe din Lvov.

Metoda istorică stă la baza ediţiei Dakoromănite i tehnata slavjanska pismenost’, din „Sbornik NU‟ (IX, Sofia, 1893), creată de învăţaţii bulgari L. Miletic şi D. D. Agura, lucrare însoţită de trei facs.,[79] în care se publică acte din BAR, ASB, iar de la Iaşi — documente aflate atunci în Arhiva Epitropiei Spitalului Sf. Spiridon — transcrierea acestora aparţinînd lui D. D. Agura.

în „Trudy Bessarabskoj gubernskoj ucenoj arhivnoj kommissij" (I, 1900, II, 1902 şi III, 1903) I. N. Halippa publică, după metoda filologică, mai multe documente moldoveneşti din sec.

XVI şi XVII.

Iz perepiski rmnynskih voevod s sibinskim i brasovskim magistratami,cu subtitlul: Teksty 28slavjanskihdoktimentov valasskogoproishozdenija XV- XVII

[76]Cf. Damian P. Bogdan, Textele slavo-române în lumina cercetărilor ruseşti, I, p. 43.

[77] Ediţia V. A. Ul’janicki, Materialy dlja istorij vzajmnyh otnoSenij Rossij, Pol’si, Moldavij, Valahij i Turcij v XIV—XV vv., extras din „Ctenija imp. Obăcestva istorij i drevnostej pri Moskovskom Universitete", Moscova, 1887, formează un model de cum nu trebuie întocmită o ediţie diplomatică.

[78] Numele Movilă apare totdeauna în textele slave sub forma MerH/u.

[79] însă o colaţionare a unor documente cu originalele ne convinge că ediţia Miletiö—Agura are numeroase omisiuni, căci de pildă la p. 346 după «UHAMisuje s-au omis: **KT* C(«A) HHM(L) H E(o)ro8KI>ilU(Hll<M(l>) E(o)*lHMk UP(k)KidAt(k), HJHniHrJK« Kl H4(KM(H’H«‘«S C(«'»)TWJW$ AtoHiCTHPÜ, la p. 343, doc. nr. 17 s-a citit: Gtjhkosh cthx*P h TocnaAHHk în loc de: Gtjhk* «HCTH«>p(fc) h m»r(k) (cf. D. Bogdan, PSR, p. 4). Tot aşa lectura K8«itr(p. 327) datorită unei pete de pe clişeul fotografic (cf. D. Bogdan, PSR, p. 7) în loc de H8*«t(i»), omisiune semnalată încă de Dimitrie** On ciul, Originile principatelor române, Bucureşti, 18.99, p. 198, nota 101, cît şi folosirea metodei Venelin prin eliminarea uneori a unor părţi din formular sînt elemente care dăunează probităţii lucrării.

w., gorodskih arhivov Sibina i Brasova i brjukentaVskogo muzeja v Sibine, din „Sbornik ORJaS" (tom. LXXXII, 2, 1906) conţine temeinica ediţia postumă — lucrată după metoda filologică — a lui P. A. Syrku,[80] editată cu o prefaţă de A. Jacimirski.

Aceiaşi metodă stă la baza ediţiei a şapte documente româno-slave publicate de V. N. Korablev în *Actes de VAthos, colecţie editată ca anexă la „Vizantijskij Vremennik" (tom. XIII şi XXI).*

A. Jacimirski editează după aceiaşi metodă filologică, Darstvennyja zalovannyja l’gotnyja i podtverditel’nyja gramoty moldavskih gospodare *j XV v.*, în DTSK (IV, 1, Moscova, 1907), după originalele aflate în colecţia Luka- sevic — Markevic din BL. Autorul lucrării dă şi prima bibliografie a ediţiilor de documente româno-slave [81].

P. G. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev şi P. M. Sovetov publică în litere chirilice şi după metoda istorică: Moldavi *ja v epohu feodalizma, tom. I: Slavjano-moldavskie gramoty (XV v.-pervaja cetvert. XVII v.) (cu titlul şi în limba română, dar în caractere ruseşti, Chişinău 1961), cu mai multe facs.*[82]

Metoda filologică stă la baza ediţiei lui V. M. Rusanivs’ki,

Ukrains’ki gramoti XV st. (Pam'jatki ukrains’koi movi XV st., Serija juridicnoj literatury a Institutului de lingvistică „A. A. Potebnija" al Academiei de ştiinţe a RSS Ucrainene, Kiev, 1965)—cu cîteva facs.—, unde un capitol aparte îl constituie Documentele moldoveneşti.[83]

Sînt şi unii cercetători străini care au publicat cîte unul sau două documente româno-slave. Astfel N. N. Murzakevic tipăreşte Gramota moldav- skogo voevody Aleksandra o pozalovanij Mihaila Popsa za sluzbu dvumja selami — cu un facsimil litografiat al primelor rînduri din original —, în „Zapiski imper. Odesskogo Obscestva Istorij i Drevnostej" (Odesa, I, 1844).

P. Sîrcu publică după metoda filologică un *Uric inedit de la Ştefan cel Mare, în RIAF (VII, 1894).* ’’═■─■

După aceiaşi metodă filologică slavistul ucrainean Ivan Ohienko editează Dvi gramoti voevodi valas skogo Ivana Mirci Velikogo. Paleograficno-lingvis- ticnij naris, în „Byzantinoslavica" (III, 1931).[84] Aceiaşi va edita Dvi najstarsi moldavs’ki kirilivs’ki gramoti 1388 roku, în „Slavia" (XIII, 1934—1935, p. 665—689), însă document moldovenesc este numai scrisoarea lui Petru Muşat din 10 februarie 1388.

M. F. Stanivs’ki publică după aceiaşi metodă însă cu litere ruseşti: Dvi bukovinsko-moldavs ki gramoti seredini XV st., în „Ukrains’ka mova v skoli" (Kiev, 1960, 3), cu facsimile — originalele fiind în Arhiva regională din Cernăuţi.

[80] Cf. Damian P. B o g d a n, O ediţie de documente slavo-muntene din arhivele Sibiului şi Braşovului a lui Sîrcu necunoscută la noi, p. 41 — 59.

[81] Cu acest prilej autorul cărţii de faţă îşi exprimă regretul că deşi instrumentele de lucru constituie o stringenţă a oricărei istoriografii totuşi pînă astăzi nu s-a găsit nici un specialist român care să completeze bibliografia lui Jacimirski şi s-o aducă la zi.

[82] Cf. Damian P. Bogdan, recenzie în „Istorija SSSR“, 1964, 2, p. 182—184.

[83] Ediţia are unele omisiuni, iar documentele de sub nr. 45, 47 şi 48 sînt mai bine publicate de Dmitriev, Dragnev, Russev şi Sovetov.

[84] Cf. recenzia lui Damian P. Bogdan, în RIR, II, 1932, p. 414 — 417.

Tot după metoda filologică Gh. Bogaci (Chişinău) editează Un document inedit din timpul lui Ştefan al II-lea,fiul lui Alexandru cel Bun, în „Studii" (XIV, 1961. 6), cu 1 facsimil.

Studii de paleografie create de români. — Aportul românesc în dezvoltarea paleografiei româno-slave prin publicarea de studii cu obiect paleografie aparţine în primul rînd lui Al. I. Odobescu care în anul 1861 scrie despre tipurile grafiei- precizînd — în opera citată — şi prezenţa minusculei ca şi

despre: ligatură, litere înscrise, suportul grafiei şi cerneluri.

Popularizarea unora dintre elementele paleografiei documentelor slavone moldoveneşti din sec. XVI şi XVII o prezintă în 1895 Gh. Ghibănescu.[85]

O contribuţie la studiul originei scrierilor glagolitică şi chirilică la români, a primelor texte slave scrise pe teritoriul românesc cum şi a ortografiei româno-slave o înfăţişează studiile publicate de slavistul Ilie Bărbulescu în 1904 şi în 1928, mai puţin teza sa de doctorat apărută la Agram în 1899.

Introducerea lui I. Bogdan la publicaţiile sale de documente slavone din Ţara Românească şi din Braşov (privind Ţara Românească) tipărite în anii 1902 şi 1905 constituie un auxiliar preţios la studiul paleografiei româno- slave.[86]

Articolul autorului cărţii de faţă: Emil Kaluzniacki şi scrierea chirilică la Români [87] — în care este vorba şi de albumul de mai jos creat de Kaluzniacki cu Sobolevski — a fost socotit ca un „comentar exhaustiv." [88] Ediţia primelor trei din cele mai vechi documente din Ţara Românească şi anume al lui Vladislav I, al lui Dan I din 3 octombrie 1385 — copie contimporană aflată la ASBSI — şi al lui Mircea cel Bătrîn din 27 iunie 1387 — în acelaşi loc — publicată de D. P. Bogdan sub titlul: Tri drevnejsih slavjano-valasskih gramoty, cuprinde şi studiul grafiei — atît tipul acesteia [89] cît şi sistemele speciale grafice cum şi materialul de scris („AE za 1960 god," p. 254—259). Deasemeni lucrarea aceluiaşi autor La mise en valeur, însumează şi studiul grafiei unora dintre izvoarele paleografice din BAR. Şi tot Damian P. Bogdan în Textele slavo-române în lumina cercetărilor ruseşti, II şi în Vklad russkih eruditov v izucenie rumyno-slavjanskoj paleograf ij, din „Revue roumaine d'his- toire", XII, 1972, nr. 1, p. 79—89, va sublinia aportul specialiştilor ruşi şi

[85] însă lipsa unei expuneri metodice care în genere caracterizează mai toate lucrările neuitatului cercetător dăunează studiului căci de pildă în paragraful A intitulat Hîrtia vorbeşte şi despre pergament iar în partea de la început a paragrafului respectiv se ocupă de scrierea, titlul, cuprinsul şi încheierea documentului.

[86] însă afirmaţia că filigranele „n-au nici o importanţă pentru datarea documentelor" nu corespunde realităţii (cf. D. Bogdan, PSR, p. 15).

[87] în „Romănoslavica. Revue des etudes slavo-roumaines", Praga, I, 1948, p. 36 — 39 unde am reprodus şi colofoanele mss redate în album (p. 36 — 38, notele 137, 138, 140, 142, 146 şi 148), din păcate după metoda istorică.

[88] Cf. Emile Turdeanu, Les *etudes roumaines ă l'etranger de 1947 ă 1951, în RER I, 1953, p. 224.*

[89] însă trebuie corectată afirmaţia privind tipul grafiei care este minusculă diplomatică veche şi nu cursivă (p. 254). Acelaşi lucru şi despre studiul următor — La mise en valeur —

(p. 14— 16) unde actul lui Mircea din octombrie este scris nu în cursivă ci în minusculă diplomatică nouă, la fel al lui Vladislav I şi Mircea din 10 iunie 1415 nu sînt în semiuncială de tranziţie ci în minusculă diplomatică veche, iar celelalte acte începînd cu al lui Vlad Ţepeş din 20 sept. 1459 sînt cele mai multe în minusculă diplomatică nouă inclusiv al lui Dumitru mare ban de Craiova, corecturi ce le-am făcut în CPRS.

sovietici la cercetarea paleografiei româno-slave prin publicarea de studii şi albume privind paleografia respectivă.

Studii de paleografie făurite de străini. — Aportul străin în ceea ce priveşte crearea de studii paleografice româno-slave aparţine în primul rînd lui A. Jacimirski care în Sest' sat'ejpo slavjanskoj i russkoj pis'mennosti v drevnosti, din DTSK (III, 1901, p. 31—45) studiază criptogramele din Irmologhionul protopsaltului Eustatie dela mănăstirea Putna— dînd şi facs. Aceiaşi problemă împreună cu iscălitura episcopului Efrem de Rădăuţi este studiată de M. N. Speranski, Tainopis' v jugoslavjanskih i russkih pamjatnikov pis'ma, în ESF (4, 3, Leningrad, 1929), cu facsimile litografiate. Despre criptografia româno- slavă se va ocupa şi A. I. Sobolevski, opera citată, p. 110—111.

Introducerea lui A. Jacimirski la catalogul său de mss slave şi ruseşti din bibliotecile româneşti — SRR — formează un minunat auxiliar pentru studiul paleografiei româno-slave,[90] „ştiinţa paleografiei fiind îndatorată lui Jacimirski prin însumarea tipurilor şi aspecteler grafiei sud-slave, cu indicarea multor particularităţi ale scrisului moldo-valah" .[91]

Nu mai puţin valoroase sînt şi cele trei studii pe care Jacimirski le-a publicat în RFV din 1905, 1906 şi 1907.

Acelaşi arată în studiul din „Izvestija ORJaS "(XIII, 2, 1908) că mss veliko-ruse de la începutul sec. XVI sînt sub influenţa celor moldoveneşti, iar cele bieloruse sînt pur şi simplu copii ale mss moldoveneşti începînd cu grafia liturgică şi terminînd cu cea de Tărnovo.

Problema este tratată şi de M.N. Speranski în recenzia la catalogul lui N. P. Popov: Rukopisi Moskovskoj Sinodal'noj (Patriarsej) biblioteki (I, Moscova, 1905), ce o publică în „Izvestija ORJaS" (XI, 3, p. 495), unde arată că cel mai vechi codex rusesc scris sub influenţa grafiei moldoveneşti este un Triod din 1466.

Prin studiul personal: Emil Kaluzniackişi scrierea chirilică la români am arătat valoarea articolului: Kirillovskoe pis'mo u rumyn, în ESF (4, 2, Petrograd, 1915) publicat de E. Kaluzniacki. Este de remarcat că un alt merit al lui Kaluzniacki îl formează faptul că el încă în anul 1874, în comunicarea sa de la cel de al treilea congres arheologic ţinut la Kiev, pune în circulaţie ştiinţifică termenul de româno-slav pentru textele româneşti scrise în slavonă. Această denumire o va prelua Ilie Bărbulescu, căruia însă îi

scapă prioritatea lui Kaluzniacki.

V. N. Scepkin, Ucebnik russkoj paleografij (p. 35 şi 114—115, ediţia a Il-a, Russkaja paleografija, p. 45 şi 127) scrie despre ligatura românească şi specificul semiuncialei manuscriptice moldoveneşti.

Aceleaşi probleme sînt tratate de M. V. Scepkina, Bolgarskaja minia- tjura XIV veka (publicată de MIM, Moscova, 1963, p. 94 şi 95).

în sfîrşit N. P. Kondakov, *Otcel o dejatel'nosti Otdelenja russkogo jazyka i slovesnosti imper. Akademij nauk za 1909 god, în „Sbornik ORJaS" (87, 1910, p. 21) arată că* A. I. Sobolevski se pregătea să scrie un studiu special închinat paleografiei româno-slave ce urma a fi publicat în ESF. Cum apoi a apărut

[90] Cf. V. N. Perete, recenzie în „Zurnal MNP", 1906, partea I, p. 344.

[91] Cf. recenzia lui H r. Loparev, în „Sbornik ORJaS", LXXXIII, 3, p. 40.

în ESF articolul lui Kaluzniacki, KP, Sobolevski probabil că a abandonat intenţia sa. Aceiaşi intenţie o avea şi A. Jacimirski (Melkie teksty i zametki po starinnoj slavjanskoj, jugoslavjanskoj i russkoj *literaturani, extras din „Izvestija ORJaS", XXI—XL, p. 95).*[92]

Manuale de paleografie realizate de ştiinţa românească. — Preocuparea de a crea o lucrare de paleografie româno-slavă o exprimă încă B.P. Hasdeu în Cuvente den Bătrâni, pe care însă nu a reuşit s-o înfăptuiască. Primul manual românesc de paleografie româno-slavă aparţine autorului acestei cărţi, în colaborare cu Henri Stahl, fiind publicat în anul 1936 (Manual de paleografie slavo-română). Despre această lucrare s-a scris că este un „excelent instrument de lucru" [93], constituit după „o bună metodă paleografică", [94] însă îi lipseşte caracterizarea tipurilor grafiei. Lui Damian P. Bogdan îi aparţine un îndreptar paleografie publicat în 1956 —Din paleografia slavo- română •— din care însă nu din vina autorului lipseşte capitolul fundamental — cel al grafiei[95] —. Această lipsă autorul cărţii de faţă a reuşit s-o înlăture abia peste un deceniu şi mai bine prin publicarea unui Compendiu al paleografiei româno-slave (Universitatea Bucureşti, Facultatea de istorie, Bucureşti, 1969, I şi II cu 16 facsimile, din păcate nu prea reuşite).[96]

Albume de paleografie create de români. — Contribuţia românească în domeniul publicării de albume privind paleografia româno-slavă se manifestă în primul rînd prin stăruinţa lui I. Bogdan care a reuşit să dea întîi un album de documente slavone, emise de domnii Ţării Româneşti în secolul al XV-lea, după originale aflate în ASBv (Album paleografie cuprinzînd 26 facsimile de documente româneşti, Bucureşti, 1905). Acelaşi învăţat va tipări şi Album paleografie

moldovenesc (Moscova, 1908—1911)—reproduceri după documente şi sigilii moldoveneşti din sec. XIV—XVI.

Facsimile după mss moldoveneşti din sec. XV—XVII şi alte odoare aparţinînd mănăstirilor Neamţ şi Secu sînt cuprinse în albumul lui Stelian Petrescu, Odoarele de la Neamţu şi Secu (Bucureşti, 1911).

Preţioase sînt deasemeni cele 10 planşe în culori publicate de I. Bianu după Tetraevangheliarul din anul 1429 al lui Gavriil Uric.

Fostul profesor al Universităţii din Iaşi Oreste Tafrali tipăreşte în anul 1925 un frumos album — opera citată—în care sînt incluse facs. după mss moldoveneşti scrise în slavonă.

f------ —s

[92] Despre studiile de paleografie româno-slave realizate de învăţaţi ruşi, sovietici şi străini care au scris în ruseşte, cf. D a m i a n P. Bogdan, Textele slavo-române în lumina cercetărilor ruseşti. I şi II; idem, Vklad russkih eruditov v izutenie rumyno-slavjanskoj paleograjij.

[93] Cf. P. P. Panaitescu, recenzie în RIR, VII, 1937, p. 187.

[94] Cf. recenzia semnată I.D.B., în „Irenikon", XV, 1938, p. 514.

[95] Fiindcă s-a cerut ca în termen de trei luni să redactăm studiul de paleografie şi cel de diplomatică — apărute în Documente privind istoria României, Introducere I şi II — cu un total de 213 p. de tipar.

[96] Compendiul s-a bucurat de cîteva recenzii. Astfel în ţară au scris: prof. Mihail Dan („Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series historia", Cluj, 1970, 2, p. 139—140), Emilia Postăriţă (RA, XII, 1969, 2, p. 325 — 327) şi Veronica Vasilescu („Studii‟, 23, 1970, 4, p. 853—854), iar peste hotare: acad. D.S. L iha 6 ev („Izvestija Akademij nauk, Serija literatury i jazyka", Moscova, XXIX, 1970, 3, p. 253—255). Tipizarea grafiei paleografice româno-slave ce am adoptat-o în CPRS este reprodusă de Nicolae Edroiu în temeinicul său curs xerografiat Paleografia româno-chirilică, Cluj, 1972, p. 31 — 34.

Paul Mihailovici publică în 1934 un album după acte moldoveneşti din sec. XV, ce le-a descoperit în BMMI.

Facsimile după mss româno-slave — unele în culori — se află în minunatul album al lui N. Iorga, Les *arts mineurs en Roumanie (I, Bucureşti, 1934, III ,fig. 1—10 şi 27—76).*

Aurelian Sacerdoţeanu şi Damian P. Bogdan publică în 1943 Culegere de facsimile pentru Şcoala de arhivistică, Seria slavă, I (nr. 1—20) (Bucureşti, 1943)—după cele mai vechi documente româno-slave păstrate la ASB.

Albume de paleografie făurite de străini. — Aportul străin privind albumele de paleografie româno-slavă aparţine întîi lui J. Venelin — pseudonimul medicului de origine huţulă după alţii chiar română, Jurko Huca — care în anexa ediţiei sale

Vlaho-bolgarskija iii dakoslavjanskija gramaty dă reproduceri în litografie după douăzeci de documente româno-slave din sec. XV—XVII, anexe care apoi sînt transformate într-un album in folio. Venelin are şi meritul că pune în circulaţie ştiinţifică termenul: valalio-bulgar sau daco-slav spre a denumi textele româno-slave, din care prima parte a fost apoi reţinută şi folosită din plin de slaviştii bulgari.

A doua şi ultima lucrare în acest sens este a lui E. Kaluzniacki şi A. Sobolevski, formată dintr-un album cu 35 de planşe, ce merg în continuare de la Al'bom al lui Lavrov, deci, pl. 98—132—lucrarea apare ca o anexă la studiul lui Kaluzniacki, KP, avînd şi facsimile după cîteva texte paleografice chirilice scrise în româneşte (Psaltirea Scheiană, Codicele Voro- neţian etc.).

Predarea paleografiei în învăţămîntul superior. — Ultima cale de dezvoltare a paleografiei româno-slave şi anume predarea acestei discipline în învăţămîntul superior, are loc întîi la Bucureşti. Astfel prin crearea, în 1891, în cadrul Facultăţii de filosofie şi litere din Universitatea Bucureşti şi numirea la această catedră ca profesor a slavistului I. Bogdan se introduce şi predarea paleografiei româno-salve la universitatea specificată.[97] Primul curs de paleografie româno-slavă îl ţine savantul respectiv în anul universitar 1894— —18 95.[98] Socotind că diplomatica constituie „ un adaos la paleografia slavo- română", [99] I. Bogdan, cu anul 1902—1903 îşi intitulează cursul: Paleografia şi diplomatica slavo-română.[100] Sub această titulatură învăţatul în cauză va ţine cursul respectiv în toată perioada activităţii sale la universitate pînă

[97] Predarea paleografiei româno-slave la Universitatea din Bucureşti a format obiectul articolului: Paleografia slavo-română la Universitatea din Bucureşti, întocmit de autorul acestei cărţi în aprilie 1963 spre a fi publicat în istoricul Universităţii din Bucureşti ce urma să apară cu prilejul sărbătoririi centenarului acesteia din anul 1964. Ulterior forurile de conducere ale Facultăţii de istorie au hotărît ca textul nostru să fie cuprins — într-o formă rezumată — în articolul lui G. T. Ion eseu, Predarea ştiinţelor auxiliare ale istoriei la Universitatea din Bucureşti, din „Analele Universităţii Bucureşti, Seria Ştiinţe Sociale, Istorie", XIII, 1964, Bucureşti. Cele ce expunem mai sus formează un rezumat al articolului întocmit în 1963.

[98] Cf. „Anuarul Universităţii din Bucureşti" pe anul universitar 1895—1896, p. 42.

[99] Cf. ms lui I. Bogdan nr. 5225, f. 8 din BARR.

[100] Cf. „Anuarul Universităţii din Bucureşti pe anul universitar 1902—1903", p. 46.

la sfîrşirea din viaţă în mai 1919.[101] Conţinutul cursului era următorul: originea şi dezvoltarea paleografiei ca „ştiinţă

auxiliară pentru studiile istorice şi juridice" [102] şi împărţirea disciplinei predate în paleografia generală şi specială. Trecînd la paleografia româno-slavă, I. Bogdan arăta că domeniul principal al acestei ştiinţe îl formează originea, evoluţia şi răspîndirea grafiei slave —- în care după ce vorbeşte de unciala şi minuscula textelor bizantine — trece la alfabetele: chirilic şi glagolitic, prezentînd unciala textelor slave vechi, apoi unciala, semiunciala şi cursiva mss ruseşti din sec. XI—XVII cît şi a izvoarelor paleografice sîrbeşti, bulgare şi româno-slave, dar pentru cele româno-slave numai pînă în sec. XVII. în curs se includ apoi şi elemente în legătură cu scrisul şi anume: suportul, modul de a scrie şi mijloacele întrebuinţate, formatul şi legătura mss — ce azi intră în codicologie —•, ornamentul, grămăticii şi locurile unde se scriau mss. Autorul cursului subliniază apoi că scopul de căpetenie al paleografiei îl formează distingerea textelor mai vechi de cele mai noi, a izvoarelor paleografice autentice de cele false. Nu lipseau din curs nici normele de datare a mss, fără dată. Este prezentă caracterizarea palimpsestelor, textelor false, izvoarelor autentice şi a copiilor cum şi catalogarea mss. Un capitol îl formează apoi prescurtările şi criptogramele.[103] în finalul planului său de curs cît şi al conţinutului acestuia, I. Bogdan precizează că el va cuprinde „o scurtă expunere a originii alfabetelor slave şi istoria lor [104] din cele mai vechi timpuri — sec. X şi pînă în veacul XVII" — după care urma „mai mult o privire asupra scrierii slave" [105] la români.

Din cele expuse se vede că textul cursului ţinut de I. Bogdan conţinea toate capitolele fundamentale ale paleografiei româno-slave, deficienţa fiind lipsa prezentării izvoarelor româno-slave din Transilvania, Maramureş şi Banat cît şi faptul că se încheia cu sec. XVI.

în ceea ce priveşte exerciţiile practice de paleografie româno-slavă acestea se făceau de I. Bogdan în seminarul de limbi slave, ce apare în Anuarul Universităţii Bucureşti începînd cu anul universitar 1901—1902, iar din anul 1905 —pe baza AP.

După moartea lui I. Bogdan i-a urmat la catedră prof. P. Cancel care nu mai ţine un curs de paleografie ci numai un seminar în care studenţii citeau, traduceau şi analizau gramatical documente româno-slave [108], pe baza fotografiilor din colecţiile titularului catedrei.

[101] Cf. Anuarele Universităţii din Bucureşti pe anii universitari: 1904—1905, 1906—1907, 1908— 1909 şi 1914— 1915. în timpul primului război mondial Anuarele nu au apărut, însă din datele ce ne-au fost comunicate verbal de regretatul prof. Petre Cancel — fost discipol al lui I. Bogdan—, slavistul I. Bogdan a ţinut cursuri de paleografie şi în anii 1916—1919.

[102] Cf. ms 5225 ,f. 1, citat mai sus.

[103] Cf. ms nr. 5225, f. 6, cit. mai sus.

[104] *Ibidem.*

105 *Ibidem,* f. 1-156.

106 Cf. Anuarul Universităţii din Bucureşti, pe anii 1930—1931, Bucureşti, 1932, p. 68; acelaşi Anuar, pe anii 1932—1933, Vălenii de Munte, 1934, p. 193; acelaşi Anuar pe anii 1933 — 1934, Vălenii de Munte, 1935, p. 78; acelaşi Anuar, pe anii 1934—1935, Vălenii de Munte, 1936, p. 73; acelaşi Anuar, pe anii 1935—1936, Bucureşti, 1937, p. 78; acelaşi Anuar pe anii 1936—1937, Bucureşti, 1938, p. 81; acelaşi Anuar, pe anii 1937—1938, Bucureşti, 1940, p. 96; acelaşi Anuar pe anii 1939—1940, Bucureşti, 1941, p. 87 şi 88.

Odată cu înfiinţarea catedrei de Istoria slavilor de răsărit — transformată apoi în catedra de Istoria statelor şi culturii slavilor, titularul catedrei, prof. P.P. Panaitescu, organizează un seminar de paleografie româno-slavă pe care l-a întitulat Interpretări de texte slave sau Interpretări de texte istorice slave, iar din anul universitar 1936—1937 crează un al doilea seminar, nu- mindu-l: Seminar de paleografie şi interpretări de texte slave, pe care apoi le contopeşte sub titlul: Paleografie slavă.[107] Din anul 1933—1934 şi pînă în iulie 1942, o grupă de studenţi a lucrat în seminar cu Damian P. Bogdan, în seminar se lucra cu studenţii pe facsimile de documente româno-slave din sec. XV, după un Album de paleografie slavo-română, întocmit în anul 1934 de prof. P. P. Panaitescu, după facsimile publicate în diferite colecţii de documente, iar din anul 1937—1938 şi după facsimile din manualul Stahl şi Bogdan. Odată cu folosirea manualului Stahl-Bogdan, seminarul se axează şi pe documente din sec. XVI.

Instaurarea regimului democrat-popular în ţara noastră şi reforma învăţămîntului superior aduc o largă dezvoltare predării paleografiei româno- slave întrucît aceasta devine o disciplină de predare de sine stătătoare. Astfel sub formă de curs seminarizat se predă în Facultatea de istorie, la secţia de Arhivistică şi la secţia de Istoria României şi aceasta începînd cu anul universitar 1950—1951,[108] titularul disciplinei fiind Damian P. Bogdan. De data aceasta sînt incluse în predarea paleografiei româno-slave ambele categorii de izvoare paleografice, adică atît mss cît şi documente, începînd din sec. X şi pînă în veacul XVIII. Aplicarea teoriei şi practicii, adică lectura, traducerca şi interpretarea istorică se făcea după următorul material: Stahl şi Bogdan, albumul Sacerdoţeanu şi Bogdan, D. Bogdan, PSR şi după fotografii, reproducînd texte paleografice originale româno-slave. în răstimp cursul seminarizat se transformă în seminar, iar prin pensionarea titularului acestuia, la 1 ianuarie 1972, seminarul se predă întîi de asistenta Aneta Boiangiu apoi de asistentul V. Stănică şi din nou de A. Boiangiu. Redu- cîndu-se numărul de ore şi seminarul devenind obligatoriu numai la

alegere din cele trei paleografii (latină, româno-slavă şi româno-chirilică) se foloseşte ca material teoretic şi practic mai mult albumul Sacerdoţeanu şi Bogdan cum şi D. Bogdan, CPRS.

în Bucureşti paleografia româno-slavă s-a predat şi la Şcoala superioară de arhivistică, devenită prin reforma democratică a învăţămîntului superior Institut de arhivistică, bibliologie şi muzeografie. Astfel profesorul P. Cancel a condus de la 1 noiembrie 1924 şi pînă la 1 ianuarie 1931 un seminar de paleografie româno-slavă în care se citeau, traduceau şi analizau documente româno-slave din sec. XV. De la 1 ianuarie 1931 şi pînă la
1 octombrie 1939 seminarul respectiv este condus de prof. P. P. Panaitescu. La 1 octombrie 1939 Damian P. Bogdan este numit profesor la Şcoala superioară de arhivistică şi el transformă seminarul ce exista în curs şi semi-

[107] Cf. Anuarul Universităţii din Bucureşti pe anul 1933—1934, Vălenii de Munte, 1935 p. 79; acelaşi Anuar, pe anii 1934 — 35, Vălenii de Munte, 1936, p. 74; acelaşi Anuar, pe anii 1935—1936, Bucureşti, 1937, p. 72; acelaşi Anuar, pe anii 1936—1937, Bucureşti, 1938, p. 82; acelaşi Anuar, pe anii 1937— 1938, Bucureşti, 1939, p. 98; acelaşi Anuar, pe anii 1940 — 1941 şi 194i-1942, Bucureşti, 1943, p. 211.

[108] Pînă în anul universitar 1950— 1951 paleografia româno-slavă forma pe lîngă catedra: Istoria României un seminar condus de asistentul G. T. Ionescu.

tiar, predînd teoria paleografiei româno-slave, aplicînd-o în seminar, la texte paleografice româno-slave din sec. XI şi pînă în veacul XVIII. Lectura în seminar se făcea după: Stahl şi Bogdan, fotocopii aflate în colecţia ASB, iar din anul 1942 şi după albumul Sacerdoţeanu şi Bogdan. în anul 1950, Institutul respectiv se restructurează devenind secţie de Arhivistică la Facultatea de istorie.

La Iaşi ca şi la Bucureşti, în cadrul Facultăţii de filosofie şi litere s-a constituit un seminar de slavistică, sub conducerea prof. Ilie Bărbulescu, titularul catedrei de slavistică, în care odată cu apariţia albumului lui I. Bogdan, AP se foloseau planşele acestuia. După pensionarea prof. I. Bărbulescu, catedra de slavistică este încredinţată prof. P. Caraman care a făcut la curs şi la seminar între altele, paleografie şi diplomatică româno-slave. Începînd cu anul 1948—1949 şi pînă în 1951—1952, paleografia slavă apare ca seminar atît la Facultatea de istorie cît şi la cea de filologie, fiind inclusă în seminarii conduse în 1949—1950 şi 1951 la Facultatea de istorie de conferenţiarul Ion Radu Mircea, iar la Facultatea de filologie de asistentul Al. Zacordoneţ. Din 1951—1952 şi pînă în 1954—1955 paleografia româno-slavă rămîne ca seminar numai la Facultatea de istorie, seminarul fiind condus de conferenţiarul Constantin Cihodaru.

S-a reluat seminarul respectiv în 1963—-1968 fiind condus tot de C. Cihodaru. Din anul 1969—1970 seminarul de paleografie româno-slavă a fost ţinut un timp de lectorul A. Prună [109], apoi iarăşi de prof. C. Cihodaru. Exerciţiile de paleografie se fac după albumul Sacerdoţeanu şi Bogdan, folosindu-se deasemenea pl. executate de atelierul foto al Universităţii din Iaşi, după documente originale [110].

La Universitatea din Cluj-Napoca deasemeni s-a predat paleografia româno-slavă[111]. Astfel începînd cu anul universitar 1919—1920 prof. Silviu Dragomir, titularul catedrei: Istoria popoarelor sud-est europene, a condus un seminar întîi numai de paleografie româno-slavă apoi din anul 1932—1933, asociază uneori şi diplomatica,[112] pentru ca în anul 1935—1936 să ţină chiar două cursuri sub titlul: Elemente de paleogra fie şi diplomatică slavo-română[113], *Documentele lui Ştefan cel Mare.*[iu] în anul universitar 1938—1939 seminarul constînd din Exerciţii de paleogra fie şi diplomatică slavo-română, este condus de prof, suplinitor Emil Petrovici ,[115] Prof. S. Dragomir conduce apoi semi

[109] Datele despre predarea paleografiei româno-slave la Universitatea din Iaşi sînt după Anuarele Universităţii din Iaşi pe anul academic 1935—1936, Iaşi, 1937, p. 172; Anuarul pe anul academic 1938—1939, Iaşi, 1942, p. 168; Anuarul pe anul academic 1939—1944, p. 119, 172; Anuarul pe anul 1949—1950, p. 124; Anuarul pe anii 1950—1951, p. 182; Anuarul pe anii 1951—1952, p. 243; Anuarul pe anii 1952—1953, p. 302; Anuarul pe anii 1953—1954, p. 358 — 359; Anuarul pe anii 1960—1961, p. 238; Anuarul pe anii 1962—1963,p. 386 şi Anuarul pe anii 1963— 1964, p. 274. Aceste date ne-au fost completate de prof. dr. Constantin Cihodaru, căruia îi mulţumim şi aici.

[110] Comunicare din 1975 a prof. dr. Ilie Grămadă în calitate de decan al Facultăţii de istorie din Universitatea ieşeană, căruia îi mulţumim şi aici.

[111] Datele despre predarea paleografiei româno-slave sînt după Anuarele Universităţii din Cluj, I, 1919—1920, Cluj, 1921, p. 32; Anuarul pe anul 1923—1924, Cluj, 1925, p. 130. Datele ne-au fost completate de prof. Mihail Dan, căruia îi mulţumim şi aici.

[112] Cf. Anuarul Universităţii din Cluj pe anul şcolar 1932—1933, Cluj 1933, p. 219.

[113] Cf. Anuarul Universităţii din Cluj pe amil şcolar 1935—1936, Cluj, 1937, p. 133.

[114] Ibidem.

[115] Cf. Anuarul Universităţii din Cluj pe anul şcolar 1938—1939, Cluj, 1940, p. 251.

narul de paleografie şi diplomatică româno-slavă atît în timpul primului cît şi al celui de-al doilea război mondial iar un timp şi după al doilea război mondial. Exerciţiile se făceau după albumele lui I. Bogdan, iar din 1936 şi după

manualul lui Stahl şi Bogdan. Din 1951—1952 se introduce paleografia româno-slavă ca disciplină independentă de predare, cursul seminarizat făcîndu-se de conferenţiarul, apoi prof. Mihail Dan cît şi de lectorul S. Golden- berg, materialul intuitiv fiind din albumele lui I. Bogdan, albumul Sacerdoţeanu şi Bogdan, pl. de la D. Bogdan, PSR şi facs. publicate de prof. Mihail Dan în diferite studii proprii. Începînd cu 1965—1966, paleografia româno-slavă nu mai figurează în planul de învăţămînt al secţiei de istorie din Facultatea de istorie-filozofie de la Cluj-Napoca, unele elemente ale acesteia predîndu-se în partea introductivă la disciplina: Paleografia româno- chirilică, titularul predării fiind lectorul universitar Nicolae Edroiu. Specialistul respectiv foloseşte ca material teoretic şi practic: albumele lui I. Bogdan, manualul Stahl si Bogdan, albumul Sacerdoţeanu si Bogdan cît si lucrările lui D. Bogdan, PSR şi CPRS[116].

în anul 1970—1971, s-a înfiinţat Facultatea de istorie din Sibiu, unde există disciplina: Paleografia româno-slavă, titular fiind lectorul Haralambie Chircă. Titularul disciplinei foloseşte ca material teoretic şi practic: D. Bog- dan, PSR, albumele lui I. Bogdan, cel al lui Sacerdoţeanu şi Bogdan, cum şi facs. din Documenta Romaniae Historica.[111]

La secţia română din Facultatea de filologie a Universităţii din Timişoara s-a creat, începînd cu anul 1974 — 1975, un seminar de paleografie româno-slavă, condus de conferenţiatul Theodor N. Trâpcea.[118]

Spre a se intui din plin paleografia româno-slavă, la facultăţile de filosofic şi litere, apoi de istorie din Iaşi, Bucureşti, Cluj-Napoca şi Sibiu, la Şcoala superioară de arhivistică şi la Institutul de arhivistică, bibliologie şi muzeografie din Bucureşti s-au predat şi se predau şi noţiuni de gramatică slavă veche şi româno-slavă.[119]

BIBLIOGRAFIE

Bărbulsscu Ilie, *Fonstika cirilske azbukc u pisanju rumunjskoga jezika XVI i XVII vjeka v. svezi sa srpsko-slovenskim, bugarsko-slovenskim i rumunjsko-slovenskim spomenicima, Zagreb, 1890.*

Idem, Fonetica alfabetului cir ilie în textele române din veacul XVI şi XVII în legătură cu monumentele paleo-sîrbo-bulgaro-ruse şi româno-slave, Bucureşti, 1904.

Idem, Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural, Bucureşti, 1928.

Bianu I., Evanghelia slavo-greacă scrisă în mănăstirea Neamţului de *Gavriil Monahul la 1429, în „Documente de artă românească din manuscripte vechi", I, Bucureşti, 1922.*

116 Comunicare a lectorului Nicolae Edroiu, căruia îi mulţumim şi aici.

117 Comunicare a lectorului Haralambie Chircă, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

118 Comunicare a conferenţiarului Theodor N. Trâpcea, căruia

îi mulţumim şi aici.

[119] Aceste noţiuni în ceea ce priveşte slava veche devin uneori cursuri cum este cazul lui I. Bogdan, care publică cursul litografiat: Morfologia limbii paleoslovenice, Bucureşti, 1898, o adaptare după ediţia a Il-a din 1886 (de la Weimar) a clasicului *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache,* al lui August Leskien — , sau al lui Ilie Bărbulescu, care tipăreşte Istoria literaturii şi gramatica limbii bulgare vechi, Iaşi, 1930.

Bodogae T., Ajutoarele româneşti la mănăstirile din Sfintul Munte Athos, Sibiu, 1941.

Bogdan Damian P., *V oeuvre de Constantin — Cyrille et de son frere Methode en Rou- manie, in „Kirillo kai Methodio tomos eortios epi ti hiliosti kai ekatosti etiridi",* Mitropolia din Salonic, Facultatea de teologie a Universităţii „Aristotel" din Salonic, II, Salonic, 1968, p. 195—209.

Bogdan loan, *Documente şi regeşte privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI, Bucureşti, 1902, p. XIII —XVIII şi XXII — XXVIII.*

Idem, Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cti Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI, I, 1413 — 1508, Bucureşti, 1905.

Ghibănescu Gh. Documentul studiat din punct de vedere istoric, arheologic şi paleografie, in Th. Codrescu, Uricariu, XXIII, Iaşi, 1895, p. V—CIV.

Gumec'ka L., *Slavistilni prad prof. D.P. Bogdana, în „Movoznavstvo", Kiev, 1972, 4, p. 87-91.*

Jacimirski A. I., Valahkie gramoty v paleografi âeskom i diplomaţi âeskom otnoSenijah, în RFV, LIV, 1905, p. 49-67.

Idem, Moldavskie gramoty v paleograficeskom i diplomaţiceskom otnoSenijah, în RFV, LV,
1906, p. 177- 198.

Idem, Slavjanskie gramoty BraSovskogo arhiva v paleograf i ceskom i diplomaţi ceskom otnoSenijah, in RFV, LVI, 1907, p. 131-145.

Kaluzniacki E. şi Sobolevski A. I., Al’bom snimkov s kirillovskih rukopisej ru- munskogo proishozdenija (ESF), Petrograd, 1916.

Mihailovici Paul, Albuyn de documente moldoveneşti din veacul al XV-lea, Iaşi, 1934.

Mircea Ion Radu, Contribuţii la istoria culturii Şcheilor din Braşov, în „Cumidava‟, Braşov, V, 1972, p. 689-701.

Idem, Relations *litteraires entre Bysance et Ies pays roumains, în „Actes du IV-e Congres* international des etudes byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971‟ (Editura Academiei RS România), I, Bucureşti, 1974.

Negrescu I.D., *Limba slavă veche. Perioada slavonă la români. Texte paleoslave şi româno-slave. Glosar slavo-român, Bucureşti, 1961.*

V'e n e 1 i n Jurij, «Al'bom» sau «Snimki», S. Peterburg, 1840, in folio (Albumul este constituit din planşele anexe la lucrarea lui Jurij Venelin, Valahobolgarskija Ui dakoslavjanskija gramaty, S. Peterburg, 1840).

Capitolul II

IZVOARE ALE PALEOGRAFIEI ROMÂNO-SLAVE

Paleografia româno-slavă are la bază mss şi documentele slave lucrate de români. Pornind de la acest fapt, în cele ce urmează ne vom ocupa întîi de mss româno-slave apoi de documentele cu acelaşi caracter.

A. MANUSCRISE ROMÂNO-SLAVE

învăţaţii P. J. Safarik [x], V. Jagic[2], W. Vondrăk, [3],V. Oblak [4] şi S. M. Kul'bakin [5] au exprimat părerea că două din textele chirilice slave vechi şi anume Savvina kniga — Cartea lui Sava —■ şi Codex Suprasliensis — Ms de la Suprasl' ■— au fost scrise pe teritoriul patriei noastre. în ediţia franceză a gramaticii sale din anul 1929, Kul'bakin critică părerea lui Vondrăk, ceea ce înseamnă că revine asupra celor scrise în 1907, 1913 şi 1917®.

La opinia exprimată de slaviştii citaţi s-a raliat şi slavistul român Ilie Bărbulescu [7], care aducea noi argumente în favoarea celor exprimate de învăţaţii de mai sus, combătînd cele susţinute de Kr. Sanfeld[8], P. Skok [9], şi L. Tamâs [10] că SK şi CS nu s-ar fi scris în Dacia. Argumentele invocate de I. Bărbulescu sînt de ordin lingvistic şi anume că în limba slavă folosită pe teritoriul patriei noastre ca şi în graiurile slave răsăritene se vorbea cu grupul ro de exemplu: rob, robota, rovina, roz — exact ca în SK şi CS—aceasta în

[1] P. J. ă a f a r i k, *Geschichte der südslavischen Literatur, 1890,* p. 20 — 22.

[2] V. Jagic, Archiv für slavische Philologie, X, p. 180, XVII, p. 77 şi XXII, p. 37.

[3] W. V o n d r â k, Altslovenische Studien, Viena, 1890, p. 134; idem, Althirchenslavische Grammatik, ediţia I, p. 32 — 35 si ASIPh, XXII, p. 249 si 543.

[4] V. Oblak, ASIPh, XIl' p. 246 şi XV, p. 338, idem, „Sbornik NU", cartea IX, p. 11.

[5] S. M. Kul'bakin, Drevnecerkovnoslavjanskij jazyk, Harkov, 1913, p. 195 şi ediţia din 1917, p. 109 si 226; idem, Ohridskafa rukopis' apostola konca XII veka, Sofia, 1907, p. LII.

[6] S t. Kul'bakin, Le *vieux slave, Paris, 1929, p. 360.*

[7] I. Bărbulescu, „Arhiva" XXIX (1922), p. 161, XXX (1923), p. 8 şi XLIV(1937), p. 59 — 75; idem, *Curentele literare la români în epoca slavonismului cultural, Bucureşti, .1928, p. 6—7; idem, Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi, Iaşi, 1929, p. 46 şi 505.*

[8] Kr. Sanfeld, Linguistique Balhanique, Paris, 1930, p. 81.

[9] P. S k o k, Des *rapports linguistiques slavo-roumains, în* „Slavia", VII (1929— 1930), p. 777,

[10] L. Tamâs, „Archivum Europae Centro-Orientalis", II

(1937), p. 286.

loc de grupul ra, ca în bulgara balcanică. însă argumentele lui I. Bărbulescu au fost combătute de P. Skok pe temeiul că grupul lingvistic ro există şi în graiurile iugoslave.[11] De altfel — ro pentru rob apare şi în inscripţia chirilică a sigiliului din plumb al singhelului Gheorghe călugăr, descoperit la biserica rotundă din Preslav (numit şi Preslavul Mare)—una din capitalele statului bulgar din evul mediu — în anul 1953 si datat prin ultimul pătrar al secolului IX.[12]

Admiţînd aserţiunea învăţaţilor citaţi mai sus adăugăm că Savvina kniga a fost descoperită de Izmail Sreznevski, denumită astfel după însemnările ce se află pe filele 49 şi 54, unde este menţionat numele unui preot Sa va. Ms socotit a fi din sec. XI, azi se consideră de către unii specialişti că a fost scris în veacul X[13] — a doua jumătate—, dată ce a admis-o şi autorul rîndurilor de faţă.[14] Izvorul constituie un evangheliar scris pe pergament, foile 1—24 fiind scrise pe un palimpsest. Codexul se află în ACSM (fondul Bibliotecii tipografiei fostului Sinod, nr. 14). Prima ediţie a dat-o 1.1. Sreznevski, Drevnie slavjanskie pamjatniki jusovogo pis’ma (St. Peterburg, 1868), iar cea mai bună este a lui V. Scepkin [15], publicată în colecţia lui Jagic, „Pamjatniki staroslavjanskogo jazyka" (I, 3, 1903, cu 8 facs). SK există şi într-o reproducere fotografică, publicată la Graz în anul 1959.

Codex Suprasliensis — un minei pe martie — a fost descoperit în anul 1823 de Mihail Bobrowski, profesor la Universitatea din Vil’no şi anume în mînăstirea Suprasl’, la 20 de verste de oraşul Bialystok, de unde şi denumirea ms. Acest izvor socotit a fi din sec. XI, se admite azi a fi scris în veacul X[16] —-a doua jumătate —, punct de vedere ce l-am adoptat şi noi[1?]. Textul este scris pe pergament şi se află în cîteva locuri: 16 file în BPL, altă parte — cea mai mare — în fosta Arhivă Zamojski din Varşovia, iar 118 file se găsesc în Biblioteca Universităţii din Ljubljana. O ediţie critică excelentă a dat S. Sever’janov, în colecţia citată a lui Jagic (II, I, 1904), jar o ediţie fotografică a apărut la Viena în 1897. Adăugăm faptul că din 26

[11] P. Skok, op. cit., p. 777.

[12]Vera Ivanova, *Nadpisat naMostic i preslavskijat epigrafsk i material, în zbornic al Institutului de arheologie pendinte de Academia bulgară de ştiinţe, Sofia, 1955, p. 84 şi facs. p. 133, nr. 27.*

[13] Cf. A. Gr ab ar, *Influences musulmanes sur la decoration des manuscrits slaves balkaniques, în RES, XXVII, 1951, p. 129 şi urm.;* Vera Ivanova, *op. cit., p. 73, care însă merge prea departe căci socoate SK ca fiind chiar de la începutul sec. X, iar Mosin, Album (p. 7 nr. 1 şi p. 171) consideră că SK s-a scris la sfîrşitul veacului X sau începutul celui următor. De*

altfel încă Lavrov, PO, p. 26, se îndoia de vechea datare a SK căci el scrie: „Nu este nici o îndoială că Savvina kniga, Ms Suprasl', Foile de la Hilandar şi Foile Undol'ski se raportă vremii nu mai tîrziu de jumătatea secolului XI mai degrabă ele pot fi mai vechi (sublinierea D.P.B.). Şi dacă le raportăm veacului al XI-lea apoi în orice caz ele trebuie socotite cu monumentele din prima jumătate a acestui veac".

[14] D a m i a n P. Bogdan, DobrudZanskaja nadpis' 943 goda. Paleograf iteskij i lingvişticeskij oterk, în RSI, I, Bucureşti, 1958, p. 96 — 97.

[15] Insă şi această ediţie are lipsuri, cele mai importante fiind remarcate de N. M. Karinski, Pereâen' vaZnejSih netoânostej poslednjago izdanifa Savvinoj knigi, în „Izvestija ORJaS", XIX (1914), 3, p. 116 şi urm. Despre SK cf. V. N. Scepkin, Razsuzdenie o jazyke Savvinoj knigi (ediţia I, sub formă de articole s-a publicat în „Izvestija ORJaS", ediţia a Il-a în „Sbornik ORJaS", LXVII, nr. 9, extras, Peterburg, 1901).

[16] V e r a Ivanova, *op. cit., p. 72, iar Mosin, Album, p. 8 nr. 2 şi p. 171 îl raportă sfîrşitului sec. X sau începutul veacului următor; cf. şi* Lavrov, PO (p. 26).

[17] Damian P. Bogdan, op. cit, p. 96—97.

de texte slave vechi cunoscute pînă acum, CS s-a bucurat de cea mai mai?e atenţie, căci i s-au închinat mai bine de 50 de studii, niciunul dintre textele slave vechi neavînd o atît de întinsă cercetare.

Minunatul Evangheliar slaV al vestitei catedrale din Reims — text pe care depuneau jurămîntul de credinţă regii Franţei la urcarea în scaun —- este scris pe pergament, o parte în chirilică şi alta în glagolitică. Ms se află şi astăzi în aceeaşi catedrală. Codexul a fost descris întîi de S. M. Stroev (opera citată, nr. 6), care îl socoteşte „un ms minunat". Partea chirilică, rusească după Stroev şi Karski, s-a scris — după aceiaşi — în veacul XI[18], iar după Lavrov, în secolele XI—XII[19]. P. M. Biljarski şi B.P. Hasdeu susţin că partea chirilică a ms respectiv s-a scris de un român — însă datarea cea mai potrivită nu este sec. XII, cum arată Hasdeu [20], ci veacul XI. Partea glagolitică a codexului s-a scris în anul 1395. O ediţie cromolitografiată a Evangheliarului de la Reims a apărut de două ori la Paris în 1843 şi 1852, socotite însă inexacte în ceea ce priveşte forma şi culoarea literelor. Bună se consideră ediţia a IlI-a, în heliografie, publicată la Praga în 1899, prin strădania slavistului francez Louis Leger. Titlul este păstrat din ediţia a Il-a şi el este: L'Evangeliaire slavon de *Reims dit: Texte du sacre. Există apoi din ultima ediţie şi cîteva exemplare luxoase, în care iniţialele, frontispiciile şi miniaturile sînt colorate de mînă.*[21]

Sînt apoi cîteva codexuri — majoritatea fără dată — însă

datate prin sec. XIII şi XIV care, după cum scrie A. I. Jacimirski „ se socotesc într-un fel sau altul de origine română, dar ştiri precise noi totuşi nu avem."[22]

Acceste manuscrise sînt următoarele:

1. Fragmente dintr-un codex scris pe pergament, aflat în colecţia P. I. Scukin a MIM, despre care A. I. Jacimirski scrie că „ortografia lor este bulgară, dar limba e departe de a fi corectă, ceea ce face să se presupună că ms s-a scris într-o localitate populată de români ortodocşi"[23], la începutul sec. XIII.

2. Fragmentele de la Neamţ — 2 file pe pergament—numite aşa de A. Jacimirski care le-a publicat în 1899, datîndu-le prin începutul sec. XIII[24], foi aflate sub nr. 682 în BARS, desprinse de autorul acestei cărţi de pe interiorul coperţilor ms nr. 81 al mănăstirii Neamţ de unde a trecut în BARS devenind ms 84. Iată ce scria în 1899 Jacimirski despre Fragmentele de la Neamţ: „filele sînt interesante atît în ceea ce priveşte procedeele grafice cu totul neobişnuite (literele deasupra rîndurilor) şi prescurtările cuvintelor precum şi ca ortografie, care este vădit sîrbească, cu urme de pronunţare tot sîrbească, încît se poate presupune că în faţa copistului nu se afla originalul ci el a scris sub dictare în mod foarte îndrăzneţ şi independent. Noi

18 S. M. Stroev, op. cit., nr. 6; Karski, p. 82.

19 P. A. Lavrov, „Sbornik ORJaS‟, LXXXI, p. 40.

20 B. P. Hasdeu, Limba slavică la români. în „Traian", 1866, p. 195 şi urm.; idem, Cărţile poporane, Bucureşti, 1879, p. 79; „Tribuna" din Sibiu, august 1899; „Universul", 1899, nr. 250. Noi date în „Magazin istoric‟, IV, 3, p. 70, 71 şi 99.

21 Cf. Karski, p. 82.

22 Jacimirski, GC., p. 327.

23 A. I. Jacimirski, Melkie teksty i zametki po starinnoj slavjanskoj i russkoj literaluram, in „Izvestija ORJaS‟, XXXVI, p. 130.

24 Idem, Melkie teksty i zametki po starinnoj slavjanskoj i russkoj literat'uram, extras din „Izvestija ORJaS‟, XVI, 1899, p. 50 şi 51.

sîntem înclinaţi — adăugă Jacimirski — de a vedea în Fragmentele de la Neamţ un ms copiat undeva pe un teritoriu cu populaţie valahă. Grămăticului român i-au putut fi scuzabile greşelile într-o limbă străină pentru dînsul, la fel ca moldoveanului în limba bulgară".[25] Fragmentele respective fac parte dintr-o carte de cult ortodox. Un facs. după una din pagini a dat D. Bogdan, în PSR, fig. 2. Fragmentele de la Neamţ, publicate de A. Jacimirski, au fost cercetate în chip amănunţit, de N. N. Smochină şi X. Smochină (Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un român (sec. XI—XII), în „Biserica ortodoxă română", LXXIX, 1961, p. 1111—1141, cu

facs.), în care studiu, pe baza prezenţei unor grafeme glagolitice, românisme şi calcuri lingvistice (morfologice şi sintactice) din limba română, se propune datarea prin sec. XI—XII. însă sistemele speciale grafice ca şi scrisul în întregul său ansamblu pledează pentru veacul XIII.

3. Apostolul scris pe pergament, din sec. XIII (BARS, 20), descris de Jacimirksi în SRR (p. 119—122) [2B], *cu o fotocopie* (pi. I, 2), un facs. foarte reuşit şi la Nicolescu (fig. 1). Apostolul este scris de trei persoane şi numai filele 71—-215 sînt probabil scrise într-o regiune românească, filele 1—70 fiind scrise într-o regiune ucraineană. Panaitescu, MSBAR, nr. 20, îl datează prin veacul XIII, iar în MSBA (p. 266) — îl socoate din sec. XIII—XIV.

4. Octoihul de la Caransebeş (BARS, 450). Textul este din a doua jumătate a sec. XIII şi a fost studiat şi datat de P. A. Syrku, Karanse- besskij oktoih vtoroj poloviny XIII veka. Teksty, opisanie rukopisi i snimki, publicat după moartea lui Syrku cu o prefaţă de Jacimirski, în „Sbornik ORJaS" (LXXXII, 1906, nr. 2, p. 1—XIII şi 1—60), cu trei facs. în mărime naturală (f. 55,79 şi 156)[27]. Ms cuprinde 162 de file scrise unele pe pergament iar altele pe hîrtie (f. 1—4, 18—23, 27—28 şi 114—118). Syrku susţine (p. X) că ms respectiv s-a scris într-o regiune cu populaţie românească, luînd drept temei o notă românească din anul 1641 (opera citată, p. X).

5. Evangheliarul Evseviev din anul 1282, scris pe pergament se afla în Muzeul Rumjancev sub nr. 3168, astăzi în BL, MR, ms achiziţionat de la librarii Şaraga din Iaşi, despre care text A. Sobolevski presupune în „Cte- nija Obscestva Nestora letopisca" (XII, p. 3—11) că s-a scris „în acea parte a Galiţiei unde aşezările româneşti veneau în contact cu cele bulgăreşti".

6. Fragmentele unui evangheliar din sec. XIV scris pe pergament, în BARS, 676, unde provine din biserica de la Rîşnov.

7. Ms din acelaşi loc şi cu aceeaşi dată —• un fragment din Vechiul Testament, scris pe pergament, în BARS (677), facsimile la Nicolescu (fig.
2 şi 3).

8. Fragmentele Evangheliarului de la Rîşnov (BARS, nr. 613), scrise pe pergament, sînt socotite de asemenea ca ms româno-slav, datat de I. Bogdan

[25] A. I. Jacimirski op cit. p. 51. Dar în răstimpul cît îşi tipăreşte SRR, Jacimirski revine asupra celor scrise în 1899, susţinînd că cele două file sînt fragmente dintr-un ms sîrbesc de slujbă din sec. XIII (p. 620).

[28] Jacimirski, SRR, datează în două feluri ms respectiv, căci acolo unde îl descrie îi dă data sec. XII, iar în legenda planşei: — sec. XII —XIII.

[27] Un fascimil al f. 83r. la C. şi D. G iu r eseu, pl. a IV-a, după p. 192.

în catalogul său sumar din BAR, prin sec. XIII—XIV, dată admisă şi de Panaitescu, MSBA (p. 266 şi fig. 1).

9. Liturghier româno-slav, scris pe pergament şi datat prin sec. XIV, este descris de învăţatul ucrainean Ol. Kolessa, codex ce în anul 1923 se găsea în Biblioteca Societăţii culturale din Uzgorod [28] (RSS Ucraineană).

10. Prolog (Vieţi de sfinţi) de la sfîrşitul sec. XIV sau începutul veacului următor, aflat sub nr. 313 în MBSB. Despre acest ms A. Jacimirski arăta că este scris pe pergament „după toată probabilitatea în Valahia sau de scribi români în ţările care le aparţineau" [29].

11. Ms din sec. XIV—XY:Dioptra (în slav. riphu,d<\o, în rom. Oglinda), opera călugărului bizantin Filip Solitarul (ţiovoipoTroţ) din anul 1095 — scrisă pe pergament, a aparţinut mănăstirii moldoveneşti Slatina, apoi mănăstirii Sf. Onofrei din Lvov de unde a trecut în Muzeul Stavropighiei ortodoxe din aceeaşi localitate. O litografie la Kaluzniacki şi Sobolevski (104). Despre originea românească a DFS au scris Kaluzniacki, în Obzor (p. 70) si Karski (p. 240).

Mss din Ţara Românească. — Primul codex ce-1 socotim scris de un scrib român din Ţara Românească, dar la Vidin, în Republica Populară Bulgaria, este din anul 1360, cunoscut în literatura de specialitate sub numele de Zbornicul de la Vidin (Bdinski Zbornik), lucrat pe pergament, din porunca Anei fiica lui Nicolae Alexandru Basarab, soţia ţarului bulgar loan Sracimir, după cum scrie de pildă P. Syrku.[30] Textul — un minologhion (sinaxar) — cuprinde între altele: Patimele Sfintelor: Teodora, Tecla, Paraschiva, Varvara, Iuliana şi Marina, Viaţa Măriei Egipteanca, a Sf. Eupraxia etc. şi se află în Biblioteca Universităţii din Gand (Gent), ms nr. 408. O ediţie facsi- milată a ms, prezentată de Ivan Dujcev, a apărut la Londra în 1972, iar una critică, recentă, aparţine învăţaţilor J. L. Schärpe şi F. Vyncke, cu o introducere a lui E. Voordeckers, publicată fiind de Universitatea din Gand, la Bruges, în 1973.

Al 2-lea codex este un Penticostar, scris pe hîrtie, datat prin prima jumătate a sec. XV, aflat în BPL (FI 117), un facs. la Mosin, Album (p. 134, nr. 117).

Al treilea ms formează Sintagma (N omo canonul), scrisă în anul 1330 de călugărul din Salonic Matei Vlastares şi tradusă, apoi în slavonă, copia românească fiind transcrisă pe pergament în anul 1451 de grămăticul Dra-

[28] 01. Kolessa, Uzgorods’kij „Poluustav“ ii pergaminovij rukopisi XIV *v.*, în „Zapiski naukovogo tovaristva imeni Sevöenka“, CXLI —CX.LII (1923), „Praci filylogiönoi sekcij“, p. 1 — 58, cu două fascimile, cuprinse între p. 2—3 şi 4 — 5.

[29] A. I. Jacimirski, K istorij *apokrifov i legend v juznoslavijanskoj pis’ mennosti, în „Izvestija rosijskoj Akademij nauk po Otdeleniju russkogo jazyka i* slovesnosti“, XV, 1920,

1, p. 33).

[30] P. A. Syrku, K istorij ispravlenija knig v Bolgarij v XIV *veke;* I, 1: Vremja i zizn’ patriarha Evjimija Ternovskogo, S. Peterburg, 1898, p. 449. O nouă ediţie a acestei lucrări, cu o introducere a lui Ivan DujCev s-a tipărit]a Londra în 1972.

gomir la Tîrgovişte, ms în colecţia Korobanov a BPL, codex descris de slavistul T. Florinski.[31]

Al patrulea codex, scris pe pergament este Tetraevangheliarul clucerului Furcă, din 1470 (BPL, OLDP, F. 136), descris de Hrisant Loparev (Opisanie rukopisej imper. Obscestva Ijubitelej drevnej pis’mennosti, p. 253—255), cu un facs. în litocopie (p. 256) şi Granstrem (p. 89—90), un facs. la Mosin, Album (p. 135, nr. 135).

1. De la începutul sec. XVI este Sintagma lui Matei l'lastares, scrisă pe hîrtie (BARS, 286), dăruită de doamna Despina a lui Neagoe Basarab, mînăstirii vîlcene Bistriţa, cu însemnări autografe, din anul 1636, ale vestitului cărturar Udrişte (Oreste) Năsturel din Fierăşti, care, între altele, notează pe partea interioară a scoarţei din faţă că a citit ms — text publicat în litocopie de V. A. Urechia, apoi în fotocopie de D. Bogdan (MSBAR, p. 29). Un facs. al primei părţi din codex la Nicolescu (fig. 21). Ms a fost descris de Jacimirsk, SRR, p. 431—433 şi de Panaitescu, MSBAR, nr. 286.

2. De la începutul veacului XVI este şi Tetraevangheliarul, scris pe pergament (BARS, 177), descris de Jacimirski, SRR (p. 270—272), ca fiind din sec. XV, iar de Panaitescu, MSBAR, nr. 177, cu data de veac XVI. Un facs. la Piscupescu (I).

3. Din vremea lui Neagoe Basarab datează, după cum o arată nota de pe f. 202, un Prolog pe lunile septembrie-februarie, ms scris pe hîrtie (BARS, 287) fost al mînăstirii Bistriţa (Vîlcea) şi a fost descris de Jacimirski, SRR (p. 438, nr. 131), care deşi reproduce însemnarea de pe fila 202, nu-şi dă seama că este vorba de Neagoe Basarab şi datează greşit codexul prin începutul sec. XV. Secolul XVI este în descrierea lui Panaitescu (MSBAR, nr. 287), care însă nu reproduce nota citată.

4. Din acelaşi timp este scris pe hîrtie Tetraevangheliarul, ferecat în argint aurit de Neagoe Basarab, în MMS (nr. 25/1863) şi descris cu un facs.de V. Vătăşanu (Istoria artei feudale în ţările române, I, Bucureşti, 1959, p. 895, fig. 857)

5. înainte sau chiar din anul 1519 este Tetraevangheliarul marelui postelnic Mareea, scris pe hîrtie, ferecat în anul 1519 (MAR,7), a fost dăruit mînăstirii Bistriţa din Vîlcea. Ms a fost descris foarte sumar de Jacimirski, SRR (p. 284—285), nu dă nici inscripţia ferecăturii, şi pe larg de Brătulescu (p. 79—85), care dă şi zece foarte frumoase reproduceri în culori (pl. XXXV— XLIV). O frumoasă reproducere în sepia a unei planşe cît şi a celor două scoarţe cu inscripţie, la

Nicolescu (fig. 19 şi 20). Codexul a fost scris de două mîini, paginile începînd cu titlul evangheliei lui Marcu aparţin unui moldovean, aşa se explică următoarea aserţiune a lui Jacimirski, SRR (p. 285): „semiuncială mare, frumoasă, scris moldovenesc.‟.

6. Tetraevangheliarul lui Alexandru al II-lea (1568—1577) şi al fiului său, Mihnea Turcitul (înainte de a trece la islamism), aflat într-o foarte proastă stare şi cu filele mucegăite, este scris pe hîrtie, cu legende ale miniaturilor în aur (MMS, nr. 23/1863). Ms este deosebit de preţios întrucît cu

[31] T. Florinski, Pamjatniki zakonodateV noj dejateVnosti DitZana cari *ja serbov i grckoj, Kiev, 1888, p. 316 — 317. Subliniem că ms ca datare formează un unicat printre textele paleografiei româno-slave căci are întîi anul erei ebraice — 5213 —, apoi al erei bizantine, iar la sfirşit se înscriu următoarele:* no A4TMHCK0A\-k HHCAOMTK or p,»cn ATM FocnoAHA (după calcul latin de la răstignirea Domnului: 1451).

prinde 8 miniaturi mari şi 351 mici, portretul lui Alexandru al II-lea cu fiul său Mihnea voievod (pe verso f. ce precede glavele evangheliei lui Marcu), a doua oară. acelaşi domn singur (la sfîrşitul evangheliei lui loan), din nou portretul lui Mihnea ca voievod (la sfîrşitul evangheliei lui Marcu), iar a doua oară ca voievod şi domn (la sfîrşitul evangheliei lui Luca). Ms a fost ferecat şi înnoit de Ieremia Movilă la 25 august 1605. Acest Tetraevangheliar este o copie a Evangheliarului de la Londra, scris în 1356 pentru ţarul bulgar loan Alexandru, cuscrul domnului Ţării Româneşti, Nicolae Alexandru Basarab. Codexul a fost descris şi studiat între alţii de Melchisedec (O visită, p. 255), Bogdan D. Filov (Miniatjurite na londonskoto evangelie na *car Ivan Alexandra, Sofia, 1934, p. 40, recenzat de Vlad Petkovic în „Jugoslovenski* istoriski casopis", I, 1935, 3—4, p. 502—504), O. Tafrali (Le monastere de Snceviţa et sen tresor, in „Melanges Charles Diehl", II, Paris, 1930, p. 218 — —220), cu data greşită 1573—, T. Voinescu (Contribuţii la studiul manus-criselor ilustrate din mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Bucureşti, 1956, p. 89—114) şi Scepkina, BM (p. 91 şi 100).

7. Preţios este şi Tetraevangheliarul din anul 1573 al aceluiaşi domn, scris pe hîrtie de ieromonahul Onufrie în mănăstirea Sărata (f. 273 v) şi ferecat în 1636 de Matei Basarab. Ms este descris de Jacimirski, SRR (p. 295-—296). pe cînd se afla în Muzeul de antichităţi din Bucureşti.

8. Din sec. XVI este şi Pravila (Nomocanon), scrisă pe hîrtie (BARS, 285). Ms este o copie după un text sîrbesc din anul 1295, al cărui colofon este reprodus. A fost descris de Jacimirski SRR (p. 431—433) şi de Panaitescu (MSBAR, nr. 285).

Un facs. ce cuprinde şi sfîrşitul colofonului din 1295 (f. 317) la D. Bogdan, La mise en valeur.

9. Merită preţuire Tetraevangheliarul scris pe hîrtie în Ţara Românească în acelaşi veac — XVI — şi aflat în MNP (IX D 13 (I C 15), descris de J. Vajs în catalogul întocmit cu J. Vasica (Vasica şi Vajs, p. 110—111, nr. 40), cu un facs. (pl. III).

10. De la sfîrşitul aceluiaşi sec. datăm după filigrane şi scris cele două arhetipuri ale versiunii slavone ale învăţăturilor lui Neagoe Basarab (BNS, 313, fost 83 şi 123).[32] Nici una dintre problemele fundamentale ale litera

[32] Această datare a autorului cărţii de faţă apare pentru prima oară în studiul prof. P. P. Panaitescu, învăţăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticităţii, în „Balcania‟, V, 1, 1946, p. 66, nota 2. Aceeaşi datare am exprimat şi în 13 file inedite, p. 2. Prof. P. P. Panaitescu însă crede — în lucrarea citată, p. 66 — că „ms (de la Sofia) poate, totuşi să fie scris şi în prima jumătate a veacului al XVII-lea", supoziţie ce devine certitudine dar în parte modificată, în Cronicile, p. 217, unde textualitatea ei este următoarea: „După aspectul paleografie, manuscrisul de la Sofia este de la începutul secolului al XVII-lea‟. G. M i h ă i 1 ă, Originalul slavon al „învăţăturilor" şi formaţia culturală a lui Neagoe Basarab, în învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie — text ales şi stabilit de Florica Moisil şi Dan Zamfirescu (Bucureşti, 1970, p. 59) se ridică împotriva datării prof. P. P. Panaitescu şi „întrucît ambele filigrane (ale ms de la Sofia) — pe care scrisul nu le contrazice, ci le confirmă — atestă contemporaneitatea manuscrisului cu ultimii ani ai vieţii lui Neagoe Basarab‟ (sublinierea lui G.M.). Insă studiul comparativ al filigranelor, tipurilor grafiei şi sistemelor speciale grafice (cf. mai jos, cap. VI şi VII) din mss şi documentele lui Neagoe Basarab cu cel al ms de la Sofia nu îngăduie o astfel de datare. Originale ni se par aserţiunile cu privire la starea prin care a trecut textul slavon al învăţăturilor, exprimate de Dan Zamfirescu, Neagoe Basarab şi învăţăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate, Bucureşti, 1973, unde la p. 418 găsim următoarele: „Manuscrisul original s-a pierdut. Din cele trei copii oficiale executate în cancelaria domnească, mai există încă una, însă acest ms scris pe hîrtie italiană fabricată în 1518—

turii române vechi nu a fost atît de mult abordată, cercetată şi uneori chiar întoarsă pe toate feţele ca cea a ÎNB. Numărul savanţilor români care s-au ocupat de acest izvor este deosebit de mare şi printre ei se găsesc personalităţi ca: N. Bălcescu, M. Kogălniceanu, O. Densusianu. A.D. Xenopol, Al. Philippide, D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, D. Russo, S. Puşcariu, V. Grecu, Şt. Ciobanu, G. Călinescu, P. P.

Panaitescu, N. Cartojan, C. C. Giu- rescu, iar dintre străini: P. A. Lavrov, Svetozar Vulovic, P. Sîrcu, St. Ro- manski, A. I. Jacimirski, B. Conev şi F. Dölger. Şi această preocupare pentru ÎNB a fost provocată de cuprinsul lor: un vademecum de concepţii sociale, politice, militare, diplomatice, juridice, filozofice, pedagogice, religioase şi morale, care pînă la Neagoe Basarab nu apăruseră pe firmamentul culturii româneşti. ÎNB au ajuns pînă la noi în trei versiuni: slavonă, ce constituie originalul scris conform indicaţiilor lui Neagoe, păstrat într-un singur ms, română — mai multe mss, cel mai vechi în BARC şi greacă —- conservat într-un singur ms — în Biblioteca mănăstirii Dionisiu de pe Muntele Athos — —ctitorie a lui Neagoe—-text publicat de bizantinologul Vasile Grecu (învăţăturile lui Neagoe Basarab domnul Ţării Româneşti (1512—1521). Versiunea grecească („Academia Română", Studii şi cercetări, LX, Bucureşti, 1942), cu numeroase facs.

Versiunea slavonă, în format mic, are 111 file—-încurcate şi în mai multe fragmente. De la începutul ms lipsesc 112 f., din interior un şir întreg de caiete în întregime, iar din altele — cîteva foi, în total a dispărut cam 2/3 din forma iniţială a codexului, ce a avut cu mult peste 300 de foi. Fargmente- le din mapele 83 şi 123 din ms 313 au fost publicate de P.A. Lavrov, cele 13 file intrate în aceeaşi bibliotecă de la Sofia în 1921 au fost publicate pe rînd de G. Mihăilă şi Damian P. Bogdan, citate toate cele trei ediţii în cap. I.

Studiul versiunii slavone ne-a format convingerea că Neagoe a dictat întîi un arhetip al învăţăturilor, redactat de el şi adresat tuturor filor săi, iar apoi rămînînd în viaţă numai Teodosie, a dictat al doilea prototip, conceput de acelaşi domn şi destinat acestui vlăstar al său. Ulterior, după moartea lui Neagoe scribii care au transcris textul ÎNB, au contopit şi interpolat celor două arhetipuri. Din păcate, pînă la noi nu au ajuns mss originale ale celor două texte, ci numai înmănunchierea şi interpolarea celor două prototipuri. Urmînd paginaţia normală a ms lacunar de la Sofia vom indica în

1519 (filigranele constituie o dovadă preemtorie din acest punct de vedere) şi care se află astăzi în Biblioteca „Chirii şi Metodie" de la Sofia, a suferit în cursul secolelor mutilări teribile". Aceleaşi susţine (p. 8) cu privire la lucrarea ce a întocmit-o în 1970 cu cei doi coautori, că aceasta este prima ediţie ştiinţifică integrală a ÎNB — afirmaţie neîntemeiată întrucît în ediţia citată lipsesc textul slavon şi cel grec al ÎNB (cf. despre versiunea slavonă a ÎNB, Damian P. Bogdan, Le syntagme de Blastares dans la *version du chroniqueur roumain Macaire, în* „Resumes des communications de la delegation roumaine. Moyen age" (Association internationale d'etudes du sud-est europeen. Premier Congres international d'etudes balkaniques et sud-est europeennes. Sofia, 26 aoüt — 1 septembre 1966", Bucureşti, 1966, p. 7—8 şi în „Actes du premier Congres international des

etudes balkaniques et sud-est europeennes, VII, Sofie, 1971, p. 187; idem, Les Enseignements de Pierre *Movilă adresses ă son frere Moise Movilă,* in „Cyrillo- methodianum‟, I, Salonic, 1971 şi în extras, Salonic, 1971, p. 2 — 3. O recentă şi preţioasă contribuţie la studiul ÎNB aparţine lui P. Ş. Năsturel, *Remarques sur les versions gre- cque, slave et roumaine des „Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab ă son fils Theodose", în* „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher‟, 21 (1971—1974), Atena, 1975, p. 249 — 271, cu facs. după textul din BNS.

cele ce urmează filele cu cele două arhetipuri. Astfel prototipul I apare pe f. 27r unde avem Voc. pl. C(U)HU A\C>H (Lavrov, p. 35)—fiii mei; f. 51v Voc. pl. H/ÂA** Moa (Lavrov, p. 45) — copiii mei — şi f. 52v — la fel (Lavrov, p. 46). Arhetipul al Il-lea apare pe f. 64v (Lavrov, p. 24 şi facs. de la
sfîrşitul ediţiei): Gaoko HdKd3dTEA’H0 Iw(dNHd) Ht | rc>E koeeoau kt* B-kaAWKAEj
HHCiWS C(U)N$ CKOEM8 OEW’AC'CÎK* H I HHHKIA\(k) nOMdadHHHKCiWh | K(o>KÎHiW(li) O
A\(H)A(O)CTKIHH H C noKcn apoi pe: f. 29r (Lavrov, p. 1), f. 30r (Lavrov, 1), f. 3lr (Lavrov, 2), f. 32r (Lavrov, 3), f. 33v (Lavrov, 4), f. 34v (Lavrov, 4), f. 36r (Lavrov, 5), f. 38r (Lavrov, 37), f. 42v (Lavrov, 39—40), f. 43r (Lavrov, 40), f. 47r (Lavrov, 43), f. 49r (Lavrov, 44), f. 56r (Lavrov, 48), f. 59r (Lavrov, 50), f. 61r (Lavrov, 51), f. 63 (Lavrov, 23—24), f. 71v (Damian P. Bogdan, 13 file, p. 3), f. 76v (ibidem, 5), f. 83v—84v (ibidem, 6—7) ce au V. sing. c(u)ne — file. F. 33r (Lavrov, 3), f. 59v (Lavrov, 50), f. 60r (ibidem), 75r (Damian P. Bogdan, 13 file, 5) au V. sing. H/ţ\A* — copile. F. 31 v (Lavrov, 2), 37r (Lavrov, 36), 38v (Lavrov, 37), 39 (Lavrov, 37—38), 41r (Lavrov, 39), 44 (Lavrov, 40—41), 61r (Lavrov, 51), 65v şi 66r (Lavrov, 25), 67 (Lavrov, 26), 69 (Lavrov, 27), 72 (Damian P. Bogdan, 13 file, 3—4), 73r (ibidem, 4), 76 (ibidem, 5) şi 78r (Lavrov, 28—29) au textul la singular. La fel f. 66v (Lavrov, 25) şi 70v (Damian P. Bogdan, 13 file), au textul şi la singular alături de pl. bratie. Amestecul celor două prototipuri ne-o prezintă următoarele file: 40r (Lavrov, 38) şi 57v (Lavrov, 49), unde textul este la singular şi la plural, însoţit de V. pl. HEAd (mma«*). De asemenea, aceeaşi situaţie prezintă textul de pe f. 29v (Lavrov, 1), 41v (Lavrov, 39), 42r (ibidem), 58v (Lavrov, p. 49—50) şi 60v (Lavrov, 51), unde apare în singular şi plural sau în plural şi singular ori în singular, la fel şi f. 29r, unde este prezent c(ki)he şi singularul apare amestecat cu pluralul.

Continuînd cu mss din veacul următor — XVII — din anul 1614 datează Tetraevangheliarul scris pe hîrtie (BARC, nr. 10), dăruit de marele logofăt Lupu mănăstirii Cîrnu din jud.

Prahova, descris de I. Iufu, în RS1 (VIII, p. 453—454, nr. 2), un facs. la Nicolescu (fig. 34).

De pe la sfîrşitul primei jumătăţi a sec. XVH-lea (înainte sau din 1642) este Tetraevangheliarul scris pe hîrtie (MAR, 13), codexul este scris în grafie frumoasă — scrib fiind Silioan (Siluan) Rusin (Rusul). Textul s-a scris în mănăstirea Dealu şi a fost ferecat în anul 1642. Ms este descris de Jacimirski, SRR, (p. 298, dar numele prim al scribului este citit greşit Simion), cu data sec. XVI — pe larg este descris, cu studierea filigranelor, de Brătulescu, p. 108—114 cu foarte frumoase reproduceri în culori (pl. LXVI—LXX). Nicolescu (nr. 41) datează acest ms de la sfîrşitul sec. XVI, însă filigranele identificate de Brătulescu şi scrisul arată că textul este de pe la sfîrşitul primei jumătăţi a veacului XVII.

în anul 1643 este scris un tetraevangheliar (BARS, 13), în frumoasa grafie mare moldovenească, cu minunate miniaturi lucrate de popa Vlaicul Zugrav. Tetraevangheliarul are colofonul în ramă de aur cu frontispicii şi iniţiale de asemenea în aur şi este scris de călugărul Mardarie în m-rea Căldă- ruşani, căreia îi este dăruit de Matei Basarab, inscripţia celor două scoarţe este în româneşte, cu litere chirilice. Ms este descris de Jacimirski, SRR (p. 104—107) şi de Panaitescu, MSBAR (nr. 13). Acest codex este studiat

de I. Barnea (Tetraevanghelul de la Căldăruşani, în BCMI, XXXVII, 1944, p. 58—68), cu reproducerea miniaturilor. O minunată reproducere în La Bibliotheque *de VAcademie de la Republiqne Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1968, p. 83.*

Din anul 1649 datează luxosul Liturghier scris pe hîrtie (BARS, 236), lucrat de scribul Mihail diaconul. Ms este descris sumar de Jacimirski, SRR (p. 377, nr. 75), care susţine că grafia mai măruntă imită caracterul tipăriturilor ruseşti (p. 377), că ortografia este sîrbă dar că „originalul a fost, după toată probabilitatea, rusesc" (p. 380). Istoricul literar rus V.X. Perete care nu a văzut ms, scrie în recenzia ce o face catalogului Jacimirski că respectivul codex este o copie după un original rusesc. Descrierea pe larg a ms la Panaitescu (MSBAR (nr. 236).

Din anul 1672 este Liturghierul lui Varlaam mitropolitul Ţării Româneşti, aflat în Arhiva judeţeană de stat din Veliko Tărnovo (fondul 165, opis. 2, 2), scris în grafie moldovenească de ieromonahul Ghervasie de la Putna, din porunca pomenitului mitropolit. Ms are colofonul în româneşte în afară de invocaţia verbală,[33] dată, numele domnului Ţării Româneşti, cel al scribului ca si al locului său de origine ce sînt redate în slavă, facs. la Stojanov (p. 203 şi 204, nr. 434).

în anul 1651 este scris pe hîrtie în grafie moldovenească un Apostol (BARS, 204), scrib fiind dascălul Vasile Bosie din

Moldova şi dăruit de marele comis Radu mînăstirii Cozia. Ms a fost descris de Jacimirski, SRR (nr. 43, p. 332—345) şi de Panaitescu, MSBAR (nr. 204).

Mss din Moldova. — Din al treilea, al patrulea şi al cincilea deceniu al sec. XV datează codexurile scrise de celebrul caligraf moldovean Gavriil Uric. Aceste mss au fost studiate şi descrise în întregul lor ansamblu de sla- viştii A. Jacimirski, Emil Turdeanu şi Ion Radu Mircea, în lucrări citate în introducere şi în capitolul precedent. în studiul lui Mircea, GU găsim şi bibliografia la zi. Mss lui Gavil Uric sînt următoarele:

1. Omiliile Sf. Grigore Teologul din Nazian, codex scris pe hîrtie, în H24, odinioară la m-rea Neamţu Nou (nr. 14/22), azi în Noile achiziţii ale BL. Codexul a fost descris întîi de Jacimirski, SRNM, II, p. 91—93, pe cînd era încă student.[34] Un facs. a dat acelaşi, GC (pl. IV, 1), şi două, Karski.

2. Zbornic datat de Mircea, GU, (p. 22, nr. 15) prin anii 1424—1435, codex scris pe hîrtie (BARS, 149). A fost descris întîi de Melchisedec, CCSR, (p. 139, nr. 85), ultima descriere pe larg aparţine lui Panaitescu, MSBAR, nr. 149. Facs. la Jacimirski (GC, pl. IV) şi la Mircea, GU (p. 13, colofonul).

3. O filă dintr-un Tetraevangheliar, datat de Mircea, GU (p. 22, nr. 14) prin anii 1424—-1449, scrisă pe pergament, odinioară a mînăstirii Neamţ, azi în BPL. Descrisă întîi în Otcet imper. publicnoj biblioteki za 1897 god (p. 3), citat în cap. I, apoi de Jacimirski, SR, p. 33; SRR (p. 629—630, nr. 7) şi

[33] Formulă diplomatică ce cuprinde invocarea divinităţii, voinţei şi puterii divinităţii, de ex.: Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvîrşirea Sf. Duh — exact ca în colofonul de mai sus.

[34] Jacimirski însă socoteşte lucrarea sa ca „departe de a fi satisfăcătoare‟ (SRR, p. 610) şi trimite la SRR, p. 734 — 741.

GC (p. 347—348, nr. IV). Facs. în litocopie la Jacimirski, GC, pl. XI şi Karski (p. 437, fig. 84).

4. Zbornic, datat de Mircea, GU (p. 22, nr. 16), prin anii 1424—1449, codex scris pe hîrtie, descoperit de Jacimirski la Iaşi (BAŞ, 13.3.20). Descris de Jacimirski (SR, p. 2,8, 12—20, 28—30 şi 90), idem, GC (p. 376—377). Facs. la Jacimirski (GC, pl. X).

5. Tetraevangheliarul din 1429, scris pe pergament, unul dintre cele mai remarcabile manuscrise de artă din întreaga literatură slavă a evului mediu[35], odinioară la Zograf, azi este în Biblioteca Bodleiană (Bodleian Library) a Universităţii din Oxford (Cod. canonici Graeci, 122)[3B]. Descris întîi de I I. Sreznevski, Svedenija i zametki o maloizvestnyh i neizvestnyh pamjat- *nikah pis’ma* („Sbornik ORJaS", X, 1876, p. 559—660). Foarte frumoase facsimile în culori la I. Bianu, opera citată. Facs. Bianu au fost apoi reproduse în mai toate

lucrările unde se vorbeşte de ms respectiv.

6. Tetraevangheliar din anul 1436, scris pe pergament (MAR, 4). Descris de Melchisedec (CCSR, p. 141, nr. 92), apoi de: Jacimirski, SRNM, p. 9, nr. 5; GC, p. 347, nr. 3 şi SRR (p. 627, nr. 5). Facs. la Jacimirski, SRR, pl. XV, 30 şi Starinnoe rumynskoe iskusstvo, în „Iskusstvo i hudozestvennaja Promyslennost'", S. — Peterburg, 1901, pl. II; Petrescu (p. 4 şi 5), în Studii (fig. 1 şi 2), la Nicolescu (fig. 9) şi Mircea, GC, p. 13 nr. 1.

7. Psaltire din anul 1437, scrisă pe pergament. Ms are 183 file şi se află în BAU. Colofonul arată că ms a fost început la întîi august şi s-a sfîrşit la 10 decembrie 1437, deci aceeaşi indicaţie: de început şi sfîrşit a codexului ca şi în colofonul Tetraevangheliarului din 1436 —început la 6 aprilie 1435 şi sfîrşit la 3 februarie 1436—. Codexul este pînă acum necunoscut. Reproducem în Album două pagini între care şi colofonul.

8. Zbornic din anul 1439, scris pe hîrtie (BARS, 164). Descris de Melchisedec, CCSR (p. 143, nr. 106), cu data 1447, apoi de Jacimirski, GC (p. 366, nr. XXIV, cu data 6947/1438) şi SRR (p. 796, nr. 106, cu data 6946/1437), ultima descriere mai completă aparţine lui Panaitescu, MSBAR (nr. 164). Facs. la Melchisedec (Mitropolitul Grigore Ţamblac, în RIAF, II, 1. fig. 1—4 în litocopie), Jacimirski, ISPM (I, p. 3), P. Rusev şi A. Davidov (operă citată, p. 110—122) Panaitescu, MSB A (fig. 3 şi 4) şi la Mircea, GU (p. 13 nr. 2 şi p. 14).

9. Zbornic din anul 1441, scris pe hîrtie. Ms este în BARS (165). Descris întîi de Melchisedec, CCSR(p. 131, nr. 201), apoi de Jacimirski: GC (p. 376, nr. XXV), SRR (p. 794—795) şi ISPM (p. 15—31 şi 35—36). Ultima descriere mai completă aparţine lui Panaitescu, MSBAR (nr. 165). Facsmilul colofonului la Mircea, GU (p. 13, nr. 3).

[35] Cf. E. Turdeanu, La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphisi moldaves au XV-e et XVI-e siecles, în „Cercetări literare", Bucureşti, IV, 1940, p. 177, nota 2.

[36] Dat fiind faptul că acest tetraevangheliar are pe marginea din dreapta înscrisă tălmăcirea greacă a textului slav, scrisă în minusculă greacă, ms a fost inclus în Biblioteca Bodleiană in fondul de mss greceşti. însă textul grecesc este scris pe la sfîrşitul sec. XVII şi anume după ce domnul Moldovei Antioh Cantemir, printr-un act al său din 30 ian. 1698 închină m-rii atonite Zograf m-rea Căpriana ce se afla în judeţul Lăpuşna. La aceeaşi dată desigur că a ajuns la Zograf tetraevangheliarul din 1429, comandat lui Gavril Uric de doamna Marina a lui Alexandru cel Bun, în aceeaşi m-re aflîndu-se şi actul lui Alexandru cel Bun, dat la 10 febr. 1429 m-rii Căpriana (cf. Damian P. Bogdan, *Quelques temoignages des liens roumano- -grecs sous la regne d'Etienne le Grand, prince de Moldavie, în* „Association internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen", Bulletin, V, 1967, 1-2, p. 123.

10. Mărgăritar al Sf. *loan Gură de aur din anul 1443, scris pe hîrtie, se află în* BARS (136). Descris întîi de Melchisedec, CCSR (p. 139, nr. 90), apoi de: Jacimirski, SRNM (p. 489, nr. 67—68), SRR (p. 715—726, nr. 67 şi 68); GC (p. 357—359, nr. XVIII), ultima descriere pe larg la Panaitescu, MSBAR (nr. 136). Facs. la Jacimirski, GC (pl. V) şi la Mircea, GU (p. 13, nr. 5).

11. Cuvîntări ascetice ale Sf. Vasile cel Mare din anul 1444, codex scris pe hîrtie, se află în MIM (fondul Hludov, nr. 8). Descris întîi de A.N. Popov (Pervoepribavlenie *kopisaniju rukopisej A.I. Hludova, Moscova, 1875, nr. 7), apoi de Jacimirski, GC (p. 360, nr. XIX). Ultimele descrieri: la Turdeanu, MG (p. 276, nr. 7) şi Mircea, GU (p. 20, nr. 7).*

12. Minei pe februarie, din anul 1445, scris pe hîrtie, din BMN, în BARS (122). Descris întîi de Melchisedec, CCSR (p. 139, nr. 87), apoi de: Jacimirski, SRNM (p. 38, nr. 51); SRR (p. 681, nr. 51) şi GC (p. 354—-355, nr. XIV). Ultima descriere pe larg, la Panaitescu, MSBAR (nr. 122). Facs. la: Jacimirski, SRR (pl. IX, 18), Kaluzniacki şi Sobolevski (120) şi Mircea, GU (p. 13, nr. 6).

13. Lestvica (Scara Paradisului) *a Sf loan Sinaiticul din 1446, scris pe hîrtie, în* BARS (143). Descris întîi de Melchisedec, CCSR (p. 141, nr. 94), apoi de: Jacimirski, SRNM (p. 52—53, nr. 76), SRR, p. 726 şi GC (p. 362, nr. XXI). Ultima descriere pe larg la Panaitescu, MSBAR (nr. 143). Facs. la Jacimirski, GC (VI, în litocopie), Karski (p. 429, nr. 74, în litocopie), iar colofonul la Mircea, GU (p. 13, nr. 7).

14. Minei pe martie din anul 1447, scris pe hîrtie, în BARS (123). Descris de Melchisedec, CCSR (p. 138, nr. 52), apoi de: Jacimirski, SRNM, (p. 38, nr. 52), SRR (p. 682, nr. 52) şi GC (p. 355. nr. XV). Ultima descriere pe larg aparţine lui Panaitescu, MSBAR (nr. 123). Facs. la Jacimirski, GC (VII), Mircea, GU (p. 13, nr. 8) şi D. Bogdan, La mise en valeur (p. 8).

15. Zbornic — un fragment din 10 f. — din anul 1447, scris pe hîrtie, în BL (MR, nr. 923). Este descris întîi în Otcet Moskovskih i Rumjancevskih Publicnyh Muzeev za 1867—1868 gg. (Moscova, 1871, p. 25). Ultima descriere aparţine cercetătoarei L.V. Tiganova. Muzejnoe sobranie rukopisej Gosudarstvennoj Biblioteki SSSR imeni V.I. *Lenina* (I, 1961, p. 128—129). Facs. la Kaluzniacki şi Sobolevski (117).

16. Zbornic din anul 1448, scris pe hîrtie, în BAŞ (13.3.19). Descris de: Jacimirski, SR (p. 33—35 şi 37); GC (p. 369—376, nr. XXVII), ISP (p. 50, 64, 66, 69, 76, 78, 79, 87, 91 şi 133) şi ISPM (p. 9 şi 59). Ultima descriere la Mircea, GU (p. 21, nr. 12). Facs. la Jacimirski, GG (IX) şi ISPM (II) şi la Karski (p. 431, nr. 76).

17. Minei pe noiembrie din anul 1449, scris pe hîrtie, odinioară la mănăstirea Neamţu-Nou azi nu se ştie unde este. Descris de Jacimirski, SRNM (p. 88—89 nr. 12) şi GC (p. 354,

nr. XII, cu data 6957/1448 decembrie 30). Ultima descriere la Mircea, GU (p. 22, nr. 13). Aşadar avem 17 mss de la Gavriil Uric, faţă de 16, descrise pînă la lucrarea autorului de faţă.[37]

[37] Mircea, G. U, p. 10 nota 31 arată că autorul rîndurilor de faţă i-a comunicat despre un ms necunoscut, aflat la Kiev — prezentat mai sus — iar Lucia Dalila Aramă l-a informat că a descoperit în BAR cîteva foi a două zbornice de format mic aparţinînd aceluiaşi caligraf. Adăugăm că este vorba de 10 file disparate (BARFS, 15). Remarcăm apoi că în anul 1939, am găsit la anticarul B. Polak din Bucureşti cîteva fragmente de file după un ms aparţinînd lui Gavriil Uric, un fragment dintr-o filă l-am reprodus în Compendiu al paleografiei romăno-slave (II, p. 58).

Autorul acestor rînduri presupune că din deceniul patru al veacului XV datează Psaltirea de la Munkâcs a lui *loan logofătul, scrisă pe pergament, ms ce în toamna anului 1881 se afla în Muzeul naţional maghiar al m-rii ortodoxe din Munkâcs. Ms este in-4°, are 18 caiete, penultimul caiet sfîr- şeşte cu psalmul 150, ultimele cuvinte ale paginii respective sînt scrise în chinovar, fiecare caiet are 8 file, cu excepţia primului — cu 6 file, în total ms cuprinde 142 file. Pergamentul este destul de inferior. Iniţialele psalmilor sînt foarte mari, lungi cît 6—7 rînduri din* p., unele scrise în chinovar şi cu aur, altele în diferite culori şi cu aur. Pe prima p. în româneşte se redă în chirilice psalmul 116. Pe versoul primei f., pe toată întinderea ei, se află în culori următoarele miniaturi: pe fond verde-albastru, la mijloc, este înfăţişat pe tron Hristos, care ţine în mîna stîngă o carte, iar cu dreapta binecuvântează două persoane care se apropie de el: în faţă una, în genunchi, într-o haină lungă de culoare cafenie, bătînd în negru, ca un fel de cojoc cu guler din blană, răsfrînt şi cu o căciulă verde închis asemenea unui turban, cu cusături în aur, persoana întinde o carte închisă. După această figură se află stînd în picioare David cu cunună şi cu lira pe umăr; în dreapta ţine un filacter, pe care scrie în slavonă începutul primului psalm, iar cu stînga face un gest arătător ca şi cum s-ar adresa celui care prezintă cartea. Deasupra lui Hristos şi a lui David, numele lor, iar deasupra celor două figuri nu există nici un nume. Sub miniaturi, următorul text: H(iîha\h F(ociioa)h iiphhoiuemie pasa Tsosro Iw(dHNd) Aoro<|sETd—-Primeşte Doamne prinosul robului tău loan logofăt. Psaltirea a fost studiată amănunţit de Ivan Sokolov, Muka- cevskaja psaltyr’- XV veka, în „Sbornik stat’ei po slavjanovedeniju sosta- vlennyj i izdannvj ucenikami V.I. Lamanskogo po slucaju 25-letija ego ucenoj i professorskoi dejatel’nosti" (S. Peterburg, 1883, p. 450—468), care susţine că textul este scris în uncială, pe două coloane, cîte 20 rînduri pe fiecare p., în fiecare rînd fiind cîte 23—

24 de litere. Acelaşi arată că psaltirea s-a scris la începutul sec. XV (p. 452). „Scribul după particularităţile lingvistice, de exemplu: A<JAKHM(K) O\'KO, cf. polon, dalbym, K-K3AO:KHAK EHA\(K), cunoştea sau era sub influenţa limbii slave apusene, el era locuitor al ţărilor subcarpatice (p. 452). Codexul s-a scris cu cheltuiala unui român, loan logofăt care se afla în slujba domnului Moldovei" (p. 453). Astfel de miniaturi ca cele în ms respectiv, informa A.S. Petrusevic pe Sokolov, că le-a găsit în mss din Bucovina şi din Moldova, unde deseori domnul Moldovei dă în mîini lui Hristos o biserică sau o carte, în locul lui loan Logofătul fiind Sf. loan Teologul. Sokolov socoate codexul respectiv ca fiind foarte probabil de origine română căci „în ms nu sînt rusisme decisive, nici sîrbisme; ortografia este aşa numita medio-bulgară, însă cu particularităţi ce caracterizează scribii români" (aceeaşi p.). Acelaşi mai arată că Psaltirea de la Munkâcs „este o copie remarcabilă după un original foarte vechi — copia avînd multe elemente slave vechi" (p. 454). După datele prezentate de Sokolov, desigur că este vorba de un ms moldovenesc şi personajul respectiv —- loan logofăt — credem că este Ion logofăt ce apare în coroboraţia [38] actului dat de Iliaş şi Ştefan la 4 mai 1436, ce a ajuns pînă la noi într-un suret, publicat cu

[38] Formulă diplomatică ce cuprinde enunţarea modalităţiilor de validare ale actului, adică îndeplinirea formalităţilor necesare pentru perfecţiunea legală a izvorului diplomatic, sau procedura adoptată pentru a asigura actului puterea probatorie (D. Bogdan, DSRII, p. 108).

văleatul greşit (6084) în „Zapiski Odesskogo obscestva istorij i drevnostej Rossijskih" (Odesa, V, 1844, p. 235), iar cu data corectă de Costăchescu, DM (I, p. 439—440).

Din timpul lui Ştefan cel Mare atît de glorios şi plin de fapte s-au păstrat numeroase mss din care vom indica unele.

1. Din anul 1470 datează Psaltirea lui Ştefan cel Mare, scrisă pe pergament de călugărul Casian, aflată în BPL (colecţia Pogodin, 4), descrisă de Granstrem (p. 89) şi de Ion Radu Mircea în Repertoriu, cu facs.

2. în anul 1472 s-a scris pe hîrtie Sintagma lui Matei Vlastares pentru m-rea Neamţ, de ieromonahul Ghervasie, ms este în BARS (131). A fost descris de Jacimirski, SRR (p. 688—691)— cu data greşită 1474, de Panaitescu, MSBAR (nr. 131) şi de Ion Radu Mircea în Repertoriu — cu facs.

3. Din anul 1473 fiinţează frumosul Tetraevangheliar al mănăstirii Humor (Homor) cu miniaturi, între care un minunat portret în culori, pe fond de aur, al lui Ştefan cel Mare, ms scris pe pergament de către ieromonahul Nicodim, din porunca lui Ştefan cel Mare pentru m-rea respectivă, ferecat de acelaşi domn în anul 1487. Ms se află în MIR. Codexul a fost studiat de loan Bogdan (Evangheliile de la Homor şi Voroneţ

din 1473 şi 1550 (AAR MSI, XXIX, p. 647) şi este socotit ca „cea mai frumoasă şi preţioasă operă de miniatură a epocii lui Ştefan cel Mare, în care s-a păstrat cel mai veridic portret al acestui domn" [39]. Ultima descriere este a lui Ion Radu Mircea, în Repertoriu (p. 379—388, nr. 144). Facs. după ms, la I. Bogdan (opera citată) şi în Repertoriu (fig. 252—256), iar portretul în culori a apărut în diferite lucrări dintre care menţionăm de pildă Iorga, AM (I, III, pl. VIII).

4. Tetraevangheliarul din anul 1489, pe pergament, scris de călugărul Paladie pentru m-rea Putna, din porunca lui Ştefan cel Mare, care l-a şi

* ferecat, se află în MIR. Codexul are foarte frumoase frontispicii lucrate în aur, verde, carmin şi albastru, titlurile sînt în aur, iar pentru miniaturi s-au lăsat p. albe înaintea evangheliilor de la Matei, Marcu, Luca şi loan. La 21 septembrie 1569 ms a fost înnoit şi ferecat, din argintul vechi al ferecăturii lui Ştefan cel Mare, de doamna Roxanda a lui Alexandru Lăpuşneanu. Inscripţia Roxandei este excizată. Codexul a fost descris întîi de Melchisedec, O visită (p. 28), apoi, între alţii, de O. Tafrali, opera citată (p. 22—23, cu facs.), ultima descriere cu facs. în Repertoriu.

5. Merită preţuire Tetraevangheliarul din anul 1491, al lui Alexandru voievod, fiul lui Ştefan cel Mare — cu miniaturi — scris de către diaconul Teodor Mărişescu, se află în MIM (colecţia Muzeului, nr. 3442) şi ferecat pentru biserica Naşterii Maicii Domnului din Bacău. însă miniaturile au fost lucrate mai tîrizu. Ms a fost descris ultima oară de Scepkina, Protas’eva etc. (p. 301). Facs. în Repertoriu.

6—7. Minunate sînt Tetraevangheliarele lui Ştefan cel Mare din anii 1492 şi 1498, aflate în MIM (colecţia Muzeului, nr. 3641 şi fondul Uvarov nr. 132), prezentate în expoziţia organizată la Moscova de MIM, cu prilejul celui de al lV-lea Congres internaţional al slaviştilor, ţinut în septembrie 1958 în capitala Uniunii Sovietice[40]. Ambele pe pergament, sînt scrise,

[39] Cf. Nicolescu, nr. 16 cu fig. 10 — portretul lui Ştefan cel Mare—,

[40] Cf. şi IV Mezdunarodnyj săezd slavistov, Otlet, Moscova, 1958, p. 348.

primul, de diaconul Teodor Mărişescu, pentru mănăstirea Zograf, avînd miniaturi, iar al doilea, de monahul Teodor în mînăstirea Neamţ, pentru mănăstirea Moldoviţa. Amîndouă au fost descrise ultima dată de Scepkina, Protas’eva etc, (p. 301—302), facs. în Repertoriu.

8. Merită o deosebită preţuire Tetraevangheliarul cu miniaturi din anul 1493, scris pe pergament, în mănăstirea Neamţ, de diaconul Teodor Mărişescu, din porunca lui Ştefan cel Mare, pentru biserica Adormirea Maicii Domnului din tîrgul

Hotin. Ms se află în BNM, poartă un autograf al mitropolitului Petru Movilă şi a fost descris de P. I. Keppen, S. M. Stroev — operele citate — şi Jacimirski, Opisanie. Stroev scrie că acest codex este unul dintre cele mai minunate mss slave. Comparaţia miniaturilor acestui codex cu cele ale Tetraevangheliarului din 1429, al Humorului din 1473 şi al ms cu acelaşi conţinut din anul 1502, aflat în BNV, îngăduie cărturarului N. Iorga susţinerea că codexurile respective din anii 1473 şi 1502 aparţin şcolii lui Gavriil Uric.[41] După Tetraevangheliarul din 1493 dă facs. N. Iorga, AM (I, III, fig. 1—9).

9. într-o frumoasă grafie mare, se găseşte lucrat pe hîrtie în anul 1500 un Apostol de Teodor Mărişescu, din porunca lui Ştefan cel Mare, pentru mănăstirea Neamţ. Ms se află în BARS(93). A fost descris de Jacimirski, SRR (p. 640—642), apoi de Panaitescu, MSBAR (nr. 93), iar foarte pe larg de I. Mircea, în Repertoriu (p. 409—412). Facs. la Piscupescu (VII) şi în Repertoriu (fig. 271—274).

10—11. Lucrate artistic sînt două tetraevangheliare scrise pe pergament în anul 1502. Primul, aflat în MAR (5) cu miniaturi, are două colofoane din care primul (f. 271) arată că ms s-a terminat de scris la 24 iunie 1502 de ieromonahul Spiridon pentru biserica curţilor lui Ştefan cel Mare de la Bistriţa. Apoi acest colofon s-a şters cu roşu şi s-a scris un al doilea colofon (f. 27lv) cu data de sfîrşire a ms: 23 aprilie 1502. O descriere completă a acestui ms este în Repertoriu (p. 412—415, nr. 160). Facs. sînt la Gr.G. Tocilescu (Studii critice asupra cronicilor romane, RIAF, IV, tab. VI), Sextil Puşcariu Istoria literaturii române, Epoca veche, Sibiu, 1930 [2], p. 31), Repertoriu (fig. 275 şi 276) şi Nicolescu (fig. 13 şi 14). Acest ms contrariu opiniei lui N. Iorga este socotit că prin ilustraţie şi decor formează o adevărată replică la opera lui Gavriil Uric.[42] Al doilea codex, cu foarte frumoase frontispicii, este scris din porunca lui Ştefan cel Mare, de călugărul Filip, pentru mănăstirea Zograf şi are colofonul grafiat în aur pînă la cuvîntul mea. Ms se află în BNV (7). Ms a fost descris de cîţiva catalo- grafi între care: I. Bogdan, MSR (p. 5—12), cu un facs. litografiat, Jacimirski, Opisanie (nr. 10) şi în Repertoriu. Facs. litografiat la Vladimir Stasov (Slavjanskij i vostoenyj ornament po rukopisjam drevnjago i novago vremeni — cu numele şi titlul şi în limba franceză, S. Peterburg, 1884, p. XXXVIII), în fotolitografie la N. Iorga, AM (I, III pl. I—VI), colofonul în fotocopie la D. Bogdan, PSR (fig. 18), fotocopii şi în Repertoriu.

41 Iorga, AM, I, III, p. 47.

42 Cf. E. Lăzărescu, Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, în „Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare‟, Bucureşti, 1958, p. 552.

12. Ultimul ms, poruncit de Ştefan cel Mare pentru ctitoria sa, m-rea Putna, n-a putut fi terminat în zilele măreţului domn şi a fost încheiat, miniaturat şi ferecat de fiul său Bogdan al IlI-lea, în anul 1507. Ms este un Tetraevangheliar datat prin anii 1504—1507 şi se află în MMP. Codexul este scris pe pergament cu miniaturi, prima pag. din evanghelia lui Matei este scrisă toată în aur, la fel punctuaţia şi indicaţiile din text,iar miniaturile pe fond de aur s-au lucrat după ce s-a scris ms — miniatura evanghelitului Luca (caietul 24, f. 8 v) acoperă cifra caietului 24. Calitatea artistică a miniaturilor şi a ferecăturii dovedesc că acest ms este cea mai preţioasă operă a lui Bogdan al IlI-lea. Descrierea codexului în Repertoriu (p. 425—431, nr. 166). Facs. la O. Tafrali (opera citată, album, XIII), cîteva în Repertoriu (fig. 283—287) şi două la Nicolescu (fig. 15 şi 16).

Din epoca lui Ştefan cel Mare datează şi partea de la început din Pomelnicul mănăstirii Bistriţa (BARS, 78), al cărui original început în ianuarie 1407, cînd m-rile Neamţ şi Bistriţa s-au unificat sub conducerea popii Domentian-cum se specifică în actul din 7 ianuarie 1407, dat de mitropolitul Iosif şi de Alexandru cel Bun (orig. ASB, facsimil la Sacerdoţeanu şi Bogdan, VIII) nu a ajuns pînă la noi. Astfel prefaţa, primii domni ai Moldovei, apoi Alexandru cel Bun şi urmaşii săi—redaţi toţi şi cu familiile lor ca şi Ştefan cel Mare, cu toate rudeniile lui de la Kiev, de la Moscova, de la Mangup şi din Ţara Românească, boierii căzuţi în lupta cu turcii, muntenii de la Chilia, primii egumeni ai m-rilor respective şi primii mitropoliţi şi episcopi din Moldova, inclusiv din vremea lui Ştefan cel Mare, formează prima parte ce s-a copiat în epoca domnului amintit. Urmează apoi însemnări din sec. XVI şi XVII. Pomelnicul este scris pe pergament. A fost descris şi studiat de Damian P. Bogdan, Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, care dă şi numeroase facs. Codexul are importanţă nu numai pentru istoria Moldovei — se pomeneşte Costea voievod, care nu apare în niciuna din cronicile Moldovei dar despre a cărui scurtă domnie se ştia la începutul anului 1407 — şi a Ţării Româneşti (în parte) cît şi pentru istoria Kievului căci în cuprinsul pomelnicului apar un şir întreg de personalităţi feudale total necunoscute izvoarelor medievale ruseşti. La fel are însemnătate şi pentru istoria Bizanţului, căci nu toate rudele doamnei Maria de Mangup din familia Asanizilor şi arborele Porfirogenetic al Paleologilor sînt cunoscute textelor bizantine. Nu mai puţină importanţă are legătura bisericii Moldovei cu mitropolia de Ohrida, fiind prezente unele personalităţi ale acestei instituţii.

1. La începutul secolului XVI, s-a scris pe hîrtie, avînd prima pag. în aur, acesta fiind apoi folosit şi în iniţiale cît şi în indicaţii de text, Litur- ghierul aflat în MNP (IX E

29 (S VII), descris de Jacimirski, Opisanie (p. 635—645), apoi de J. Vajs (Vasica şi Vajs, 160—162, nr. 90), un facs. la Vasica şi Vajs (VII). Ms provine în MNP de la P. J. Safarik, căruia i-a fost dăruit de B. Kopitar. Despre acest codex Jacimirski scrie următoarele: „Scris moldovenesc foarte frumos, reţinut, mare, cu litere deosebit de mari, cu linii groase (este vorba de liniile verticale ale literelor, D.P.B). După stilul artistic al scrisului şi al somptuozităţii ornamentaţiei, după uimitoarea strălucire a aurului Liturghierul de la Praga reprezintă un exemplar rar, chiar printre cunoscutele mss moldoveneşti" (Opisanie, p. 635).

2. Din anii 1511—1515 se distinge Irmologhionul, a căxui primă parte este întîi în greacă apoi şi în slavă, al cărturarului Evstatie, protopsalt la Putna, codex scris în m-rea Putna [43], pe hîrtie. Acest ms cuprinde nu mai puţin de patru colofoane, primul fără dată ca şi al treilea, al doilea este din 1511, iar ultimul— 1515. Ms se află în cea mai mare parte în MIM (fondul Scukin, nr. 350), după care se găsesc fotocopii în BARFM (101), 14 file din codex au ajuns în BAŞ (fondul Jacimirski).[44] Ms cu peste 70 de criptograme a fost descris de Jacimirski (Opis’ starrinyh slavjanskih i russkih rukopisej sobranija *P. I. Scukina, II, Moscova, 1897, p. 10—11). Criptogramele codexului au fost studiate şi decriptate de Kaluzniacki, Jacimirski, Speranski şi Pava* [45]; 2 p. din BAŞ sînt redate în fotocopie de M. N. Murza- nova (Sobranie *A. I. Jacimirskogo, în Istoriceskij ocerk i obzor fondov ruko-pisnogo otdela Biblioteki Akademij nauk SSSR,* II: XIX—XX veka, Leningrad, 1958, p. 103).

3. Din anul 1512 datează preţiosul Tetraevangheliar al mitropolitului Teoctist, scris pe pergament, destinat mănăstirii Neamţ. Pe marginea colo- fonului este o notă din 9 august 1586 în care se arată că Şcheuca, soţia fostului hatman Melentie Balica, a întocmit ms respectiv ce era risipit. Codexul se află în MAR (6). Ms a fost descris de Jacimirski, SRR (p. 631—633, nr.10), cu indicaţia greşită a numelui lui Balica. Facs. la Petrescu (p. 6—9) şi la Nicolescu (fig. 17).

4. Cronica sîrbo-moldovenească este un scurt letopiseţ ce cuprinde istoria Moldovei dintre anii 1359 şi 1512, denumită astfel de I. Bogdan, în Cronice (p. 91). Textul cronicii respective se află într-un zbornic scris pe hîrtie, în BAŞ (fondul Jacimirski 58, f. 213—215), foi ce după filigran şi grafie aparţin deceniului al doilea al sec. XVI[48], dar după Panaitescu, Cronicile (p. 188) datarea este mai largă: „prima jumătate a sec. XVI", datare bazată însă numai pe grafie. O fotocopie a zbornicului se află şi în BARFM (5).

5. Aceeaşi cronică se află şi într-un alt ms ce I. Bogdan, Cronice (p. 81) l-a numit Codicele din 1557 al mînăstirii Neamţului. Acest codex este scris pe hîrtie de două mîini (f. 1—318, apoi f. 319—338). Partea întîi s-a scris în mănăstirea

Neamţ, căreia i-a şi fost destinat ms, de ierodiaconul Ilarion, ucenicul mitropolitului Grigorie Roşea, zis şi cel de la Neamţ, care a şi comandat ms (f. 302v). Acelaşi colofon se repetă aproape la fel în anul 1567 (f. 228). Ms — Pravilă — se află în BARS (636), are frontispicii lucrate în

[43] Lui Karski p. 250 ii scapă omisiunea că Irmologhionul s-a scris în Transilvania, deşi cunoştea studiul ce-1 cităm mai jos al lui A. I. Jacimirski.

[44] Jacimirski, KNR din DTSK, p. 40 arată că a achiziţionat respectivele file în iarna anului 1893 de la unul din cei doi fraţi Şaraga, librari la Iaşi şi anume de la cel care la data precizată venise la Moscova spre a vinde foarte preţioase mss. Despre fragmentul Irmo- loghionului aflat în BAŞ, cf. şi Damian P. Bogdan, Biblioteca şi Instit*titele Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice, p. 350.*

[45] Cf. Criptogramele, din cap. VI.

[46] Fapt curios este că pe cînd foile cronicii au ca filigran un mistreţ ce se apropie de cel prezentat de Briquet sub nr. 13574 data textului hirtiei fiind anii 1503— 1505, restul filelor zbornicului au ca marcă o ancoră in cerc, deasupra căreia se află o stea cu şase raze, contra- marca fiind iniţialele BB, cu o floricică, filigrane apropiate de cea dată de Briquet sub nr. 560, data textului fiind anul 1595 (comunicare a M. V. Kukuskina, şefa Secţiei mss a Bibliotecii din Leningrad a Academiei de ştiinţe a Uniunii Sovietice, căreia îi mulţumim şi aici).

aur şi în culori. Codexul este descris de I. Bogdan în Cronice (p. 82—90), descrierea lui I. Bogdan fiind repetată de Jacimirski, SRR (795—796), iar cronica sîrbo-molvenească este cuprinsă în filele 224—225. Faţă de texţul cronicii de la Leningrad, cel din codicele de la Neamţ cuprinde în pluş. patru însemnări privind mitropolitii Moldovei: Iosif IT (1453), Teoctist I (1477) şi Gheorghe (1511).

Este apoi de remarcat opera de copist şi de cărturar a episcopului de Roman, Macarie, din care arătăm cîteva mss.

6[47]. Astfel este Psaltirea din anul 1523 a mitropolitului Teoctist, scrisă de Macarie, pe atunci preot, pentru m-rea Neamţ şi aflată în BARS (505). Acest codex a trecut apoi în m-rea Rîşca, ms fiind cumpărat pentru mănăstire de mitropolitul Teofan, fost ucenic al lui Macarie. Dată fiind persona-' litatea scribului Psaltirii care la 23 aprilie 1531 devine episcop de Roman, în m-rea Rîşca ms său capătă o conservare specială, după cum arată o notă chirilică scrisă în româneşte la 25 mai 1716 — traducere a unei note slave mai vechi — la sfîrsitul ms, notă publicată de Damian P. Bogdan, MSBAR (p. 11-12).

7. Tetraevangheliarul din anul 1554 este scris de Macarie ca episcop de Roman, şi comandat pentru m-rea Neamţ, de

Grigorie Fierîie, logofăt al treilea. Ms scris cu aur, avînd miniaturi şi ferecat în argint aurit, se află în MAR. A fost descris de Jacimirski, SRR (p. 633—637, nr. 11). Facs. la Jacimirski, SRR (XI, 2) şi în studiul aceluiaşi Starinnoe rumynskoe iskusstvo.

8. Lui Macarie îi aparţine cronica ce însumează istoria Moldovei din anii 1504—1551, cuprinsă în următoarele mss: Zbornicul lui Isaia de la Slatina, zbornicul BPL şi Zbornicul de la Bisericani, despre care texte va fi vorba mai jos.

9. în sfîrşit tot Macarie ca un minunat stilist — cum îl caracterizează Jacimirski[48] — prelucrează în slavoneşte şi orînduieşte pe articole, conform ordinei alfabetului chirilic, textul grecesc al Sintagmei lui Matei Vlastares. Această prelucrare a operei lui M. Vlastares fusese” soliritStâTTn"anul 1554, domnului Moldovei Alexandru Lăpuşneanu, de ţarul Moscovei, Ivan al IV-lea care ştia că în Moldova erau cărturari vestiţi. Ms început de Macarie, scris pe hîrtie, se afla, în anul 1874, în Biblioteca mănăstirii Sf. Onofrei din Lvov unde Kaluzniacki îl cercetează şi îl prezintă la cel de al treilea Congres arheologic ţinut la Kiev. De aici a trecut prin alte mîini pînă a ajuns în colecţia lui E.V. Barsov, la care îl vede I. Bogdan în septembrie 1908, Barsov comunicîndu-i că a plătit pe el 750 de ruble (peste 20.000 de franci).[49] Azi ms se află în MIM (fondul Barsov, nr. 152). Ms este format din 53 de caiete a 8 file fiecare, caietele 46 şi 47 s-au pierdut, iar 2 şi 5 sînt incomplete. în ms s-au făcut erori de paginaţie ce apoi au fost corectate prin răzuire (cf. caietele 34, 35, 38, 40 şi 41). Textul s-a scris între anii 1556 şi 1567 [50] de mai multe mîini. Prima mînă scrie f. 1—199, a doua f. 200—303, a treia,

[47] Urmăm ordinea numerică a mss din sec. XVI.

‟ Jacimirski, G C (p. 279 — 290).

[49] Cf. Damian P. Bogdan, Legăturile slavistului *loan Bogdan cu Rusia, p. 114.*

MtDeci ms s-a sfîrşit contrariu opiniei lui Kaluzniacki, Obzor, p. 75 şi a lui Pana i- t e s c u, Cronicile (p. 75) nu de către Macarie, care moare la 1 ianuarie 1558.

colofonul din anul 1561, de pe f. 400v, în timp ce caietele 43 şi 45 s-au intercalat după ce a fost scris întregul ms.[51]

10. Este de remarcat minunatul Tetraevangheliar de la Suceava — cum îl caracterizează Stojanov (p. 31)—din anul 1529, în MNR (1/11 a), scris pe pergament, de ieromonahul Macarie, în m-rea Putna, din porunca lui Barbovschi pîrcălab al cetăţii Suceava, pentru biserica sa cu hramul Adormirii Maicii Domnului din Suceava. Facs.—în culori—la Stojanov (p. 31, 149—151, sub nr. 260, p. 149 şi colofonul).

11. Merită atenţie Liturghierul mitropolitului Teo*fan din 1532, scris pe pergament, de demesticul Varlaam, în m-rea Zograf, din porunca mitropolitului, ca danie a acestuia pentru*

mănăstirea în care s-a scris. Ms se află în BPL (fondul mănăstirii Soloveck, 1124/1015) şi este descris de Granstrem (p. 91).

12. Este de remarcat apoi Tetraevangheliarul lui Petru Rareş din 1535, scris pe hîrtie pentru m-rea Xiropotam, ms în BNV (nr. 2), după care dă frumoase facs. în culori E. Turdeanu,[52] între descrieri este şi cea a lui
I. Bogdan, MSR (p. 18—19).

13. Minunatul Zbornic al lui Isaia de la Slatina— caracterizat astfel de Jagid [53]— se află în BAU (47/116, fondul Pocaevskaja Lavra).[54] Codexul este scris între anii 1552 şi 1561,[55] de mai multe mîini. Astfel filele 1—344v s-au scris de o mînă, filele 345—419v de diaconul Roman din Baia, filele 420—447v, de o a treia mînă —, filele 448 şi 449 sînt albe — , f. 450—499v s-au scris de Isaia de la Slatina, iar ultimele file: 500—504r (înaintea acestora s-au mai aflat cîteva file ce au fost tăiate din ms) s-au scris de o a cincea persoană, fiind sfîrşitul unui text al cărui început se afla pe filele tăiate. Ms cuprinde un şir întreg de texte diferite cu un conţinut religios, după care pe filele 450—499v urmează cronicile Moldovei: Putna I (f.450—458r)—anii 1359 — 1526—, Macarie (f. 458v—481r)—anii 1504—1542 — şi Eftimie (f. 48lv—499v)—anii 1542—1554. Zbornicul de la Slatina a fost descris pe larg, la rugămintea lui Jagic, de K. D. Popov [5fi], iar apoi de I. Bogdan [57]. care dă şi un facs. în fotocopie[58].

[51] Descrierea exhaustivă a ms a binevoit să ne-o trimită M. V. 5 c e p k i n a căreia îi mulţumim şi aici. Descrierea am publicat-o în Le Syntagme de Blastares dans la *version du chroniqueur roumain Macaire din „Actes du premier congres* international des etudeş balkaniques et sud-est europ^ennes", VII, Sofia, 1971, p. 189—190.

[52] Emile T u r d e a nu, L'activite litteraire en Moldavie de 1504 ă 1552, în RES, IX—X (1965), p. 30.

[53] j a g ic, *Razsuidenija, p.* IX.

[51] Ms de mai sus rătăcit în amintita bibliotecă, la rugămintea noastră, adresată prof. P. N. Popov, membru corespondent al Academiei de Ştiinţe a RSS Ukraina şi fost şef al secţiei mss a respectivei biblioteci, acesta l-a regăsit, fapt pentru care îi mulţumim şi aici.

[55] Codexul după Panaitescu, Cronicile, p. 42,43, 108, este o copie de pe la 1561, pe temeiul colofonului lui Isaia de la Slatina „un copist care a copiat corpul de cronici al Moldovei în m-rea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu" (p. 108).

[56] Jagic, op. cit., p. 575 — 579.

[57] I. Bogdan, Vechile cronice, p. 1—11.

[58] Despre limba Zbornicului lui Isaia de la Slatina, cf. A. M. Lukjanenko, Pocaevskij sbornik Kievskoj duhovnoj Akademij moldavo—bolgarskoj redakcij XVI *veka so storony svoego jazyka,* S. Peterburg, 1905.

14. Cu miniaturi pe fond de aur şi cu iniţiale şi litere în aur este frumosul Tetraevangheliar al lui Grigorie Fierîie, logofăt al treilea, din anul 1555™, ce se află în MAR (9), scris pe pergament de ieromonahul Evloghie [60] în m-rea Putna — a doua danie a lui Grigorie Fierîe — primul codex fiind scris de Macarie, episcop de Roman. Colofonul a fost publicat de Jacimirski, SRR (p. 638). Ultima descriere a msîn Studii (p. 219), unde se dau şi două facsimile (fig. 5 şi 6) ca şi la Nicolescu (fig. 22 şi 23). Primele facsimile însă la Petrescu (p. 10—12).

15. Tot din sec. XVI şi anume după anul 1559 [61] datează Zbornicul de la Bisericani, numit aşa după nota de pe f. 313 din sec. XVII care arată că era al respectivei m-ri şi aflat în MIM (fondul Barsov, nr. 1411). Acest codex, scris pe hîrtie, cuprinde pe f. 154—168 începutul cronicii lui Macarie. Ms a fost descris de I. Bogdan, Letopiseţul lui Azarie (p. 59—60) şi folosit în ediţia respectivă, în subsol, cu sigla B (I. Bogdan denumeşte textul: Ms lui Barsov) şi anume la Cronica lui Macarie din opera citată.

16. Din anul 1567 datează o copie, prelucrare a discipolului lui Macarie, Azarie şi anume după „Vieţile crailor şi arhiepiscopilor sîrbi", descoperită de slavistul Ion Radu Mircea în MMS şi cercetată exhaustiv în studiul său: « Les *vies des rois et archeveques serbes » et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567, din 1966, citat mai sus. Textul este scris pe hîrtie. Două facs. însoţesc studiul citat.*

17. Aceluiaşi cărturar, Azarie, îi aparţine şi o cronică ce îi poartă numele, cuprinzînd istoria Moldovei dintre anii: 1551—1574. Această cronică se află în parte în Zbornicul lui Isaia de la Slatina, toată în Zbornicul moldovenesc al BPL (0, XVIII, 13, filele 278—309 v), ms datat prin sfîrşitul secolului XVI sau începutul veacului următor şi este scris pe hîrtie. Descrierea ms şi publicarea textului cronicii lui Azarie s-au făcut concomitent de I. Bogdan, Letopiseţul lui Azarie (p. 59—61, descrierea, p. 168—-181—textul) şi de A. Jacimirski (Slavjano-moldavskaja letopis monaha Azarija,\n „Izvestija ORJaS‟, XIII, 1908, 4, S. Peterburg, 1909, p. 23—80). Zbornicul moldovenesc al BPL mai cuprinde apoi Letopiseţul de la Putna II (f. 225—237v) şi Cronica lui Macarie (f. 238—277v).

18. Pomelnicul mare al mănăstirii Suceviţa, început în 1588, este scris pe pergament, cu miniaturi în aur şi culori, suportul fiind lipit pe lemn. Colofonul în chinovar arată că pomelnicul s-a început din porunca mitropolitului Gheor- ghe Movilă. Ms se află în MMS (740/1863). Textul este scris pe 9 coloane. Cuprinde nume de domni, episcopi, cel al mitropolitului Gheorghe Movilă, urmaşii Movileştilor — numiţi Movilovic — apoi dregători şi boeri, cu soţiile, deseori şi copiii lor, anume: Lupul Stroici, Condrea Rugină, Petre

Albotă, Zaharia Bîrlădeanu, Cîrstea Ghenovici, Onciul Herţea, Simeon Bilăi, Petre Dragosin, Onciul Vrîncian, Avram Babici, Nistor Ureche şi Ştefan Dondîş.

[59] însă litera r din văleatul 7063 a fost retuşată.

[60] Acelaşi scrib va scrie în anul 1552 un Liturghier pe pergament, în aceeaşi m-re, din porunca lui Alexandru Lăpuşneanu pentru m-rea sa Slatina, ms aflîndu-se în MIM (fondul Uvarov, 598) după cum arată § C e p k i n a, Protas'eva etc. (p. 304). Şi tot el va scrie în acelaşi an o Psaltire dimpreună cu popa Nichifor, aflată in BPL (F.I. nr. 394), cum indică Jacimirski, SRR (p. 638).

[61] Ms a fost datat după filigrane şi după scris de M. V. Scepkina. date comunicate nouă, căreia îi mulţumim şi aici.

Primii domni sînt: Dragoş, Alexandru cel Bun, Ştefan cel Mare şi Petru Rareş. Pomelnicul a fost publicat de D. Dan, Mănăstirea Suceviţa (p. 11), însă cu greşeli.

19. Codicele de la Tulcea, numit astfel de I. Bogdan, Cronice (p. 4—6), fiindcă se afla în Biblioteca Clubului bulgar din Tulcea,[82] azi în BARS (649), unde provine din donaţia familiei respectivului învăţat. Ms este un miscela-neu — zbornic — şi după caracterele lui paleograf ice I. Bogdan arată că s-a scris „pe la sfîrşitul veacului al 16-lea sau începutul veacului al 17-lea" (Cronice, p. 5), de mai multe mîini şi la date diferite. Acest fapt se constată între altele — scrie acelaşi — şi din numerotaţia caietelor ce nu este aceeaşi de la început şi pînă la sfîrşit, ci începe de trei ori, a doua oară de la f. 36, iar a treia — de la f. 47. După toată probabilitatea—adaugă I. Bogdan—ms este format din 3 mss independente: două mai mici la început şi unul mai mare la sfîrşit, legate apoi la un loc. Codexul cuprinde un şir întreg de texte cu un conţinut religios, apocrif şi istoric — între acestea din urmă cronica bizantină a lui Constantin Manasses, în traducere medio-bulgară, al cărei text sub sigla T. I. Bogdan, l-a folosit în ediţia sa Cronica lui Constantin Manasses. Slavistul respectiv precizează că ms de la Tulcea se aseamănă „foarte- mult" cu Zbornicul lui Isaia de la Slatina, multe bucăţi din cuprins fiind identice în cele două mss (Cronice, p. 7). I. Bogdan arată apoi că de la f. 236b — de fapt 237 — începe Letopiseţul de la Bistriţa, ce cuprinde istoria Moldovei dintre anii 1359—1507, cronică ce se termină pe f. 245b, de fapt 246v. [03] Panaitescu, care în Cronicele (p. 6—14) a dat o nouă ediţie a cronicii respective, denumind-o Letopiseţul anonim al Moldovei, acceptă aserţiunea lui I. Bogdan că ms de la Tulcea este scris de mai multe mîini, însă îl datează prin sec. XVI (p. 15). într-adevăr, studierea Codicelui de la Tulcea ne arată că este scris de mai multe mîini, fapt ce priveşte şi Letopiseţul de la Bistriţa, căci f. 237 —246 — în această ultimă pag. numai rîndurile 1—18 sînt scrise de o mînă—iar rîndurile 19—24 de pe f. 246 şi f. 246v

sînţ scrise de o altă mînă, cronica fiind întreruptă pe f. 246v, la mijlocul cuvîn- tului c-KTKopH (există numai cktko). Grafia Codicelui de la Tulcea este într-adevăr semiuncială însă scrisul Letopiseţului de la Bistriţa se deosebeşte fundamental faţă de grafia restului ms căci în letopiseţul specificat semiun- ciala are numeroase elemente minuscule şi cursive.

Cercetarea filigranelor şi cea a grafiei Codicelui de la Tulcea ne duce la concluzia că ms slav nr. 649 din BAR s-a scris în ultimul deceniu al secolului XVI, la intervale diferite [64].

20. Cronica scurtă a Moldovei cuprinde istoria Moldovei dintre anii 1359—1451 şi se află înscrisă pe f. 100 a ms 280 din BARS. Cronica a fost publicată de I. Bogdan în „Convorbiri literare" (XXXV, 1901, p. 527— 530), apoi de Jacimirski, SRR (p. 429, nr. 123) şi de Panaitescu, Cronicile (p. 39). Insă niciunul dintre cei doi învăţaţi care au cercetat ms nu au

[62] I. Bogdan a găsit ms la Tulcea în urma indicaţiilor lui Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul român din Tulcea (I. Bogdan, Cronice, p. 6).

[63] începutul şi sfîrşitul paginaţiei Letopiseţului de la Bistriţa este insă corectă Ia Panaitescu, Cronicile.

[64] Damian P. Bogdan «Letopiseţul de la Bistriţa» la plus vieille des chrotiiques roumai- nes — sa langue, în RESEE, VI, 1968, nr. 3, în extras, Bucureşti, 1968, p. 2.

observat că este vorba de 2 versiuni ale Cronicii scurte a Moldovei, scrise de două persoane deosebite—fapt remarcat de Piscupescu (p. 118, nota 2). Într-adevăr, prima versiune datează din sec. XVI şi cuprinde 6 rînduri. Cea de a doua versiune este de numai 3 rînduri, scrisă în prima jumătate a veacului XVII şi inserează numele domnilor Moldovei: Dragoş, Sas, Ştefan şi Bogdan.

21. Din secolul al XVI-lea este datat de Scepkina, Protas’eva etc. (p. 305) şi un Apostol pe pergament, în MIM (fondul Muzeului, nr. 3451), al cărui colofon (f. 31v) este scris mai tîrziu fiind fals. Textul colofonului arată în slavoneşte că Ştefan cel Mare „a dat şi (s-a) scris acest Praxiu m-rii sale Zograf de la Sfîntul Munte Athos, în anul 6971".

Notăm ca prim ms din sec. XVII Tetraevangheliarul aflat in MMS (24/1863), scris pe pergament, cu iniţiale în aur şi culori, pentru m-rea Suce- viţa şi ferecat la 25 martie 1607 de meşterul zlatar Gligorie Moisiu, din porunca lui Ieremia Movila [65]. Ms este deosebit de frumos şi are 355 de miniaturi, între care şi portretul lui Ieremia Movilă şi a întregii sale familii (de pildă a doua miniatură de pe f. 4 a caietului 38). Acest codex a fost descris şi studiat de numeroşi învăţaţi dintre care se remarcă: Melchisedec, O visită (p. 255), Dr. E. Kozak (*Resultate meiner Forschungen in Kloster Sucevitza,* în

ASIPh (XXV, 1893, p. 183—190); Sirarpie der Nersessian *(Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelia Paris 74,* în „The Art Bulletin‟, New York, IX, 1927, p. 223—274), L D. Ştefănescu *(L'evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris, 1929, p. 64, cu facs. pl. 19, fig. 1* şi 2), Bogdan D. Filov *(Londonskoto evangelie na car Ivan Aleksandra,* citat mai sus, p. 29—33); idem, *Geschichte der altbulgarischen Kunst, (Berlin-Leipzig, 1932, p. 84—85); idem, Miniatjurite na londonskot0 evangelie na car Ivan Aleksandra (Sofia, 1934, p. 50)* şi Scepkina (BM, p. 91). Tetraevangheliarul din 1607 este o copie după Evangheliarul din 1356 al ţarului bulgar loan Alexandru, cum arată, de pildă Scepkina (BM, p. 91 şi 100).

Ajungem astfel la opera renumitului cărturar mitropolitul Anastasie Crimea de la care avem 28 de mss. 22 dintre acestea sînt cunoscute şi studiate în ansamblu de slavistul Emil Turdeanu, Le metropolite Anastasie *Crimea et son oeuvre litteraire et artistique (1608—1629), în RES (29, 1952, p. 54—70).*[166] în cele ce urmează vom releva mss necunoscute studiului scris de Turdeanu

[85] Despre opera culturală a lui Ieremia Movilă şi a lui Petru Movilă scrie rînduri foarte frumoase Sßepkina, BM (p. 124—125) din care autorul de faţă citează ultimele cuvinte: opera lor „are o importanţă colosală nu numai pentru Rusia sudică sau pentru Moldova şi Ţara Românească, ci şi pentru toate ţările de cultură greco-slavă" (p. 125).

[66] însă Apostolul aflat în BARS, 22, descris de Turdeanu la p. 59 nr. 3, nu este din anul 1610 ci din 1609, fiind terminat de scris la 18 septembrie 7118. Tetraevanghelierul MMD, 354/27, descris de Turdeanu sub nr. 10 ca fiind din 1614, de fapt a fost terminat de scris la 6 septembrie 1615 (7124) iar ferecătura are data 1 iulie 1614 (7122), să fie oare greşită ori s-a lucrat înainte? Acest Tetraevangheliar ca şi cel din 1614, ce se găseşte în Biblioteca universităţii de stat din Lvov-terminat de scris la 14 septembrie 7123 — (la Turdeanu nr. 9, cu -data 1615) derivă din Evangheliarul ţarului bulgar loan Alexandru, Cum arată Siepkina, BM (p. 91) unde însă data ultimului ms este 1616, iar în nota 3, se arată că acelaşi ms poate fi datat şi prin 1617, pe temeiul că miniaturizarea lui s-a sfîrşit în văleatul 7125, fără a se indica luna.

şi vom sublinia valoarea deosebită a unora dintre codexurile cercetate de E. Turdeanu.

Mss nestudiate de slavistul Turdeanu sînt următoarele:

1. Liturghierul, al cărui colofon arată greşit că s-a scris în văleatul 7082 (1574), ms se află în MIM, fondul Hludov nr. 113. Codexul s-a scris pe pergament din porunca mitropolitului Crimea, în m-rea Putna, căreia îi este destinat, sub arhimandritul Eustatie, scrib fiind ieromonahul Amfilohie, discipolul respectivului arhimandrit. Ms reprezintă „o grafie

excelentă, unică în genul ei", cum precizează Andrei Popov, Opisanie rukopisej A. P. Hludova (p. 270), iar Scepkina, Protas'eva etc. (p. 304) arată că Liturghierul reprezintă un minunat model al şcoliii lui Crimea.

2. Aşa numita Evanghelie de la Elisavetgrad — descoperită în m-rea de rit vechi Pokrov din oraşul respectiv. Acest codex, azi în BL(MR, nr. 9500) s-a pierdut între timp şi era citat după un studiu al istoricului rus de artă religioasă X. V. Pokrovski, din anul 1892, se socotea apoi un text medio-bulgar, drept o copie a Evangheliarului ţarului bulgar loan Alexandru din 1356, aflat la Londra şi că a fost scris pentru un boier bulgar [67]. Meritul regăsirii, studierii şi stabilirii originii lui aparţine M. V. Scepkina [68], care îl studiază pe larg în excelenta sa lucrare, Bolgarskaja miniatjura XIV veka (p. 90, 92—94, 96 şi 99). Astfel Scepkina arată că ms este pe pergament într-o frumoasă semiuncială, de o manieră deosebită, proprie mss moldoveneşti: fenomenul distinctiv al acestei grafii este o opoziţie netă în scrierea hastelor verticale groase şi a celor orizontale (sau oblice) subţiri cum şi haste inferioare lungi ale grafemelor p, \F, *u,, ijj. Deosebit de des acest sistem este în ultimul rînd al p. El se observă încă în Evangheliarul de la Londra din 1356 şi în Psaltirea Tomic din mijlocul secolului XIV, aflată în MIM — însă numai în rîndul ultim şi nu des, pe cînd în mss moldoveneşti din sec. XVI şi XVII fenomenul a devenit obişnuit. Codexul de la Elisavetgrad are în total 319 miniaturi, 8 frontispicii mari şi 4 mici, lucrate în aur, ca şi iniţialele mari şi mici*[89]. După caracterul grafiei, al ligaturii din titlurile capitolelor şi al ornamentului, ms respectiv aparţine mss moldoveneşti[70]*, el nu poate fi socotit al şcolii bulgare din vremea ţarului* loan Alexandru, ci ţine de şcoala mitropolitului Moldovei, Anastasie Crimea, fiind de la începutul veacului XVII. Culorile codexului sînt mai vii ca în Evangheliarul din 1356 — citat —, gama lor este populară deci nici bizantină şi nici bulgară [71]*. Codexul apare aproape ca o repetare a Evangheliarului din 1356* [72], avînd reprodus foarte exact portretul ţarului bulgar Alexandru, înaintea evangheliei de la Matei[73]. Studiul M. V. Scepkina este însoţit de 3 facs. (p. 90, 93, 99). Evanghelia de la Elisavetgrad a fost descrisă prima oară — după cum arată Scepkina (p. 92) — de N. V. Pokrovski, *Evangelie v pamjatnikah ikonografij preimusces-*

[67] Cf. Bogdan D. F i 1 o v, *Londonskoto evanghelie na car Ivan Aleksandra i negovite miniatjuri, în „Spisanie na Bălgarskata Akademija na naukite", XXXVIII (1929), p. 30.*

[68] Cf. I v. Dujöev, *Bolgarskie licevye rukopisi XIV veka, la* Söepkina, BM,
p. 13.

[69] Scepkina, BM, p. 94.

[70] Ibidem.

[71] Ibidem, p. 98.

[72] Ibidem, p. 92.

[73] Ibidem, p. 100. Vezi şi p. 95—97, privind studiul ms.

tvenno vizantijskih i russkih (S. Peterburg, 1892, p. XXII—XXVII) care scrie între altele că ortografia ms este bulgară, ms nu este mai devreme de sec. XIV, este scris într-o minunată uncială din veacurile XIV—XV, cu miniaturi ale căror figuri au 4,445 cm, uneori mai mult. Acelaşi remarcă că Evanghelia de la Elisavetgrad este apropiată ca tip de Evangheliarul bizantin, din sec. XI, cunoscut în.ştiinţă ca: Evangheliarul de la Paris, nr. 74. Şi tot Pokrovski redă 9 miniaturi (p. XXIII, XXIV, 16, 57, 216, 220, 229, 305 şi 328).

3. Tetraevangheliar scris pe hîrtie (cele două file din pergament de la începutul şi sfîrşitul ms s-au adăugat posterior la legarea lui) în 1609 de diacul Dimitrie Vasilievici Belinski, din porunca lui Crimea, pentru m-rea Dragomirna. Ms este în MMD (354/29, nou 7M/1934) şi are trei miniaturi, cea a evanghelistului Matei a fost ruptă şi luată. Miniaturile sînt studiate de Teodora Voinescu (opera citată, p. 89—94), cu facs. Codexul nu derivă ca ms de sub nr. 2 din Evangheliarul ţarului loan Alexandru, scris în 1356, cum de pildă arată Scepkina, BM (p. 98).

4. Liturghier scris pe pergament, în anul 1610, destinat m-rii Dragomirna, avînd titlul, iniţialele, litere de rînd şi frontispicii în aur şi în culori, cu cîteva miniaturi, este în MMD (347/864, nou 5M/1934).

5. Liturghier scris pe pergament, cu foarte frumoase miniaturi, cu litere în aur şi în culori, destinat m-rii Dragomirna şi sfîrşit de scris la 6 iunie 1616, ferecătura poartă acelaşi an — se află în MMD (354/33, nou 3M/1934).

6. Liturghierul scris pe pergament în anul 1622 pentru m-rea Dragomirna, din porunca lui Anastasie Crimea, este în BPL (fondul Pogodin, nr. 35), şi s-a descris de Granstrem (p. 91). Un facs. la aceeaşi (pl. 16).

Dintre mss studiate de Emil Turdeanu merită o deosebită preţuire, între altele, următoarele: 1. Penticostarul — din 1616, descris de Turdeanu sub nr. 13 şi aflat în MIM, fondul Uvarov nr. 88 —-are miniaturi şi este, „de o foarte mare frumuseţe", după cum subliniază arhimandritul Leonid, *Sistematiceskoe opisanie slavjano-russkih rukopisej graf a A. S. Uvarova* (II, p. 424, nr. 327) şi 2. Psaltirea din 1625, descrisă de Turdeanu sub nr. 17 şi aflată în acelaşi loc şi fond, nr. 109, „un foarte frumos ms", al cărui colofon se repetă (f. l—6vsub text şi f. 55v) ca şi în alte codexuri aparţinînd lui Anastasie Crimea. Este apoi de adăugat că ultima descriere a mss pe pergament, aparţinînd lui Anastasie Crimea, este la Scepkina, Protas'eva etc.

O activitate cărturărească a dezvoltat şi Efrem, episcop de Rădăuţi (1608—1614 şi 1616—1623) care a lucrat cîteva mss,[74] din care se remarcă în primul rînd Psaltirea scrisă pe hîrtie în anul 1614 — dată m-rii Moldo vi ţa —, pe care la 15 iulie

1952 am cercetat-o la m-rea Moldoviţa (pe legătura în argint: 1/71), unde se afla într-o vitrină din pronaos. Ms are titlurile în aur, frontispiciile la fel şi în culorile: portocaliu, mov şi verde, iniţialele în portocaliu, aur şi verde, multe litere din text în aur, punctele la fel. Codexul are colofonul (f. 7v a caietului 11) într-o ramă cu chenar multicolor şi cu aur, ţinută în mînă. Sub ramă, în aur, iscălitura episcopului în două monograme. Este unicul ms păstrat azi, cel puţin pînă la data cînd l-am cercetat — în

[71] Despre trei mss ale episcopului Efrem, cf. I. Zugrav, Trei manuscrise liturgice *de la episcopul Efrem al Rădăuţilor, în „Mitropolia Moldovei şi a Sucevei", XXXIX (1963),* nr. 7—8, p. 456 şi urm.

m-rea Moldoviţa [75]. Aproape într-o ramă identică este cuprins şi colofonul unui Octoih, scris de episcopul Efrem pentru aceeaşi mănăstire, datat de Jacimirski, SRR (p. 157), „pe la 1617", aflat într-o singură filă pe pergament în BARS (43). Din acelaşi veac XVII autorul cărţii de faţă mai remarcă cîteva mss.

1. Tetraevangheliar din anul 1640, în MAR (nr. 20) este scris pe hîrtie, în frumoasă grafie, cu un colofon la începutul ms şi al doilea la sfîrşitul acestuia, scrib fiind popa Sidor din Badeuţi, codexul a fost poruncit de Vasile Lupu pentru ctitoria sa, m-rea Trei Ierarhi, care l-a şi ferecat, textul fiind terminat la 6 decembrie 1640 (7149). Cel de al doilea colofon este scris cu aur, frontispiciile fiind deasemeni în aur şi în culori. Ms a fost descris de Jacimirski, SRR (p. 307—308), iar în Studii (p. 223) o nouă descriere, cu două facs. (fig. 7 şi 8), un facs. şi la Nicolescu (fig. 39) [76] .

2. Liturghier din anul 1643, în BARS, 170, este scris pe pergament, în scriere frumoasă, cu un colofon pe f. 127v şi al doilea pe f. 153v — lucrate în aur şi încadrate în frumoase rame — scrib fiind Ivanco, care scrie în episcopia de la Rădăuţi, unde era episcop Anastasie de la Moldoviţa, ms fiind comandat de marele logofăt Teodor Ianovici ca dar pentru Varlaam mitropolitul Moldovei. Are foarte frumoase miniaturi pe fond de aur, fron- tispicii şi iniţiale lucrate în aur şi în culori. A fost descris de Melchisedec, Notiţe istorice şi arheologice (p. 17—18), după acesta, cu unele corectări, de Jacimirski, SRR (p. 853—854) şi de Panaitescu, MSBAR (nr. 170). Două facs. la Nicolescu (fig. 40 şi 41).

3. Tetraevangheliar din anul 1665 al lui Istratie Dabija, scris pe hîrtie cu frumoase frontispicii, iar colofonul (f. 3r) — într-o foarte frumoasă ramă cu elemente teratologice, avînd sus, pe împăratul Constantin cel Mare şi mama sa—în care scrie că ms s-a destinat m-rii Caşin, fiind terminat de scris la 16 ianuarie 1665 (7173). Ms se află înBPI, după cum arată

Beza (p. 29), care dă şi două facs.

4. Liturghier în BARS, 29, scris pe hîrtie, dăruit la 1 septembrie 1675 de Teodosie, mitropolitul Moldovei, m-rii Bogdana, după cum o arată nota din josul f. 6—22. Are foarte originale frontispicii şi iniţiale, lucrate în stil teratologic cu aur şi culori. A fost descris de Jacimirski, SRR (p. 140—143), cu un facs. (XXI, 42). Facs. dela Jacimirski este reprodus de Karski (p. 462, nr. 113), cu indicaţia eronată că Teodosie este mitropolit de Rădăuţi. Alt facs. la A. I. Sobolevski *(Katalog slavjano-russkoj Paleograf iceskoi Vystavki v Arheologiceskom institute,* S. Peterburg, 1906, p. 16, nr. 43, cu data greşită: „pînă la 1673"). A doua descriere aparţine lui Panaitescu, MSBAR nr. 29.

Se ştie că după a doua jumătate a sec. XVII, cultura slavă din Ţara Românească şi Moldova începe să decadă, o renaştere a acesteia se produce în sec. următor datorită eforturilor neobositului cărturar ucrainean, originar din Poltava, Paisij Velickovski (1722—1794), care emigrînd din ţara sa natală a venit în Ţara Românească de unde peste mai bine de trei ani s-a

[75] Dintre mss ce se aflau la mănăstirea Moldoviţa au ajuns pînă la noi un număr de 26, cele mai multe aflîndu-se azi în MMS (cf. I. I u f u, Mănăstirea Moldoviţa centru cultural important din perioada culturii române în limba slavă în sec. XV—XVIII, în „Mitropolia Moldovei şi a Sucevei", XXXIX (1963), nr. 7—8, p. 428—455). Cel mai vechi ms ce s-a păstrat ca destinat Moldoviţei este Tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare, din 1498, citat mai sus.

[76] însă ca dată a ms dă 1641 (nr. 57).

dus la Athos, de acolo apoi a venit în Moldova, stabilindu-se în m-rea Neamţ, unde i se aflâ şi mormîntul[77]. Activitatea sa a determinat o renaştere a culturii slave în Moldova şi în Ţara Românească în timpul celei de a doua jumătăţi a sec. XVII, în tot veacul XVIII şi la începutul sec. următor, datorită şcolilor de limbă slavă de la m-rea Neamţ şi de la schiturile: Poiana Mărului şi Trăisteni. Din aceste locuri au ieşit numeroase mss din care s-au mai păstrat în BARS următoarele: nr. 140, 166, 167, 168, 329, 334, 350, 368—370, 372—377, 379—387, 391, 393—399, 402—404, 406, 407, 409, 448, 449, 485, 514, 516, 517, 554, 562, 564, 565, 568, 578, 579, 581, 587, 588, 598—-601 şi 60 3 [78]. însă în ceea ce priveşte mss româno-slave chirilice din întîia jumătate a sec. XIX [79], acestea nu mai intră în cercetarea paleografiei ci a neografiei, adică acea disciplină ştiinţifică ce se ocupă cu studiul mss şi documentelor româno-slave din epoca specificată.

Mss din Transilvania. — Un număr nu prea mare de codexuri ni s-au păstrat din Transilvania.

1. Astfel este un Liturghier, scris la sfîrşitul sec. XV (1482—1492), în BUC (nr. 72). Acest codex scris pe hîrtie, cu

frontispicii şi litere bogat ornate, în trei culori, provine de la biserica zidită de Ştefan cel Mare la Feleac (jud. Cluj). Ms este descris de V. Vătăşanu (Istoria artei feudale în ţările române, I, Bucureşti, 1959, p. 912) care dă şi trei facs. (fig. 873—875), al patrulea la Nicolescu (fig. 12).

2. Tetraevangheliar din anul 1511, ce se găseşte în arhiva oficiului parohial al comunei Rusul Bîrgăului, din apropierea oraşului Bistriţa, scris pe hîrtie de preotul Mihail al bisericii din Bîrgău. Ms este studiat temeinic de M. Dan şi O. Filipoiu (Contribuţii la istoria legăturilor culturale dintre Moldova şi Transilvania în orînduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean din 1511, în „Mitropolia Moldovei şi a Sucevei", XXXIX, 1963, nr. I—2, p. 55 şi urm. — cu 2 facs.: p. 59 şi 61, ultimul redă colofonul de pe f. 152v), care specialişti dovedesc totodată că textul în cauză este o copie după un tetraevangheliar moldovenesc.

3. Din anul 1519 datează un Tetraevangheliar aflat în MIM, fondul Scukin, 303, despre care Jacimirski, SRR (p. 289) susţine că s-a scris în Transilvania.

4. La sfîrşitul sec. XVI s-a scris pe hîrtie un Apostol, aflat în BCSM, nr. 10223 (cumpărat în 1962).

5. Din veacul XVI datează şi un Tetraevangheliar, în BARS (7), unde provine de la biserica Sîn Giorgiu din Nordul Transilvaniei. Ms este scris

[77] Cf. Melchisedec (Ştefănescu), *Chronica Romanului şi a episcopiei de Roman, Bucureşti, II (1875), p. 25 şi urm.; Jacimirski, SRR, p. 515—554. Cel mai temeinic studiu despre* Veliökovski aparţine slavistului A. — E. Tachiaos, 'O ITatcnoi; Be/aTaKÖ(pcKU (1722—1794) Kai f) äaKriTiKO(pi?-o/.oyiKij ***G'/Ohi\ tou (Institutul de studii balcanice, nr. 73), Salonic, 1964.***

[78] Mss de la Neamţ din ale lui Paisij Velickovski au ajuns în anul 1787 în m-rea Rila din Bulgaria (cf. N. N. Ro z o v, luinoslavjanskie rukopisi Gosudarstvennoj Publicnoj Biblioteki, în „Trudy Gosudarstvennoj Publiönoj Biblioteki im. „M. E. Saltykova Söedrina", V (8), 1958, p. 109).

[79] Cf. de pildă ms 490 care pe f. 32v are colofonul slav ce indică că textul s-a scris de ierodiaconul Nicanor în pustiul Valiasa, în chilia stareţului shimonah Onofrei, deasupra pîrîului Vorona în m-rea Vorona din ţinutul (în orig. în româneşte) Botoşani, în Moldova.

i>e hîrtie şi descris de Jacimirski, SRR (p 97—98) care îl datează prin sec. XV, socotindu-1 din Moldova. Panaitescu, MSBAR (nr. 7) îl socoate din .-eacul XVI şi arată că este din Transilvania. Intr-adevăr, filigranele (5, Faţă de 3 citate) şi scrisul sînt din sec. XVI, iar grafia — transilvăneană.

6. Din sec. XVI—-XVII este o Psaltire ce se află în BARS, 172, scrisă urît pe hîrtie. Codexul a fost descris de Jacimirski,- SRR (p. 254—258, nr. 2), :u data: veacul XVI, iar

Panaitescu, MSBAR, (nr. 172) l-a datat prin sec. XVI—XVII.

7. Din sec. XVI—XVII datează de asemenea un Octoih mic, aflat în BMS (nr. 6), unde provine de la Gherla (Someş). Codexul este scris pe hîrtie. Descriere şi facs. la Nicolescu (nr. 46, fig. 30).

8. Pomelnicul bisericii Sf. Nicolae din Scheii Braşovului, copie din 7 februarie 1665, aflat în MBSB. Textul este scris pe hîrtie şi a fost început sub Neagoe Basarab, fiind pomeniţi domni din Ţara Românească şi din Moldova -— însă dintre aceştia din urmă numai cîţiva, primul fiind Petru voievod, probabil Petru Rareş. Facs. la D. Bogdan, PSR (fig. 12).

In BARS se află peste 20 mss transilvănene, două le-am descris mai sus, menţionăm pe cele cu dată certă: 634 (1582), 618 (1622), 657 (1628) şi 727 ’(1669).

Mss din Maramureş. — Faţă de Transilvania şi mai puţine codexuri s-au păstrat din Maramureş. Dintre acestea se remarcă următorul: Tetraevangheliar, aflat în BARC (nr. 3). Textul este scris la începutul sec. XVII pe hîrtie şi descris de Nicolescu (nr. 54), care îl socoate din Transilvania, însă grafia arată că este vorba de Maramureş, aceasta după facsimilul — fig. 38 — redat de Nicolescu. Din Maramureş mai sînt 10 mss în BARS, din care notăm cu dată următoarele: 532 (1611) şi 673 (1614).

Mss din Banat. -— Din părţile Banatului românesc se cunosc şi mai puţine mss ca din Maramureş. Dintre acestea se remarcă urmtoarele:

1. Minei pe luna decembrie[80], aflat în BEA (nr. 12). Codexul este scris pe hîrtie şi atribuit sec. XVI—XVII. I. Iufu care-1 descrie (RS1, VIII, p. 462, nr. 11), îl socoate din Transilvania însă scrisul şi ortografia arată că avem în faţă un text bănăţean. Un facs. la Nicolescu, fig. 29.

2. Tîlcuirea Psaltirii, ce se află în BEA (19). Codexul s-a scris în 1612 pe hîrtie de un Eftimie pentru mănăstirea Hodoş-Bodrog din Banat. Ms a fost descris de I. Iufu (RS1, VIII, p. 463—464, nr. 12). Un facs. la Nico- laescu (fig. 33).

3. Zbornic ce se găseşte în BEA (25). Codexul s-a scris în sec. XVII, înainte de 1625 (există o notă cu această dată), pe hîrtie. Ms a fost descris de I. Iufu (RS1, VIII, p. 466, nr. 17), un facs. la Nicolescu (fig. 36).

Formele de păstrare a mss. — Mai toate mss sînt copii după originale. Aşa de pildă Pomelnicul mănăstirii Bistriţa are partea de la început scrisă sub Ştefan cel Mare, după un orig. început în 1407; acelaşi lucru se poate afirma şi despre cronicele moldoveneşti. între originale putem situa versiunea slavonă a Sintagmei lui Matei Vlastares, întocmită şi scrisă în parte de cronicarul

80 Tot în Banat s-a scris în anul 1541 ms 511 din BARS.

Macarie. Cit despre codexurile religioase acestea sînt toate copii după alte copii, ale căror arhetipuri le formează

traducerile slave vechi făcute în sec.
IX—XI, după copii sau originale greceşti. Unele dintre mss religioase sînt şi copii după tipărituri, dar după ce tiparul s-a dezvoltat, numărul, acestora find însă mai redus. De exemplu ms 503 din BARS este o copie din sec. XVII după evanghelia din 1512 — tipărită din porunca lui Vlad cel Tînăr.

Numărul mss. — Despre numărul din trecut al codexurilor româno- slave, Jacimirski scrie: „Pe baza numărului mss slave de origine românească, a enumerării în vechile însemnări şi a altor mss dintr-o anumită colecţie, a unui număr imens de m-ri şi biserici româneşti, a cîtorva ştiri din cronici şi însemnări despre masivele pierderi şi distrugeri de mss în timpul incursiunilor tătărăşti şi căzăceşti, sau a fugii populaţiei în munţi etc., noi avem dreptul de a presupune că în sec. XV—XVIII erau foarte multe mss. Cifra aproximativă este greu de precizat, dar în orice caz ea nu era mai mică de 10 000" [81]. Este foarte, dificil de a stabili numărul codexurilor româno-slave ce au ajuns pînă în zilele noastre. Vom încerca totuşi a da o cifră aproximativă. Dintre mss româno-slave cele mai multe ni s-au păstrat din Moldova — cifra lor aproximativă fiind de aproape 2 000. Dintre codexurile Ţării Româneşti, cifra celor conservate este de circa 200. Din Transilvania ni s-au păstrat relativ puţine, aproape 40 şi mai puţine din Maramureş şi din Banat.

Locurile de păstrare a mss. — Cele mai multe codexuri româneşti scrise în limba slavă sînt păstrate în ţară şi în primul rînd în Bucureşti, instituţiile păstrătoare din acest punct de vedere fiind: Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, fondurile mss slave pe pergament, hîrtie şi în fotocopie, Biblioteca centrală de stat a Republicii Socialiste România, fondul mss, Biblioteca Patriarhiei Române, fondul de mss slave, Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, Secţia feudală, fondul de mss şi Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România. în provincie sînt în acest sens fondurile mss slave din următoarele instituţii: Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Filiala din Cluj-Napoca, Biblioteca Afademiei Republicii Socialiste România, Filiala din Iaşi; Biblioteca centrală universitară „M. Eminescu" din Iaşi, Bibliotecile Episcopiilor din Arad şi din Roman; Biblioteca m-rii Neamţ, Biblioteca Mitropoliei Moldovei şi a Sucevei din Iaşi, Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, Biblioteca municipală „I. G. Bibicescu" din Drobeta-Turnu Severin; Biblioteca Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca, Muzeul bisericii Sf. Nicolae din Scheii Braşovului, fondul de mss., Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, Muzeul de istorie şi literatură a Moldovei din Iaşi, muzeele mănăstirilor: Dragomirna, Putna, Secu şi Suceviţa şi Muzeul Olteniei din Craiova.

Peste hotare cele mai multe mss româno-slave se află în URSS. Astfel la Moscova sînt în fondurile de mss din: Biblioteca de stat a

[81] Jacimirski, SRR, p. XI —XII. Despre chipurile cum s-au distrus codexurile româno-slave, cf. şi D. Bogdan, PSR, 40 — 42.

URSS „V. I. Lenin", şi Muzeul istoric de stat[82]; la Leningrad: fondurile de mss din: Biblioteca publică de stat „M. E. Saltykov Scedrin", şi Biblioteca Academiei de ştiinţe a URSS; la Kiev, fondul de mss din Biblioteca ştiinţifică centrală a Academiei de ştiinţe a RSS Ucraina, iar la Lvov: Biblioteca mitropoliei, fondul de mss, Biblioteca de stat şi Biblioteca Universităţii de stat. Codexuri româno-slave se află apoi în fondurile de mss slave ale instituţiilor din alte ţări ca: Austria — Biblioteca naţională din Viena [83]; Franţa — Biblioteca naţională din Paris; Grecia — Biblioteca naţională din Atena; iar la Athos: biblioteca din Kareia şi bibliotecile următoarelor m-ri: Esfigmenu, Hilandar, Karakalu, Lavra Mare, Sf. Pavel, Rusicon (Sf. Pantelimon), Vatoped şi schitul Maicii Domnului; Israel — Biblioteca mănăstirii Sf. Avram din Ierusalim în acelaşi loc şi Biblioteca Patriarhiei greceşti; Republica Arabă Egipt — Biblioteca mănăstirii Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai; RD Germană — Bibliotecile de stat din Berlin, Dresda şi Leipzig; RF Germania — Biblioteca naţională din München, RP Bulgaria — Biblioteca naţională „Ivan Vazov" din Plovdiv, Biblioteca naţională „Kiril şi Metodiu" din Sofia, şi în aceiaşi localitate: Muzeul istorico-arheologic bisericesc, apoi Muzeul naţional al mănăstirii Rila [84] şi Arhiva judeţeană de stat din Veliko Tărnovo; RS Cehoslovacia: Muzeul naţional din Praga; RSF Iugoslavia: Arhiva Academiei iugoslave din Zagreb; Biblioteca Academiei de ştiinţe din Belgrad; Biblioteca publică din Karlovac, Biblioteca m-rii Krka şi Muzeul din Cetinije, iar în Turcia — Biblioteca Seraiului din Istanbul şi Biblioteca Metohului Sf. Mormînt din acelaşi loc. Sînt apoi diferite colecţii particulare de mss din ţară şi din străinătate, unele din ţară intrînd în patrimoniul cultural al RS România, ca atare putînd trece în biblioteci şi muzee de stat.

B. DOCUMENTE

Izvoarele diplomatice româneşti s-au scris în limba slavă în toate ţările lociiite de români, însă au ajuns pînă la noi numai din următoarele: Ţara Românească, Moldova, Transilvania şi Maramureş.

Documente din Ţara Românească. — Cel mai vechi document românesc scris în limba slavă ce a ajuns pînă în zilele noastre este hrisovul lui Vla-

[82] Aici numai într-o singură colecţie, cea a lui Uvarov de 2434 mss, peste 800 sînt codexuri moldoveneşti din sec. XV—XVII. în acelaşi muzeu mai cuprind mss româno-slave şi colecţiile: Barsov, Carski, Hludov, a Muzeului şi Söukin.

[83] Date noi despre mss moldoveneşti de la Viena, de pildă la Dr. Franz Unter- k ir eh er, *Colecţia de manuscrise a*

Bibliotecii naţionale a Austriei din Viena, în „Călăuza Bibliotecarului", 1956, 1, p. 35—38.

[84] în urma invaziei turceşti din 1783 asupra Moldovei, mulţi călugări din m-rea Neamţ au fugit, o parte dintre ei s-au aşezat în m-rea Rila unde au adus cu ei mss de la Neamţ (cf. Kliment Rilec, Vrăzkite na Rilskija manastir s Rumynija, în „Cărkoven vestnik", Sofia, 1958, nr. 4, p. 5—6. Codexurile de la Neamţ, aflate la Rila, în număr de 14, scrie S. N. A z b a 1 e v, Pamjatniki drevnerusskoj pis'mennosti v hraniliSiah Bolgarij, în „Istoriceskij arhiv", 1961, 2, p. 209) „se remarcă printr-o tehnică măreaţă de execuţie, printr-un scris semi- uncial de regulă neobişnuit de citeţ, cu titluri în chinovar şi sînt împodobite cu iniţiale în chinovar şi sînt scrise de obicei pe hîrtie lustruită".

dislav I [85], fără dată ca şi majoritatea textelor paleografice româno-slav din secolele X—XIV, act dat m-rii Vodiţa, datat prin anul 1374, scris p- pergament. Actul se află la ASBSI, 1, a fost publicat după metoda filologică numai de Al. Ştefulescu, Mănăstirea Tismana (Bucureşti, 1909 [3], p. 46—49), cu datarea: 1364—1373. în facs. litografiat a fost reprodus de B. P. Has- deu, în *Etymologicum Magnum Romaniae* (IV, introducere, Bucureşti, 1898, planşa primă). Cel mai reuşit facs. fotografic la Sacerdoţeanu şi Bogdan (I), un al doilea facsimil în fotocopie, la D. P. Bogdan Tri drevnejsih slavjano-valaSskihgramoty (prima planşă). Urmează apoi actul din 3 octombrie 1385 al lui Dan I, dat m-rii Tismana, scris pe pergament, ajuns într-o copie contemporană ce se află la ASBSI (2), a fost publicat după metoda filologică numai de Al. Ştefulescu (opera citată, p. 167—171), un facs. reuşit la Sacerdoţeanu şi Bogdan (II), un al doilea în opera citată a lui D. P. Bogdan (planşa a doua).

Trecînd la domnia lui Mircea cel Bătrîn avem multe documente, în total 21—17 interne şi 4 externe—, scrise în afară de două — pe hîrtie— toate celelalte pe pergament. Cele mai multe se păstrează la ASBSI, 4 în BARD, 1 la ASBv, două se aflau înainte de al doilea război mondial în ACV, iar unul în Arhiva oraşului Lvov, cel mai vechi document de la Mircea cel Bătrîn fiind din 27 iunie 1387, aflat la ASBSI şi nu a fost publicat pînă acum după metoda filologică, un fascimil la D. P. Bogdan (opera citată, pl. a treia). în vremea lui Mircea cel Bătrîn apare şi primul act privat din Ţara Românească, el aparţine unui boier Aldea care împreună cu soţia sa îl dă m-rii Kutlumuz, izvorul păstrîndu-se în biblioteca acestei mănăstiri. Actul este scris pe pergament, însă nici unul dintre cei doi editori ai documentului, după metoda filologică: St. Nicolaescu (Domnia lui Alexandru Vodă Aldea, în RIAF, XVI, 1922, p. 239) şi Xandriş (p. 244—245) nu indică tipul grafiei. Documentul are ca dată 21 noiembrie, indictionul 7 şi a fost datat de Xandriş prin anul 1414 iar de

Panaitescu şi Mioc (p. 47) după: boierii martori, egumenul Ieremia al Kutlumuzului şi indiction, cu anul 1398.

După Mircea cel Bătrîn documentele slave din Ţara Românească cresc în număr, în sec. XV, cele mai multe fiind din a doua jumătate cînd apar nu numai din cancelarii domneşti, ci şi din cele boiereşti, orăşeneşti şi ecleziastice. în sec. XVI numărul documentelor creşte şi mai mult. în a doua jumătate a veacului XVI ca şi în sec. următor actele redactate în slavoneşte cît şi cele în româneşte nu de puţine ori se scriu de unii şi aceiaşi scribi. Numărul documentelor slave începe să scadă în a doua jumătate a sec. XVII, spre sfîrşitul acestui veac devenind destul de rare, fiind copleşite de documentele chirilice scrise în româneşte. Ultimul document scris în slavonă este foarte probabil al lui Constantin Brîncoveanu din 8 ianuarie 1702, dat m-rii Trebinie de pe coasta Dalmaţiei (actul se află în m-rea Sf. Sava de lîngă Herceg- Novi din RSF Iugoslavia), după cum arată Damaschin Mioc în Materiale româneşti din arhive străine („Studii şi materiale de istorie medie", VI (1973), p. 325, textul actului, p. 328—330).

[85] Acest act ca şi trei de la Mircea cel Bătrîn — reproduse de Kaluzniacki şi Sobolevski-, Karski, p. 36, le socoteşte ca documente bulgăreşti!

Documente din Moldova. — Cel mai vechi document slav ce s-a conservat in Moldova este o scrisoare din < 10 februarie» 1388, ce Petru Muşat o dresează regelui Poloniei Vladislav Jagello. Acest izvor se afla înainte de
1 doilea război mondial în ACV. Documentul este scris pe pergament. După îetoda filologică izvorul a fost publicat de Costăchescu, DM, (II, p. 603—- 04). Un facs. la I. Bogdan, APM (1, 2), o fotocopie şi în BARFD.

Documentele următoare din Moldova aparţin lui Roman Muşat, sînt n număr de două, unul intern şi altul extern. Cel mai vechi dintre ele — lin 30 martie 1392, în ASBP, 117. Actul este scris pe pergament, a fost dat ui Ivanîş Viteazul şi este publicat după metoda filologică de Costăchescu, DM (I, p. 7—8). Un facs. al actului la I. Bogdan, APM (2), al doilea la Sacerdoţeanu şi Bogdan (IV). Al doilea document extern este o scrisoare lin < 5 ianuarie > 1393, prin care Roman Muşat se închină lui Vladislav Jagello. Documentul scris pe pergament se afla înainte de al doilea război mondial în ACV. Un facs. la I. Bogdan, APM (3, 1), o fotocopie în BARFD.

De la Ştefan Muşat s-a păstrat numai un document din < 6 ianuarie > 1395, prin care împreună cu boierii săi se supune regelui Vladislav Jagello. Izvorul este scris pe pergament şi se afla înainte de al doilea război mondial în ACV. A fost publicat după metoda filologică de Costăchescu, DM (II, p. 611—618). Un facs. la I. Bogdan, APM (4), o fotocopie în BARFD. Din acelaşi an, dar înainte de 6 ianuarie datează un

document al boierilor lui Ştefan Muşat, dat aceluiaşi rege. Izvorul este scris tot pe pergament şi se afla în acelaşi loc ca şi cel de mai sus. Un facs. la I. Bogdan, APM (3, 2) şi o fotocopie în BARFD. A fost publicat tot de Costăchescu, DM (li, p. 609—610). Urmează un singur act de la Iuga, dat boierului Braia, din 28 noiembrie 1399 şi ajuns pînă la noi într-un fragment—a fost rupt în 3 bucăţi la 1825, din care a mai rămas una-şi se află la Arhivele Statului din Iaşi. A fost publicat de Mihai Costăchescu (Buletinul „Ion Neculce", Iaşi, 5 (1925), p. 332—338). Un facs. la Damian P. Bogdan (Despre domnii moldoveni Ştefan I şi Iuga, în RIR, IX, 1939, p. 172).

De la Alexandru cel Bun au ajuns pînă la noi nu mai puţin de 83 originale în slavă, scrise toate pe pergament. Majoritatea actelor—22—se păstrează în BAR (fondul cu sigilii lipsă şi cel cu sigilii atîrnate). Un număr de 12 se află la ASB, cîteva se găseau înaintea celui de-al doilea război monr dial în ACV, 3 sînt în BL (fondul Lukasevic-Markevic şi al MR), cîteva în colecţii particulare, 1 este în Muzeul de istorie din Fălticeni, altul în Biblioteca m-rii Zograf, unde l-am văzut în octombrie 1966, 1 se afla în Arhiva oraşului Lvov de unde poate a ajuns în Arhiva regională din Lvov, un altul se păstra în Consistoriul mitropolitan din Cernăuţi.

Primul act de la Alexandru cel Bun este din 29 iunie 1 400, este dat boierilor Stroe şi Ivan şi se află în BARD, XLV — 150. Un facs. la I. Bogdan, APM (5), a fost publicat de Mihai Costăchescu în Buletinul „Ion Neculce",
6 (.1927), p. 352—354.

, Din vremea lui Alexandru cel Bun datează şi primul act privat moldovenesc: el este extern avînd anul 1402, aparţine boierului Costea Moldoveanul şi este dat lui Vladislav Jagello. Izvorul este scris pe pergament şi se păstra în ACV. Un facs. la I. Bogdan APM (8), o fotocopie în BAR. A fost redat în ediţie filologică de Costăchescu, DM (II, p. 623).

După Alexandru cel Bun documentele slave din Moldova se înmulţesc, cel mai mare număr atingîndu-1 izvoarele cu acest caracter din vremea lui Ştefan cel Mare. în epoca lui Ştefan cel Mare apar şi documente emanate din cancelarii orăşeneşti şi ecleziastice. în sec. XVI numărul unor astfel de izvoare creşte şi mai mult. în a doua jumătate a veacului XVI ca şi în sec. următor actele redactate în slavoneşte cît şi cele în româneşte nu rareori se scriu de unii şi aceiaşi dieci. Numărul documentelor slave începe să scadă, în a doua jumătate a veacului XVII, spre sfîrşitul acestui secol devenind destul de rare, fiind copleşite de documentele chirilice scrise în româneşte. Ultimul document scris în slavoneşte este foarte probabil al lui Antioh Can- temir din 29 iunie 1706, dat m-rii Sf. loan Teologul de pe insula Patmos, după care N. Iorga a publicat un facs. — după o fotocopie dată de Marcu Beza —-în Ştiri noi despre sfîrsitul secolului al XVI-lea românesc, din

ARMSI,
XIX, pl. 3.

Documente din Transilvania. — Cel mai vechi izvor diplomatic transilvănean este o scrisoare datată de I. Bogdan, DŢR (p. 297—298 (nr. CCXLII), prin circa 1462—1463, document adresat de judeţul şi pîrgarii Braşovului unui Duca din Greci. Documentul se află la ASBv (nr. 474), o fotocopie în BAR şi este scris pe hîrtie. A fost publicat în ediţia filologică a lui Tocilescu (p. 461, nr. 462), un facs. la D. Bogdan, DSRII (fig. 12). Foarte puţine documente s-au păstrat din Transilvania adresate unor personalităţi feudale din Ţara Românească — din Moldova nici unul — şi numai de la braşoveni. Astfel, primul text este o scrisoare adresată lui Vlad Călugărul şi datată prin 1482—1492, celelalte sînt din sec. XVI, se păstrează în ASBv — ceea ce înseamnă că nu au ajuns la destinaţie şi toate sînt publicate de Tocilescu (nr. 463, 464, 466, 468 şi 469). Documentele sînt toate scrise pe hîrtie.

Document din Maramureş. — Cel mai vechi document românesc scris în Maramureş este din 22 mai 1404. Actul este scris în cetatea de scaun Sighet, prin care Radul viţeşpan (vicecomis) al Maramureşului împreună cu jupan Banco, Toder, Şandru, Ivanciuc, Draguşevici, Coste Draguşevici, Nan şi alţii, dau carte de mărturie în sensul că Baliţa voievod şi meşterul Drag au înzestrat m-rea cu hramul arhanghelului Mihail, zidită de ei în ţara Teres, cu proprietăţi ce se află în ţările Teres (Maramureş) şi Cîmpulung, căreia i-au mai dat proprietăţi Dumitru (aşa este în act) şi fratele său Alexandru meşter. Actul se păstrează într-o copie contemporană orig.-copie ce a servit cîndva drept una din scoarţele unui ms-în Muzeul naţional din Budapesta. Izvorul este scris pe hîrtie şi a fost publicat între alţii, de următorii: prof. A. L. Petrov, *Drevnejsaja cerkovno-slavjanskaja gramota 1404 g. o karpato-russkoj territorij, în „Sbornik filologicky Ceske Academie ved a* umeni" (VII (1926), p. 179— 184), şi p. 234 — 239), cu un facs.-aici sub titlul: Dopolnenija k stat'e: Drevnejsaja cerkovno-slavjanskaja gramota 1404 g, o karpato-russkoj teritorij)\ Frantisek Tihij, Vyvoj soucasneho spiso- vneho jazyka na Podkarpatske Rusi (Praga, 1938, p. 3); N. S. Antosin, Zakarpatskaja gramota 1404 goda, în „Naucnye zapiski Uzgorodskogo gosu- darstvennogo universiteta" (t. XIII, Lvov, 1955, p. 12-—13)— cu un facs. şi Rusanivs'ki (p. 133—134)—după facs. redat de Antosin, susţinînd că actul s-ar păstra în original. Antosin se străduieşte să dovedească că actul din

1404 este rusesc, aceasta spre deosebire de A. L. Petrov, G. Gerovski şi N. Iorga care probează că izvorul a fost scris de un român [86]. Autorul acestor rînduri studiind scrisul, ortografia, limba şi formularul actului a stabilit că acestea se identifică cu actele moldoveneşti de la sfîrşitul sec. XIV şi nicicum cu izvoarele diplomatice ruso-ucrainene din epoca

cînd este scris[8T]. Alte documente româno-slave din Maramureş nu se mai cunosc.

Formele de păstrare a documentelor. — Documentele româno-slave s-au păstrat în: 1. originale, autentice, simple sau multiple; 2) duplicate; 3) neo- originale; 4) copii — simple sau fotografice —■; 5) originale false. Din punct de vedere paleografie, interesează, în primul rînd, orig. simple sau multiple, autentice şi false, duplicatele —• documentele ce se apropie cît mai mult de originale, îmbrăcînd aproape în totul forma orig. şi deosebindu-se de orig. numai prin data posterioară şi uneori prin stilul oarecum schimbat — cum şi copiile, însă numai cele figurate care caută să imite cît mai fidel orig. In acest sens, citâm de pildă actul lui Mircea cel Bătrîn din 1387 iunie 27.

Numărul documentelor. — Este foarte greu de precizat numărul documentelor româno-slave care au ajuns pînă la noi. Cele mai multe documente originale s-au păstrat din Moldova şi cifra aproximativă a acestora este de peste 4 000. Documentele din Ţara Românească se apropie de 3 000. Cele mai puţine izvoare ca atare s-au conservat din Transilvania, cum am arătat mai sus. însă cifrele aproximative de mai sus nu înfăţişează decît numai o mică parte din documentele româno-slave din sec. XIV—XVII, întrucît din datele documentelor ce ni s-au păstrat reiese că au existat mult mai multe documente chiar şi în ceea ce priveşte astfel de texte din Transilvania. De pildă unele documente publicate de Tocilescu (nr. 137, 182, 215, 231, 267, 306, 309, 332 şi 339) cum şi altele editate de Panaitescu, DSRS (nr. XVIII,
XX, XXI şi XXV) arată existenţa unor cărţi adresate de braşoveni şi sibieni domnilor şi boierilor din Ţara Românească — cărţi ce nu au ajuns pînă la noi. De altfel, trebuie subliniat faptul că nici una din scrisorile sibienilor adresate domnilor, boierilor, judeţelor şi feţelor bisericeşti din Ţara Românească şi Moldova nu s-a păstrat [S8].

Locurile de păstrare a documentelor. — în ţară cele mai multe izvoare diplomatice româno-slave se află la Bucureşti şi anume la Arhivele Statului, unde sînt de pildă următoarele fonduri: Secţia istorică (numai Ţara Românească), Documente cu sigilii atîrnate (Ţara Românească şi Moldova), Documente selecţionate Moldova şi fondurile pe instituţii ecleziastice, pe diferite localităţi, Achiziţii noi, Donaţii şi fotocopii. Urmează: Biblioteca Academiei R.S România, Secţia mss, cu următoarele fonduri de documente: a) cu sigilii aplicate şi lipsă; b) cu sigilii atîrnate, c) suluri, d) în fotocopii şi e) în clişee fotografice, Biblioteca centrală de stat a RS România, Biblio

[88] Cf. Damian P. Bogdan, Textele slavo-rotnâne în lumina cercetărilor ruseşti,
I. p: 37.

[B] Ibidem, I, p. 37 — 40 si recenzia aceluiaşi la N. S. Antosin (RSI, III, 1958, p. 302 - 304).

[88]Despre chipul cum s-au distrus doc. româno-slave, cf. D. Bogdan, PSR, p. 37 — 40.

teca Patriarhiei Ortodoxe Române, Muzeul Băncii Naţionale a RS România, Muzeul de istorie al RS România, Muzeul central militar şi Muzeul de istorie a municipiului Bucureşti. în provincie, în primul rînd sînt Filialele Arhivelor Statului din: Bacău, Bistriţa, Botoşani, Brăila, Braşov, Buzău, Cluj-Napoca, Craiova, Drobeta-Turnu Severin, Focşani, Galaţi, Iaşi, Piatra Neamţ, Piteşti, Ploieşti, Rîmnicu-Vîlcea, Sibiu, Slatina, Suceava, Tîrgovişte, Tîrgu- Jiu şi Vaslui, cum şi Arhiva Naţională Săsească din Sibiu. Urmează: Biblioteca Academiei RS România cu Filiala din Cluj-Napoca şi Filiala din Iaşi, Biblioteca centrală universitară din Cluj-Napoca şi din Iaşi, Biblioteca municipală „I. G. Bibicescu" din Drobeta-Turnu Severin, Biblioteca „V. A. Urechia" din Galaţi, Biblioteca municipală din Sibiu, Institutul de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol‟ din Iaşi, unde este pe prim plan fondul Eforiei spitalului „Sf. Spiridon", muzeele de istorie din Curtea de Argeş şi Fălticeni, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, Muzeul de istorie şi literatură a Moldovei, din Iaşi, muzeele judeţene de istorie din: Bacău, Botoşani, Brăila, Buzău, Focşani, Galaţi, Piteşti, Ploieşti, Rîmnicu-Vîlcea, Slatina, Suceava, Tîrgovişte, Tîrgu-Jiu şi Vaslui, muzeele mănăstirilor: Dragomirna, Putna şi Suceviţa, Muzeul Olteniei din Craiova, Muzeul Regiunii „Porţile de Fier" din Drobeta — Turnu Severin. Sînt apoi şi colecţii particulare. Remarcăm că prin legea din 1974 a Fondului Arhivistic Naţional, toate documentele ce fac parte din patrimoniul cultural naţional al R.S România ţin de fondurile arhivistice ale Arhivelor Statului, cu excepţia Muzeului de istorie al RS România, care poate păstra şi el documente. însă unele documente avînd şi condiţii propice de conservare se pot păstra şi în colecţii particulare. în străinătate, cele mai multe documente româno-slave se cuprind în instituţii din URSS. în acest sens sînt la Moscova: Arhiva centrală de stat cu documente vechi[89], Muzeul istoric de stat, secţia mss[90] şi Biblioteca de stat a URSS „V.l. Lenin", secţia mss[91], iar la Leningrad: Arhiva secţiei din Leningrad a Institutului de istorie al Academiei URSS[92], Filiala Arhivei centrale de stat cu documentele vechi, Biblioteca Academiei de ştiinţe a URSS[93] şi Biblioteca publică de stat „M.E. Saltykov-Scedrin"[94]. Cele mai bogate fonduri de documente moldoveneşti se află în Arhiva centrală de stat a RSS Moldoveneşti[95] din Chişinău, în aceeaşi localitate aflîndu-se documente moldoveneşti şi în

[89] Cel mai important fond din această Arhivă este Posol'skij prikaz. SnoSenija Rossij s Moldaviej i Valahiej, după care urmează fondul 1299 intitulat: Bessarabskaja meăevaja .kon-tora. Acest fond după Dmitriev, Dragnev etc. (p. XI) cuprinde 8711 doc. moldoveneşti şi şi anume de la începutul sec. XV şi

pînă la mijlocul veacului XIX. Doc. româno-slave se mai găsesc în următoarele dosare: Dcla snoSenija Rossij s Turciej şi Greleskije dela.

[90]Muzeul are următoarele fonduri cu doc. moldoveneşti: Barsov, Scukin şi Uvarov.

[91] In această Bibliotecă ca fonduri cu doc. moldoveneşti sînt între altele cel al lui LM şi al MR.

[92]în această Arhivă se află fondul N. P. LihaCev denumit: „Rumynskie i moldăvskie akty‟.

[93]In. această Bibliotecă este fondul „Kollekcij vosproizvedenij‟ cu doc. româno-slave.

[94] în această Bibliotecă este întîi fondul: OLDP.

[95] în Arhiva specificată se află fondul nr. 220 numit: Kollekcija moldavskih gramct, ce însumează 2627 de doc. de la începutul sec. XV şi pînă la mijlocul veacului XIX. Majo-ritatea doc. sînt din sec. XVIII. în fond se mai află şi 17 doc. false atribuite anilor 146.8—1-470. Citeva doc. moldoveneşti se găsesc apoi şi în următoarele fonduri: nr. 37: Bessarabskij oblastnoj sud şi nr. 221: *Bessarabskaja gubernskaja me Seva ja kontora (după* Dmitriev, Dragnev etc., p. X).

Arhiva Academiei de ştiinţe a RSS Moldoveneşti[96]. în Arhiva istorică centrală de stat a RSS Ucrainene din Kiev, Biblioteca ştiinţifică centrală a Academiei de ştiinţe a RSS Ucrainene din aceeaşi localitate şi în Arhiva regională din Cernăuţi sc găsesc deasemeni documente moldoveneşti. Tot aşa, documente slave atît din Ţara Românească cît şi din Moldova se află în Arhiva regională din Lvov. Documente româno-slave se găsesc apoi în: Austria — Arhiva de stat din Viena; Franţa — Biblioteca naţională din Paris, Cabinetul de mss, fondul românesc de documente; Grecia — Biblioteca naţională din Atena, fondul de documente slave, Muzeul de etnografie din aceeaşi localitate, cu acelaşi fond, Muzeul de istorie şi arheologie din aceeaşi localitate, apoi fondurile de documente slave la Athos: în Biblioteca din Kareia şi în bibliotecile următoarelor m-ri: Dionisiu, Dohiar, Esfigmenu, Filoteu, Hilan- dar, Ivir, Kostamonit, Kutlumuz, Lavra Mare, Rusicon, Sf. Pavel, Simope- tra, Vatoped, Xenofon, Xiropotam şi Zograf cît şi în biblioteca m-rii Sf. loan Teologul de pe insula Patmos. în Israel este în acelaşi sens: Biblioteca Patriarhiei greceşti din Ierusalim; apoi în RP Bulgaria: Biblioteca Na-ţională „Kiril şi Metodiu" din Sofia; în RP Polonia: Arhiva centrală din Varşovia; în Turcia: Arhiva Consiliului de Miniştri şi Arhiva Muzeului Top- kapu Sarayi[97] -—ambele în Istanbul, apoi tot acolo: Biblioteca metohului Sf. Mormînt şi Biblioteca Patriarhiei ecumenice; RP Ungaria: Arhiva naţională din Budapesta şi Arhiva Muzeului naţional din aceeaşi localitate şi în RSF Iugoslavia: Arhiva de stat din Karlovac

şi Arhiva Academiei iugoslave din Zagreb, fondul: Acte chirilice (IX, 1—6). Sînt apoi şi diferite colecţii particulare.

BIBLIOGRAFIE

A. Mss

Constantinescu Radu, Manuscrisele slavo-roniâne ale vechii Biblioteci Sinodale din Moscova, în „Studii", 24, 1971, nr. 5, p. 1029—1033.

Harisiadis Maria, *Les miniatures de tetraevangile moldave de la bibliothcque du Serail â Istanbul,* în „Romanoslavica", XII, 1965, p. 249 — 251.

Horilek K., *Les manuscrits slaves au monastere de Mont Sinai,* în „Byzantinoslavica", XXVI (1965), 1, p. 172 şi următoarele.

Keppen P. I., Sobranie slavjanskih pamjatnikov nahodjailihsja vne Rossij, I: Pamjatniki sdbrannye v Germani], S. Peterburg, 1827.

Moäi n VI., *Cirilski rukcpisi Jugoslavenske Akademijc,* I: Opis rukopisa, Zagreb, 1955; II: Reprodakcije, Zagreb, 1952.

Moă in dr. Vladimir şi Radeka Milan, *Cirilski rukopisi u Sjevernoj Dalmacij, extras din „Starine" ale Academiei iugoslave. Secţia de filozofie şi ştiinţe sociale, Zagreb, 48 (1958).*

Negrescu I. D., *Limba slavă veche. Bucureşti, 1961.*

[n] în Arhiva de mai sus se află fondul de doc. moldoveneşti nr. 76.

[87] Cf. Mihail G u b o g 1 u, Despre importanţa materialelor arhivistice otomane din Turcia şi importanţa lor pentru istoria ţărilor române, în RA, IX (1966), 2, p. 193.

Nersessian Sirapie, Der, *Une nouvelle replique slavonne du Paris no 74 et les manuscrits d'Anastasie Crimcovici, în* „Melanges offerts ă N. Iorga“, Paris, 1933, p. 695-725.

Petro⁻/ N. I., Opisanie rukopisnyh sobranij nahodjaSSihsja v gorode Kieve, Kiev, 1891.

Romanski St., *Vlahobălgarski răkopisi v Lvovskata universitetska biblioteka, în „Periodi-* öesKO spisanie na bălgarsko lcnizevno druäSestvo“, LXXI (1910), p. 587 şi următoarele.

Sprostranov, E., *Opis na răkopisite v bibliotekata pri Sv. Sinod na bălgarskata cdrkva v Sofija, Sofia, 1900.*

S Ca po v Ja. N., Sobranie I. *Ja. I.ukaSevila i N. A. Markeiita, Opisanie (Ministerul Culturii RSSFR, Biblioteca de stat a URSS „V. I.* Lenin“), Moscova, 1959.

Turdeanu E., *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrîn, în „Fiinţa românească", Paris, 7, 1968, p. 57—68 (după nota lui P. Ş. Năsturel din „Cyrillome-* thodianum", II —III (1972— 1973), p. 198— 199).

B. Documente

Bogdan Damian P., *Actele lui Ştefan cel Mare din colecţiile Bibliotecii Academiei, în „Studii şi cercetări de bibliologie" (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România), Serie nouă, XI, 1969, p. 93—99.*
Negrescu I. D., *Limba slavă veche, Bucureşti, 1961.*

Capitolul III

ALFABETELE SLAVE VECHI

La baza grafiei textelor româno-slave stau alfabetele paleoslave, glagolitic şi chirilic, de unde necesitatea cunoaşterii lor îndeaproape.

A. ALFABETUL GLAGOLITIC

Date preliminare.— Cea dintîi operă măreaţă a marilor cărturari greci[1] medievali, fraţii Constantin—Chirii şi Metodiu, originari din Salonic, este crearea primului alfabet slav vechi, alfabet ce, după unanima părere a oamenilor de ştiinţă formează un model inegalabil în istoria noilor alfabete europene, el este rezultatul perceperii, neobişnuit de fine, de către autorii săi, a sistemului fonetic al limbii pentru care a fost destinat — o limbă literară făurită de aceiaşi învăţaţi şi denumită slavă veche[2]. Iată textual aprecierea uneia

[1] Despre originea greacă a lui Constantin — Chirii şi Metodiu, cf. Damian P. Bogdan, La vie *et Voeuvre des freres Constantin — Cyrille et Methode,* p. 40 — 41. La numele savanţilor care susţin respectiva origine adăugăm aici pe următorii: prof. N. M. Karinski, Obrazc-y pis'ma drevnejSago perioda istorij russkoj knigi, Leningrad, 1925, introducere; V. A. Koiergina, Kratkij olerk istorij pis'ma, Moscova, 1955, trad. rom. a Luciei Wald, *Scurtă schiţă de isterie a scrierii, in „Lingvistica generală. Culegere de articole", Bucureşti, 1963, 1 p. 165; F* r. Grivec, Vpraianja o Konstantinu i Metodu, în „Slovo", Zagreb, 1962,
11—12, p. 140; Dr. Vladimir Moăin, „Revolucije" u istoriji starog srpskog pravopisa în „Bibliotekar", Belgrad, 1963, nr. 6, p. 467; Djordje Sp. Radojiöid, *Traditions cyrillo-methodiennes chez les Serbes, în „Kirillo kai Metodio tomos eortios epi ti hiliosti kai* ekatosti etiridi", I, Salonic, 1966, p. 187 şi Antonin Dostâl, La *tradition cyrillo-methodienne en Moravie, in aceeaşi lucrare şi volum ca şi studiul lui* Radojiöid, p. 165. Ultimul studiu temeinic in această privinţă aparţine lui A n t o i n e —fi mile Tachiaos, *V origine de Cyrille et de Methode. Verite et legende dans les sources slaves,* în „Cyrillomethodianum",
II —III, p. 98- 140.

[2] Despre denumirea: Limba slavă veche, cf. Damian P. Bogdan, op. cit., p. 61 — 62. La numele savanţilor care susţin respectivul termen adăogăm aici pe următorii: Petar Djorgid, TerminoloSka pitanija iz paleoslovenistike, în „Godiănak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu", 1957, II, p. 50; N. M. Elkina, *Staroslavjanskij jazyk, Moscova, 1960, p. 8; Anica Na zor, recenzie la studiul Elkinei, în „Slovo", 1962, 11—12, p.*

201 — 207, unde citează şi pe slavistul sloven R. Nahtigal, care în „Ljubljanski zvon", XXXI, p. 613 a scris că nicicum limba slavă veche nu poate fi identificată cu bulgara veche; D. S p. Radoj i £ i c, op. cit., p. 205 şi M. M. Kapilenko, Kak sleduet nazyvat' jazyk drevnejSih pamjatnikov slavjanskoj pis'mennosti, în „Sovetskoe jazykoznanie", 1966, 1, p. 36 — 41 (cf. şi nota L id iei Dem^ny, in RESEE, VI, 1968, 1, p. 172).

dintre personalităţile lingvistice — cu privire la primul alfabet slav vechi — J. Vendryes: „Alfabetul slav al lui Chirii şi Metodiu este o adevărată capodoperă, el este alcătuit cu o rară preciziune, de oameni care aveau un simţ foarte dezvoltat al raporturilor fonetice şi care i-au redat nuanţele cu o rară perspi-

III. Alfabetele slave vechi

Glagolitic		Chirilic			
Forma	Valcarea numerică	Forma	Valcarea numerică	Pronunţie	Transcriere
ʳh	*d*	*A*	*-f*		*(TL*
&	**2**	ET	**-**	<f	*â*
"V	***3***	&	*£*	*iT*	*xr*
%	*A*	r	***3***	***9***	*£*
	S	A	*4*	*d*	*cC*
3-	***G***	e	*g-*	*e.*	***e.***
X	***y***	>K	**-**	*Z &cr* /)*	
t	***8***	*3(3, Z ,S)*	***e***	***<z'z***	***ca c/<r cs? ■&£>?</%,***
	0	***3***	***r***		***T.***
	■ia	ICO	***■40***	***c***	***C***
'S		H	***8***	***t***	***0***
~-p	***3a***	-	**-**		***i. /***
b	**•/o**	K	***£o***	***K***	/<
oX	***So***	A	***do***	***e***	***e***
X	***eo***	M	***ia***	***m***	***tn.***
f	***Yo***	N	***50***	***■n***	
3	***eo***	0	***¥o***	*o*	***o***
r	***9o***	n	***8o***		
E	***■ido***	p	***JOo***	*****	-fc
S	***£0c***	c	*'ZOO*	***s***	***s***
o—o	***30o***	'T	***30o***	***t***	***f***
9	***4oo***	y	***4oo***	***i, u, tr***	***i, (■', tr***
n	***4oo***	***or***	***4oo***	***'u'***	***'u'***
$	***ffpo***	***4>***	***5co***	***/***	***/***
4	***Goc***	*X*	***6co***	***A,***	***/o***
Q	*TOC*	***VV***	***8&>***	***o***	***a***
&	***8oo***		***9***		***A/'S***
V	***ffOo***	M	***9cc***	***Q-feo?» t)***	C

	■fooo	V	Sa	C (ţ4»ri	c
				ce, c/J	
UI	-	LU	-	S fio#? S	s
$	-		-	j 0	o
"35	-	k		ţsfC*^-*)	£
3				e	o
A	-	t		ea , ca.	
7°	_	$	_	CCL	c
%				a2 0$	
	-		-	<?C2	crZ h •
				/<3>Jj ?*1	
				Şt-OHc ■	
		/A	9oo	ca./en	
		hft		7*fSo.fc	
				6/nrr	
				&<*&££;	
				jf' H	
				**•£•3.	
				U/to*c.	
				&et	

i

caritate"[3]. Crearea primului alfabet slav este pusă în legătură cu lupta dusă de slavii din principatul Moraviei Mari contra francilor, care se străduiau să-i convertească la catolicism şi prin aceasta să-i supună stăpînirii lor. împotriva francilor se ridică cneazul Rostislav care conducea Moravia Mare. Acesta în anul 863 întărîndu-şi poziţia politică şi prin alianţa ce o încheie cu ţarul bulgar Boris, trimite o solie la Constantinopol, la împăratul de atunci al Bizanţului, Mihail al IlI-lea, cu rugămintea să-i trimită dascăli căci „poporul nostru a lepădat păgînismul, însă noi nu avem dascăli care să ne înveţe noua credinţă pe limba noastră". împăratul, din dorinţa de a avea ca aliat pe cneazul Moraviei Mari, avînd şi acordul patriarhului Fotie-dascălul lui Constan- tin-Chiril, caută să satisfacă cererea lui Rostislav şi în acest sens roagă pe cei doi fraţi salonicieni care se aflau la curtea sa să plece în Moravia Mare. Constantin-Chiril şi Metodiu acceptă sarcina ce le-o trasează Mihail al IlI-lea, Constantin făureşte şi cu sprijinul fratelui său primul alfabet slav în care — ajutat tot de Metodiu — transpune din greceşte în limba literară slavă veche unele cărţi de ritual bisericesc, după care pleacă, cu textele respective în Moravia Mare. Aceasta este povestirea, aşa cum ne-o dă textul cunoscut în literatura de specialitate sub numele: Vieţile panonice ale lui Constantin şi Metodiu — Vieţile sau Legendele panonice fiind descoperite încă în 1843[4].

Prioritatea. — Starea în care se aflau slavii în ceea ce priveşte grafia înainte de compunerea alfabetului de către Constantin cît şi opera acestuia ne-o redă un text al

cărturarului călugăr bulgar Hrabr[5] (care a trăit cam pe la începutul sec. X), lucrare ce poartă titlul GKaaatiHK o nucMAHAjfK-

[3] J. Vendryes, Le langage, Paris, 1921. Neavind la îndemînă ediţia originală, am folosit traducerea rusească: Jazyk, Moskova, 1937, p. 296. Se mai pot adăoga aici şi cele scrise de prof. A. N. Gvozdev, *Osnovy russkoj orfograjij, Moscova, 1943, p. 39: „In grafia slavă veche există, în chip obişnuit şi o deplină concordanţă între sunete şi litere, cu excepţia caracterului literelor duble 8, h, i şi ir, luate din alfabetul grecesc. Scrisul reflectă chiar alternanţe fonetice într-o singură morfemă, de exemplu în prefixe ca: rk3A*~* H şi E^cTpini.'J.TH, H3EUTH şi Hcn-HiTjTH etc." O abatere de la cele de mai sus formînd numai litera -w. Cf. mai jos Valoarea fonetică a literelor.

[4] Legendele panonice au fost publicate în noi ediţii, de pildă de A. T h e o d o r o v Bal an, Saints *Cyrille et Methode,* I, II, Sofia 1920—1921; P. A. Lavrov, Materialy *po istorij vozniknavenija drevncjlej slavjanskoj pis'niennosti* {„Trudy Slavjanskoj kommisij‟), Leningrad, 1930; Fr. G r i v e c, *Vita Constantini et Methodii, Versio latina...* („Acta Academij Velehradensis", XVII), 1941; T. Lehr-Splawinski, Zyvoty Konstantyna i Metodego (Institut Zachodny), Poznan, 1959.

[5] Textul lui Hrabr a fost analizat pentru prima oară, foarte temeinic, după copia din 1348 aflată în BPL (I F. 376) dar şi după alt codex de J ag id, *Razsuzdenija, p. 297 — 317. Despre originea lui Hrabr s-au emis diferite ipoteze; se pare că primul a fost Jagid, care în op. cit, p. 310 — 311 bănuia că numele lui Hrabr este un pseudonim. De altfel literatura despre Hrabr este destul de întinsă. Astfel Nahtigal a susţinut că Hrabr a fost discipolul lui Constantin şi Metodiu. După* M. Weingart acesta este un pseudonim al ucenicului lui Metodiu, Naum, părere la care s-a asociat şi Josef Vasica, Literdrni pamdtky epochy velkomoravsk6 863 — 885, Praga, 1966, p. 14—19, însă supoziţia lui Weingart a fost combătută de N. V a n W ij k. Deşi Weingart a revenit în 1933 (cf. „Byzantinoslavica", 1933, p. 419) susţinînd că Hrabr trebuie căutat printre ucenicii lui Metodiu, în şcoala de la Ohrida, în apropierea lui Clement, totuşi A. Mazon reînnoieşte cele susţinute prima dată de Weingart („Zbornik Zlatarskego", Sofia, 1925, p. 125). Fr. Grivec (citat mai sus) susţine tot aşa, că Hrabr este Naum, iar J. Vajs adoptă a doua părere a lui Weingart. După istoricul bulgar V. N. Zlatarski, Hrabr este ţarul bulgar Smeon. Există şi un roman al scriitorului bulgar Kondo Rodev, Cernijat konnik, Sofia, 1966, în care descrie pe ţarul Simeon ca fiind călugărul Hrabr. Datele pînă în 1962 despre Hrabr se află în Istorija na bălgarskata literatura, 1962, p. 141—153.

Povestire despre litere —, dar care nu s-a păstrat în originalul glagolitic ci în mai multe copii chirilice, din care cea mai veche este din 1348 după cum precizează şi P. Lavrov[6]. Iată în traducere română, după textul dat de Lavrov, cele susţinute de Hrabr: „Mai înainte, slavii nu aveau litere, ci pe cînd erau păgîni socoteau şi percepeau (cele scrise) cu ajutorul liniilor şi crestăturilor (pe răboj), iar după ce s-au creştinat se chinuiau să scrie graiul slav cu litere romane şi greceşti, însă fără orînduială. Şi aşa a fost mulţi ani, dar apoi Dumnezeu... a trimis lor (slavilor) pe sfîntul Constantin Filozoful, numit Chirii, bărbat drept şi plin de adevăr, care a făcut lor 38 de litere, pe unele după tipul celor greceşti, iar pe altele după graiul slav".

Dar, dat fiind faptul că există două alfabete slave vechi din epoca lui Constantin — Chirii şi Metodiu şi că atît Vieţile panonice cît şi Skazanie a lui Hrabr nu precizează care anume dintre cele două alfabete este opera lui Constantin-Chiril, cercetătorii ştiinţifici de aproape două veacuri şi jumătate s-au străduit şi se ostenesc să lămurească, enunţînd fel de fel de ipoteze şi deducţii, care este primul din cele două alfabete. Sărăcia izvoarelor şi întîi faptul că pînă la noi nu au ajuns textele slave care s-au scris de Constantin şi Metodiu au generat peste patruzeci de păreri, contrarii una alteia, acestea creînd o imensă literatură de specialitate. Iată cîteva din ele, Astfel, în a doua jumătate a sec. XVIÎI cehul Gelasius Dobner, susţinea că alfabetul glagolitic este prioritar celui chirilic, cel dintîi fiind constituit de Constantin- Chiril. Ideea lui Dobner este dezvoltată de P. Safarik, la care aderă întîi Fr. Miklosich, B. Kopitar, englezul Isaac Taylor, învăţaţii ruşi: N. Tihonravov,
D.F. Beljaev, V.N. Scepkin şi A.M. Seliscev, croatul V. Jagic, germanul A. Leskien, slovenul R. Nahtigal, polonul T. Lehr-Splawinski, cehii: J. Vajs, J. Kurz şi F. Mares, germanul J. Hamm, bulgarul Ivan Gosev, V. Kiparski şi alţii[7].

Argumentele priorităţii glagoliticii sînt următoarele: 1. Argumentul geografic al lui P. Safarik în sensul că Moravia Mare, regiunea misiunii apostolice a lui Constantin ca şi regiunile vecine, în special Croaţia n-au păstrat decît monumente cu grafie glagolitică; 2. Există date istorice care designă scrisul glagolitic ca alfabet al lui Constantin: nota preotului novgo- rodian Upir Lihij din 1047®; datele din Povestirea despre litere a călugărului Hrabr, şi ştirile contemporanilor calificînd alfabetul lui Constantin ca o noutate, ceea ce nu poate fi aplicat alfabetului chirilic care este în primul rînd o remaniere a uncialei greceşti noi[9]; 3. Particularitatea formelor literelor glagolitice ca şi tot sistemul grafic al acestui alfabet face să se creadă că este acţiunea unui inventator erudit şi ingenios, ceea ce concordă cu persoana lui Constantin prezentată de izvoare; 4. Crearea sistemului numeric al glagoli-

[6] P. A. Lavrov, *Kirilo ta Aletodij u davn’ oslov’jans’komu pis’menstvi, Kiev, 1928, p. 137.*
[7] Cf. p r o f. V. Kiparski (Helsinki), O proishoidenij glagolicy, în „Kliment Ohrid- ski. Materialy za negovoto Cestvuvane po slucaj 1050 godini ot smărta mu" (Academia bulgară de ştiinţe, Universitatea „Kliment Ohridski" din Sofia), Sofia, 1968. p. 91 — 92 şi 94; cf. date în plus la E. Georgiev, Slavjanskaja pis'mennost' do Kirilla i Mefodija, Sofia, 1952, p.' 73 — 74; Zvonimir Kulundäiö, *Knijga o knjizi,* I: Historija pisama, Zagreb, 1957[2], p. 818 — 836; V. A. Istrin, 1100 *let slavjanskoj azbuki, Moscova, 1963, p. 65 şi 174—179; idem, Vozniknovenie i ravzitie pis'ma, Moscova, 1965*[2], p. 575 — 580.
[8] Cf. mai jos, par. Denumirea.
[9] Cf. mai jos, cap. V.

ticii ce corcspunde in întregime cu sistemul alfabetic al aceleiaşi scrieri nu poate fi socotit, dedt ca rezultatul aceluiaşi creator, adică al lui Constantin, în timp ce sistemul cifric al chirilicei nu prezintă decît acomodarea sistemului grec la alfabetul slav; 5. Dependenţa numeroaselor mss slave vechi chirilice de originale glagolitice — în primul rînd a SK — pledează în favoarea primordialităţii glagoliticii; 6. Textele glagolitice dovedesc multe trăsături a unui stadiu mai arhaic din punct de vedere fonetic şi morfologic, la fel şi ca stil literar[10], căci deşi Constantin şi Metodiu au lăsat netraduşi termeni greceşti — de pildă Ispsög — şi latini — ca altare, paganus, missa, ei au dat limbii literare slave vechi — pe care au creat-o—faţă de limba slavă vorbită în vremea lor, un conţinut nou, astfel este de pildă creştinul svjatyj — sfînt, iniţial era sil’nyj = puternic, au imitat termeni străini dar au construit şi forme noi[11]; 7. Dacă glagolitica ar fi derivat din chirilică apoi ordinea numerică a literelor glagolitice ar fi urmat-o pe cea chirilică. în condiţii neprielnice, provocate pe de o parte de graba de a propaga creştinismul de rit bizantin în Moravia Mare, iar pe de altă parte de a făuri un alfabet — cel glagolitic
— care să nu semene nici cu alfabetul latin darnici cu cel grecesc, asemănare ce altfel ar fi înteţit vrajba dintre cele două imperii antagoniste — franc şi bizantin, Constantin a creat un alfabet complicat şi dificil din punctul de vedere al scrisului. A urmat apoi făurirea alfabetului chirilic care, în opoziţie cu scrierea glagolitică era mai simplu şi mai uşor din punct de vedere grafic, în sfîrşit, a trecut la rînd alfabetul rusesc şi mai simplu şi mai uşor din punct de vedere scriptic.

Originea. — Cea mai veche teorie cu privire la originea glagoliticii o exprima în 1727 J. Frisch. în 1777 Durych emitea ipoteza originii glagoliticii din cursiva greacă[12],

părere reluată de Linhardt, Safarik, Miklosich, Grigo- rovic şi Watenbach[13]. La 1782 Josef Dobrowsky exprima ipoteza că scrisul glagolitic a fost făurit de călugări croaţi în sec. XIII. Croatul Fr. Racki socotea că unele litere glagolitice au fost luate din alfabetele: fenician, grec şi albanez. Cehul Leopold Geitler susţinea că alfabetul glagolitic derivă din cel albanez după cum învăţatul rus Vsevolod Miller vedea o înrudire între glagolitică şi grafia sasanidă, pe care Constantin o cunoştea din călătoria ce a făcut la hazari. Germanul R. Abicht credea că glagolitica provine din grafia georgiană, pe cînd Moise Gaster adăoga la părerea respectivului savant şi influenţa scrisului armean.

Comparaţia sistematică a grafiei glagolitice cu cea cursivă bizantină l-a făcut pe paleograful englez Taylor să confirme în 1881 ipoteza emisă în 1777 de Durych şi anume că alfabetul glagolitic derivă din grafia cursivă a minusculei bizantine noi, părere ce o exprimă apoi şi în 1883, la care aderă, doi ani mai tîrziu, învăţatul rus D.F. Beljaev, apoi A. Leskien şi alţii. Aceasta este ipoteza dezvoltată de Jagid, care arată că glagolitica este o stilizare

[10] Cf. Olga Nedeljkovic, JoS jednom o hronoloăkom primatu glagoljice, în „Slovo", 1965, p. 19-58.

[11] Cf. M t. Weingart, Analisi *del tesoro di parole dell'antica lingua slava con rijeri- mento alia relazione tra questa e il greco, comunicare la „V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 20—27 settembre 1936, XIV)", Roma, 1936, p. 102—103.*

[12] Durych, De slavo-bohemica sacri codicis versione, cf. St. Kul'bakin, Le vieux slave (Colecţia de manuale publicate de Institutul de studii slave, V), Paris, 1929, p. 14.

[13] Cf. St. Kul’bakin, cp. cit., p. 14.

a cursivei minuscule bizantine[14] de unde apoi teoria Taylor — Jagic. Ipoteza Taylor-Jagic se încetăţeneşte în slavistică, la ea aderînd numeroşi învăţaţi între care personalităţi, ca de pildă: Durnovo (1929), Seliscev (1951), Kurz (1958), Lehr-Splawiriski (1959)[15], Nandriş (1959), Dostâl (1966), Radojicic (1966) şi mulţi dintre autorii mai puţin cunoscuţi ai manualelor de limbă slavă veche.

Insă această ipoteză nu mai satisface pe unii învăţaţi şi ea este combătută în anul 1913 într-o succintă notă de Arnold Rahlfs, care pe temeiul studierii mai multor codexuri scrise în cursiva minusculei bizantine ajunge la concluzia că în grafia respectivă literele sînt legate între ele pe cînd în scrisul glagolitic, aşa cum ne-o dau textele slave începînd cu sfîrşitul sec. X, grafe- mele sînt scrise separat unul de altul — ceea ce este pe deplin just.[16]

în aceeaşi ordine de idei merită a fi relevate cele scrise de V.N. Scepkin în 1920, care deşi socoate ca sigură ipoteză lui Taylor, totuşi adaogă mai departe textual următoarele:

„Glagolitica produce mai degrabă impresia unui scris oriental decît grecesc“.[17]

în anul 1937 slavistul ucrainean I. Ohienko scrie articolul: Glagolicja ne povstala z greckogo minuskiil’nogo pis’ma, în „Biblioteka Nasoi kul’turi", Lvov, 1937, p. 73—88. Deci încă din titlul studiului se vede că Ohienko se ridica împotriva teoriei Taylor-Jagic.

Acelaşi lucru îl va susţine în acelaşi an cercetătoarea sovietică A.F. Viăi njakova care presupune că originea glagoliticii se află în criptografia cabalistică bizantină şi tot ea arată că grafia amintită nu a fost creată de Constantin ci de fratele său Metodiu, după moartea celui dintîi.

învăţatul bulgar Emil Georgiev scrie în 1942 că făurind glagolitica, Constantin s-a folosit de o formă evoluată a scrierii mai vechi, chirilica, aşadar glagolitica nu este o evoluţie treptată a literelor greceşti cursive sau minuscule[18].

în anii 1953 şi 1956, E.E. Granstrem comparîndcu toată atenţia cuvenită scrisul glagolitic cu cel minuscul bizantin, conchide că glagolitica nu reprezintă o stilizare a minusculei amintite şi presupune că alfabetul glagolitic derivă din anumite tipuri ale cursivei bizantine, folosite pentru designarea termenilor din operele bizantine avînd conţinut medical, astrologie şi alchimic, aceasta în scopuri criptografice[19].

[14] V. J a g i c în capitala sa lucrare Glagoliceskoe *pis'mo, p. 114 scrie următoarele: „în minuscula greacă se află izvorul dacă nu exclusiv, atunci cel principal al grafiei glagolitice“.*

[15] Cf. prof. V. Kiparski, op. cit., p. 91.

[16] Dar încă din 1904, învăţatul ucrainean N. K. Grunski, Kievskie glagoliceshie *listki, II Nacertanie bukv, Jur’ev, 1904, p. 55 scrie că „Teoria originii glagoliticei din scrisul grec cursiv trebue recunoscută cu totul inconsistentă, fiindcă trebuie să se recurgă la diferite procedee peste seamă de artificiale". La care Jagic, GP, p. 112 răspunde următoarele: „Autorul (adică Grunski, D.P.B.) cu un cuvînt e mai puternic în critică negativă care în fond este cu mult mai comodă şi mai uşoară decît înlocuirea celor contestate cu ceva pozitiv".*

[17] V. N. Söepkin, *Ucebnik russkoj paleografi], p. 16—17 si 95, în ediţia a Il-a, p. 27 şi 107.*

[18] Emil Georgiev, NaSaloto na slavjanskata pismenost v Bălgarija, 1: Starobăl- garskite azbuki, Sofia, 1942, p. 10—12.

** însă punctul de vedere al E. E. Granstrem a fost criticat la cel de al IV-lea Congres internaţional al slaviştilor — ţinut la Moscova în septembrie 1958, — de către lingvistul A. S. L’ v o v, care susţine că alfabetul glagolitic derivă din grafia cuneiformă.

în anul 1955 slavista austriacă T. Eckhardt arată că deşi

scrierea glagolitică este o grafie stilizată are însă cerculeţe caracteristice ce nu sînt în nici o altă scriere europeană.[20]

Ajungem astfel la studiul lui A. Vaillant, care pornind de la nota amintită a lui A. Rahlfs argumentează temeinic între altele inconsistenţa ipotezei Taylor-Jagic. Iată pe scurt cele susţinute de Vaillant. Constantin, un om foarte învăţat, cunoscînd ebraica şi alfabetele orientale, a ştiut să conceapă un nou alfabet adaptat cerinţelor slavilor, alfabet creat cu un scop practic imediat: de a-i îngădui lui Constantin să traducă în limba slavă evanghelia. Semnele grafice ale alfabetului glagolitic se află în toate alfabetele orientale: ebraic, samaritean, copt etc. Alfabetele fiind numeroase, nu poate lipsi relevarea asemănărilor, rămîne însă a dovedi că asemănările nu sînt incidentale. învăţatul rus St. Kul'bakin în Le vieux slave, p. 14, adoptă teoria lui Jagic, sprijinind-o pe următorul principiu istoric: „un popor nu inventă un alfabet, ci îl împrumută de la alt popor, din aria de civilizaţie în care el se află". Lingvistul francez Antoine Meillet recenzînd în „Byzanti- noslavica", (XXX, 1929, p. 193—200) şi în RES (IX, 1929, p. 131—136), cartea lui Kul'bakin, denunţa acest pseudo-principiu. într-adevăr, poporul slav nici nu a împrumutat şi nici n-a inventat primul său alfabet, acesta este un grec, Constantin-Chiril care l-a creat. Constantin a ticluit semnele alfabetului glagolitic şi nu le-a luat dintr-o tradiţie anterioară, nu a fost silit să le împrumute din alfabete anterioare. Problema continuităţii istorice şi paleografice nu există dar fiinţează o problemă de ordin psihologic: spiritul uman nu creează nimic din neant. Constantin era un erudit şi întreaga sa învăţătură de cărturar l-a ajutat în invenţia sa. Constantin a acceptat sarcina dificilă de a crea un alfabet sacru nou, care să fie deosebit de alfabetele: grec, latin, ebraic cît şi de celelalte alfabete sacre cunoscute, pe care el nu le ignora. Ceea ce constituie, în primul rînd, particularitatea unui alfabet aceasta este stilizarea lui generală. Astfel în unciala latină şi cea greacă literele sînt constituite din linii simple. Constantin, spre a se îndepărta de aceste două grafii a evitat linia dreaptă şi a preferat formele rotunde. Aşadar lui a\ grec şi latin îi corespunde m glagolitic[21], în aşa fel că cele patru puncte care delimitează grafemul sunt înlocuite prin patru bucle, cu o altă dispoziţie a liniilor drepte centrale. Ne putem gîndi la o deformare voită a literelor greceşti şi latine, la un procedeu de substituire a punctelor care opresc traseul liniilor drepte prin bucle de unde k = v din alfabetul latin, a = A şi rt = a din alfabetul grecesc, cu inversarea voită a formelor grafemelor respective. Rămîn împrumuturile din alfabetul ebraic ce le-a remarcat P. Safarik pentru notarea sunetelor pe care ebraica le are ca şi slava, însă ele lipsesc din greacă şi latină. Ele par incontestabile pentru ui şi u. Ebraica l-a putut inspira pe Constantin şi în privinţa

altor caractere grafice. Astfel pe a foarte scurt Constantin îl notează ca în ebraică prin ‘‘, k se aseamănă cu

[20] T h o r ■/ i Eckhardt, *Napomeni o grafiikoj strukturi glagolice, în „Radovi Staros- lovenskog instituta u Zagrebu", 1955, 2, după recenzia scrisă de Anica Nazor la N. M,* Elkina, *Staroslavjanskij jazyk, în „Slovo", 1962, 11— 12, p. 205, nota 8.*

[21] Tipografia neavînd la îndemînă caractere glagolitice, redăm echivalentul acestora prin grafeme chirilice (vezi pl. III de mai sus şi pl. IV de mai jos).

ebraicul j>[22]. Ne-am oprit mai mult asupra teoriei lui Vaillant întrucît o credem cea mai justă.

împotriva teoriei Taylor-Jagid se ridică şi lingvistul francez J. Fevrier care scrie următoarele: „Principala obiecţie ce se poate face derivării scrierii glagolitice din cursiva greacă este că aceasta abundă în ligaturi în timp ce cealaltă le ignoră. Pe de altă parte, nu s-a descoperit încă dacă caracterele glagolitice care nu corespund literelor greceşti au fost făurite arbitrar sau împrumutate din vreo altă grafie?"[23]

Una dintre mai recentele teorii privind originea glagoliticii aparţine lui Georgij Cernohvostov, un elev al lui V. Kiparski — care socoate că Constantin şi Metodiu fiind, în primul rînd, creştini şi misionari, au pus la baza alfabetului lor trei simboluri fundamentale ale religiei creştine: crucea (simbolul lui Hristos), triunghiul (simbolul Treimei) şi cercul (simbolul infinitului şi al atotputerniciei lui Dumnezeu Tatăl). Astfel prima literă este o cruce, s şi к — unirea crucii cu triunghiul, н, n, p, ejs, м, т*. şi к —- unirea elementelor crucii cu cercul. Din cercuri sau combinaţii ale cercurilor cu triunghiuri sau cu elemente ale triunghiurilor sînt constituite literele e, r, a, 3, s, î, h, a, M, o, c, t, oy, x", u,, hs şi w. Rămîne neexplicat e şi poate şi semnul nazalizării din ,t>, a şi ia iar pentru ui Cernohvostov recunoaşte un model ebraic vechi. Această teorie a fost prezentată şi susţinută de V. Kiparski la Sesiunea ştiinţifică de la Sofia, prilejuită de comemorarea a 1050 de ani de la moartea lui Clement de Ohrida[24].

Majoritatea slaviştilor împărtăşesc ipoteza conform căreia salonicianul Constantin, supranumit Filozoful, a creat primul alfabet paleoslav, adică cel glagolitic[23].

Denumirea. — Numele sub care era cunoscută în prima jumătate a sec. XI grafia glagolitică era kurillovica — (scrisul) lui Chirii. Astfel în Tîlcuirile

[!2] AndriS Vaillant, L'*alphabet vieux slave, în RES, 32 (1955), p. 7—30. Deşi este vorba de ambele alfabete slave vechi, Vaillant îşi intitulează studiul la singular, probabil pornind de la faptul următor: ambele alfabete au o identitate fonetică, de aici ideea că e vorba de uu singur alfabet slav*

în două variante grafice.

[23] J a m e s G. F 6 v r e r , Histoire de l’ecriture (Bibliotheque historique), Paris, 1959[2], p. 434.

[24] Prof. V. Kiparski, op. cit., p. 93—94.

[25] Există însă şi supoziţia că glagolitica este un scris protoslav. Şi această ipoteză a fost susţinută încă în sec. XVIII de învăţaţii cehi A. Linhardt şi K. Anton (cf. V. I. I s t r in, Vozniknovenie i razvitie pis’ma, p. 472, la care se adaogă cele scrise de: S t. M. Kul’bakin în 1935, în recenzia la Manual de paleografie glagolitică a lui Josef Vajs (cf. „Siavia", XIII, 1934—1935, p. 477—484), Aleksandro Bel id, *Postanak praslavenske glagolske sisteme, în „Glas srpske kraljevske Akademije", 1935, cartea 164,* p. 1 —40; P. J a.Cernyh, E. M. Epstejn, N. A. Konstantinov (cf. V. I. I s t r i n, op. cit, p. 472 şi p. 458 nota 48, p. 460, nota 55, p. 462 nota 57), I. A. Figurovski (ibidem, p. 462, nota 58) cum şi alţi cercetători din URSS (ibidem, p. 472). însă cele susţinute de N. A. Konstantinov au fost criticate întîi de Ivan Goăev (cf. Damian P. Bogdan, La vie *et Voeuvre des freres Constantin-Cyrille et Methode,* p. 48) iar o analiză detaliată şi critică a celor scrise de Konstantinov, N. V. Engovatov şi Figurovski, la V. A. Istrin, 1100 *let slavjanskoi azbuki, p. 109 — 119 (cf. pentru supoziţia protoglagoliticei şi cele scrise de* P. S. Kuznecov, la D am ian P. Bogdan, op. cit., 49). Glagolitica nu provine din semnele enigmatice gravate pe piatră, argilă, os, sau metal, descoperite în regiunea nord-pontică în sec. XVIII
— cum dimpotrivă susţin cei mai mulţi specialişti sovietici citaţi mai sus — şi dovezi împotriva supoziţiei savanţilor sovietici au fost aduse şideThorvi Eckhardt, Theorien über den Ursprung der Glagolica. 1. Allgemeine Voraussetzung für die Entstehung von Schrift und Alphabet, în „Slovo" 13, 1963, p. 87-118.

profeţilor, copiate de preotul Upir Lihij la Novgorod în 1047 apare mc K«Y[26]pMrtOKHu,l; = din (scrisul) lui Chirii. Originalul lui Upir Lihij nu există, dar s-au păstrat două copii chirilice din sec. XV — una din 1499 — care cuprind unele litere şi cuvinte scrise în glagolitică. Preotul Lihij arată că a scris textul său chrilic is *kurillovice. De aici concluzia că ms de pe care el a copiat* era glagolitic. Acest text se pune în legătură cu o însemnare aflată într-un cronograf rus din 1494 din BL (MR, nr. CCCCLIII). Iată conţi-nutul notei: Bw aM[hh] ®H]fdH<u u(d)pra rpEM(£e)Kdro h bw aOOhh k(k)h(a)3m PfpEKj (adică Rjurik) HwKrwpoAUKdro c(km)tuh KwHTvCTMHhTHHTv «Dhaoc©^» HdpHMEWkM KHpHrtrtTv, COTROpHA'K rpdiWOTS CA$KEHKCKHA\T\ (în text: CAOBSCHUAVh) A3’KiKo,w'h, rA(dro)AEiVK>vw <i’A>(d)<ro>AHTHii,io [27]. — în zilele împăratului Mihail al grecilor şi în zilele cneazului Rjurik al Novgorodului... sfîntul Constantin Filozof, numit Chirii a

făurit alfabetul cu limbă slavă, numit glagolitic, în text este ahthu,k> — omisiune ce se poate explica în chipul următor: scribul sfîrşind rîndul a omis să treacă la începutul rîndului următor literele r şi ,\. sau era la sfîrşitul paginei şi a scăpat să scrie pe pagina următoare literele indicate. De altfel atare omisiuni sînt destul de frecvente în textele chirilice slave medii.

în ceea ce priveşte termenul „glagolitic", A. Vaillant arată că acesta este mai recent, el provenind din Croaţia, unde preoţii catolici care practicau liturghia în limba slavă erau numiţi glagoljaSi, desigur, adaogă acelaşi învăţat, din glagoljati— a spune (slav. v. glagolati), cuvînt slavon tipic[28].

Ordinea şi numărul literelor. —- Grafemele glagolitice în transcriere chirilică au următoarea ordine: d, k, k, r, a» >*> 3 (cu două cîrlige*), 3,1, h, h, K, A, A\, H, o, n, p, C, T, V, oy, 4>, X' W> e- W, 1, TJ, K, -fc, W, I* şi M\ (A). Aşadar 38 de litere, cum precizează şi Hrabr. Ulterior, în evoluţia sa alfabetul glagolitic, încă în epoca slavă veche a mai dobîndit ca litere pe ty şi nazala mică simplă A, deci în total 40 de grafeme.

/Ţ emrmc as.

Glagolitice Forma	Valoare numerică	Chirilice Forma	Valoare numerică	Pronunţie	Transcriere
Mr[1]	*8oo*	LH	—	*sf (ro>?T ? fy*	*sf*
€	-		-	*ccc Q7-> * „ />7 /ra. 7) c eZG- j/n*	*c.*
-	—	*VA*	-	*la*	*y<**
—.	*—	K:	—	*/e*	*y**

[29] Aici înlocuirea lui H prin t>y se explică prin forma K»ypnA\ pentru KHPHAI (cf. P. A. Lavrov, *Kirilo ta Metodij u davn' oslov'jans' komu pis'menstvi, p. 149.*

[27] Cf. Olga N e d e 1 j k o v i 6, op. cit, p. 21—22.

[28] A n d r ă Vaillant, *Manuel du vieux slave (Colecţia de manuale publicată de Institutul de studii slave, VI), Paris, ediţia a doua, p. 21. Volumul I din această excelentă carte, apărut ca primă ediţie in 1948 a fost tradus în ruseşte sub titlul: Rukovodstvo po staros- lavjanskomu jazyku.*

* Cf. această variantă grafică, mai jos, in Alfabetul chirilic: Constituţia literelor.

Constituţia literelor. — Din capul locului trebuie precizat că despre tipul iniţial al glagoliticii, noi nu ne putem exprima decît în chip orientativ, fiindcă textul glagolitic cel mai vechi nu s-a păstrat decît de la sfîrşitul sec. X[29].

Despre direcţia în care sînt trasate grafemele glagolitice vechi încă Jakob Grimm remarca în anul 1836[30] că cele mai multe din ele sînt îndreptate spre stînga, aşadar creează impresia că se scria de la dreapta spre stînga. T. Eckhardt a arătat că dintre literele simetrice ce în glagolitică ocupă două treimi din întregul alfabet, o pătrime este întoarsă spre dreapta, iar alta spre stînga[31]. Scrisul iniţial grecesc şi roman ca şi izvorul lor fenician era la început de la dreapta spre stînga. Iată şi constituţia în sine a caracterelor glagolitice. fi este format dintr-o verticală tăiată la mijloc de o linie orizontală, ale cărei extremităţi coboară puţin în jos. E este alcătuit din trei linii oblice. Astfel întîi este o hastă oblică ce se prelungeşte în dreapta, la mijloc, prin o a doua oblică, pe care se află două mici linii verticale, la bază, tot în dreapta, aflîndu- se o a treia linie oblică — a doua şi a treia oblică sînt paralele între ele. E este un unghi ascuţit cu vîrful în jos, ale cărui laturi sfîrşesc prin cîte o buclă. T este constituit dintr-un unghi ascuţit înclinat, ale cărui laturi termină prin cîte o buclă. \ este un b glagolitic invers. 6 — un semioval scris spre stînga, şi are la mijloc o liniuţă orizontală, iar mai sus este traversat tot de o aceeaşi liniuţă. /K este format dintr-un unghi ascuţit cu vîrful în jos, ce se sprijină pe mijlocul unei linii orizontale cu bucle. 3 (cu două cîrlige) este un triunghi cu vîrful în jos, avînd sus, la mijloc, la o mică distanţă de baza triunghiului, o buclă, ce sfîrşeşte în interiorul de la mijloc al triunghiului printr-o linie verticală. 3 este alcătuit dintr-un triunghi. Din vîrful stîng al acestuia porneşte o dreaptă ce continuă peste latura opusă şi se sfîrşeşte cu o buclă. Iota (i, î) reprezintă două triunghiuri puse cap în cap, latura orizontală a triunghiului de sus terminînd printr-o buclă. Ita (h) înfăţişează un triunghi cu vîrful într-un cerc aflat în partea de jos. Ti este alcătuit din două bucle ce continuă sus cu o verticală, aceasta sfîrşind printr-o buclă. K este format dintr-o mică oblică ce continuă jos în dreapta cu o orizontală, coborînd sub forma unei mici oblici, în stînga jos, fiind o foarte mică oblică izolată, fi este o linie orizontală cu bucle, din mijlocul căreia urcă o verticală ce sfîrşeşte tot prin buclă, fii este format dintr-o orizontală cu bucle, ce se sprijină pe o mică verticală, aceasta continuînd în jos prin două mici linii oblice ce sfîrşesc cu bucle. H este constituit dintr-o hastă verticală sfîrşind sus, în dreapta, printr-o buclă ce traversează puţin spre stînga centrul hastei, aceasta din urmă are jos în stînga o linie oblică. O este un semioval vertical întors spre stînga,

[29] Cf. „Bol'saja Sovetskaja Enciklopedija", ll[2], Moscova, 1952, p. 467 — 468, sub Glagolica. Este de precizat că în Bulgaria şi anume la Biserica Rotundă din Preslav s-au descoperit cîteva grafite glagolitice slave vechi fără dată, însă socotite de la sfîrşitul sec. IX (cf. Gosev, p. 57 — 62,

fig. 48, 49, 53, 54 a şi 54 b). Dar întrucît data lor este discutabilă — pentru cel dintîi dintre grafite fiind propusă şi sec. X—XI (cf. datele la Gosev, p. 57 — 58) — rămîne ca prim text glagolitic slav vechi tot Foile de la Kiev sau Misalul (Liturghierul) de la Kiev — aflat în BAU, de la sfîrşitul sec. X, tradus după un liturghier latin.

[30] Cf. „Göttingsche Anzeiger", 1836, I, 325 şi urm., după Vajs, RHP, p. 26 şi după Olga Nedeljkovid, op. cit., p. 23.

[11] Thorvi Eckhardt, *op. cit.,* p. 65—66 şi O 1 g a N e d e 1 j k o v id, op. cit., p. 23.

sfîrşind cu două bucle. II este constituit dintr-o hastă verticală ce continuă sus, în dreapta, printr-o linie, oblică, sfîrşind cu o buclă, hasta are la mijloc în stînga, o liniuţă orizontală. P este alcătuit dintr-o hastă verticală, avînd in dreapta sus o liniuţă orizontală, iar jos o buclă. O este inversul literei glagolitice ita. T este un o glagolitic orizontal. \f este un o glagolitic, însă cele două bucle se unesc printr-o verticală. % este format dintr-un o şi y glagolitici. 4> este o hastă verticală, avînd sus, spre stînga, o buclă, hasta este apoi străbătută la mijloc de un cerc. X este un unghi ascuţit înclinat, a cărui latură stîngă sfîrşeşte sus în stînga cu un foarte mic cîrlig, cea din dreapta termină printr-un oval. GO este o elipsă, avînd sus, la mijloc, în interior, o buclă, iar jos, în acelaşi loc, traversează o verticală cu buclă sus. 0 este constituit din două oblice paralele, unite sus şi jos printr-un unghi ascuţit, liniile respective sînt străbătute de o altă linie oblică ce sfîrşeşte prin două bucle. U formează un unghi ascuţit, latura din dreapta sfîrşind, sus în stînga, printr- un foarte mic cîrlig, iar cea stîngă termină tot în stînga cu o buclă. H este constituit din două orizontale unite cu două drepte paralele. Pe mijlocul orizontalelor coboară o verticală terminată cu o buclă. DI este format din trei liniuţe verticale, unite jos printr-o linie orizontală. Ti este un o glagolitic avînd la mijloc în stînga o liniuţă orizontală ce sfîrşeşte în stînga printr-un oval. Iii este constituit din -k şi ita glagolitici. h este identic lui t* glagolitic atît numai că liniuţă orizontală din stînga coboară puţin sub forma unui cîrlig. "B este un triunghi, avînd la mijloc o paralelă cu latura de jos. Prin mijlocul paralelei trece o verticală. K) este format din două curbe unite jos. în partea de sus se află o orizontală terminată în dreapta cu o buclă. Ăi este alcătuit din două litere: la dreapta este un semioval deschis spre dreapta şi avînd la mijloc o liniuţă verticală, iar în stînga un o glagolitic, cele două grafeme sînt unite la mijloc printr-un cerc în ligatură, căci partea din stînga şi din dreapta lui se îmbină în corpurile grafemelor specificate. K& este constituit în stînga dintr-un 3 (cu două cîrlige) glagolitic inversat,

avînd în dreapta acelaşi caracter ca şi unite la fel. M\ este format din t glagolitic — primul grafem — şi din -ft unite de asemenea la fel ca & şi w. [32]. I|1 se deosebeşte de cel chirilic prin faptul că hasta din mijloc este prelungită sub rînd printr-un cerculeţ. Nazala mică este glagoliticul i unit cu grafemul doi al glagoliticelor *>, şi ia, ce sfîrşeşte în stînga, la mijloc, printr-un cerc.

După analogia altor scrieri, de pildă a uncialei greceşti vechi şi noi, grafemele glagolitice slave vechi sînt constituite din părţi groase şi subţiri. Astfel, liniile verticale şi oblice ale literelor &, k (numai prima oblică), k, a. k, m, h, o, ii, p, y, oy, e, m, ui, 1», u, h., k> şi * sînt groase, la fel laturile din stînga ale unghiurilor ce intră în formarea literelor: r, 3 (cu două cîrlige), 3, h, Jfşiu oblicele din dreapta ale grafemelor: î şi te ca şi latura din stînga a triunghiului ce intră în componenţa literei e. Liniile oblice (a doua

[32] Aspectul şi formele complicate ale constituţiei literelor glagolitice l-a determinat pe D. F. Beljaev ca în Istorija alfavita i novoe mnenie o proishozdenij glagolici, Kazan, 1886 să. nu-şi cruţe cuvintele — după cum scrie J a g i c — spre a-şi arăta antipatia faţă de glagolitică, care după fostul profesor al Universităţii din Kazan era un scris incomod şi încurcat", cu forme curioase, fantastice şi diforme (J a g i <5, GP, p. 97).

şi a treia) ale literei e, orizontalele şi buclele tuturor grafemelor, laturile din dreapta ale unghiurilor ce formează literele: r, 3 (cu două cîrlige)3, h, jf şi u., oblica din stînga a grafemului î, oblicele lui *M*, latura din stînga a tri- unghiurilor ce constituie literele c şi * ca şi verticala din grafemul m sînt toate subţiri.

Valoarea fonetică a literelor. — Grafemele: *A,* e, k, r, a, e, vk, 3, î, h, k, *A,* *m, h, o, n, p, c,* т, *y, vy, 4>, X ŞÎ* w se pronunţau la fel ca şi caracterele latine: a, b, v, g, d, e, j, z, i (i), c, 1, m, n, o, p, r, s, t, u (u), f, h, o, 3 cu două cîrlige era africata dz, aşa cum de pildă moldovenii pronunţă dzî = zi, U, h şi uj se pronunţau respectiv ca rom. ţ, ce (ci) şi ş, h reda pe g palata- lizat'în cuvinte străine, iar (v)y i — psilon (ipsilon) se pronunţa i.

In literatura ştiinţifică contemporană se admite că în alfabetul glagolitic slav vechi, după litera omega urma grafemul pe sau pe — fapt stabilit de R. Nahtigal care arată că respectivul caracter era spiranta dublă a literei „f" în cuvinte străine.[33] Forma grafemului este foarte asemănătoare grecescului thita, cu acesta apoi identificîndu-se. Slavii însă pronunţau pe acest / ca p, de unde grec. Execpavoq a dat slav. GTEnami. Pronunţat iniţial p, apoi /, el devine şi t. t şi k erau semivocale ultrascurte şi se pronunţau primul ca o,

iar al doilea ca e. ti provoacă discuţie şi în acest sens sînt de subliniat de pildă cele scrise de A. Tomson[34] şi N. Karinski[35], căci corect litera este constituită din h = 0 şi iota = i, ceea ce reprezintă în pronunţare diftongul *öi*, totuşi Tsi în realitate înfăţişează un singur sunet — monoftong — ce în transcriere internaţională este y iar în romîneşte î. Aceasta este încă o dovadă că alfabetul glagolitic a fost creat de un străin. Ü şi to sînt diftongurile ea (ia) şi ju(iu). b* şi m\ sînt vocale nazale, primul reprezentînd pe o^{Q} (o^{m}), al doilea este o vocală nazală iotată, înfăţişînd pe jo^{n} (jo^{m}), iar al treilea grafem este tot o vocală nazală iotată şi are valoarea fonetică dublă: je^{n} (je^{m}) şi e‟ (e”).

Valoarea numerică a literelor. — Ordinea literelor în alfabetul glagolitic este, după cum scrie şi A. Vaillant, temeinic garantată de valoarea lor numerică, care a fost fixată bine de la început, cu imitarea numerotaţiei greceşti, dar cu adaptarea acesteia la un nou alfabet. Astfel concret douăzeci şi opt din grafemele alfabetului glagolitic au o dublă valoare: litere şi cifre ca şi unele caractere din alfabetul grec, însă spre deosebire de acest dn urmă alfabet ordinea numerică în glagolitică urmează ordinea alfabetică a grafiei glagolitice. Aşadar, au valoare cifrică şi litere ce nu există în alfabetul grec ca de exemplu k, îk, h, iar unele litere ca de pildă r, a, 3 cu două cîrlige, etc. au o altă valoare numerică decît cea a alfabetului grcc. De la 11 la 19 unitatea se scria înaintea zecimii: eî (15), aşadar se scria cum se şi pronunţa:

83 R. Nahtigal, Do-neski k vprasanju o posianku glagolice, în „Razprave", I, Ljubljana, 1923, p. 1; Vajs, RHP, p. 71—72; N. Durnovo, *ES te o proishoSdenij staros- lavjatiskogo jazyka i pis’ma,în „Byzantinoslavica", III, 1931, p. 77 şi Gosev, p. 66, nota 3.*

34 E. M. Thompson, Diftonga v russkom i staroslavjanshom jazyk aii, in RFV, 1905,
2, p. 244 — 252.

34 N. M. Karinski, op. cit., introducere.

ri/ftTK Hd aerate, la fel ca şi în româneşte: cincisprezece[36]. Mai rar era sistemul invers, adică: îe. Începînd cu cifra 21, unitatea se scria după zecime. Spre a deosebi litera obişnuită de grafemul care avea valoare numerică, se punea deasupra acestuia din urmă iitla, uneori chiar două, iar alteori chiar trei title, aşezate orizontal una deasupra alteia. Dacă erau două numere, pe fiecare se punea cîte o titlă, dar sînt şi cazuri cînd o singură titlă se punea pe toate cifrele litere. în afară de aceasta, litera-cifră era precedată şi urmată de un punct.[37]

Numele literelor. — Cele mai vechi denumiri ale alfabetului glagolitic datează din sec. XII. Şi acestea se cuprind în

textul Abecenarium bulgaricum, aflat într-un codex din veacul XII, ce se găsea în Biblioteca naţională din Paris, ms, azi dispărut, şi în Abecedarul păstrat în codexul latin nr. 14.485 al BNM. în afară de textele citate tradiţia cărturărească rusească mai nouă a păstrat şi ea numele literelor,[88] aşa cum acestea sînţ reproduse în cele mai multe dintre gramaticile de limbă slavă veche şi în cărţile de paleografie slavă. în folosirea cuvintelor pentru designarea literelor alfabetul glagolitic urmează pe cel grecesc însă numele sînt cu totul altele. De exemplu a — alef în ebraică şi alpha în greceşte este a3'k = eu, = literă, K'fcA'fc = eu ştiu, raar«AH = vorbeşte etc. Astfel iniţiala fiecărui cuvînt arată litera respectivă. însă nu toate denumirile din abecedarele citate corespund cu numele din tradiţia rusească, de exemplu: м = MßKKk, este saraue în Abecedarul de la Paris, -fe = UTK este *hier,* tot astfel sînt de pildă şi "K şi h. Probabil că acest fapt i-a şi determinat pe unii dintre prestigioşii autori de gramatici ale limbii slave vechi să nu dea numele literelor. în acest sens sînt de pildă: A. Leskien,[39] W. Vondrâk,[40], St. Kul'bakin[41] şi Ilie Bărbulescu.[42]

Cele două alfabete glagolitice. — Grafia glagolitică ca şi orice alt scris a evoluat şi mai tîrziu s-a creat un al doilea alfabet glagolitic. Astfel, primul alfabet glagolitic slav vechi a început a fi definit impropriu: *glagolitic bulgar — cu litere mari şi rotunde —, iar al doilea: glagolitic croat*[43] — ce apare la sfîrşitul sec. XII, la slavii catolici din apus, întîi la croaţi — care, după cum scrie A.Vaillant, au avut temeiuri de a nu eliniza alfabetul lor, ci de a rămîne fideli scrierii glagolitice. însă făuritorii noului alfabet glagolitic i-au schimbat mult

[39] Aceeaşi pronunţie exista de pildă atit la greci cit şi la romani: ScuSetca şi duodecim- 12, insă înscrierea cifrelor era inversă ca in glagolitică şi chirilică, adică iß şi XII.

[37] Cf. Vajs, RHP, p. 111.

[38] Pentru denumirea rusească a literelor cităm un manuscris descris de A. Gorski şi K. N e v o s t r u e v, Opisanie slavjanskih rukopisej moskovskoj sinodal'noj biblioteki, Moscova, II, 2, 1859, p. 320, cf. F r. M i k 1 o s i c h, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Viena, 1862— 1865, sub .

3* A. L e ski en, *Handbuch der altbulgarischen (altkirchcnslavischen) Sprache, Weimar, 19*IO^3, 1922", 1955', p. 4-5.

[40] W. Vondrâk, *Altikirchenslavische Grammatik,* Berlin, 1912^2, p. 50 — 51.

[41] S t. Kul'bakin, Le vieux slave, p. 11.

[42] Ilie Bărbulescu, Istoria literaturii şi gramatica limbii bulgare vechi. Iaşi, 1930, p. 106.

[43] Cel dintîi învăţat care lămureşte deosebirea dintre aceste alfabete este celebrul slavist de la începutul sec. trecut, slovenul Bartolomeu Kopitar, Glagolita Glosianus, Viena, 1836 cf. J a g i d, GP, p. 58.

înfăţişarea: prin stilizare, după grafia gotică, i s-a dat caracterul scrisului uncial ce îi lipsea primului, simplificînd de pildă pe e şi m ■— acesta din urmă devine strict latin. Alfabetul glagolitic croat are grafemele mărunte şi în formă unghiulară.

B. ALFABETUL CHIRILIC

Dacă problema alfabetului glagolitic este complexă şi a ridicat atîtea ipoteze.cea a alfabetului chirilic este destul de limpede şi numai unii învăţaţi au încercat să o complice.

Aşa-zisa prioritate. — După cum am arătat mai sus, majoritatea specialiştilor sînt de acord că primul alfabet paleoslav a fost cel glagolitic, creatorul lui fiind Constantin-Chiril Filozoful. Sînt însă şi savanţi care, împotriva evidenţei faptelor, susţin că alfabetul chirilic este prioritar celui glagolitic. Astfel se pare că cel dintîi care a afirmat prioritatea chirilicii este germanul Johann Frisch, el exprimîndu-şi ipoteza încă în 1727[44]. însă după cum scrie şi învăţatul sovietic V. Istrin „este mai mic numărul partizanilor teoriei care recunoaşte că alfabetul chirilic a fost creat de Chirii''.[45] Supoziţia exprimată de Frisch este reluată de J. Dobrowsky în 1782, susţinută de I. Taylor,[46] dezvoltată apoi de învăţaţi ruşi ca de pildă: I. Sreznevski, A.I. Sobolevski,
E. Karski şi V.A. Istrin.[47] Este apoi ipoteza exprimată de pildă de slavistul bulgar E. Georgiev, care socoate că alfabetul chirilic este anterior celui glagolitic, creat de Constantin.[48]

Originea. —- S-a susţinut că izvorul alfabetului chirilic slav vechi este grafia uncială greacă de tip nou sau liturgic şi acest lucru l-a făcut pentru prima oară învăţatul rus Amfilohij arhimandritul.[49] în acelaşi sens, de pildă, slavistul francez, Louis Leger scria următoarele: „Oricare ar fi inventatorul scrierii chirilice, este sigur că el a copiat-o după unciala greacă a cărţilor li

44 Johann Leonhardt Frisch, *Origo characteris sdavonici vulgo dicti cyrilic paulis generatim monstrata, ortus vero et progressus characteris, vulgo dicti glagolici plnribus sigillatim descriptus ... Berlin, 1727, p. 20.*

45 V.A. Istrin, Vozniknovenie i razvitie pis'ma, p. 471.

46 James G. Fevrier, op. cit., p. 433.

47 Cf. V.A. Istrin, op. cit., p. 472.

48 însă punctul de vedere al lui Emil Georgiev a fost criticat de N. A. K-ondra-
S o v, M. P. Sotnikova, I. Gosev, K. H o r â 1 e k, K. Miri ev (cf. Damian P. Bogdan. La vie *et Voeuvre des freres Constantin — Cyrille et Methode,* p. 47, noţa 51, la aceeaşi p. în nota 50 lucrările lui Georgiev), Andre Vaillant, V*alphabet vieux slave, p. 30—31; Cvetana Todorova, Proizhod.i avtorstvo na slavjanskite azbuki, in „Slavis-* tiien zbornik", I, Sofia, 1958, cf. Anica Nazor şi Dalibor Brozovid, recenzie în

„Slovo", 11—12, 1962, p. 212 şi S. B. Bernstejn, Ocerk, sravnitel'noj grammatiki slavjanskih jazykov (Academia de ştiinţe a URSS, Institutul de slavistică) Moscova, 1961, p. 105 şi trad, românească: Gramatica comparată a limbilor slave, Bucureşti, 1964, p. 96. Punctul de vedere al lui Emil Georgiev a fost adoptat de slavistul V. SI. Kiselkov, Kirilo-metodi-evskoto delo v nova svetlina în „Naroden pastir" nr. 19 — 20 din 27.V. 1953, Sofia. Dar Kiselkov, a fost combătut de Gosev, p. 11—12.

[49] Cf. J a g i 6, GP, p. 67. »

turgice din sec. IX. Asemănarea sare în ochii cei mai puţin experimentaţi".[50] Aceeaşi origine o socoteşte limpede de exemplu şi slavistul St. Kul’bakin,[51] aceasta pentru a ne mărgini la trei exemple, căci izvorul respectiv este admis de mai toţi cercetătorii care s-au ocupat de problema originii alfabetului chiri* lie paleoslav.

Există în grafia greacă — din epoca elenistică şi cea bizantină[5*] —- două tipuri ale uncialei, unul vechi a cărui existenţă se încheie, după V. Gardthausen în jurul anului 600 şi al doilea, tipul nou sau liturgic, care îşi începe fiinţa-rea pe la anul 600. Primul tip arc literele mari patrate, bine echilibrate, toate de aproape aceeaşi înălţime şi lăţime, care în grafia capitală, monumentală sau lapidară sînt drepte şi ascuţite faţă de cele patrate, rotunde şi patrulatere de pe pergament. însă este de remarcat că a existat o strînsă legătură, raporturi continue, între grafia lapidară şi cea manuscriptică. Dar ceea ce se socoteşte cel mai curios lucru este faptul că grafia trasată cu calamul a sfîrşit prin a-şi exercita influenţa asupra scrierii gravate a inscripţiilor. Astfel, pe marmură literele pătrate se rotunjesc, sigma nu are decît patru braţe şi ia forma lunară a semicercului, omega devine doi o alăturaţi, în ligatură şi deschişi în vîrf. Această formă manuscriptică a literei se impune rapid în grafia inscripţiilor.[53] Unciala îşi schimbă caracterul după cum este pe papirus sau pe pergament căci pe papirus toate elementele constitutive ale literelor au aproape aceeaşi grosime, pe cînd pe pergament există opoziţia dintre părţile groase şi subţiri ale literelor. Astfel părţile principale ale literelor ca de pildă hastele literelor k, r, a (hasta din dreapta), h, k, a (hasta din dreapta), <v\, h, n, т, x' (hasta din stînga) şi y (hasta din stînga) cît şi ovalele literelor 0, P, şi * sînt scrise gros. Unciala greacă veche este numită uncială patra tă sau uncială rotundă datorită faptului că pe de o parte o, e şi corpul lui $ sînt aproape circulare, c şi c –– porţiuni de circumferinţă, în timp ce pe de altă parte n, h, h, 3, r etc. determină, prin trăsăturile lor exterioare, patrate perfecte, iar celelalte litere, ca de pildă: a, т, a, **k** etc., se pot înscrie în aceleaşi patrate.[54] Toate literele sînt scrise la distanţă egală între ele. în general, în unciala

greacă veche, toate grafemele sînt scrise în rînd, totuşi sînt şi abateri căci de pildă în celebrul Codex Sinaiticus de prin anul 350[55] — unul din cele mai frumoase şi mai expresive texte ale uncialei greceşti vechi,[56] depăşesc rîndul grafemele p, y şi â-[57]

[60] Louis Leger ,*La paleographic cyrrilique, recenzie la* E. F. Karski, Ocerk slavjanskoj kirillovskoj paleograjij (Varşovia, 1901), în „Journal des savants", Paris, martie, 1902, p. 171.

[61] St. Ivul’bakin, op. cit., p. 14.

[63] Epoca greacă medievală sau bizantină corespunde aproximativ anilor 330— 1453 —. limitele în timp ale imperiului bizantin.

[58] Cf. Alphonse Da in, Paleographic *grecqite, în HM, p. 538 — 539.*

[M] Vezi de pildă Charles Graux, recenzie la V. Gardthausen, *Griechische Paläographie,* 1879, în „Journal des savants", aprilie 1881, p. 231 .si 237; Gardthausen, GP, II, p. 88- 159.

[66] Pentru dată, cf. A. Dain, *Paleographic grecquc, în HM, p. 541.*

[64] Ms a fost descoperit în anul 1844 în BMES şi este socotit ca cel mai important text al Noului Testament. O parte din acest prestigios ms, scris în patru coloane pe pag., se află în Biblioteca publică din Leipzig, iar cea mai mare parte se găsea la Peterburg, după care era şi denumit Codex Petropolitanis. La sfîrşitul anului 1933 ms de la Leningrad a fost cumpărat de Muzeul britanic din Londra, cf. Zvon im ir Kulundzic, op. cit., p. 547.

[5?] Cf. Z v o n i m i r K u 1 u n d i i 6, op. cit., facs. p. 547.

Acelaşi lucru se întîmplă şi în capitala elenistică, căci încă în veacul Ial erei noastre litera $ depăşeşte rîndul,[58] aceeaşi poziţie avînd mai apoi şi grafemul \['[59]. Se ştie că atît scrierea capitală cît şi cea uncială veche — o stilizare a celei dintîi — se caracterizează prin simetria formelor şi detaliilor literelor. Totuşi unele abateri apar în grafie. Astfel k are uneori bucla superioară mai mică ca cea inferioară,[80] K are cîteodată centrul liniei frînte din dreapta înscris în hasta verticală mai sus de mijloc.[61] II are uneori bara dreaptă mai sus sau mai jos de mijloc,[62] iar H are cîteodată bara oblică pornind din mijlocul hastei stîngi şi sfîrşind în partea de jos a hastei din dreapta, sau bara porneşte tot din mijlocul hastei din stînga, dar pe hasta din dreapta este plasată la mijloc.[63]

în mod obişnuit în lapidara inscripţiilor şi în unciala veche literele nu au nici un adaus de prisos ca de pildă cîrlige, puncte sau accente. Totuşi, de exemplu, din cele 182

de inscripţii olbiene publicate în anul 1968, două din sec. IV şi III înaintea erei noastre au orizontala grafemului r sfîrşind printr-un cîrlig,[64] la fel apare cu cîrlige şi traversa literei т şi anume într-o inscripţie mai probabilă din veacul II înaintea erei noastre.[65]

Este de adăugat că în unciala veche toate cuvintele sînt scrise nedespărţite, aşadar avem a face cu scriptio continua, uzul paleografie urmînd celui epigrafic.[66]

Unciala nouă sau unciala liturgică începe din clipa cînd cercul literelor rotunde se deformează, ea împrumută din unciala veche sistemul de a scrie părţile principale ale literelor—verticalele şi oblicele—gros, iar cele secundare — orizontalele — subţire. Tot din unciala veche ia şi scriptio continua ca şi distanţa egală dintre litere. Dar unciala nouă se deosebeşte fundamental de cea veche prin faptul că grafemele patrate se schimbă în dreptunghiuri, literele devin mai înalte decît mai late, cercurile comprimate din dreapta şi din stînga devin ovale. Literele r, 3, к, т, jf şi e au cîrlige la extremitatea liniilor orizontale sau oblice. în sec. VII—IX, unciala nouă devine întrucîtva înclinată spre dreapta. în tot veacul IX se duce o luptă de preponderenţă între unciala nouă şi minusculă —- în sec. următor cea dintîi este învinsă,

[58] Cf. Louis Robert, *Epigraphie, in ILM,* facs. p. 492.

[59] Ibidem, facs. p. 493.

[80] Cf. L o u i s Robert, op. cit., facs. p. 493; Iorgu Stoian, Tomitana. *Contribuia epigraf ice la istoria cetătii Tomis* (Biblioteca de arheologie), Bucureşti, 1962, pl. II, VII —XI, XXV-XXVII, XXXIII,' XXXVII, XLI, XLIX (9), LXI (1) şi LXIII; Nadpisi Ol'vij (1917—1965) (Academia de ştiinţe a URSS, Institutul de arheologie, colectivul de autori este format din A.A. Belecki, I. B. Brasinski, E.G. Kastanajan, T. N. Kni-poviC, E. I. Le vi, E. I. So lom on ik şi K. S. Gorbunova), Leningrad. 1968, facs. nr. 38, 68, 81 şi 90. Atît în inscripţiile tomitane cît şi in cele olbiene ^ şi \j.' depăşesc uneori rîndul, cf. pentru inscripţiile tomitane, Iorgu Stoian, op. cit., p.. I şi LI, iar pentru cele olbiene, NO, facs. nr. 49, 52, 55, 58 şi 72.

[61] Cf. Iorgu Stoian, op. cit., I, II, V, IX. în inscripţiile tomitane am întîlnit şi p asimetric (V) în sensul că bucla, comparativ cu hasta, este extrem de mică.

[93] Cf. Iorgu Stoian. op. cit., V si VII si NO, facs. 76 şi 109.

[83] Cf. Iorgu Stoian, op. cit., XI, XVII, XVIII si XXII; NO, facs. nr. 15, 17, 50, 92, 98, 166, 44 şi 164.

[64] Cf. NO, facs. nr. 14 şi 19.

[66] Ibidem, facs. nr. 76.

[88]Cf. pentru uzul epigrafic, de pildă facs. din NO, II-IX, XI-XXXVII şi XXXVIII
- LXIII.

ea urrnînd a fi rezervată numai psaltichiilor, lecţionarelor,

evangheliarelor şi altor opere liturgice de format mare, destinate a fi deschise pe pupitrele din strană şi citite de departe: o uncială clară şi mare, convenea mai mult pentru acest uz decît o minusculă măruntă cu litere legate. Unciala nouă se deosebeşte de cea veche şi prin faptul că dacă în unciala veche două-trei litere depăşeau gabaritul[157] fie în sus, fie în jos, în unciala nouă datorită influenţei minusculei, folosită concomitent cu amintita uncială, ajung să depăşească gabaritul următoarele grafeme: 3, p, oy, jf. 3. 4[s] Ş[1] '1' [68]- Aşadar din 24 de litere greceşti depăşesc rîndul opt. O atare abatere — depăşirea rîndului — nu poate constitui o regulă[69] şi în acest sens are dreptate J. Fe- vrier care scrie: „Literele scrierii monumentale ca şi ale uncialei şi cursivei prime sînt aproape toate de aceeaşi înălţime; se poate delimita traseul lor prin două linii fictive, una prin extremitatea lor superioară, alta prin baza lor".[70] Asimetria sporadică a literelor ce se remarcă de pildă în lapidara ele-nistică şi în grafia uncială nouă devine aproape o regulă pentru unele litere. Astfel, după tabela nr. 3 dată de Gardthausem, GP, bucla lui <t este ceva mai mică ca hasta, bucla superioară a lui k este aproape de două ori mai mică ca cea inferioară. Partea superioară a lui 3 este adesea mai mare ca cea inferioară. Pe lîngă H cu bara drept la mijloc apare şi un H CU bara mai sus de mijloc. Uneori K are linia frîntă din dreapta mai lungă decît verticala din stînga, iar centrul liniei frînte este cîteodată situat mai sus dccît mijlocul hastei stîngi. Alteori bucla lui p este mai mică decît hasta. Apare apoi uneori un T cu cîrligul din dreapta mai scurt ca cel din stînga. Unciala nouă se caracterizează şi prin apariţia accentelor. Unii învăţaţi au semnalat apoi faptul că în grafia greacă a papirusurilor apare de timpuriu obiceiul de a da o înălţime mai mare literei iniţiale a unui document sau a unui rînd, obicei ce a luat o extindere şi o dezvoltare strălucitoare în evul mediu[71]. Şi acest fapt este caracteristic uncialei greceşti noi, el continuînd şi în minuscula, de aceeaşi origine. Apoi iarăşi ca un punct comun celor două unciale este faptul că toate literele sînt distincte şi independente între ele.

Faţă de cele scrise este de subliniat faptul că unciala greacă nouă îşi are începuturile nu numai în grafia uncială greacă veche ci şi în scrierea lapidară de aceeaşi origine.

Alfabetul chirilic, după cum scrie şi A. Vaillant, a schimbat complet aspectul celui glagolitic atît prin înlocuirea celor mai multe caractere, prin grafeme greceşti cît şi prin transformarea formelor literelor gagolitice ce le-a păstrat[72]. Alfabetul chirilic, după cum arată acelaşi învăţat, s-a format foarte repede şi nu printr-o întîmplare, ca urmare a tendinţei de a amesteca caracterele greceşti cu cele glagolitice, ci printr-o modificare sistematică a literelor glagolitice [73].

67 Adică dimensiunea normală.

[68] Cf. de pildă la L a v r o v, PO, p. 18 şi 20 şi A. Dai n, op. cit., facs. p. 542. Uneori depăşesc rîndul şi r. A, T şi e, dar acestea nu formează o regulă.
[68] Cf. mai sus, Introducere: Concepţii vechi şi noi în paleografie.
[M] James G. F^vrier, op. cit., p. 406.
[51] Ibidem, p. 408.
[72] A n d r 6 Vaillant, V*alphabet virux slave, p. 30.*
[73] Ibidem.

Se poate presupune, scrie în continuare A. Vaillant, că substituirea grafemelor greceşti celor slave adică glagolitice prin stilizarea greacă a literelor slave a avut loc iniţial în inscripţii căci este cu mult mai lesne de a grava grafeme cu trăsături de obicei drepte decît litere în care domină buclele [74].

Dar în ceea ce priveşte scrisul epigrafic chirilic slav vechi este de remarcat studiul citat mai sus al paleografei bulgare Vera Ivanova. Cercetînd atît textele epigrafice chirilice slave vechi cunoscute înainte cît şi cele descoperite în urma săpăturilor arheologice făcute la biserica rotundă din Preslav, V. Ivanova conchide că în izvoarele analizate există următoarele tipuri ale scrisului lapidar: a) capital, în legenda-inscripţia-sigiliului din plumb a singhelului bulgar Gheorghe călugăr, din al patrulea pătrar al sec. IX (p. 84-—85) —■ unde grafia nu este influenţată de scrisul uncial nou şi minuscul —, „literele capitale ale uncialei vechi", prezente în „Plăcile de ceramică cu text desenat", în care însă grafia se amestecă cu unciala nouă, izvorul fiind socotit cel mai tîrziu de la începutul sec. X (p. 86—87) [75] şi litere capitale în „uncială nouă" a inscripţiei de la Temnice şi a Tudorei, datate prin veacul X (p. 59— 60 şi 79); b) *uncial vechi, amestecat cu grafia uncială nouă a mss liturgice, ce fiinţează în inscripţia ţarului* Samuil din 993 (p. 60); c) *uncial nou, prezent în următoarele inscripţii: Mostic, de la Varos din 996, a Tudorei şi de la Temnice — textele nedatate fiind atribuite sec. X (p. 56 şi 59—-60)* [76]; d) urme slabe ale scrisului „baroc", propriu scrisului caligrafic ornat din veacurile XII—XIV, sînt prezente în trei litere (o, s şi e) din inscripţia Mostic, în grafia căreia se întîlneşte influenţa uncialei şi semiuncialei bizantine manuscriptice, două grafeme (\ şi a) arătînd şi trecerea în uncială a scrisului minuscul; e) semiuncial, prezent în numele Polikarp de pe un fragment de cărămidă găsit în gropnita bisericii respective si datat prin începutul sec. X (p. 91).

Autorul şi data apariţiei alfabetului. — în ceea ce priveşte autorul alfabetului chirilic s-au emis cîteva ipoteze din care remarcăm pe cea a învăţatului rus — de origine română — V. I. Grigorovic, care presupunea că Metodiu a inventat respectivul

alfabet[77]. Acelaşi punct de vedere îl susţine şi P. La- vrov [78], P. J. Safarik credea că scrierea chirilică a fost creată mai tîrziu decît cea glagolitică şi anume în şcoala ţarului bulgar Simeon , inventatorul chirilicei fiind unul dintre cei mai apropiaţi discipoli ai lui Constantin şi Metodiu, anume cărturarul Clement de Ohrida [79]. Punctul de vedere al lui P. J. Safarik îl susţin astăzi, între alţii Djordje Sp. Radojicic [80], Georgij Cernohvostov şi V. Kiparski[81]. Lingvistul rus N. Durnovo emite ipoteza conform căreia

[74] Ibidem.

[75] însă Goăev, p. 89—94 argumentează că „Plăcile ceramice cu text desenat" nu sînt din sec. X ci din timpul celui de al doilea imperiu bulgar, adică după anul 1187.

[7e] Faţă de data sec. X a inscripţiei Mostiö, Gose v, p. 99, crede că „Inscripţia a putut fi creată între a doua jumătate a veacului X şi prima jumătae a se.c XI, dacă nu şi mai tîrziu".

[77] Cf. Jagic, GP, p. 65.

[78] Lavrov, PO p. 2 —3.

[n] J a g i <5, GP, p. 64.

[80] Djordje S p. Radojiöic, *op: cit., p. 198.*

[81] Prof. V. Kiparrki, op. cit., p. 94.

Constantin-Chiril a creat nu numai alfabetul glagolitic, ci şi cel chirilic — primul minuscul, pentru nevoile de toate zilele ale slavilor, iar al doilea uncial, pentru cărţile liturgice [82]. Dar acest punct de vedere, la care a aderat şi autorul cărţii de faţă [83], a fost combătut de slavistul ucrainean Vladimir Rozov [84]. Ipoteza că alfabetul chirilic a apărut la curtea ţarului Simeon — fără însă a preciza autorul respectivului alfabet — o susţine Jagic [85], apoi Il'inski[80] şi Seliscev [87], iar dintre învăţaţii vremurilor noastre au acelaşi punct de vedere A. Vaillant[88], Fr. Grivec [89] şi L. Zukovskaja— aceasta din urmă însă socoteşte faptul ca o probabilitate [90]. Autorul rîndurilor de faţă a susţinut că alfabetul chirilic a fost întocmit în sec. IX [91]. Paleografa Vera Ivanova, întemeindu-se pe grafia sigiliului singhelului bulgar Gheorghe călugăr, citat mai sus, consideră că grafia chirilică era stabilită încă înainte de sfîrşitul veacului IX [92].

Astăzi însă datorită grafitului chirilic descoperit de Ivan Gosev pe faţada turnului nordic al bisericii rotunde de la Preslav—text din care nu au mai rămas decît două rînduri — numele *Boris* şi văleatul 6401, al erei noastre: 893 [93] — se poate afirma cu temei că alfabetul chirilic era constituit înainte de anul 893 poate în ultimul an de domnie al ţarului Boris-Mihail (888).

Denumirea. — Presupunem că numele kirillovica s-a dat alfabetului chirilic după ce pentru prima grafie slavă veche a apărut denumirea glagoli- ■ica, cînd preoţii catolici din Croaţia au început a fi numiţi glagoliasi[94],

[82] N. Dutnovo, Mysli i predpolohnija o proishozdenij

staroslavjanskogo jazyka i iavjanskih aljavitov, în „Byzantinoslavica‟, I, (1929), p. 48 — 85. Dar încă. în 1871, I. I. Srez- îevski.în comunicarea publicată în „Trudy per-/ogo arheologifieskogo săezda‟, S. Peterburg, 1871, p. CXV—CXXII arăta că este întrucîtva dificil a socoti pe Chirii ca inventator al ilfabetului chirilic (cf. Jagiö, GP, p. 65).

83 D. Bogdan, PSR, p. 25.

64 Dr. Vladimir Rozov, recenzie în „Slavia", IX (1930—1931), p. 621—628.

85 J a g i d, GP, p 100.

86 G. A. Il’inski, Gdc, kogda i s kakoju cel'ju glagolica byla zamenena kirillicti'i, in .Byzantinoslavica‟, III, 1931, p. 79 — 88.

87 A. M. SeliăSev, Staroslavjanskij jazyk .partea îr-tîia, Moscova, 1951, p. 58.

88 A n d r6 Vaillant, V*alphabet vieux slave, p. 31.*

89 F r. Grivec, VpraSanija o Konstantinu i Metodu, în „Slovo", 11—12, 1962, p. .42- 144.

90 L.'P. Z u k o v s k a i a, K istorij bukvennoj cifiri i aljavitov u slavjan, în „IstoCni- :ovedenie i istorija russkogo jazyka" (Academia de ştiinţe a URSS, Institutul de limbă rusă), loscova, 1964, p. 43.

91 Stahl şi Bogdan, p. 21.

92 Ivanova, p. 101.

93 Gosev, p. 48 — 50. Ca o curiozitate este de citat aici de pildă şi supoziţia învă- itului român Ion Sbiera, Codicele Voroneţian, Cernăuţi, 1885, unde la p. 293—297 există: piniune proprie despre inventarea şi inventatorul abeceului zis cirilic, în care se susţine că alfa- etul respectiv a fost inventat „de vreun român şi pentru usul Românilor (p. 294)... de la bul- aro-slavi am luat numai graiul bulgaro-slovenesc şi lor le-am dat abeceul greco-român pe care jmânii l-au compilat din greceşte între 1019—1185‟ (v.p. 295). Cele afirmate, I. Sbiera le-a spus în cursul său de istoria limbii si literaturii române, tinut la Universitatea din Cernăuţi
3. 296).

M Cf. mai sus Alfabetul *glagolitic,* par. Denumirea.

faptul respectiv producîndu-se poate la sfîrşitul sec. XV, cînd în cronograful din anul 1494, aflat în BL apare termenul glagolitica ®[5].

Ordinea şi numărul literelor. — Grafemele alfabetului chirilic slav vechi se prezintă în următoarea ordine: a, k, k, r, t, >k, 3 (cu două cîrlige, 3 cu 3 cîrlige, a şi s) *, 3, i, (î), h, k, <\, ,\\, h, o, n, p, c, t, y, oy, <js, jf,
W, 0, U., H, UJ, -K, U, K, -fc, K>, bft, ift ŞÎ M\.

Sînt temeiuri să se creadă că iniţial alfabetul chirilic paleoslav a avut 38 de litere (fonemul dz are 3 variante grafice iar iota — una) ca şi alfabetul prioritar glagolitic, acestea fiind cele enumerate mai sus. Ulterior, în evoluţia

sa, alfabetul chirilic încă în epoca slavă veche a mai dobîndit următoarele litere: ijj, ra, *K,* ă şi >)•— acestea două din urmă strict greceşti — aşadar, în total 43 litere, iar ca semne numai pentru cifre ca şi iniţialul s — vau, — apar caracterele greceşti koppa [96] şi sampi (san -f- pi) [97] - — ionice ca şi vau.

~T~Ţ g-, nf~tg-^ m-rm-tf. /?r~i strict greceşti împrumutate de scrisul chirilic paleoslav

y~- ^jJrLflJrJb/f ILI după crearea alfabetului chirilic slav vechi.

Forma	Valoare numerică	Pronunţie	Transcriere
3	*6o*	*/ts) CS*	*/<£*
	7oo		
	9o	—	
	900	—	

Constituţia literelor. — Grafemele a, k, K, r, a, £, s, i (î), h, k, m, m, h, o, n, p, c, t, y, oy, $, w şi e s-au luat din scrierea uncială greacă nouă, la care s-au adăugat şi cîteva variante grafice ale unor litere din unciala greacă veche. Astfel a este un triunghi, avînd latura din dreapta prelungită în ambele sensuri. E este constituit dintr-o hastă verticală avînd sus în dreapta o linie orizontală ce sfîrşeşte prin cîrlig, baza literei formînd cu hasta un triunghi. E este format dintr-o hastă verticală, avînd în dreapta două triunghiuri înclinate, legate între ele. T este alcătuit dintr-o hastă verticală, avînd ataşată la extremitatea de sus o mică linie orizontală orientată spre dreapta, linie a cărei extremitate coboară sub forma unui cîrlig. \ este constituit dintr-un triunghi a cărui bază se prelungeşte în dreapta şi în stînga, extremităţile ei coborînd sub forma a două cîrlige. 6 este format dintr-un semioval avînd direcţia spre dreapta, semiovalul are la mijloc o

[95] Ibidem.

* Cf. aceste variante grafice mai jos in Constituţia literelor.

[86] Moştenire vizibilă a semiticului k, grecii folosind la început pentru koppa forma alfabetului fenician arhaic — o hastă verticală străbătută sus de un oval — apoi, sporadic, forma compusă din aceeaşi hastă avînd sus un oval (James F^vrier, op. cit., p. 392).

*[7] San + pi este o etimologie populară ce pare a combina un nume vechi — san şi unul în asemănare aparentă cu n (James F^vrier, op. cit., p. 391).

mică linie orizontală ce coboară sub forma unui cîrlig. iK reprezintă o hastă verticală, pe care se plasează sus şi jos cîte un semioval în poziţie orizontală, între cele două semiovale fiind o foarte mică distanţă. în ceea ce priveşte

crearea celei de a opta litere a alfabetului chirilic slav vechi credem că autorul ei a căutat întîi să făurească un grafem care să redea africata dz. In acest sens a luat litera minusculă greacă 3, constituită dintr-o mică linie orizontală ce sfîrşeşte în stînga cu un cîrlig, din extremitatea ei dreaptă pornind în jos o liniuţă oblică de care apoi se leagă o curbă ce formează finalul grafemului. în mijlocul oblicei, i-a fixat apoi un cîrlig spre dreapta — deci un 3 cu două cîrlige. însă ca litera creată să nu se confunde cu minuscula greacă 3 devenită apoi 3 chirilic, s-a făurit o a doua formă ductică pentru africata dz şi anume s-a străbătut linia oblică a lui 3 cu o liniuţă orizontală ale cărei extremităţi coboară sub formă de cîrlige — deci un 3 cu trei cîrlige. Faptul că prima formă — 3 cu două cîrlige — nu este cunoscută decît în două texte chirilice slave vechi, datate prin sec. XI: Foile de la Hilandar — ce se aflau înainte de al doilea război mondial în Biblioteca Universităţii din Odesa (fondul de mss, colecţia V. T. Grigorovic, nr. 23) şi Foaia macedoneană — în BAŞ (fondul de mss I. I. Sreznevski), iar cu trei cîrlige este prezent numai în Foile Undol’ski — din BL (MR, nr. 961), nu este nicicum o dovadă că 3 cu două şi trei cîrlige n-au existat chiar la constituirea alfabetului chirilic slav vechi. Dar 3 cu două şi trei cîrlige nu aveau valoare numerică şi atunci făuritorul alfabetului chirilic paleoslav a luat pe s grec pe care l-a inversat —această inversare după Karski (p. 189) este probabil după glagoliticul s — şi i-a dat valoarea numerică de 6, aşa cum acesta apare întîi în data de an a primei inscripţii dobrogene din 943 şi anume în cea care însumează două rînduri din sfîrşitul unui text — ultimul cuprinzînd văleatul 6451, căci cea de a doua inscripţie de pe aceeaşi piatră (monumentul a fost descoperit în Dobrogea în staţia Mircea Vodă din judeţul Constanţa de arheologul medievist Eugen Comşa) are tot două rînduri, fiind din aceeaşi epocă ca şi cea cu data 6451 [98] — piatra cu cele două inscripţii

[98] Descoperirea celor două inscripţii, la început crezîndu-se că este vorba de una singură (abia în 1968 am precizat că este vorba de două texte, cf. Damian P. B o g d a n, La vie ct *Voeuvre des freres Constanlin-Cyrille ct Methode,* p. 68, a produs un mare reviriment în lumea ştiinţifică — textele epigrafice respective fiind relevate, facsimilate şi cercetate de un şir întreg de învăţaţi din care remarcăm: G h. Ştefan, Eugen Comşa, F. V. Mareă, B. D. Grekov, Emil Georgiev, N. A. KondraSova, M. P. Sotnikova, St. Stan£ev,Vera Ivanova (Mavrodinova), L.V, Cerepnin, V.A. Istrin (Razvilie pis’ma, Moscova, 1961, p. 263 fig. 85 — indicţia greşită că s-a găsit în Bulgaria; idem, ediţia a Il-a a lucrării Vozniknovenie i razvitie pis’ma, Moscova 1965, p. 437, fig. 122, omisiunea se repetă), M. N. Tihomirov şi Ivan G o ă e v (cf. Damian P. Bogdan, Dobruă-zanskaja nadpis' 943 goda, în RSI, III, 1958, p. 90—93; idem,

La vie *et V oeuvre des freres Con- stantine-Cyrille et Methode,* cit. mai sus, p. 68; acad. M. N. Tihomirov, *Nacalo slavjanskoj pis'mennosti v svete novejUh otkrytij, în „Voprosy istorij", 1959, 4, p. 99— 100 şi Gosev, p. 77—79. Unii dintre învăţaţi s-au îndoit de autenticitatea celor două inscripţii şi în acest sens cităm de pildă pe Grigore Nandriş, A Spurious Slavonie Inscription from the Danube Canal,* în „The Slavonic and East European Review", t. 38, nr. 91, iunie, 1960. Opoziţiei savantului respectiv răspundem prin următoarele: dacă cineva ar fi creat un fals dădea un text întreg, cum este de pildă cel al cunoscutei inscripţii pseudo-tombale a patriarhului Eftimie de Tărnovo, apoi caracterele grafice şi limba celor două inscripţii nu provoacă absolut nici un dubiu în comparaţie cu celelalte inscripţii şi grafite chirilice slave vechi din sec. X—, aceasta numai dacă ele se cercetează sine ira et studio.

aflîndu-se azi în Muzeul naţional de antichităţi din Bucureşti. S în această formă apare apoi ca cifră şi în: SK — numai o dată (f. 71 v), data inscripţiei ţarului Samuil din 993 şi a celei de la Varos din 996 (facs. la Iordan Ivanov, *Băl gar ski st arini iz Makedonija, Sofia, 1931* [2], p. 27), Foile Undol'ski şi Apostolul Enin (în BNS) socotit din sec. XI (Stojanov, p. 51, nr. 1, facs. 2). însă pentru valoarea numerică a grafemului 2 autorul alfabetului chirilic slav vechi a adăugat şi grecescul s.

Litera 3 a fost descrisă mai sus. I este format fie dintr-o hastă verticală, fără tremă, adică originalul său grecesc iota, sau varianta cu aceeaşi hastă cu tremă. H este constituit din două haste verticale, unite între ele la mijloc printr-o linie orizontală ca în unciala greeacă veche. K este alcătuit dintr-o hastă verticală avînd în dreapta o linie frîntă, a cărei extremitate superioară coboară sub forma unui cîrlig, cele două linii nu sînt unite între ele. A este un unghi ascuţit, ffi este constituit din două haste verticale, unite între ele printr-un unghi al cărui vîrf în jos sfîrşeşte în dreptul mijlocului celor două haste ca şi în unciala greacă veche. H este alcătuit din două haste verticale, unite între ele printr-o diagonală ce porneşte din vîrful verticalei stîngi şi coboară la extremitatea de jos a hastei din dreapta. 0 — grec. omicron (o micron — o mic) — este un oval. II este constituit din două haste verticale, legate sus printr-o linie orizontală. P este format dintr-o hastă verticală ce depăşeşte rîndul în jos, avînd în partea de sus, spre dreapta o mică buclă semiovală. G este identic lui c latin. T este alcătuit dintr-o hastă verticală ce se sprijină sus pe o liniuţă orizontală, ale cărei extremităţi coboară sub forma a două cîrlige. = grec. ipsilon, este un unghi ascuţit cu vîrful în jos, latura din dreapta prelungită în jos, sfîrşeşte sus în dreapta printr-un cîrlig. Oy este format ca şi originalul său

grecesc din două forme grafice: prima este un o iar a doua—y, descrisă mai sus.

are la bază o lungă hastă verticală — ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos —, străbătută, la mijloc, de un oval. X este constituit din două haste oblice — întretăiate la mijlocul rîndului —, deopotrivă de lungi ca şi în unciala greacă veche, hasta din dreapta sfîrşind prin cîrlig. GO — grec. omega (o mega =
o mare) — este format din două semiovale deschise sus şi unite jos, la mijloc, printr-un unghi ascuţit cu vîrful în jos, din care o hastă verticală urcă pînă la extremitatea superioară a semiovalelor respective. 0 este alcătuit din- tr-un oval, străbătut, la mijloc, de o linie orizontală, ale cărei extremităţi coboară sub forma a două cîrlige. Iţ reprezintă două haste verticale-unite printr-o liniuţă orizontală —• hasta din dreapta fiind inferioară. H înfăţişează o hastă verticală ce are sus un semioval în poziţie orizontală. III este constituit din trei haste verticale, unite jos printr-o linie orizontală, t înfăţişează un triunghi cu latura din stînga prelungită în sus şi terminată în stînga cu o linie orizontală, ce sfîrşeşte printr-un cîrlig. 'LI este constituit din două forme grafice, prima ii —-iar a doua, o hastă verticală înfăţişînd pe iota. Ii se prezintă ca un triunghi, avînd latura stîngă prelungită în sus.
Ii este grafemul k a cărui latură stîngă prelungită în sus a triunghiului fiind tăiată de o linie orizontală ce termină prin cîrlige. K) este format din două litere: iota, legată în dreapta, la mijloc, printr-o liniuţă orizontală, de o. /f\ este alcătuit dintr-un triunghi cu vîrful în jos, sprijinit în partea de jos pe un semioval cu o verticală în mijloc. IX este constituit din două grafeme: iota şi legate la mijloc printr-o mică orizontală, /ft reprezintă un triunghi

cu laturile: dreaptă şi stîngă prelungite în jos. Din mijlocul laturii orizontale coboară o verticală. tn\ este alcătuit din două grafeme: iota plus a. IJI înfăţişează ligatura lui uj cu T — deci format tot din două semne grafice, constituţia literei fiind următoarea: trei linii verticale, sprijinindu-se jos pe o orizontală, verticalele laterale sînt egale ca lungime, cea din mijloc însă intersectează orizontala şi coboară sub rînd, această lungime rezultînd din ligatura ei cu T, orizontala acestuia dispărînd. Literele ia şi K sînt formate tot din două semne grafice, căci fiecare dintre ele prezintă legarea lui iota printr-o liniuţă orizontală — plasată la mijloc — de a şi E. jj înfăţişează un 3 căreia i s-a adăogat sus un semioval. este constituit dintr-o lungă hastă verticală ce depăşeşte rîndul în jos, hastă străbătută, în partea de sus, de un semioval în poziţie orizontală. Koppa este alcătuit dintr-un semioval deschis spre dreapta, ce se sprijină în partea de jos pe o hastă verticală. Sampi este format dintr-o curbă aproape

semiovală îndreptată spre stînga avînd la mijloc două liniuţe orizontale paralele.

Literele chirilice paleoslave sînt constituite din trăsături groase şi subţiri, în cea dintîi categorie intră hastele verticale, oblica lui a şi oblicele din dreapta ale grafemelor A şi w, oblicele din stînga ale literelor y, oy şi partea din dreapta a semiovalelor grafemelor /r»şi w». Cea de a doua categorie o formează liniile orizontale ale tuturor literelor, oblicele grafemelor h şi H, oblicele din stînga ale literelor a, *\m şi \", şi partea finală a hastelor verticale anume cea care depăşeşte rîndul în jos. Grafemele u,, tu, "K, to, k şi -k s-au stilizat după literele cu aceeaşi valoare fonetică din alfab- tul glagolitic. K se explică după cum scrie P. Lavrov [99] din forma grecescului ß, ce se află în codexuri bizantine din veacul IX, după cum se vede din Psaltirea anului 862 unde apare cu i; cuvîntul KdciXewc [100]. Litera >i s-ar putea lămuri mai bine, presupunem noi, din forma iniţială greacă a grafemului koppa, format dintr-o hastă verticală inferioară, la extremitatea superioară a căreia se afla un oval. Partea superioară a ovalului a dispărut şi astfel s-a format m în formă de cupă. în favoarea acestei supoziţii pledează şi valoarea numerică a literei koppa —- 90 — ca şi cea a lui >i chirilic. Koppa cu valoare cifrică aşa cum se întîlneşte în primul codex slav vechi chirilic ce a ajuns pînă în zilele noastre — SK — s-a format prin dispariţia părţii din dreapta a ovalului iniţial al koppei. U ca şi în alfabetul glagolitic este constituit din literele Tv şi I, deşi valoarea fonetică a literei respective este de mono- ftong ca în alfabetul glagolitic. Autorul acestei litere chirilice a imitat tale quale constituţia literei din alfabetul glagolitic fără a reflecta asupra faptului că valoarea fonetică a celor două grafeme este nu de y(i) ci de öi. X şi a nu se pot explica din grafemele glagolitice k şi Originea lui a pînă acum nu a fost lămurită satisfăcător. Pentru a ar fi valabilă aserţiunea lui Leopold Geitler, Die *albanesischen tind slavischen Schriften* (Viena, 1883, p. 128) că derivă dintr-o variantă grafică a lapidarului grec A — un unghi ascuţit în interior, la mijloc, cu un alt unghi ascuţit cu vîrful în jos — formă ductică ce autorul acestor rînduri a întîlnit-o de pildă în inscripţiile Olbiei încă în sec. II, înaintea erei noastre (NO, tab. XVIII, nr. 35) formă, ce apare şi în inscripţia greacă a hanului bulgar Omortag (facsimil la F. I. Uspenski, în

[99] Lavrov, PO, p. 8.

[100] L a v r o v, PO, p. 8, facs. 3.

„Izvestija RAI‟ VII, 4). Nazalele iotate au la bază asocierea nazalelor simple cu iota.

Studierea caracterelor chirilice ale textelor slave vechi

arată că uneori literele a> P, y, öy, 0, U şi t prin gabaritul lor depăşesc rîndul, fie în sus — 6şi t—, fie în jos — a. P.y.^y» — iar alteori nu, pe cînd grafemele3 cu două şi trei cîrlige, 3 cu un cîrlig şi întotdeauna sînt, prin extremităţile lor, în afară de rînd — cei trei de 3 în jos de rînd, iar 4> în sus şi în jos de rînd. Aceste fapte ne îngăduie afirmaţia că în scrierea iniţială chirilică slavă veche depăşeau rîndul numai variantele literei Z şi grafemul <j>. Aşadar, putem conchide, din cele arătate mai sus, că în formarea alfabetului chirilic slav vechi, autorul acestuia s-a inspirat în primul rînd din grafia greacă uncială veche, iar apoi, în final, din scrierea uncială greacă nouă, iar pentru literele 3 cu unul, două şi trei cîrlige apelînd şi la minuscula bizantină nouă.

Dar în inscripţia chirilică a lui Mostic, descoperită la Preslav de St. Stancev — datată de acesta prin al şaselea deceniu al sec. X, de Vera Ivanova — din al treilea pătrar al aceluiaşi veac —, iar de Iv. Gosev „între a doua jumătate a sec. X şi prima jumătate a veacului XI, dacă nu şi mult mai tîrziu" (datele la Gosev, p. 96 şi 99, aici şi facs. p. 99—100, fig. 78— 80) — aflăm îngroşarea extremităţii de sus a laturii din stînga a triunghiului literei •k, a părţii de jos a hastei verticale din constituţia lui r, r, m şi u cum şi a ambelor extremităţi ale lui iota din tj. Ccrcetînd inscripţiile chirilice de pe plăcile de ceramică descoperite tot la Preslav de Iordan Gospodinov, (facs. la Ivanova, 1 şi 5) constatăm aceleaşi îngroşări în constituţia lui r, E, c, T şi w, iar în plus A are sus în stînga o orizontală ce uneori sfîrşeşte prin cîrlig. Tot îngroşări aflăm şi în unele extremităţi ale literelor a, a, h, t şi 4 din textul chirilic al ms glagolitic slav vechi Codex Zogra- phensis = Evangheliarul de la Zograf, (în BPL, facs. la Lvrov, PO, p. 7, nr. 1), unde ’k are sus în stînga o liniuţă orizontală. îngroşări la extremităţi prezintă de exemplu literele E şi c dintr-un titlu al Apostolului de la Ohrida şi grafemele E, şi m din alt titlu al Apostolului de la Slepce — texte din ultimul pătrar al veacului XII (în BL, după facs. la Mosin, Album, p. 14 şi 15).

Toate cele semnalate ne duc la concluzia că în evoluţia sa grafia chirilică slavă veche a recurs şi la scrierea capitală epigrafică de origine greacă unde deasemeni sînt cunoscute şi extremităţi îngroşate în elementele constitutive ale literelor şi unde am întîlnit de pildă şi un i cu o liniuţă orizontală plasată sus în stînga (de exemplu în unele inscripţii de la Olbia, cum se vede în facs. din NO, tab. VIII, XXXIX, LVII şi LIX).

Valoarea fonetică a literelor. —- Grafemele chirilice au aproape aceeaşi valoare fonetică ca şi corespondentele lor din alfabetul glagolitic. Astfel de pildă r înainte de al doilea r se pronunţa exact ca în greceşte n, dar doi de r apar numai în cuvintele de origine greacă, de exemplu arrEA-k [101] < ayyzkoq,

în CS, unde avem însă şi înlocuirea primului r prin h: a>rivrEA'K. înlocuirea uneori a literei greceşti *KSÎ* prin 3 arată că acest din urmă grafem avea sporadic şi sensul fonetic de ks dar prezenţa acestei pronunţii cel puţin pînă acum nu a fost atestată decît în cuvinte greceşti. Astfel apar: jfapTC^Hrtascmh,

[101] < = derivat din.

in grafitul lui Paul hartofilax, descoperit în 1927 în Biserica Rotundă de la Preslav, textul fiind datat diferit de specialişti, data alternînd între anul S93 şi sec. XI[102] (primul facs. apare în lucrarea descoperitorului Kr. Mijatev, Simeonovata cârkva v Preslav i nejnijat epigraf icen material, în „Bâlgarski Pregled", Sofia, I, 1, p. 114), {Ir3Ehthm — într-un minei pentru sărbători — ms medio-bulgar — datat prin sec. XII—-XIII — din BAŞ (colecţia I. I. Sreznevski), cum remarcă Lavrov, PO, p. 50—51, care dă şi un facs. (p. 50, nr. 39), iar la noi în gen. Oae34hap<» din matricea unui sigiliu mare al domnului Moldovei Alexandru cel Bun [103].

se folosea numai în cuvinte greceşti. Litera respectivă avea mai multe valori fonetice. Se pronunţa astfel i, ajungîndu-se chiar la transcrierea prin chirilicul«, de pildă în wioKpHVk alături de ynoicpirrk < grec. ujtoKpîxoţ [104]. Aceeaşi pronunţie exista nu numai la începutul cuvîntului ci şi înaintea unei consoane, de exemplu KypTi — grec. Kupiog. După vocala a, y avea uneori valoarea fonetică de v, de pildă în flttroycTiv < AbyoucrToq Există apoi confuzia grafică a lui y cu oy — dar tot numai în cuvinte greceşti, unde y redă greceştile u şi ou[10â], de exemplu Toypkcna < Tupou, prezent în SK [101i], aşadar şi transcrierea lui y prin <>y. 0 se pronunţa de obicei t, de aceea este şi transcris aproape curent cu r în mss slave vechi. însă SK are destule exemple cînd e este redat prin grec. 0 (Ma0£a, 0$A\a) etc.), în titluri dominînd acest fapt (0£A*pa, 0eka-ki etc.). în acelaşi text fiinţează şi forma graiului slav viu, ca de pildă rtlaT0Ea, iar în ER: Ha3ap£i|sa, ceea ce înseamnă că 0 se pronunţa şi f. Cîteva exemple arată că în SK e redă grec. -t(rEHiicapE0k, GancasEOk etc.), dar mai numeroase sînt cazurile de înlocuire a lui 0 prin T(A\ap' r1s, METOA(HH), TaAxap-ki etc.) [10‵], iar un singur exemplu ne arată că a redă pe 0 (ÜHA’kcaiA'w) [108]- Literele ia şi ie redau diftongurile ja (ia) şi je (ie), dar uneori în SK £ lat înlocuieşte, la începutul silabei, pe k. şi \j,[r] **aveau valoare fonetică dublă şi anume reprezentau consoanele redate prin literele k şi s, iar al doilea grafem se pronunţa ca p şi s, numele grafemelor fiind în greceşte, respectiv ksi şi psi. Sînt însă şi exemple în CS de transcriere ale celor două litere prin: k’c, kc, n’c şi nc. Cu acest prilej se constată prezenţa paierocului ce se foloseşte şi pentru palatalizarea lui a şi h, cum o dovedesc de pildă transcrierile: vjrart’iwk, din SK şi flrtEgaH’AP'K, din CS. Literele t**, to, a, kk, a şi

ia se pronunţau exact ca în alfabetul glagolitic din epoca paleoslavă.

Valoarea numerică a literelor. — Urmînd norma unor alfabete vechi, alfabetul chirilic foloseşte unele caractere grafice cu valoare dublă: literă şi

102 Cf. bibliografia la Gosev, p. 84 — 86 şi Ivanova, p. 47 şi 59.

103 D. Bogdan, SMPR, p. 9— 10 şi fig. 1. însă litera respectivă nu apare în cuvîntul 5i*HkTHic-k din inscripţia de la Temnice, publicată de Ljub. Stojanov ic, Temniâki nat pis X—XI veka.î n „ Juznoslovenski Filolog", Belgrad, 1913, I, 1 — 2, cu un facs. în mărime naturală (să se compare forma literei din cuvîntul citat cu 3 din cuvîntul 34 — penultimul cuvînt din inscripţie), fapt sustinut între alţii si de autorul acestor rînderi (D. Bogdan, op. cit., p. 9-10).

104 Cf. de pildă, Andrö Vaillant, Le vieux slave, p. 30 — 31.

106 Ibidem.

106 Vezi Söepkin, *Razsuzdenie, p. 52.*

107 Ibidem, p. 44 — 45.

108 Ibidem, p. 45.

cifră, în acest sens fiind: a, k, r, *r\, £, 3, i(i), h, k, rt, a\, h, <\ n, p, c, r, y, oy, X>* w> e> u- 3 şi 4r- Grafemele: l (s), koppa şi sampi, au numai valoare numerică, după cum de altfel am precizat mai sus. însă pe cînd în grafia glagolitică cifrele urmează ordinea literelor alfabetului respectiv, în grafia chirilică, dimpotrivă, sînt identice semnelor greceşti cu acelaşi caracter[109], abatere formînd litera A ce are valoarea cifrică de 900 —- poate din cauza unei oarecari apropieri grafice cu litera arhaică grecească sampi, cu aceeaşi valoare cifrică [uo]. însă spre deosebire de numerotaţia greacă şi în concordanţă cu cea glagolitică în cifrele 11—19 unitatea se scrie înaintea zecimei, de exemplu -KÎ-, ce se pronunţa exact cum se scria •— .\,hEa na AECATE = doisprezece, iar mai departe unitatea urma zecimei, de pildă: -KĂ- — 24. Abaterea de la înscrierea pomenită, adică înscrierea unităţii înaintea zecimei-—constituind-o numerotaţia ionică. Cercetările unor specialişti sovietici — din care cităm de exemplu pe L. Ja. Depman [1U], L. P. Zukovskaja [112] şi R. A. Simonov [113], — pornind de la coincidenţa sensului cifric la majoritatea literelor chirilice şi în alfabetul grec pe de o parte şi lipsa valorii cifrice la majoritatea covîrşitoare ale grafemelor ce redau sunetele specifice graiului slav, pe de altă parte, atestă premisa că sistemul de folosire a anumitor litere greceşti pentru redarea cifrelor corespunzătoare a existat la slavi înainte ca ei să folosească alfabetul chirilic. Mai mult: sistemul cifric respectiv grec era cunoscut slavilor încă înainte de apariţia chiar a alfabetului glagolitic [114]. Astfel în chirilică s-a folosit iniţial

numerotaţia ionică [115], care faţă de cele 24 de litere ale alfabetului grec adaogă următoarele simboluri cifrice speciale: vau (6), koppa (90) şi sampi (900). Numerotaţia ionică a apărut cam în sec. V înaintea erei noastre şi a suferit transformări din veac în veac dar totdeauna a păstrat pentru alfa—1, beta-2, gama-3 etc. pînă la sampi — 900. Sistemul ionic se caracterizează prin faptul că unităţile (în direcţia scrisului de la dreapta la stînga) se puneau pe locul întîi, zecile — pe al doilea etc.[116] Spre deosebire de chirilică în sistemul cifric galgolitic numerotaţia ionică nu este prezentă continuu în cifrele de la 11 la 19 [117]. Aşadar în glagolitică apare sporadic sistemul numerota-

[109] însă Karski, p. 363 nota 1, crede următoarele: „Există temeiul dea presupune că şi în chirilică iniţial toate literele însemnau cifre, cum aceasta s-a păstrat in glagolitică.
O astfel de supoziţie lămureşte uşor acele nedumeriri în ceea ce priveşte cifrele, ce uneori se observă in monumentele chirilice slave vechi şi care de obicei se explică prin influenţa glagoliticei".

[110] Cf. Leopold G e i 11 e r , op. cit. p. 93, unde se cercetează şi cazurile folosirii lui sampi în rolul lui a şi Gardthausen, GP, p. 368 — 370, punct de vedere admis şi de Karski, p. 216.

[111] L. Ja. Depman, Istorija arifmetiki, Moscova, 1959, p. 57—58, cf. R. A. Simonov, *cp. cit., mai jos,* p. 14.

[112] L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 40 şi urm.

[113] R. A. S i m o n o v, O nekotoryh osobennostjah iiumcracij upotrebljavScjsja v kiri- llice, în „IstoCnikovedenie i istorija russkogo jazyka", Moscova, 1964, p. 14 şi urm.

[114] Cf. L. P. Zukovskaja, op. cit., p. 40 — 41.

[116] Cf. despre expresia: numerotaţie ionică, S. Reinach, Trăite d'epigraphie grecque, Paris, 1886, p. 221—225; Gardthausen, GP, II, p. 367—372; E. Kol’man, Istorija matematiki v drevnosti, Moscova, 1961, p. 76 — 77; I. N. V e s e 1 o v s k i, Sposoby zapisi lisei i vylislenij v drevne-greleskoj matematike, în „Arhimed", Moscova, 1962, p. 625—626, după R. A. Simonov, *op. cit., p. 14, nota 2.*

[116] R. A. Simonov *op. cit., p. 14.*

[117] R. A. Simonov, *op. cit., p. 26.*

ei ionice şi în acest sens se citează de pildă înscrierea cifrei 11 în Codex fariani. Deosebit de interesant se socoteşte faptul că într-o variantă a iscripţiei Doksov — în chirilică — dintr-un ms aflat în MIM, apar xSîîa. ;yi£ şi ia, deci este ordinea ionică,—zece plus unitatea. Este de adăogat i orig. inscripţiei este din sec. X. Un grafit datînd din 14 aprilie <1093> aflat în catedrala Sf. Sofia din Kiev are aceeaşi numerotaţie ionică expri- lată prin ÎĂ şi ia [U8]. în Izbornicul lui Svjatoslav din 1073 apar deseori temple ca îi,

îk, pîe etc. Uneori acelaşi sistem ionic se întîlneşte şi l codexurile mediobulgare, de pildă în Evanghelia lui Dobromir, din sec. XII, nde după 2i urmează ib şi îr [119].

Ca origine a sistemului ionic la slavi se emite supoziţia că „slavii au îat numerotaţia ionică prin contactul cu dacii " [12°]. Premizele exprimate de ercetătorii sovietici sînt discutate şi adoptate de slavista iugoslavă Olga
i edeljkovie [121], iar autorul acestei lucrări îşi însuşeşte punctul de vedere al pecialiştilor indicaţi.

Ca şi în alfabetul glagolitic, spre a diferenţia litera chirilică obişnuită e grafemul care avea valoare numerică, se punea deasupra acestuia din rmă titla. Dacă erau mai multe numere, deseori se punea cîte o titlă pe iecare literă, dar exista şi faptul de a nota cu o singură titlă toate literele ifre. Miile se scriau în chirilică ca şi în greceşte cu aceleaşi cifre ca şi unităţile ar cu un semn special pus în faţă la baza grafemului mie — semnul era la îceput o mică linie oblică, apoi una cu acelaşi caracter tăiată de una, mai ir două secante [122].

Numele literelor. — în ceea ce priveşte denumirea literelor chirilice ceasta este aceeaşi ca şi în alfabetul glagolitic, cele scrise în acest sens în par. espre Alfabetul *glagolitic* sînt valabile şi aici.

Identităţi şi deosebiri între alfabetele paleoslave. — între alfabetele slave echi fiinţează părţi comune şi părţi deosebitoare.

Identităţile sînt următoarele: 1) Două grafeme pentru sunetul i; 2) [ouă caractere grafice pentru sunetul o; 3) litera u este constituită din 'ouă grafeme; 4) vocala t-j este formată în ambele alfabete din literele . şi i; 5) literele sînt formate în ambele alfabete din părţi groase şi subţiri;) în amîndouă alfabetele, cu unele excepţii, liniile verticale şi oblice sînt

[118]R. A. Simonov, *op. cit., p. 27. Un facs. mai recent al grafitului la S. O. isoc'ki, Davn'oruski napisi Sofij Kiivs'koi X—XIV st. — comunicare la cel de al VI-lea* ongres internaţional al slaviştilor ţinut la Praga în 1968, Kiev, 1968, p. 30, nr. 4.

[119] Cf. R. A. Simonov, *op. cit., p. 28.*

[120]Ibidem, p. 31. Acelaşi autor în articolul *Cislovye gramoty na bereste XIII—XIV i. i nekotjrys voprosy istorij kirillovskoj numeracij, din „Hiljada i sto godini slavjanska pis- lenost 863—1963, Sbornik v cest: na Kiril i Metodij", Sofia 1963, p. 287—294, se ocupă de umerotaţia ionică şi chirilică din cîteva documente novgorodiene, scrise pe coajă de mesteacăn.*

[121]O 1 g a N e d e 1 j k o v i 6, op. cit, p. 25 — 29 care arată (p. 26) că problema respectivă ite tratată şi de slavistul bulgar Emil Georgiev.

[122]în chirilică, zecile de mii sau ia terminologia medievală tk.vu, în unele mss grama- cale, ale sec. XV — XVII se scriu

cu aceleaşi semne ca şi unităţile, însi încercuite, sutele de iii — AerswHU — la fel aceleaşi semne, dar în cercuri punctate Q , miile de mii — awpau — : încadrau în cercuri din raze sau din virgule, iar zecile de milioane — i»pcHU — în cercuri in cruciuliţe. Cifra infinită se numea koloda (cf. şi Sfiepkin, RP, p. 151).

groase, iar cele orizontale — subţiri; 7) vocalele nazale iotate sînt alcătuite în ambele alfabete din două grafeme; 8) există aceeaşi identitate fonetică în amîndouă alfabetele, cu excepţia lui m glagolitic; 9) aceeaşi identitate grafică pentru titlă — în redarea grafemelor cu valoare cifrică; 10) în ambele alfabete au aceeaşi valoare cifrică literele: i(î), p, c, т, y, ©y, <(5, X Şi

Deosebirile sînt cele ce urmează: 1) în alfabetul glagolitic este numai un grafem ce redă sunetele e şi ie, pe cînd în chirilică, pe lîngă E fiinţează şi tt; 2) în glagolitică 3 cu două cîrlige înseamnă dz şi cifră, pe cînd în chirilică, este numai dz\ 3) în alfabetul glagolitic este h cu sensul de g, ceea ce nu există în cel chirilic; 4) glagolitica are numai o literă ce redă diftongurile ea (e) şi ia (ja), pe cînd în chirilică este şi a; 5) în alfabetul glagolitic k> este constituit numai dintr-un grafem, pe cînd în cel chirilic este format din două grafeme şi 6) în glagolitică există numai o literă ce redă nazalele mici: simplă şi iotată, pe cînd în chirilică sînt două litere.

BIBLIOGRAFIE

A. Alfabetul glagolitic

Abicht R., Ist die Aehnlichkeit des glagolitischen mit dem grusinischen Alphabet Zufall?, Leipzig, 1895.

Auty R., *Handbook of Old Church Slavonic,* Londra, 1960.

Dobrowsky J., Glagolitica — *Ein Anhang zum Slavm, Praga, 1807.*

Idem, Glagolitica, Praga, 1845.

Duj £ev Ivan, Kirmagova Angelina şi Paunova Anna, Bälgarska kiri- lomvtodievska *bibliografija za 1944 — 1962 g., in „Hiljada i sto* godini slavjan- ska pismenost 863 — 1963. Sbornik v cest na Kiril i Metodij", Sofia, 1963 p. 515 şi urm.

Durnovo Nikolaj, *O proishoidenij staroslavjanskogo jazyka i pis'ma. Neskol'ko raz- jasnenij po povodu recenzij prof. St. M. Kul'bakina na moi „Mysli i predpolo- zenija", în „Byzantinoslavica", III (1931), p. 68—78* [123].

Eckhardt Thorvi, Die *slavischen Alphabete,* în „Studium Generale", Berlin, 20, 1967, p. 457-470.

Fortunat o v F.F., *O proishozdenij glagolicy, în* „Otöet Otdelenija russkogo jazyka i slovenosti imperatorskoj Akademij nauk za 1913 god" şi în „Izvestija ORJaS", XVIII (1913), cartea a IV-a, p. 221 şi urm.

Gast er M., *Ilchester lectures on greeko-slavonic literature and ats relation to the folk-lore of Europe during the*

Middle Ages, Londra, 1887.
G eo r g i e v E., Kam *văprosa za Konstantinovoto (Kirilovoto javtorstvo na glagolicata în „Izvestija na Instituta za bălgarska literatura‟, 1954, 2, p. 219—221.*
Idem, *Über die Entstehung und den Urheber der glagolitischen Schrift,* în „Zeitschrift für Slawistik", II (1957), nr. 1, p. 17-25.
Idem, *Vozniknovenie slavjanskoj pis’mennosti, in „Vklad l>olgarskogo naroda v mirovuju sokroviätnicu kul’tury'*, Sofia, 1968, p. 27—28.*
Granstrem E. E., O proishoSdenij glagoliceskoj azbuki, în „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury‟, XI (1955), p. 300 — 313.
[128] Recenzia lui St. M. Kul’bakin s-a publicat în „Juznoslovenski filolog", VIII.

GrigoroviC V.l., *Stat'i kasxjuSleesja drevnjago slavjanskogo jazyka,* Kazan, 1852.
Idem, O drevnej pis’mennosti slavjan, în „furnal MNP", 1852, nr. 3, p. 152—168.
Gumec’ka L., *SlavistiSni praci prof. D. P. Bogdana, în „Movoznavstvo", Kiev, 1972, 4, p. 87-91.*
Hamm Josip, Postanak glagoljskog pisma u svijethi paleografije în „Nastavni vjesnik" 1938, nr. 7-8, p. 39-61.
Idem, Staroslovenska gramatika (Skolska knjiga), Zagreb, 1958 [12i].
Horâlek K., *Nacelo na pismenost a slavjanite, în „Sbornik A. Teodorov — Balan", Sofia, 1955, p. 417-424.*
Idem, Sv. Kiril i semitskie jazyki, în „For Roman Jakobson on the Occasion of his sixtieth birthday‟, Haga, 1956, p. 230—235.
Idem, K *pocatküm knizni vzdilanosti u Slovami,* în „Slavia‟, XXIV (1955), p. 169—178.
Idem, *Zum Verhältnis der Kyrillica und Glagolica, in „Die Welt der Slaven", III, 3, 1958, p. 232-235.*
I l’i n s k i G. A., Opyt sistematiieskoj kirillo-mstodievskoj bibliografij (sub redacţia şi cn adaosuri de M.G. Popruzenko şi St. Romanski), (Academia bulgară de ştiinţe), Sofia, 1934.
Jagic I . V., Cetyre kritiko-paleografiieskije ***stat’i,*** S. Petersburg, 1884.
Idem, Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913 [2].
Karinski N., M., Obrazcy glagolici, Peterburg, 1908.
Kul’bakin St. M., Mozno li slitat' dokazannoj greöeskiijn osnovit glagolicyt, in „Sbornik Russkogo Arheologiöeskogo Obsöestva v Korolevstve S.H.C.‟, Belgrad, I (1927), p. 33-39.
Leskien, A., Zur glagolitischen Schrift, in ASIPh, XXVII (1905), p. 161—163.

Lettenbauer Wlhelm, Zur Entstehung der glagolitischen Alphabets, in „Slovo‟, III (1953), p. 35-50.

Margulies A., Zum Lautwert der Glagolica, in ASIPh, XLIX (1927), p. 31 — 60.

Miller V s., Ä voprosu o slavjanskoj azbuke, în „Zurnal MNP‟, 1884.[ias]

M i n's E 1 i s, Saint Cyrill *really knew Hebrew,* în „Melanges publies en l'honneur de M. Boyer‟ (Lucrări publicate de Institutul de studii slave, II), Paris, 1925, p. 94 — 97.

Miri ev K., *Starobălgarski azbuki, în „Ezik i literatura‟ Sofia, 1957, 6, p. 428 — 437.*

Idem, Slavjanskata azbuka na Konstantin-Kiril v svetlinata na najnovite naulni izsledovanija, în „Uöitelsko delo‟, nr. 42 din 23 mai 1958.

Nandriş Grigore, *Old Church Slavonie Grammar Handbook of Old Church Slavonic (East European Series, Group I, University of London), I, I.ondra, 1959.*[121]

Novak Viktor, Poglavlje *o glagoljici,* în „Javnost‟, 1937.

Pastrnek Fr., O prvim slovanskem pisme a jeho ***püvodii, Praga,*** 1922.

Popruzenko M.G. şi Romanski St., Kirilometodievska bibliografija za 1934 —1940 g. (Academia bulgară de ştiinţe), Sofia, 1942.

Radojiöic Djordje Sp., *Tvorci i dela stare srpske kn'iievnosti,* Titograd, 1963 [127].

R a h 1 f s Arnold, *Zur Frage nach Herkunft des glagolitischen Alphabets, in „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung‟, XLV (1913), p. 285—287.*

[124] Recenzată deAnica Nazor şi Dalibor Brozoviö, in „Slo-zo", 11— 12, 1962, p. 207 — 219 cît şi de Lucia Djamo, in RSI, VIII (1963), p. 531 — 534.

[125] Cf. St. Ivul'bakin, Le vieux *slave,* p. 15 nota 1.

[la*] Cf. recenzia lui J. Hamm in „Slovo‟, 11— 12, 1962, p. 197.

[127] Cf. recenzia RSI, XV (1967), p. 286-287.

Skok P., *Uslovi iivota glagoljice, in „Slovo", III (1953), p. 50 — 63.*

Sobolevski A. I., Kirillica i glagolica, în „Bogoslovskaja enciklopedija", X, S. Peterburg, sub voce.

Safarik P. J., *Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolismus,- Praga, 1858* [las].

Taylor Isaac, *Ucbcr den Ursprung des glagolitischen Alphabets, in ASIPh, V (1881), p. 191-192.*

Idem, The Alphabet. An *account of the origin and development of letters,* Londra, II, 1883, p 201-207.

Tkadlcik V., Lc *moine Chrabr et Vorigine de I'ecriture slave,* în „Byzantinoslavica", XXV (1964), p. 75-92.

Todorova Cvetana, Proishod i avtorstvo *na slav janskite azbuki, in* „Slavistiöen zbornik", Sofia, I, 1958.

Vajs J., Chrabrova apologia *„O pismenech‟ a grafika, in*

„Byzantinoslavica'', VII (1937 — 1938), p. 158-163.
Visnjakova A. F., *I: istorij greceskoj pis'mennosti,* în „Vspomogatel’nye istoriceskie dis- cipliny", Moscova, 1937, p. 171—180.
Vondrâk W., Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets, în ASIPh, XVIII — XIX (1896-1897), p. 541 şi urm.
Vrana J., Staroslovenskigrafijski *sistem i njegova realizacija,* în „Radovi zavoda za slavjansku filologiju", Belgrad, V (1965), p. 51 şi urm.
Wessely K., Glagolitisch-lateinische Studien, in „Studien zur Paläographie und Papy- ruskunde", Leipzig, XIII (1913) [129]

B. Alfabetul chirilic

Altheim F r., Literatur und Gesellschaft in ausgehendem Altertum, Berlin, 19-48, p. 212 — 213.
Dujäev Ivan, Kirraa go va Angelina şi Pau nova Anna, *Bălgarska kirilo- mctodievska bibliografija za 1944—1962, g., in „Hiljada", p. 515 şi urm.*
Durnovo Nikolaj.O proishozdenij staroslav janskogo jazyka i pis’ma. Neskol'ko razjasne- *nij po povodu rccenzij prof. St. M. Kul'bakina na moi „Mysli i predpoloăenija", citat mai sus.*
Eckhardt Thor vi, opera citată.
Gardthausen V., Greceskoe *pis'mo IX—X stoletij, în ESF, 3, 11 (1911)* p. 1 şi urm.
Georgiev E., *Proizhodăt na kirilicata, în* „Prosveta", I (1936), p. 1182—1187.
Idem, Nacaloto na slavjanska pismenost v Bălgarija, în „Studia liistorico-philologica Serdicensia", Sofia, III, 1, 1942, p. 1-30.
Idem, Slavjanskaja pis’mennost’ do Kirilla i Mefodija, Sofia, 1952.
Idem, Văznikvatieto na slavjanska pismenost, în „Ezik i literatura‟, 1953, 6, p. 363 — 366.
Idem, Powstanie pisma slowiaAskiego, în „Kwartalnik Institutu Polsko-Radzieckiego", 11(1954), nr. 7, p. 41-59.
Idem, *Das Aufblühen des slawistisclien Schrifttums in Bulgarien im IX Jahrhundert, in „Vorträge auf der Berliner Slawistentagung", Berlin, 1954, p. 68 — 69.*
Idem, *Vozniknovenie slavjanskoj- pis’mennosti,* citat mai sus, p. 28—29.

[128] Tradus în ruseşte şi publicat in „Ctenija v Obăcevstve istorij i drevnostej Rossijskih" 1860, cartea a 4-a.

[128] Cf. S t. K u 1 ’ b a k i n, Le vieux slave, p. 15, nota 1 şi Vajs, RHP, p. 33.

Gosev Ivan, *Razvitie na negrăckite kirilometodievski bukveni znaci v t. nar. kirilica, în „Hiljada", p. 275 şi urm.*
Granstrem E. E., *O svjazi kirillovskogo ustava s vizantijskim*

uncialom, in „Vizantijskij vremennik", III (1950), p. 218-229.
Gumec'ka L., *Slavistilni praci prof. D. P. Bogdana, citat mai sus, p. 87—91.*
Hamm Josip, Staroslovenska gramatika, Zagreb, 1958[s].
Horâlek, K., Zum Verhältnis der Kyrillica und *Glagolica, în* „Die Welt der Slaven‟, III, 3, 1958, p. 232-235.
Il'inski G. A., Opyt sistematiieskoj kirillo-mzfod'evskoj *bibliografi j, Sofia, 1934.*
Kiselkov, V. SI., Slavjanskite prosvetiteli Kiril i Metodij, Sofia, 1945, p. 151.
Mircev K., *Pogled vărhu razvoja na bălgarskoto kirilsko pismo,* în „Bălgarski ezik‟, 1953, 4, p. 309-328.
Idem, *Starobălgarskite azbuki,* în „Ezik i literatura‟, 1957, 6, p. 428 — 437.
Nandriş Grigore, opera citată.
Popruzenko M.G. şi Romanski St., opera citată.
Radojicic Djordje Sp., opera citată, *i-*
Sobolevski A. I., opera citată.
Sreznevski I. I., *Paleografiâeskie zametki,* în „Izvestija AN", IX (1860).

Capitolul IV

ÎNCEPUTURILE GRAFIEI ROMÂNO-SLAVE

„Prin ea însăşi grafia este o tehnică, un mijloc de a conserva şi de a transmite gîndul şi limba. Produsul acestei tehnici este documentul scris" (adică orice text scris manual, D. P. B) — arată elenistul francez Alphonse Dain[1]. *„Scrierea este un element încorporat puternic în viaţa curentă‟, scrie un alt învăţat francez, paleograful* Jean Mallon [2].

Elemente principiale. — Pornind de la cele specificate, înainte de a intra în subiectul capitolului, sînt necesare cîteva elemente principiale. Astfel, dată fiind poziţia condeiului de scris, nici o trăsătură orizontală a literei nu poate fi dusă de la dreapta spre stînga, după cum nici o linie verticală nu poate fi trasată de jos în sus, tot aşa o trăsătură oblică înclinată spre bază sau dreaptă nu poate fi dusă mergînd în sus de la dreapta spre stînga [3]. Am văzut mai sus — în capitolul precedent — că în grafia greacă unele trăsături ale literelor sînt mai groase iar altele mai subţiri, fenomen care se remarcă în uncialele: veche şi nouă cît şi în multe din mss slave vechi. Acelaşi lucru este prezent şi în grafia romană unde trăsăturile cele mai groase sînt acelea care coboară oblic de la stînga spre dreapta, iar cele mai subţiri urcă oblic de la stînga spre dreapta sau coboară oblic de la dreapta pre stînga. Trăsăturile orizontale duse de la stînga spre dreapta sînt mai groase ca trăsăturile verticale. Aceasta este caracteristic grafiei vechi căci în scrierea romană nouă liniile orizontale sînt mai subţiri ca cele verticale [4], exact ca în unciala greacă veche şi nouă. Trebuie de ţinut seamă şi de faptul că evoluţia unei grafii trasată cu pana este supusă la două influenţe contrarii: înrîurirea

mîinii omului care scrie şi influenţa ochiului fiinţei care scrie. Mîna tinde a transforma scrisul prin simplificare. Ochiul are o înrîurire conservatoare şi reacţionară; exigenţele lui pot fi însă şi de ordin estetic; de o manieră generală ochiul frînează transformările fiindcă el vrea să continuie a recunoaşte literele. Oricît de mari sînt aceste schimbări ele se produc în durată de timp şi tranziţie lentă, fapte ce se efectuează numai în cadrul regulilor bine deteminate de ordinea şi sensul trăsăturilor adică după canoanele duetului. Sigur că se poate ajunge la inversarea duetului, dar aceasta se produce nu pentru a da o

[1] Alphonse Dain, *Temoignage ecrit et Philologie,* în HM, p 449.

[2] Jean Mallon, Paleographie romaine, Madrid, 1952, p. 171.

[3] Ibidem, p. 24.

[4] Ibidem

nouă formă, ci pentru a realiza aceeaşi formă, acelaşi aspect, însă într-o manieră mai simplă [5].

Sînt apoi de relevat principiile ce stau la baza începuturilor şi dezvoltării scrierii greceşti. în acest sens, de exemplu, V. Gardthausen (Gre- *ceskoe pis'mo IX—X stoletij, 1911, p. 39) scrie că „literele greceşti au apărut pe cale istorică, în virtutea transformării semnelor feniciene ale grafiei, adaptate încetul cu încetul cerinţelor limbii eline. în domeniul formelor epigrafice procesul prefacerii grafemelor feniciene în greceşti şi a creării unor noi forme ductice s-a încheiat relativ devreme. Odată cu trecerea formelor epigrafice pe papirus, procesul scrisului a continuat să făurească mai departe numeroase şi felurite forme ductice fiindcă scribii îşi concentrau atenţia la realizarea scopului, prin folosirea, pe cît posibil, a unei munci cît mai puţine". „Cu cît se scria mai mult, cu atît mai mult forma literelor devenea mai simplă", precizează acelaşi învăţat* [6]. De altfel, încă din vremea cînd în general a apărut scrisul cît şi în timpul mai nou litera a devenit tot mai simplă — fenomen pe deplin legic — după cum subliniază de pildă epigrafistul bulgar Gosev (p. 119, nota 2). Principiile care domină începuturile şi evoluţia scrisului sînt economia de timp şi spaţiu. Aceste elemente fundamentale le întîlnim de pildă încă în scrierea capitală a unor inscripţii olbiene din veacurile V şi IV înaintea erei noastre. Astfel, în textele respective sînt prezente uneori următoarele litere mici: o, o cu punct, w şi (facs. în NO, tab. II A şi B, V, VII, 8 şi 9 şi VIII) faţă de celelalte forme obişnuite ale grafemelor. De altfel principiile respective le întîlnim apoi din plin în grafia primelor texte paleografice româno-slave.

Spre a se putea identifica grafia unui scrib, trebuie să se ţină seamă de faptul că dacă forma literelor (termenul româno-slav pentru literă este cel slav vechi **MHCMM**, iar în

terminologia românească veche este slovă, ce formează sensul prim al cuvîntului slav comun slovo, prezent şi astăzi cu acest sens în sîrbo-croată) rămîne aproape invariabilă în faza unui tip de scriere, nu acelaşi lucru se întîmplă şi cu duetul care variază de la om la om şi chiar la acelaşi om el este în concordanţă cu anumite stări din viaţă: tinereţe, bătrîneţe, boală, accident etc.

La datele de mai sus se adaugă şi un anumit mod de a schiţa un grafem specific fiecărui individ — căci toţi facem pe M ca literă însă nu toţi la fel, îl trasăm sau îi unim cele două verticale — fapt ce îi fixează personalitatea şi care este ceea ce se numeşte idiotism grafic.

Ţinînd seamă de idiotismul grafic se cercetează apoi dacă menţionata particularitate grafică apare de mai multe ori în grafia unui scrib, căci prezenţa caracterului specific o singură dată nu poate forma un idiotism grafic, forma specifică a caracterului putînd fi provocată de o deviere a mîinii, de locul unde se scrie etc. Dar şi în fixarea idiotismului grafic se cere o obişnuinţă a ochilor, o adîncă cunoaştere a evoluţiei caracterului literelor de la o epocă la alta şi aceasta pentru a vedea dacă grafemul care este luat drept idiotism grafic nu este un produs al şcolii unde s-a instruit scribul şi în acest caz el nu mai formează un idiotism grafic [7]. Astfel un idiotism grafic constituie de

[5] Cf. Jean Mallon op. cit. p. 24.

[6] Gardthausen, GP, II, p. 40.

[7] Cf. D. Bogdan, DSRI, p. 55 - 56.

pildă, litera minusculă -K în forma asemănătoare a unui semn al întrebării din CMTI, K*K—legat de şi de OK/UCTH şi în K-KCE, aflată în actul lui Mircea cel Bătrîn datat prin 1407 — (facs. la Sacerdoţeanu şi Bogdan, IX).

Am remarcat în capitolul III faptul că de timpuriu apare în papirusurile scrise în greacă obiceiul de a da o înălţime mare literei iniţiale a unui cuvînt sau la început de rînd, obicei ce a luat o extindere şi dezvoltare strălucitoare în evul mediu. Acest sistem este prezent nu numai în SK, CS şi în partea chirilică din ER ci şi în toate textele paleografice româno-slave din epoca slavonă cît şi în textele cu acelaşi caracter scrise cu chirilică în româneşte.

în sfîrşit, formele grafice, suprascrierile sau prescurtările de la sfîrşit de rînd a unui text paleografie nu pot fi luate drept caracteristice întrucît scribul spre a nu ieşi mai mult sau mai puţin din cadrul ramei liniate pentru scris, utiliza sisteme grafice cu totul personale. Astfel într-un hrisov al lui Mircea cel Bătrîn dat mînăstirii Cozia, reprodus de Sacerdoţeanu şi Bogdan (XI) în cuvîntul final »Kp-fenirr^) s-a suprascris -fc ce altfel niciodată nu se scrie deasupra rîndului. în hrisovul aceluiaşi domn, datat prin anul

1407 — citat mai sus — literele <v\ şi 8 din cuvîntul final H'bKOEiwS s-au scris în cat- A\ deasupra lui e, iar deasupra lui este 8—, gen de suprascriere dublă ce nu fiinţează în actele domnului respectiv. Şi un exemplu din Moldova. Cunoscutul cărturar Brătei logofăt a scris în cursivă greacă ultimele patru litere din cuvîntul final AWO0ET4 şi anume în actul din 7 noiembrie 1409 (la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XII). Dacă le scria în chirilică semiuncială depăşea cu mult linia de încheiere a ramei liniate.

începuturile şi dezvoltarea valorii fonetice a nazalei slave comune o* la români. — Trecînd la începuturile grafiei româno-slave sînt de subliniat în primul rînd cele arătate de slavistul român E. Petrovici şi anume că românii au împrumutat de la slavi vocala nazală comună *ţ>, cu ajutorul căreia au format grupurile în, îm, un, *um.* Cu grupurile respective şi pe baza numelor comune împrumutate tot de la slavi, românii au constituit toponimice ca pildă: Crîngu, Dumbrava, Golumbul şi Lunca, cu derivatele lor. O a doua grupă de toponimice, pe baza aceluiaşi *q, au creat slavii, de exemplu următoarele toponimice: Glîmboaca, Dîmbova şi Cîmpina, cu derivatele lor [8]. Grafic toponimicele respective sînt înfăţişate în chipul următor: Kp-hHr(tv)—într-un act din 1495 (I. Bogdan, DŞM, II, 63); —
în actul lui Ştefan cel Mare din 23 septembrie 1483 (I. Bogdan, DŞM, I, 272) şi derivatul rortUMEoamE, în actul moldovenesc din 27 iulie 1448 (BARP, 7, reprodus de I. Bogdan în APM, 39, cf. Golombe = Columbia, aproape de oraşul Gdansk din Polonia); A'f'MEOKd -— în actul Ţării Româneşti din 16 septembrie 1430 (ASBSI). Tot acolo ,A,,*;E©EHU,d[9], AAMEOKHIVR şi forma A^MGOKHM (BARS, 649, f. 238, 239v, 240, 245). Primului grup i se pot adăuga şi următoarele antroponimice: I\T«CKK-K — într-un act moldo

[8] E. Petrovici, Toponymes roumains d' origine slave presentant le groupe «voyelle + + *nasale» pour si. comm. *9,* în „Contributions onomastiques publikes *k l'occasion* du VI Congres international des sciences onomastiques â Munich du 24 au 28 aoüt 1958" (Academie de la Republique Populaire Roumaine), Bucarest, 1958, p. 33 — 43.

[9] Damian P. Bogdan, *Două acte de la Stefan si I lias fiii lui Alexandru cel Bun, p. 78-79.*

venesc din anul 1579, menţionat de Costăchescu în DM (II, 86); —
în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn dat mănăstirii Nucet pentru bălţi la Dunăre (ASBSI, facs. la Dr. L. Miletic şi D. D. Agura, Dakoromănite i tehnata slavjanska pismenost', Sofia, planşa primă); AIuHAP'fc — în actul moldovenesc din 5 mai 1436 (BARD); forma M-hHAp-fe (BARP, 502), cu derivatul topic MtvNapeujîh (BARD, CXC-1); hipocoristicul ffi-KAP»[41]^ cu formele: M-ki(ki) — APHMKd, ffl*H/V,pHHKd[10] şi Mundricka[11]*. Tot*

aşa sînt: MKHJKt, IIt^hta şi n^HTd, X'KHct şi topicul
ChfrrpOKAdjfiH[12]- Din aceeaşi nazală slavii au creat grupul an şi în acest sens avem topicul jîhamhe [ia], la care adăogăm: Andolina, Piscul Andoliei, tautologicul Valea Andoliei (Andolie < slav. comun odolije— „vale"), la I. Iordan, Nume de locuri româneşti în Republica Populară Română (Bucureşti, 1952, p. 29). Cu am slavii au numit şi topicul românesc împuţita — Ampuţita — prezent într-un act de la Ştefan cel Mare [14]. Aici se încadrează, credem, şi an din antroponimicul Mândri cka[15] **din care apoi a derivat numele de azi Mandrea. Nazala slavă veche & dă pronunţia om, de pildă în antroponimicul Rotompan, redat prin gen. PoTKA\rund — în actul domnului Moldovei Iuga din 28 noiembrie 1399 şi gen. Pt\t/?vA\ndHd —- în actul lui Alexandru cel Bun din 4 august 1400.**

înlocuirea nazalei slave comune *o nu numai prin a şi ci prin dovedeşte că şi semivocala ultrascurtă ö căpătase în antroponime şi în toponime româno-slave sau chiar curat româneşti valoarea de î cînd T\ este chiar uneori înlocuit cu w, cum o dovedeşte ftlhiHAP'fc de mai sus. Dar exemplele de semnificare a lui ö = î sînt destul de numeroase, în Moldova apărînd grafic la aceleaşi nume de persoane şi de locuri, deseori şi u în loc de iv. Şi exemplele celor afirmate sînt următoarele: îîp'KKdii(k), fip-KAA, lîp'KAii'iK, K-hjpah'ik şi BfcjpAHMK, BpTsATvAECK8a(k), Ep'hA'KSEA(li) şi EupA-kSJA(k), Ep'kC'kNOyA(k), fi-KAKO, ßTipd, EA-KKdHTi, Ba-KKSa^), ÜATiMd, EaKHM şi E'hj(kl)AW/Ä*) EpivNMdHS,* EpTlCTdU,ÎH, Ep-vronii, rp'kEOB(li), rpTiEOKlfA^), r'kpKOBCHfA(k) şi rkipKOK(l\); r-KTd ŞÎ ThlTd, Ka-kh-k^, Kobkae, alături: Eoeuae şi EoEkiAi'/i\; Ep-kwd, EpkCTi'dHEijJH şi Ep^ctie- heujh; EpTiCTidHEcKSA-K, EpiiCTîdHK, EpiiCTHHd, Bpisc-rfc şi EkipcT-fe; E-KHAE şi EkHAEUJIH; EkpAHrk, fflorA'kA't, flipT^d, M^HSdHH şi ft\klH3dU,H, /li-KHSt şi lllhJH-
3$A(K); **IIiiHTEME (BARD, CI — 66); Gp-hESAk, GkpEoifA(k) şi Cp-kEÎH; (ÎTp-kMd şi Gt-kpmeujîh, Tp-KroEHijjE şi T^proBH lije ; T-b,AMdM(k); Op-kHKt,' şi 4>p-kh>i£hjîh; $KIHTHp**,bAE,
«^TiHTTiH-bAE **şi (pkIHTTiN-fcAEAE, Xp'KAOB('k), XpTiTdNOBd şi XpkMdN(k)**
(I. Bogdan, DŞM, I, 206), Xp-kMdn(k) (BARP, 480), X-kpiWdH(k) (I. Bogdan, DŞM, I, 242—243) şi XkipMdN(k) BARP, 482), XT^NKSA^), IIIonpivA-K, IIIo- np"kA/î\HH şi nionpiiAELjjÎH[18]; ^OKP-KAÎA şi ^OKWPAÎE (I. Bogdan, DŞM, I, 131 şi 157).

[10] Cf. D. B o g d a n, DSRII, p. 70; idem, Două acte de la Ştefan şi Iliaş fiii lui Alexandru cel Bun, p. 78 — 79.

[11] în actul moldovenesc din 31 martie 1423, după fotocopie personală.

[12] Cf. D. Bo g d a n, DSRII, p. 70.

[13] Ibidem.

[14] Ibidem.

[15] Ibidem.

[16] Cf. D a m i a n P. Bogdan, Pomelnicul mănăstirii

Bistriţa, p. 50, 60, 61, 63 — 65,
68 — 70, 72, 74, 77 şi 81; idem, Acte moldoveneşti din anii 1426—1502, p. 33 şi 41; idem, Caracterul limbii textelor slavo-române, p. 15—25; idem, Două acte de la Ştefan şi Iliaş fiii lui
Alexandru cel Bun, p. 78; idem, «Letopiseţul de la Bistriţa», la plus vieille des chroniques roumaines — sa langue, p. 22; idem, Patru acte de la Ştefan cel Mare, p. 248 şi urm.

însă exemplele citate mai sus: A/ţ'A'K0KHU.'*» ®*NAPHHKd şi T^proKHUiE dovedesc că nazala A se identifică uneori numai cu î din îs, K accentuaţi[17].

Consoana velară k înlocuită de palatala compusă c. — înlocuirea consoanei velare k prin palatala compusă c o atestă la slavi multe nume de persoane, dar numai cele împrumutate din greceşte şi aceasta începînd cu sec. VIII şi continuînd apoi în toată epoca slavă veche[18]. Astfel sînt: Nici- *porü* — grec. Nitcricpopoq, *Cuprijanü, Cupro, Cuprilo, Cuprija, Ciprijanu,* — Kimprpdvoq, *Curilo — KupiÂ^oţ, Curü, Curej — Kopioţ, Kî>p* etc.[19] Şi acest fenomen a trecut atît în antroponime cît şi în toponime româno-slave căci avem exprimate grafic: Hk^hao, cu derivatul ^wphaeljih şi Hiophme ijih — din *Cjurikü,* iar topicele de azi: Ciur a, Ciur ea şi Ciur eşti, dovedesc că a existat şi antroponimul Curie[20].

înlocuirea consoanei fricative f prin labiala explozivă p. — în limba slavă comună sau protoslavă, adică în epoca cînd neamurile slave vorbeau
o singură limbă împărţită pe dialectele triburilor slave cît şi în limba popoarelor slave de pînă în a doua jumătate a veacului IX nu exista sunetul cunoscut sub numele de consoana fricativă /, acest sunet apărînd la slavi abia în a doua jumătate a secolului IX, fiind introdus de la greci de către Constantin -— Chirii. în locul sunetului indicat, slavii foloseau exploziva labială p. Urmele acestui fenomen lingvistic apar şi în onomastica româno-slavă unde avem redate următoarele: Ilimmrk, IIhahiiokckh, Iln/uimrb, OrEnan-K, alături de topicul GTEndNOK’ku.H (GTEndNOKU,H), OcTanKO cu topicul GOcT'hriMdHH şi lOcHniv fată de formele de mai tîrziu: Cte^h’k şi K)ch;|”k, cu derivatele lor [21].

Valoarea lui •—Am văzut mai sus, în cap. III, că y avea în primul rînd valoarea de i şi acest fapt este prezent şi la începuturile grafiei româno- slave, cum o dovedesc de pildă onomasticele româneşti vechi: Chiriac < grec. KupidKoq, Chirileşti < KupiAAoq, *Chirii < Ki3pi>Aoc;, Chiriţa — diminutiv din Chir* < Küpiog, Kup şi Chiriţeşti [22] — diminutiv din Chiriţa < Chir.

însă alături de acest fapt apare ca şi în slava veche înlocuirea lui y prin 8 de unde şi pronunţia de u atestată de onomasticele româneşti vechi: Cureşti, Curila, Curiţa şi

Curova,[23] cu aceeaşi derivaţie ca şi cele de mai sus. Remarcăm apoi că forma topică KSpMo apare în următoarele acte originale din sec. XV: al lui Mircea cel Bătrîn destinat m-rii Cozia şi datat prin circa 1400, al lui Radu Prasnaglava din 19 iunie < 1421 >, destinat m-rilor Cozia şi Cotmeana, iar în cel dat la 25 iunie 1436 de Alexandru Aldea transcri

[17] înlocuirea lui * numai prin u, dar în medio-bulgară, este semnalată de Lavrov, PO, p. 11, în hrisovul dat m-rii Virgino şi într-un ms din sec. XIII.

[18] Cf. A. M. S e 1 i ă 5 e v, Staroslavjanskij jazyk, I, p. 204.

[19] Ibidem, p. 26 si 204-205.

[20] Cf. Damian P. Bogdan, DSRII, p. 70.

[31] Ibidem, p. 69.

[22] Numele Chiriac şi cele următoare, inclusiv Curova, laDimitrie Frunzescu, Dicţionaru topograficii şi statisticu alu României, Bucureşti, 1872, sub voce.

[23] Cf. şi rus. vechi: Kuprja, Kuprijan (Kuprejan), Kur, Kuril, Kurilko, Kurilo, Kurej, Kurjaj şi Kur’jan, la A. M. S el is ö ev, op. cit., I, p. 27.

erea are pe y în loc de 8 (actele la ASBSI). 8 in loc de y îl găsim apoi şi în topicele KSpeijjH şi KSPHMK, prezente în două acte date în Ţara Românească la 5 septembrie 1519 şi 27 august 1579.[24] în Ţara Românească poate fi adăogată şi grafia y = u, uneori în antroponimicul PaAV'Vk (a în ligatură cu y) cum apare de pildă prima oară în actul lui Dan I, din 3 octombrie 1385.

Fiinţarea ambelor alfabete slave vechi la români. — în ceea ce priveşte prezenţa alfabetelor slave vechi la români, aceştia au cunoscut ambele alfabete căci grafia glagolitică ne este atestată de micul grafit din sec. X—XI, descoperit în biserica rupestră de la Basarabi (Murfatlar),[25] de prezenţa scrisului glagolitic slav în criptogramele protopsaltului Evstatie de la Putna şi de fiinţarea, de mai multe ori, a glagoliticului a în partea a doua a Psaltirii Scheiene, de pildă pe p. 304, 316, 319, 322, 323, 325, 327, pe unele pagini chiar de două ori (p. 316, 319, 325, 327). Merită a fi subliniate aici cele scrise de E. Kaluzniacki: „că scrisul rotund al grafiei glagolitice nu era străin diferiţilor scribi români chiar la începutul veacului XVI, o dovedesc în cel mai bun chip unele locuri din Irmologhionul lui Evstatie, protopsaltul m-rii Putna"[26].

ALFABETUL CHIRILIC

Numărul grafemelor. — SK, CS şi partea chirilică din ER cunosc mai toate literele alfabetului chirilic slav vechi la care se adaogă şi cele făurite în epoca paleoslavă după crearea alfabetului amintit. Lipseşte în SK a iotat. în CS nu este 141. în plus SK şi CS au şi forma ductică 8 formată din suprapunerea lui r deasupra lui o. CS cunoaşte, în afară de -u

dominant şi u ca şi partea chirilică din ER (aici numai KI).

Constituţia literelor. — în SK liniile verticale ale literelor sînt de obicei groase, la fel oblicele din dreapta ale grafemelor: a, a» >k, a, k şi m ca şi oblica din stînga a lui y. Tot aşa sînt şi hastele inferioare, verticale sau oblice ale literelor: 3, p, y, $ (aici şi partea superioară a hastei), u,, ijj şi \Jr cît şi a cifrei koppa, la y hasta fiind deseori subţire şi rareori groasă, iar la jf hasta din dreapta este groasă, iar stînga — subţire. Liniile orizontale, buclele ca şi oblicele din stînga ale grafemelor: a, a, >k, y, ^ şi a sînt subţiri, iar la y, oblica din dreapta. Dar de la regulile arătate sînt şi excepţii căci întîlnim pe lîngă h cu orizontala subţire şi h cu orizontala groasă, la fel sînt ui, ui şi a — aici baza triunghiului este groasă. Tot aşa, pe lîngă h cu oblica subţire apare şi h cu linia în cauză groasă. în acelaşi ms în afară de literele clasice cu cîrlig (k, r, t şi orizontalele de la 0 şi t) au uneori cîrlige sus în stînga şi verticalele din stînga ale grafemelor: h, k, a\, h, k> şi a ca şi cea a literei iota. Cîteodată

24 După fotocopii personale.

25 Publicat de G. Mihăilă, Inscripţii slave vechi de la Basarabi (Reg. Dobrogea), in „Studii şi cercetări lingvistice", XIV, 1, 1964, p. 43 (5). Despre versiunea rusă a acestui articol, cf. Damian P. Bogdan, La vie *et V oeuvre des freres Constantin — Cyrille et Methode,* p. 70, nota 170.

26 Kaluiniacki, KP, p. 19, nota 3.

iota are cîrlig şi în dreapta jos, la fel se întîmplă şi cu verticala din dreapta a lui h cît şi a a lui h. Tot aşa, uneori a. a şi & au sus în stînga o foarte mică linie orizontală ce la a alteori se prelungeşte şi în dreapta. CS are ca şi SK liniile verticale groase, la fel şi oblicele din dreapta ale literelor: A, A, şi m ca şi hastele inferioare ale grafemelor 3, p, y, <f<, u,, ip, \Jr şi a cifrei koppa, la x hasta din dreapta este groasă iar cea stîngă — subţire. La fel se observă uneori cîrlige—în stînga sus — la iota, h, <v\ şi n. însă spre deosebire de SK în CS cele două linii oblice ale lui >k sînt uneori subţiri, iar liniile orizontale ale tuturor variantelor grafice sînt subţiri. ER se apropie din punctul de vedere al grosimei şi subţirimii liniilor verticale, orizontale şi oblice ale literelor de CS, groasă fiind şi hasta lui iar hastele lui jf, sînt identice, însă în hastele inferioare ale literelor p, y, u, qj şi vjr domină linia subţire, $ are uneori partea inferioară a hastei mai groasă ca cea superioară iar x|f are cîteodată hasta îngroşată spre extremitatea de jos.

în cele trei texte româno-slave vechi, grafemele se scriu drept, iar uneori uşor aplecat spre dreapta sau spre stînga. Aceste aspecte grafice sînt o influenţă a grafiei unciale greceşti noi a unor codexuri în care există cele indicate şi

ele sînt atestate de pildă de cîteva facs. după atare mss greceşti, reproduceri publicate de Karski (p. 163, 164) şi de Lavrov, PO, p. 8, nr. 3, p. 17 nr. 9, p. 18 nr. 10, p. 19 nr. 11 şi 12 şi p. 20 nr. 13—15). Remarcăm că tendinţele grafice specificate în SK, CS şi ER se află uneori la un loc chiar în acelaşi rînd. Litera a din SK, CS şi din partea chirilică a ER este aproape identică formei din alfabetul chirilic slav vechi; în CS baza triunghiului este situată pe linia rîndului, iar în ER porneşte chiar din vîrful laturii din dreapta. în titluri şi la sfîrşit de rînd din CS se află şi o a doua formă ductică a literei a, caracterizată prin faptul că latura din dreapta a triunghiului depăşeşte rîndul în sus — deci influenţa scrisului minuscul. Grafemul к în SK şi în partea chirilică a ER este asimetric, căci semiovalul situat la baza hastei verticale în dreapta este mai mic faţă de mărimea hastei, nu însă acelaşi lucru se poate afirma despre literă în CS, unde simetria este vădită. Litera к are în SK pe hasta verticală în dreapta două semiovale egale, însă neunite între ele, contrariu în CS şi ER unde semiovalul de sus este mai mic ca cel de jos. Grafemul r în toate mss este cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi însă în CS există două forme ductice: una cu cîrligul mai lung şi alta—mai scurt. Litera A ce depăşeşte rîndul prin cîrligele sale, în toate cele trei mss are şi cîrligele înclinate spre stînga, nu rareori în SK apare şi o formă ductică ce are cîrligul din dreapta ceva mai lung, ceea ce arată influenţa semiuncialei. în CS oblica din stînga se uneşte cu cea din dreapta ceva mai jos de vîrful acesteia—aşadar influenţa minusculei, manifestată prin depăşirea rîndului în sus a oblicii din dreapta. Grafemul e este în SK cel obişnuit, dar înclinat spre dreapta, în CS este foarte îngust şi alungit, de aceea nu rareori depăşeşte puţin rîndul în sus şi în jos — iarăşi înrîurirea minusculei. în ER linia orizontală a literei ce sfîrşeşte prin cîrlig, depăşeşte uneori semiovalul ei. Alteori grafemul depăşeşte rîndul în jos, după cum uneori este puţin înclinat spre dreapta. Litera >к este alcătuită în SK din patru variante grafice: 1) cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, adică o hastă verticală ce are în partea de sus şi de jos cîte un semioval egal ca mărime şi în poziţie orizontală, semiovalele fiind separate între ele; 2) se deosebeşte de prima prin faptul că semiovalul de sus este mai mare ca cel

de jos; 3) se separă de precedenta prin faptul că semiovalul de jos sfîrşeşte prin cîrlige şi în sfîrşit a 4) uneşte cele două semiovale inegale, cel de sus ter- minînd prin cîrlige. CS are următoarele forme: 1) semiovalul de sus este mai mic ca cel de jos; 2) aceeaşi formă la care se adaogă faptul Că hasta verticală nu ajunge înălţimea extremităţilor semiovalului de sus; 3) cele două semiovale sînt unite, însă hasta verticală

este plasată la dreapta punctului lor de unire; 4) semiovalul de jos sfîrşeşte prin cîrlige, cel din dreapta fiind mai vizibil ca cel din stînga; 5) aceeaşi formă însă cîrligul din stînga al respectivului semioval este mai pronunţat ca cel din dreapta şi 6) 'extremitatea din dreapta a semiovalului de sus sfîrşeşte printr-un cîrlig extrem de mic. ER are următoarele forme: 1) semiovalul de sus este mai mic ca cel de jos; 2) trei ilnii intersectate, cea din mijloc, verticală, depăşeşte uşor în jos pe cele două oblice; 3) linia oblică din dreapta coboară sub forma unei mici verticale, la acelaşi nivel cu hasta verticală, oblica din stînga fiind mai scurtă şi 4) oblica din dreapta coboară sub forma unui cîrlig find mai scurtă ca cea din stînga. Grafemul 2 este cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi — forma a treia —, este însă prezentă şi a patra formă ce fiinţează în tabelul alfabetului respectiv. Grafemul 3 cu un cîrlig, în SK este întîi cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, o a doua formă avînd sfîrşitul literei că o simplă rotunjire, aceeaşi formă fiind şi în CS. în al treilea text, sfîrşitul grafemului este aproape o simplă hastă verticală. Litera i are în cele trei mss formele din constituţia alfabetului chirilic slav vechi. în SK însă am întîlnit pe f. 50, în prescurtarea "îc şi un i cu cîrlige, asemănător celui din cursiva lui Gavriil Uric. Grafemul h are în SK pe lîngă forma indicată în constituţia afabetului chirilic slav vechi şi o a doua în care linia ce uneşte cele două haste se află ceva mai sus de mijlocul lor. Această din urmă este prezentă apoi în CS şi ER. Litera K are în SK punctul de frîntură al liniei din dreapta situat aproape de vîrful liniei din stînga, cele două linii constitutive ale grafemului fiind destul de distanţate între ele. Aceeaşi formă este şi în ER. în CS există trei forme ductice: 1) centrul liniei frînte este situat ceva mai sus de mijlocul hastei din stînga; 2) linia din dreapta-aproapesemiovală; 3) o formă rară ce constituie o excepţie faţă de primele două întrucît are liniile constitutive unite între ele. Grafemul A în SK este cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi. în CS latura stîngă a lui A este înscrisă ceva mai jos ca cea din dreapta — aşadar influenţa lui A minuscul grecesc. în ER apar următoarele forme ductice: 1) cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi; 2) are ambele laturi deopotrivă de groase; 3) latura din stînga este groasă iar cea din dreapta ■-- subţire; 4) latura din stînga este uşor curbată. Litera A\ are în SK următoarele forme: 1) la fel ca cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi cu deosebirea că unghiul ce uneşte cele două haste este legat de acestea nu direct, ci prin două liniuţe orizontale; 2) aceeaşi formă însă în partea dreaptă, unghiul este legat direct de hastă; 3) aceeaşi formă ca şi prima însă unghiul devine un semioval; 4) aceeaşi formă ca precedenta, însă semiovalul se leagă direct de hasta din dreapta. CS are dease- meni mai multe forme ce

sînt următoarele: 1) semiovalul este legat direct de cele două haste; 2) semiovalul depăşeşte puţin rîndul în jos — influenţa minusculei; 3) aceeaşi formă ca precedenta însă semiovalul este legat de cele două haste prin două liniuţe orizontale; 4) aceeaşi formă ca precedenta însă semiovalul este legat direct de hasta din dreapta; 5) aceeaşi formă ca

precedenta însă legarea de hasta din dreapta se produce nu de vîrful ci de mijlocul ei. în ER remarcăm cea de a treia formă din SK. Grafemul н în SK are două forme: 1) linia ce uneşte cele două haste porneşte din vîrful celei din stînga şi sfîrşeşte la mijlocul hastei din dreapta şi 2) aceeaşi linie porneşte ceva mai jos de vîrful hastei din stînga şi sfîrşeşte în acelaşi loc ca în prima formă. Aceleaşi forme sînt prezente şi în al treilea text. CS cuprinde, pe lîngă forma indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi şi cele două prezente în SK. Litera o indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi este prezentă în SK. CS cunoaşte două forme ductice: o foarte îngust şi o lat —- acesta din urmă, cel mai frecvent la început de cuvînt. în ultimul ms sînt prezente trei forme: o îngust, o lat şi o cu punct însă nu în cuvinte provenind din oko, ci de pildă în numele HocHtjs'H.[27] Grafemul n are două forme în SK: 1) cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi şi 2) hasta din dreapta groasă, iar cea din stînga-subţire. CS şi ER au pe n indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi. Litera p este în SK cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, uneori sfîrşitul hastei sale atinge vîrful grafemului din rîndul următor. în CS pe lîngă p din primul ms, ce uneori prin sfîrşitul hastei atinge vîrful literei din rîndul următor, există un p, a cărui buclă depăşeşte rîndul în sus, a treia formă avînd bucla deosebit de mică. ER cunoaşte forma indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, a cărei final de hastă niciodată nu atinge vîrful literei din rîndul următor. Grafemul e este in SK cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi dar înclinat spre dreapta — acelaşi c, de obicei drept este şi în al treilea text. în CS apar: c îngust—ce domină — şi e lat—prezent uneori la începutul cuvîntului. Litera t are în SK următoarele forme: 1) cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi; 2) cîrligele coborîte aproape la mijlocul hastei verticale şi 3) cîrligul din dreapta mai lung ca cel din stînga — deci începutul grafemului semiuncial. Aceleaşi forme apar atît în CS cît şi în ER. Dar în ER uneori în suprascriere cîrligele literei devin liniuţe verticale, egale în lungime verticalei din mijloc. Este apoi de precizat şi faptul că în CS t spre sfîrşit de rînd, la sfîrşit de rînd şi în titluri nu rareori urcă mai sus de rînd — deci influenţa minusculei. Grafemul y este în toate mss cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi cu deosebirea că latura din

dreapta depăşeşte rîndul în jos nu rareori atingînd vîrful literei din rîndul următor. în ER este prezent şi un y ce are ambele laturi ale unghiului terminate sus prin cîrlige. Oy este în toate cele trei texte cel indicat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi cu diferenţa că latura din dreapta a unghiului depăşeşte rîndul în jos, nu rareori atingînd vîrful literei din rîndul următor. CS şi ER au pe o îngust în formarea literei. în SK apare şi ligatura lui o cu y dînd fiinţă lui 8 minuscul, iar în CS, uneori la sfîrşit de rînd apare y plasat deasupra lui o, aşadar o influenţă a minusculei. Litera are în SK forma indicată în constituţia alfabetului chirilic, paleoslav, în CS apare şi forma a cărui oval devine unghiular, iar în ER — este forma din SK dar cu deosebirea că ovalul foarte mic nu ocupă decît o jumătate din rînd. Grafemul \ are în SK trei

[27] De altfel o cu punct este foarte vechi din punct de vedere grafic căci el apare încă în scrierea monumentală greacă din epoca elenistică, adică după Alexandru cel Mare — după cum scrie de pildă James v r i e r , op. cit., p. 401.

forme: 1) hasta oblică din stînga în rînd şi groasă, cea din dreapta are la extremitatea de sus un cîrlig, depăşeşte rîndul în jos şi este subţire, ambele haste se intersectează la mijlocul rîndului, 2) deosebirea constă numai în faptul că hasta oblică din dreapta nu are cîrlig, 3) hasta din stînga are formă de unghi şi depăşeşte foarte puţin rîndul în jos, încolo la fel ca a 2-a. în CS pe lîngă prima formă din SK, cea de a doua se distinge prin faptul că şi hasta din stînga depăşeşte rîndul în jos, dar foarte puţin. în ER remarcăm în primul rînd forma indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi — cele două haste nu depăşesc rîndul —, cea din stînga-groasă, iar cea dreaptă-subţi- re şi cu cîrlig, intersecţia lor fiind la mijlocul rîndului — cea de a doua formă fiind prima din SK. Grafemul w are în toate mss cele trei părţi componente egale între ele ca înălţime şi apare mai mult în cuvinte străine decît slave. Litera 0 în SK prin partea de sus a ovalului depăşeşte rîndul •— deci influenţa minusculei — iar orizontala este situată aproape de înălţimea rîndului, deci mai sus de mijlocul ovalului. în CS sînt atestate pe lîngă forma indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi încă şi următoarele patru forme:
1) prin vîrful ovalului depăşeşte rîndul în sus, orizontala fiind plasată însă la mijlocul ovalului; 2) aceeaşi formă, însă cîrligul din stînga este mai lung ca cel din dreapta; 3) cîrligele sînt egale, însă linia ce străbate ovalul este oblică şi 4) se deosebeşte de a doua formă prin faptul că extremităţile ovalului depăşesc rîndul în sus şi în jos — aşadar din plin înrîurirea minusculei., în ER se întîlneşte cea de a doua formă din SK. Grafemul u, în SK pe lîngă forma constituită din două haste verticale unite jos printr-o

orizontală, hasta din dreapta fiind ceva mai lungă şi prin aceasta depăşeşte puţin rîndul în jos, are şi o a doua deosebită numai prin faptul că linia ce uneşte hastele respective este oblică. în CS, pe lîngă forma indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi apare—mai rar — şi prima formă din SK. ER cunoaşte numai prima formă din SK. Litera m în SK şi în CS este aceeaşi cu cea indicată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi. ER are cupa propriu-zisă mai lată ca cea obişnuită. Grafemul ui în toate cele trei mss este cel arătat în constituţia alfabetului chirilic slav vechi. Literele -k, t-j şi h indicate în constituţia alfabetului chirilic slav vechi sînt prezente în cele trei texte, în SK apar uneori şi forme în care latura din dreapta a triunghiului devine semiovală. Tot în SK, este o dată -ki, alcătuit din -k şi i'. Tot aşa în SK şi CS există destul de rar, pe lîngă u, şi tu — ce obişnuit are cele două elemente componente legate printr-o liniuţă orizontală, situată uneori mai sus de mijlocul lor. Există şi forma fără liniuţă, dar foarte rar. în CS se întîlneşte uneori şi Titi. în ER este numai ki, ale cărui componenţe sînt de asemenea legate între ele prin liniuţă orizontală, situată însă totdeauna spre vîrful lor şi prevăzută cu un punct. Tot în ER, -k şi k au laturile stingi ale triunghiurilor depăşind aproape de două ori lungimea celor din dreapta. în ceea ce priveşte CS acesta nu rareori are în titluri şi la sfîrşit de rînd pe T\, "k din tü şi k — în depăşire de rînd în sus — aşadar influenţa minusculei. Grafemul -fe are în SK următoarele forme: 1) prezentă în constituţia alfabetului chirilic slav vechi,"
2) aceeaşi formă dar bara este oblică şi 3) aceeaşi formă ca cea precedentă, însă cîrligul din dreapta este mai lung ca cel din stînga. în CS sînt formele ce urmează: 1) atestată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, 2) aceeaşi primă formă, dar cîrligul din dreapta depăşeşte în lungime pe cel din stînga ;
3) aceeaşi primă formă însă cîrligul din stînga este mai lung ca cel din dreapta

şi 4) aceeaşi_ primă formă însă latura din stînga a triunghiului depăşeşte rîndul în sus. în ER este prezentă numai forma atestată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi. Litera k> în SK pe lîngă forma prezentă în constituţia alfabetului chirilic slav vechi are şi o a doua ce se deosebeşte prin faptul că bara ce uneşte cele două constituante ale grafemului este plasată mai sus de mijlocul lor. în CS, pe lîngă forma din constituţia alfabetului chirilic slav vechi, există de asemenea şi o a doua ce se remarcă prin faptul că o este îngust şi prin extremitatea sa superioară depăşeşte puţin rîndul în sus. în ER domină cea de a doua formă din SK. Grafemul & este în SK cel prezent în constituţia alfabetului chirilic slav vechi, dar există şi o a

doua formă în care verticala depăşeşte foarte puţin rîndul în jos. Acelaşi lucru se întîmplă uneori şi în forma iotată a literei, în care totdeauna iota este lipit de vîrful grafemului şi nu legat prin orizontală mică ca cel din constituţia alfabetului chirilic slav vechi. în CS întîlnim pentru & pe lîngă forma atestată în constituţia alfabetului chirilic slav vechi şi o a doua în care triunghiul literei este mai mic ca semiovalul. Această din urmă este prezentă şi în constituţia lui & iotat, iar liniuţă orizontală ce uneşte cele două constituante ale literei este plasată mai sus de mijloc. în ER triunghiul literei este foarte mic. Cît despre & iotat acesta este alcătuit din forma prezentă pentru orizontala ce uneşte părţile componente este situată ceva mai sus de mijloc. Litera a are în SK următoarele forme: 1) cea din constituţia alfabetului chirilic slav vechi;
2) aceeaşi formă dar în plus o dreaptă paralelă cu baza triunghiului; 3) aceeaşi formă însă lipseşte mica linie verticală şi 4) un triunghi ce are plasat în interior, pe latura din dreapta, o linie paralelă cu latura din stînga. în CS există forma primă şi a treia din Savinna kniga. în ER este forma din alfabetul chirilic slav vechi. Grafemul k\ este necunoscut în SK. în CS apare o singură dată şi este alcătuit din a doua formă a literei a din ms respectiv, avînd în stînga pe iota, fără însă a fi legat de acesta. în ER avem forma din alfabetul chirilic slav vechi. IJI în SK şi ER are forma celui chirilic paleoslav. în CS litera respectivă lipseşte, ea fiind înlocuită prin UJ şi T sau prin ligatura lui UJ cu T, dar în următoarele forme: 1) în locul verticalei din mijloc a lui LU se află un T ce urcă în sus de rînd; 2) de verticala din dreapta a lui iu se ataşează T ce urcă în sus de rînd. Literele ia şi K se remarcă în cele trei mss prin faptul că liniuţă orizontală ce uneşte fiecare din cele două grafeme ce stau la baza constituirii lor, este plasată mai sus de mijloc. Ksi în SK este format dintr-un m ce se sprijină pe un 3 fără cîrlig. Aproape aceeaşi formă se întîlneşte în CS şi ER. *Psi în SK este cel din alfabetul chirilic slav vechi, în CS şi* ER semiovalul este înlocuit printr-o linie orizontală ce sfîrşeşte prin cîrlige — formă ce paleografii ruşi au denumit-o psi în formă de cruce. Koppa este identic în toate cele trei mss celui descris mai sus în epoca paleoslavă, după apariţia alfabetului chirilic slav vechi.

Valoarea fonetică a literelor. — Pronunţia literelor chirilice slave vechi din SK şi CS am precizat-o mai sus în cap. III. Aceeaşi valoare fonetică a grafemelor din SK şi CS fiinţează şi în partea chirilică a ER.

Excepţie faţă de valoarea fonetică a celor trei texte slave vechi scrise pe teritoriul patriei noastre o formează nazala mare & ce în onomastica ro- mâno-slavă avea şi următoarele valori: în, îm, un, *um* şi an, cum am arătat

la începutul acestui capitol. însă unele exemple topice arătate tot la începutul capitolului, dovedesc că se pronunţa şi numai î, aşadar ca şi şi k accentuaţi din onomastică.

Silabele lichide rt’k(rtk) şi p-k(pk) la începuturile grafiei româno-slave se pronunţau metatetic, de unde şi transcrierea lor — uneori — în antropo- nime şi toponime prin: -krt(krt) şi 'kp(kp), exemplele arătate mai sus în cadrul acestui capitol fiind concludente.

Valoarea numerică a literelor. — în cele trei mss româno-slave vechi fiinţau simbolurile numerotaţiei ionice: vau (6) şi koppa (90) cu precizarea că în SK se întîlneşte o dată şi forma inversă a lui vau ca şi în datele: primei inscripţii dobrogene din anul 943, cea a ţarului Samuil, a inscripţiei de la Varos, în textul Apostolului Enin — indicate în cap. III — şi în partea chirilică a ER. în transcrierea numerelor apare uneori şi terminaţia acestora exprimată în litere ca de pildă 0TH din SK.

Grafemele cu valoarea de numere sînt acoperite cu title ce în SK au următoarele forme: 1) linie orizontală ale cărei extremităţi coboară sub formă de cîrlige; 2) aceeaşi linie ce are cîrligul din dreapta în jos şi cel din stînga în sus; 3) aceeaşi linie orizontală cu cîrlig numai în stînga şi 4) un semioval cursiv, în CS există prima şi a doua formă din SK, iar în partea chirilică a ER pe lîngă forma a doua din SK este apoi şi o linie frîntă — uneori mai mare, alteori mai mică — ultima formă dominînd în textul respectiv.

Tipurile grafiei. — Mai toţi învăţaţii care au studiat textele paleogra- fice româno-slave vechi SK, CS şi ER au remarcat şi subliniat că aceste mss sînt scrise în grafie uncială. Totuşi au scăpat cercetătorilor următoarele fapte: 1) printre formele ductice ale literelor se află şi unele provenind din unciala greacă veche; 2) 3 este minuscul grecesc, prezent încă în alfabetul chirilic slav vechi[28] iar în SK este şi 8 minuscul chirilic. Altfel minuscula greacă se manifestă şi prin aceea că unele litere chirilice depăşesc rîndul în sus şi în jos, iar în titluri şi la sfîrşit de rînd din CS exemplele în acest sens cresc — cu precizarea însă că grafemele respective ca factură sînt tot unciale, înrîurirea minusculei constînd numai în faptul că încadrează literele specificate în sistemul grafic propriu ei, adică tetraliniar.

Cele mai multe dintre litere sînt lucrate în doi sau mai mulţi timpi, excepţie formînd numai s, i, «şic, constituite dintr-o singură mişcare de condei—• este vorba de litere obişnuite nu şi de iniţiale.

Analiza din paragraful precedent a constituţiei literelor celor trei mss duce la constatarea — exprimată încă de cercetători anteriori — că mai totdeauna unul şi acelaşi grafem are mai multe forme ductice. Dacă la aceasta adăugăm faptul că în mss respective sînt numeroase prescurtări nu numai prin contracţie ci şi prin suprascriere, că literele în cat se scriu totdeauna mai la stînga de locul lor normal

grafic, avem dovada că şi scrierea uncială chirilică slavă veche se încadrează în principiile economiei de timp şi spaţiu — elemente fundamentale ce formează un progres. Minumum de efort şi maximum de randament constituie un proces legic prezent aşadar şi în grafie.

[28] De altfel, există şi un text chirilic slav vechi, scris în minusculă veche paleochirilică (cf. Minuscula, din cap. V).

Data introducerii la români a alfabetelor slave vechi. — Introducerea în Dacia a alfabetelor paleoslave ca şi a serviciului divin în limba slavă veche
— urmări naturale ale expansiunii operei cărturarilor salonicieni Constantin şi Metodiu — constituie evenimente care neapărat au atras atenţia învăţaţilor români din domeniul istoriei, filologiei şi al lingvisticii. Cel care s-a străduit să reunească la un loc pe mai toţi învăţaţii români care au scris despre data introducerii limbii slave vechi şi a alfabetelor paleoslave este slavistul S.B. Bernstein[29]. Astfel, B.P. Hasdeu susţinea că data respectivă o constituie veacul IX, D. Onciul arăta că anul în cauză este după 864, I. Bogdan scria că faptul s-a încheiat în sec. XII, A.D. Xenopol dădea, în acelaşi sens, veacul IX, Moise Gaster susţinea ca dată precisă anul 1185, Gh. Ghibănescu acorda o datare mai largă şi anume sec. X—-XIII, P. Cancel arăta veacul XIV sau sfîrşitul sec. XIII, N. Iorga socotea veacul X sau XI, N. Bănescu considera, în aceeaşi ordine de idei, sec. XIII, Al. Rosetti preconiza veacurile X şi XI, P.P. Panaitescu a susţinut întîi veacurile IX şi X, apoi sec. X, P. Olteanu — mijlocul secolului X, iar E. Kaluzniacki —■ veacul X. Să ne oprim ceva mai mult asupra unora dintre părerile specificate. Astfel, A.D. Xenopol considera că evenimentul cercetat a avut loc spre sfîrşitul secolului IX şi începutul veacului X.[30] Melchisedec (Ştefănescu)[31] ca şi Ilie Bărbulescu, datau faptul prin secolul XII.[32] Pe de altă parte, I. Bogdan opina că introducerea limbii slave la români a fost un fenomen care a început în veacul VII şi s-a încheiat în sec. XII, prin adoptarea alfabetului chirilic.[33] P.P. Panaitescu a afirmat la început că probabil în sec. IX şi X a fost introdusă liturghia slavă la români,[34], pentru ca mai tîrziu să formuleze opinia că grafia slavă la români trebuie pusă în legătură cu formaţiile politice româno-slave create în sec. X în Transilvania.[35] E. Kaluzniacki credea că „românii care trăiau în localităţi ce aparţineau Bulgariei (de pildă la Vidin, D.P.B)... au căpătat putinţa de a cunoaşte limba şi scrisul slav-bisericesc. Dar şi românii care se aflau în afara comunităţii politice din Bulgaria, au avut curînd această posibilitate, căci tot din ce în ce mai departe spre nord se răspîndea serviciul divin slav, iar odată cu el şi cunoştinţa cu limba şi grafia slavă bisericească".[36] Ultimul punct de vedere al lui P.P. Panaitescu şi al lui Kaluzniacki l-a adoptat şi autorul cărţii de faţă.[37]. I.I. Nistor scria, în

aceeaşi ordine de idei, următoarele: „Sinodul de la Constantinopol (869—871) şi hrisovul împăratului Va- sile al II-lea, Bulgaroctonul din anul 1019 vin să confirme introducerea limbii

[29] S.B. Bernstein, *Gramatica comparată a limbilor slave, p. 23 — 31.*

[30] A. D. Xenopol, Istoria Românilor, I (1888), Iaşi, p. 454.

[31] Melchisedec (Ştefănescu), în Uricariu" al lui Theodor Codrescu, III, p. 107.

[32] Ilie Bărbulescu, Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI şi XVII în legătură cu monumentele paleo-sîrbo-bulgaro şi româno-slave, Bucureşti, 1904, p. 5; idem. Curentele literare la români în epoca slavonismului cultural, Bucureşti, 1928, p. 39.

[33] I. Bogdan, De la cine şi cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic, în „Lui Titu Maiorescu, Omagiu", Bucureşti, 1900, p. 357 — 359.

[34] P. P. Panaitescu, La litterature slavo-roumaine (XVe-*XVIIe siecles) et son importance pour l'histoire des litteratures slaves,* Praga, 1931, p. 2 — 3.

[36] Idem, «Perioada slavonă» la români şi ruperea de cultura apusului, Bucureşti, 1944, p. 138; idem, Introducere la istoria culturii româneşti, Bucureşti, 1968, p. 198.

[36] Kaluzniacki, KP, p. 1, nota 3.

slave în biserica românească".[38] Opiniile privind timpul cînd liturghia slavă veche a fost adoptată de români sînt larg şi temeinic discutate de slavistul P. Olteanu care ajunge la concluzia că evenimentul s-a produs în anul 950.[39]

Faptul că ţarul bulgar Simeon reuşeşte în prima parte a domniei sale, adică pînă în anul 913 să creştineze în întregime şi să slavizeze pe bulgari datorită numeroaselor mase de slavi şi a dascălilor slavi,[40] ne determină să ne reconsiderăm părerea exprimată pînă acum. Credem deci că putem emite ipoteza că încă în cea de a doua parte a domniei lui Simeon, adică în anii 913—927, practica liturghiei slave a început a se introduce la nord de Dunăre, în cele două decenii scurse între anii 930 şi 950 un şir de răscoale care au tulburat imperiul bulgar, i-au determinat pe unii şefi ai bisericii bulgare a se refugia la nord de Dunăre, în regiunile locuite de români. Se poate ca aceştia să fi fost prelaţii care au sfîrşit opera lui Constantin şi Metodiu, contribuind, cu toată autoritatea lor, la introducerea din plin şi consolidarea pe teritoriul românesc a culturii, grafiei, limbii şi liturghiei slave vechi.[41]

BIBLIOGRAFIE

Bogdan Damian P., *Compendiu al paleografiei româno-slave, I.*
Dain Alphonse, *Les manuscrits, Paris, 1949.*

[38] I. I. N i s t o r, V*introduction de la langue slavone dans l'eglise roumaine — rezumat al comunicării ţinute la Academia Română în ziua de 4 decembrie 1942, publicat în* „Bulletin de la Section historique" al Academiei Române, XXIV, I, 1943, p. 12—13.

[39] P. Olteanu, Aux origines de la *culture slave dans la Transylvanie du Nord et de Maramureş, în* RSI, I (1958), p. 175-178.

[40]Cf. V. S 1. Kiselkov, Prouki i oierii po staro-bălgarskata literatura, Sofia, 1956, p.
121.

[41] Damian P. Bogdan, L'*oeuvre de Constantin-Cyrille et de son frere Methode en Roumanie, p. 197—198.*

Capitolul V

EVOLUŢIA SCRISULUI TEXTELOR PALEOGRAFICE ROMÂNO-SLAVE

Cultura grafică românească ca şi cea slavă s-a dezvoltat sub o puternică influenţă, cu acelaşi caracter, a culturii greceşti.

Influenţele greacă şi slavă în general. — Alfabetul chirilic este în bună parte o adaptare a grafemelor scrierilor unciale greceşti vechi şi noi, tipurile grafice: capital, uncial, minuscul şi cursiv sînt înrîurite din plin de tipurile de acelaşi gen din paleograf iile greacă şi bizantină. Monocondilul şi criptograma au aceeaşi sorginte. La fel se poate susţine despre: unele abrevieri, metoda de a înscrie una sau mai multe litere într-un grafem majuscul, de a scrie în cat una, sau două litere, fără ca acestea să formeze o prescurtare. Din paleografiile sud-slave am împrumutat de pildă diferite elemente din scrierea: capitală, uncială, semiuncială, minusculă, cursivă şi din sistemul abrevierilor. Folosirea din aceleaşi paleografii a diferitelor afectări grafice, ca de pildă în cuvîntul ОКО şi derivate, o se scrie uneori cu un punct înlăuntru, iar în ©4h-o are două puncte, sau a uneia din formele greceşti a literei w, exprimată grafic prin doi de o în ligatură, fiecare o avînd cîte un punct. La sfîrşitul ultimului rînd din pagină uneori grafemele cu haste verticale lungi sfîrşeau extremităţile acestora printr-un ornament şi acest fenomen grafic fiinţează în diferite mss româno-slave ca de exemplu în Tetraevangheliarul mănăstirii Secu din anul 7664— din care a dat facs. Petrescu (p. 55—57), faptul la origine fiind din minuscula greacă.

Codicologia româno-slavă a fost tot aşa înrîurită de disciplina ştiinţifică bizantină cu aceleaşi caracter. De pildă: punerea în pagină, numerotaţia filelor pe caiete, indicarea numărului filelor articolelor din mss miscelanee — zbornice — şi scrierea uneori în formă de triunghi cu vîrful în jos a ultimei pagini din codex[1] — mai toate mss bizantine sfîrşesc astfel — aranjament ce produce uneori efecte estetice.

Începînd cu sec. XIII şi continuînd cu veacurile următoare

în grafia textelor paleografice româno-slave se produc următoarele schimbări: 1) alfabetul glagolitic dispare ca grafie obişnuită, el fiind folosit numai în unele criptograme; 2) rămîne în folosinţă numai alfabetul chirilic însă faţă de epoca

[1] De pildă la sfîrşitul ms *Catena la Iov, scris la 1503, de moldoveanul Visarion, în m-rea Zograf (ms în* BARS, 96) şi a Zbornicului lui Isaia de la Slatina.

româno-slavă a sec. X şi XI numărul literelor se modifică: dispar unele grafeme şi apar litere noi, se produc apoi modificări şi în valoarea fonetică a grafemelor căci există noi litere ce uneori au valori fonetice duble sau chiar triple şi 3) apar forme ductice din minuscula şi cursiva unor alte alfabete cum şi numere străine.

ALFABETUL GLAGOLITIC

Cu privire la existenţa alfabetului glagolitic la români, am precizat în cap. IV că urme ale acestui alfabet sînt atestate de către învăţaţi. Glagolitica slavă veche şi cea croată este prezentă în unele din cele peste 70 de criptograme făurite de protopsaltul Evstatie de la Putna în Irmologhionul său nu însă şi în următorul colofon — din cele patru existente — al cărui conţinut în decriptare este următorul: 3ae noHHNdET(k) ca tk«penîa ©KCTdTîEEd, np0T0\|rdrtT4 Wт("к) II©yTENCKdrO ittONdCTHp’fc, KTi A’hWH KAdrOMECTHBdr© H XpHCTO- rtioKHEdro rwcnOAHHd NdWEro IwdNd KcrAdHd koekoa'u (Aici începe opera lui Evstatie, protopsalt din mănăstirea Putna, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului nostru domn loan Bogdan voievod.) Criptograma colofonului respectiv reprodusă în litocopie de Jacimirski[2], după acesta de Karski[3], iar de la acesta din urmă şi de Ilie Bărbulescu[4], nu s-a scris în glagolitică cum susţin respectivii învăţaţi. într-adevăr, după o atentă cercetare a grafiei colofonului citat am constatat următoarele: 1) nici unul din grafemele prezente nu atestă o identitate cu vreuna din formele literelor glagolitice, aşa cum acestea se văd în facs. publicate de Josef Vajs, ci: 2) numai forme apropiate, ca de pildă h şi a,[3] iar alteori forme ce prea puţin aduc cu grafemele glagolitice, de exemplu © este culcat faţă de cel glagolitic şi format din două bucle din care una deschisă; 3) unele dintre grafeme corespund ca formă altor caractere glagolitice, de exemplu 3 este \ glagolitic,[6] iota este a iotat glagolitic,[7] ©y are forme ale glagoliticului h[8]: <i\ şi n înfăţişează unele dintre variantele glagoliticului a[9] ! 4) alte grafeme seamănă cu unele litere glagolitice, de pildă h cu 4 glagolitic, numai că are bucla la extremitatea superioară dreaptă, deci nu la cea stîngă ca h glagolitic; 5) unele caractere însă seamănă numai întrucîtva cu formele glagolitice, de exemplu k aduce cu r glagolitic[10]; 6) alte litere sînt forme identice chirilice, de pildă d — una din

formele cursive, w — una din variantele vechi —-şi a ; 7) unele caractere se apropie de cele chirilice, ca de exemplu r, care are în plus o buclă în partea stîngă jos, t* şi u constituie pe -k chirilic cursiv dar cu bucla superioară deschisă, k> are două variante, din care una este k> chirilic numai

2 Jacimirski, KNR, p. 35 şi facs.

3 E. F. Karski, Ocerk slavjanskoj kirillovskoj paleografij, p. 216; idem, Slavjanska *ja kirillovskaja paleografi ja*, p. 250.

4 Ilie Bărbulescu, Curentele literare la români în epoca slavonismului cultural, p. 125—127; idem, Istoria literaturii şi gramatica limbii bulgare vechi, p. 109— 111.

5 Vajs, RHP, p. 83 şi 86.

6 Vajs, RHP, p. 94, nr. 15 şi 16.

7 Ibidem, p. 100.

8 Ibidem, p. 96.

9 Ibidem, p. 80, nr. 1 şi 2.

10 Ibidem, p. 79.

că are ovalul în formă de semicerc; 8) alte litere sînt chirilice, însă corespund altor caractere, de pildă una din variantele lui c este ? chirilic şi anume cea în formă de s; 9) unele grafeme înfăţişează o combinaţie între forme glagolitice şi chirilice, de exemplu t este o formă glagolitică, căreia însă i s-a adăogat hasta verticală a lui t chirilic; 10) alte litere nu au nici o legătură cu cele două alfabete slave, de pildă: p — despre care scrie şi I. Bărbulescu —, w are forma unui laţ, m este format din două haste verticale, unite sus printr-o traversă pe care se aflǎ o liniuţă verticală; 11) unele grafeme sînt identice sau seamănă cu litere greceşti de tipul cursivei, de exemplu a este delta, e este e, căruia însă i s-a adăogat în stînga la mijloc o liniuţă orizontală, aşa dar invers caracterului glagolitic; 12) alte litere sînt identice sau seamănă cu grafeme latine, de pildă k este h latin, una din variantele lui este s latin, însă tăiat la mijloc de o liniuţă orizontală; 13) iar v|r, care ca literă este necunoscută alfabetului glagolitic constituie o combinaţie dintr-un 5 latin, căruia însă în partea dreaptă şi stîngă i s-a adăugat cîte un semicerc, cel din dreapta fiind situat mai sus ca cel din stînga.[11]

ALFABETUL CHIRILIC

Date preliminare. — Şi acum cele exprimate mai jos privesc evoluţa grafiei chirilice a textelor paleografice româno-slave începînd cu sec. XIII.

Din capul locului se impune precizarea că în ceea ce priveşte grafia mss şi a documentelor chirilice româno-slave se va vedea mai jos că cel puţin două tipuri de scris sînt prezente în unul şi acelaşi text. Dar referitor la codexuri sînt exemple cînd în unul şi acelaşi izvor apar trei tipuri

ale grafiei, din acest punct de vedere fiind caracteristice de pildă unele mss lucrate de Gavriil Uric. Astfel Tetraevangheliarul din 1436 are titlurile în uncială, textul în semiuncială, iar colofonul în cursivă, la fel stau lucrurile cu: zbornicul din 1439, mineiele din 1445, 1447 şi 1449 cît şi cu Leastviţa din 1446.

Numărul literelor.—Odată cu veacul XIII textele paleografice româno- slave elimină din grafia lor — ca de altfel şi alte izvoare slave chirilice începînd cu aceeaşi epocă — nazalele iotate i* şi ia iar nu prea frecventă este litera iotată k aceasta fiind înlocuită prin e lat. Cîteva cuvinte şi în ceea ce priveşte literele -ki şi u. După cum am arătat în capitolul III textele chirilice paleoslave SK, CS şi Foile Undol’ski înlocuiesc — dar destul de rar — pe t<j prin u. în schimb în partea chirilică a ER nu apare decît ki. Acelaşi lucru întîlnim apoi în toate mss româno-slave ce urmează ER, cu excepţia DFS unde fiinţează tj. Cît despre prezenţa lui -ki în documente, remarcăm că în cel mai vechi text cu acest caracter — actul lui Vladislav I — t^i nu apare decît la sfîrşitul textului — o singură dată — încolo fiinţînd peste tot fcj, fapt explicabil nu numai prin aceea că actul este scris în minusculă veche ci şi prin precizarea prezentă de pildă la Karski (p. 204) că în textele chirilice sud-slave în veacul XIV precumpăneşte kj. Dar în documentele din Moldova fenomenul este altul căci în textele diplomatice scrise în semiuncială apare destul de des t^i dar nu lipseşte nici u, după cum vom vedea mai jos. însă

11 Cf. şi D. Bogdan, PSR, p. 28 şi 29.

minuscula documentelor moldoveneşti obişnuieşte să folosească pe KI, cazurile numai cu 'w fiind pînă în deceniul al cincilea al sec. XV rare. Se întîl- nesc totuşi în epoca respectivă cîteva exemple de alternare a lui 'KI CU KI, de predominare a lui -KI faţă de KI sau invers. Incepînd cu deceniul specificat al veacului respectiv în mod obişnuit apare KI. La sfîrşitul secolului XVI am întîlnit, însă cu totul sporadic, pe -KI, într-un act al lui Ieremia Movilă din 28 aprilie 1599 privind satul Crăeşti din ţinutul Neamţ (ASN).

Alături de cele precizate mai sus, reţinem că în a doua jumătate a sec. XV, apar noile grafeme y şi 4. Cu privire la y, acesta este prezent ca formă grafică încă în textele medievale sîrbeşti: Evanghelia lui Miroslav — datată prin anii 1180 — 1190, aflată o parte în BPL, iar alta în Muzeul naţional din Belgrad — şi Evanghelia lui Vukan — datată prin circa 1200 — aflată în BPL. Litera y apare întîi la noi în actul moldovenesc din 8 decembrie 1454 (ASB, m-rea Neamţ, XXI-6) şi anume în antroponimicul JJdMKip-h, iar în Ţara Românească cel mai vechi text în acest sens este actul din 5 iunie 1475, publicat de Al. Ştefulescu în „Amicul poporului" (III, 1901, p. 72) unde apare în topicul lEpy-kmi. La început

litera fiinţează numai în onomastice româneşti, dar apoi, mai ales în sec. XVI, trece şi în alte cuvinte de aceeaşi origine. Grafemul y este probabil o formă evolutivă a literei н din alfabetul chirilic sîrb, cum a susţinut I. Bărbulescu[12] şi nu derivă din glagolitică cum crede Jacimirski care însă nu precizează din care anume grafem.[13] Subliniem că există şi supoziţia că y ar fi de origine românească, cum a susţinut F. Mi- klosich, părere ce a fost adoptată de T. Maretic, B.P. Hasdeu, Al. Philippide şi Gh. Ghibănescu.[14]

Litera 4 apare întîi în actul lui Radu cel Mare din 13 iulie 1499, dat m-rii Govora pentru poiana Nevoia (ASBSI) unde este prezentă în prepoziţia românească -tu. Grafemul 4 constituie o formă evolutivă a literei *к* din alfabetul chirilic medio-bulgar după cum a dovedit tot I. Bărbulescu.[15] Adăugăm că fiinţează şi părerea că 4 ar fi de origine românească după cum au afirmat F. Miklosich, Leopold Geitler, Radu Sbiera, Al. Philippide şi Gh. Ghibănescu.[16] Această părere a fost reluată în 1933 de medievistul Ilie Minea.[17] Autorul acestor rînduri, analizînd afirmaţia lui I. Minea a dovedit că a din Evanghelia de la Boiana — codex din sec. XII—XIII[18]— şi din Apostolul macedonean — datat identic[19]— au exact aceeaşi formă ca şi 4 din actul lui

[12] Ilie Bărbulescu, Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI şi XVII în legătură cu monumentele paleo-sîrbo-bulgaro-ruso şi româno-slave, p. 448 (Lucrarea lui I. Bărbulescu constituie o nouă ediţie a tezei sale de doctorat publicată la Zagreb în 1899).

[13] A. I. Jacimirski, recenzie la Ilie Bărbulescu, Studii privitoare la limba şi istoria Românilor, Bucureşti, 1902, în RFV, LIII, 1 (1905), p. 145— 155.

[14] Cf. bibliografia la Ilie Bărbulescu, op. cit., p. 488 şi urm.

[15] Ilie Bărbulescu, *Fonetika cirilske azbuke u pisanju rumunjskoga jezika XVK*
i XVII vijeka u svezi sa srpsko-slavenskim, bugarsko-slavenskim i rumunsko-slavenskim spome- nicima, Zagreb, 1899, p. 72 — 73.

[16] Cf. bibliografia la Ilie Bărbulescu, Fonetica alfabetului cirilic, cit. mai sus, p. 448 şi urm.

[17] 11 i e Minea, comentariu la Paul Mihailovici, Opt documente moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare, în „Cercetări istorice", VIII —IX, 3 (1933), p. 271.

[18] Cf. Karski, p. 207 — 208, facs., la p. 390, nr. 30.

[19] Cf. G. P o l i v k a, *Palaeographische grammatische und kritische Eigenthümlichkeiten in dem Makedonischen Praxapostolos,* în ASIPh, X (1887), p. 110.

adu cel Mare de mai sus[20]. Cele două litere au o circulaţie limitată întrucît par numai în cuvinte româneşti.

Valoarea fonetică ă grafemelor. — Literele a, e, k, r, a, ᵉ>

3, i(l), k, a, m, h, o, n, p, c, t, y, oy, X> w> % w, qi, -fe, 10 şi a au aceeaşi
aloare fonetică ca în alfabetul chirilic slav vechi şi în epoca paleoslavă.

Datorită apropierii fonetice a lui v cu /avem uneori în documente trans- rierea lui κ prin $ ca de pildă MET^PTS-TH — în actul Ţării Româneşti din nul 1589, editat de G.D. Florescu şi D. Pleşa, DIRB, în „Studii şi materiale e istorie medie" (V, 1962, p. 615).

Ca şi în limba greacă, iar de aici şi în slava veche y = r înainte de (= r), k, şi 3 se pronunţa ca n, aşa că de pildă arr(E)ATi şi drr(E)AOBd lintr-un act al lui Mircea vel Bătrîn —în facs. la Sacerdoţeanu şi D. Bogdan,
ii —, se pronunţa Anghel şi Anghelova. De aici şi transcrierea Hr ca şi în 'S, de pildă în flm'EAHH/T. din Pomelnicul mănăstirii Bistriţa sau în Ii'knrp£)f (κ) lin actul lui Ştefan cel Mare dat la 13 martie 1458 (ASBv).

în ucraineana veche şi contemporană există două caractere grafice spre
i reda sunetul g, însă primul, exploziv şi-a menţinut valoarea fonetică ini- ială în timp ce al doilea a fost foarte repede înlocuit cu 7 fricativ şi se pro- îunţă hP- Această evoluţie a trecut şi în textele paleografice moldoveneşti, înde avem de pildă următoarele transcrieri ale lui y fricativ prin h: Xahkko — n Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, MojfHAd, Xopjeij,ei|ih, Xophhu,h,
^pHHKKOKim, XpHU,K, XSahheu,!*, XSahhk şi ^'pHHEijiH — în acte dinainte şi ie la Ştefan cel Mare[22]. Dar uneori acelaşi y se transcrie chiar cu r ca de sxemplu în TSahhk şi MorwAd[23].

înainte de a apărea litera y, ce redă sunetul ge (gi) — respectivul sunet era transcris prin grafemele r, mc şi m cum o arată de pildă următoarele exemple: TehShe, în actul lui Mircea cel Bătrîn din 28 martie 1415, facsimilat la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XIII, Bohnejkeijjh, /KehShe şi fl-KH'jKEUiH în acte ale Ţării Româneşti din prima jumătate a secolului XV[24]; flSNHdHH (A$Ni-bnH), HenShe, MSpmeuih şi 4>TvMEu,EAi5 — în acte ale Ţării Româneşti din sec. XV, însă înainte de 5 iunie 1475.[25] După apariţia literei u, avem de exemplu coyAydp(h) şi IjSpKdHOKd—în Pomelnicul mănăstirii Bistriţa, HEpyfeHH, /iSnydtin, ţlSpybHH, IJehShe, IKpivyHNotiiH, IJocdHH, PSyHHd, Bohneueuih şi ffiSpyEijjH—-în acte din Ţara Românească; MSpydNÎH, GTTiNmiEcKS şi ^pyim-femH — în acte de la Ştefan cel Mare.[26] Dar şi după apariţia lui y mai fiinţează uneori transcrierea acestei litere prin 4 — de pildă: coyAHdp(ii)—în Pomelnicul

20 Cf. RIR, IV (1934), p. 340.

21 Cf. de pildă A. M. Seliscey, recenzie la N. D u r n o v o, Istorija russkogo- jazyka, în „Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademij nauk SSSR, XXXVI (1927), p. 312.

22 Cf. Damian P. Bogdan, Caracterul limbii textelor slavo-

române p. 20, 22 şi 24; idem, Două acte de la Ştefan şi Iliaş fiii lui Alexandru cel Bun, p. 79; idem, Patru acte de la Ştefan ce.l Mare, p. 248 şi urm.

23 Cf. de pildă Damian P. Bogdan, Patru acte de la Ştefan cel Mare, p. 248 şi urm.

24 Vezi D. Bogdan, DSRII, p. 73 nota 4.

25 Ibidem, p. 73, nota 4.

26 Cf. D a m i a n P. Bogdan, Caracterul limbii textelor slavo-române, p. 21, 22, 24 şi 25; D. Bogdan, DSRII, p. 73, nota 8.

mănăstirii Bistriţa, Mwppa— într-un act al Ţării Româneşti din 11 mai 1573,[27] mwaeke —■ într-un act moldovenesc din sec. XVII,[28] există apoi chiar şi transcrierea prin r—de exemplu Ta.wuHH — într-un act moldovenesc din 1591 pentru satul Negreşti (IIXS). Faptul însă că şi după apariţia literei y în textele moldoveneşti întîlnim nu puţine exemple cu >k în loc de y ca de pildă: (WhpHCEAdTK şi cSahcep(k)—-în Pomelnicul m-rii Bistriţa —
— GTTiHHîKEtiJH şi XkrtMK>KEi4JH —în actul dat la 15 august 1455 (BARR, 5234, f. 105 — 106), Aphnîkeijih, ^p-hWEijjîH, /Kemepe^iih şi He/keijjh— în acte de la Ştefan cel Mare,[29] ne îndrituieşte să presupunem că >k din textele amintite conform graiului moldovenesc era ge (gi) palatalizat, la fel erau: y, r —din Taa\hhh — şi h din co^Awap^) şi din mwaeke.

(> lat, simplu sau majuscul, redă fonetismul lui *K*, ca de pildă în £>ke şi în Ev(a)rrEAi'a din mss lui Gavril Uric; în eahko — din codexul cronicarului Azarie scris în anul 1567, studiat de I. Radu Mircea — cum am arătat mai sus în cap. II. Tot aşa avem acelaşi grafem cu valoare fonetică de k, de exemplu în TETpoE\,'(ar)rErt-h şi în 6ahko din hirisovul lui Vladislav I sau în e>ke din actul lui Alexandru cel Bun dat la 2 martie 1422, facs. la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XVII.

2 în formă inversă lui s grecesc este ca şi în textele slave vechi chirilice, rar folosit. Astfel, ca literă l-am întîlnit în Apostolul nr 20 şi în ms 613 din BARS ca şi într-o notă din timpul lui Neagoe Basarab, aflată într-un ms din BARS (287, f. 202). Tot aşa apare în următoarele acte moldoveneşti: 20 decembrie 1431 (facs. la I. Bogdan, APM, 16), 4 aprilie 1435 (BARD, MCCCCXXIV—21) şi 17 iulie 1436 (BARFD, X—15 şi XLVIII—45). Ca cifră este prezent în data de zi a actului extern al alui Alexandru cel Bun din 6 octombrie 1407 (orig. se afla înainte de al doilea război mondial în ACV, un facs. la I. Bogdan, APM) [30], ca şi în data de an a textului cu acelaşi caracter dat de Iliaş la Lvov în (23 septembrie) 1436 (pînă la al doilea război mondial se afla în ACV, un facs. la I. Bogdan APM) dar actul nu este scris de un scrib din Moldova. Spre deosebire de textele chirilice slave vechi, această formă ductică a lui 2 are valoare dublă: literă şi

cifră. Ca literă ea redă fonetismul africatei dz. Uneori însă are valoare de z cum o arată de pildă actele citate din 20 decembrie 1431, 4 aprilie 1435 şi 17 iulie 1436 unde în cuvintele: 2eamh (primul act), 2an[i]it şi 2emah (al doilea act) şi 2a — legat de K’bpNSw Ero ca8>kkS ■— (ultimul act) apare valoarea fonetică indicată. Cea de a doua formă a lui s — exact grec. s — este curentă în textele paleografice româno-slave — avînd spre deosebire de textele chirilice slave vechi valoarea dublă •— literă şi cifră. 3 cu două cîrlige — repre-zentînd fonetismul africatei dz care ca şi în chirilica slavă veche apare destul de rar în textele paleografice româno-slave. De pildă se întîlneşte în cuvintele: npHA03H, TpanE3W, pacTp-hSdrtk şi cttv3w din ÎNB. Tot aşa apare în cuvintele: m3;f>, ap«V-jim> n©A3EKaA(’k) ca, cTM3aTH ca şi Kpi^H ca din

27 Cf. D. Bogdan, DSRII, p. 73, nota 8.

28 Ibidem.

29 Cf. Damian P. Bogdan, Caracterul limbii textelor slavo-române, p. 24 —23.

30 Aceeaşi formă apare şi în data cunoscutului grafit de pe peretele stîng al naosului Bisericii Sf. Nicolae domnesc din Curtea de Argeş, relatînd că în văleatul 6860 = anul 1352, s-a sfîrsit din viată la Cîmpulung (Muscel) Basarab I, text reprodus fotografic întîi în BCMI (X-XVI, 1917 - 1923, facs. p. 16).

Tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare scris în 1502, aflat în BNV[31]. La fel îl găsim în cuvîntul cAo^-fc din actul alui Alexandru cel Bun dat la 20 decembrie 1414 (BARD, C—I, facs. la I. Bogdan, APM) şi în nHHtaH (rwH'fcsiH) din actele lui Ştefan cel Mare date la 13 martie 1502 (I. Bogdan, DŞM, II, p. 201), 17 martie acelaşi an (Damian P. Bogdan, Acte moldoveneşti din anii 1426—1502, p. 82—83) şi 30 septembrie 1503 (BARP, 107). în ceea ce priveşte valoarea fonetică a literei respective subliniem că în din ms citat, grafemul înseamnă z, fenomen ce se întîlneşte de pildă şi în două mss mediobulgare[32]. Apropierea fonetică dintre ĸ şi r a dus la şi transcrierea lui r prin ĸ ca de pildă în Foi-oumt-k = Cocoşat — din Pomelnicul m-rii Bistriţa. Apropierea fonetică a lui t de a se redă şi în grafie, de pildă: A'feTKO (= Dedko) —în actul lui Alexandru cel Bun din 13 decembrie 1421 (facs. la I. Bogdan APM, 19); Xotko (= Hodko)—în act din 29 august 1455 (BARP, 158). Dar există şi fenomenul invers adică a = t, de exemplu: Ahaon'm în hrisovul lui Vladislav I. Fenomenul f — p, remarcat în cap. IV, este prezent de pildă în Fragmentele de la Neamţ —
— în loc de ^Hrtocoe|îbJi£, iar în Ncmocanonul, copiat în Ţara Românească (BARS, 285) după un text sîrb similar din anul 1295, încă Jacimirski, SRR, p. 431, nr. 128 remarca fenomenul invers, adică folosirea deasă a lui ;|i în loc de n.

Pînă în a doua jumătate a sec. IX nu exista la slavi

consoana fri- cativă labială / pe care abia în a doua jumătate a veacului IX au împrumutat-o de la greci. însă slavii greu s-au obişnuit cu acest nou sunet şi în locul acestuia slavii cu graiuri ucrainene foloseau consoanele duble hv, hf sau numai h [33]. Urmele preferinţei lui h în loc de /se află şi în texte paleografice din Moldova, de pildă Xoa^ şi XoTKd = Hodka — în Pomelnicul m-rii Bistriţa. Ca frecvenţă a lui h în loc de / remarcăm că o jumătate de pagină din indicele de nume al ediţiei lui Costăchescu, DM, este cuprins de următoarele antroponime şi toponime: Hodcăuţi, Hodceşti, Rodiei, Hodco (Hotko), Hodor,—a, Hodoracinţi, Hodorani, Hodor ăuţi, Hodor ecinţi, Hodoreşti, Homiceşti, Homici şi Homiţa, pentru: Fodcăuţi, diminutiv din Fodco, diminutiv din Fodor = Todor, Fodceşti = Fodiceşti din diminutivul Fodici (= Todici), urmaş lui Fodco, Fodici, Fodco, Fodor, fem. Fodora, Fodoracinţi din Fodor aci, Fodor ani = Todor ani, Fodor ăuţi din Fodor, Fodo-recinţi din Fodorici, diminutiv pentru Fodor, Fodoreşti, Fomiceşti, din diminutivul Fomici, al lui Foma = Toma, Fomici şi Fomiţa = Tomită. Adăogăm :ă nume de sate ca: Hodor a, Homeşti, Homiceşti şi Homiţa, fiinţează şi azi.

\ *păstrează din limba slavă veche pronunţiile triple de i, u şi v.* \stfel înainte de consoane este i şi se transcrie cu h— cum atestă formele Kupaiid < Kupa şi HEKHTd din Pomelnicul m-rii Bistriţa, unde avem însă şi transcrierile cu y: KypdHd şi Kypnrtd. \f = fonetic cu u se fixează de pildă în antroponimicul PdA\"A'K din subscrierea neautografă a documentelor ;mise de domnii Ţării Româneşti cu numele Radul. Day = u este deose- ait de frecvent în actul lui Roman Muşat din 30 martie 1392. înainte de

31 Cf. G. A. Voskresenski, op. cit., extras, p. 25.

32 Cf. Karski, p. 190.

33 Cf. de pildă L. P. Jakubinski, Istorija drevne-russkogo jazyka, Moscova, 1953,
î. 148.

vocală, y avea valoarea fonetică de v, faptul fiind confirmat de pildă de următoarele forme: En\'apM şi ^E'TPart(^) în Apostolul nr. 20 din BARS; 6k0hmîe şi (ÎAHCdKft* din Pomelnicul m-rii Bistriţa sau de gen. slKrScT(a) — în actul lui Dan II din 5 august 1437 (ASBSI) sau cel al lui Vlad Dracul din 2 august 1439 (ASBP, 1) cum de exemplu şi de actele lui Alexandru cel Bun din 2 august 14 1 4[34] (BARD, C—131) şi din 20 august 1422 (ASB, m-rea Galata, XI—1). Sînt însă şi transcrierile vechi cu y ca de pildă: 6vaokîa, (>rupas'll şi ©v0hmîa din Pomelnicul m-rii Bistriţa sau ayrycTa în actele Iui Vlad Dracul din 1 şi 13 august 1437 (ASBSI), ori aceeaşi grafie în actele moldoveneţti din 31 august 1429 (BARR, 4406, d. 1) şi din 11 august 1436 {BARD, XXXIV—1). Litera 0 are în primul rînd valoarea de t după cum o dovedeşte transcrierea lui 0 prin t în antroponimice ca de

pildă: Teodora şl Atanasie în Fragmentele de la Neamţ, alături de grafiile tradiţionale: \ îleanacîa şi 0 eu’a o ci'a din Pomelnicul m-rii Bistriţa. A doua valoare fonetică \ a lui e este cea de /, după cum o arată gen. «JMmapw din tetraevanghe-liarul scris în sec. XVI în Ţara Românească, aflat în MNP, apoi: ffi.ap<|sa şi gen. rtoroijsETa din Pomelnicul m-rii Bistriţa, şi acelaşi ultim cuvînt atît în actul lui Mircea cel Bătrîn din 11 mai 1409 (ASBSI) cît şi în cel al lui Alexandru cel Bun din 8 martie 1407 (BARFD, XXXV—2) alături de grafia gen. Awro0ETa în actul lui Mircea cel Bătrîn din 28 martie 1415, în cel al lui Alexandru cel Bun din 16 septembrie 1408 (BARP, 137). Deci în aceste cazuri, deşi se scria 0 se pronunţa totuţi /. Ultima valoare fonetică a lui 0 este de consoană dublă *ft ce apare încă în slava veche, reprezentînd graiul viu slav. în acest sens sînt atestate grafiile BrtHcaoa şi /Re^toaie din Pomelnicul m-rii Bistriţa.* rli şi k au în primul rînd valoarea fonetică de -u doar în onomastica româno-slavă despre care a fost vorba încap. III. Astfel avem transcrierile: gen. E-KAKa, nom. şi Ktvhae— din Pomelnicul m-rii Bistriţa care atestă cele susţinute. Acelaşi fapt este dovedit în documente căci alături de Ert-kKdH^), Ert-kMdHSrt^), Ert-KM-k, EP’KX’8A(IV) IIpTvK$rt(h), mipTvS (primul -k) şi Tp-kroBmjiE din actele Ţării Româneşti emise în 1505, 1552, 1610, 1620, 1578 şi 1598, publicate de G. D. Florescu şi D. Pleşa în opera citată (p. 624, 625, 631, 628 şi 599), la fel gen. Ep-HKa şi Xp-kEopa în actul moldovenesc din 27 mai 1542 (BARFD, XXVII—24), avem şi următoarele transpuneri: E-hpKaN(k), E'kpjfS^k), KTIPCTE, IITVPK8A(K) şi Ti^proKHUiE — din actele Ţării Româneşti date la 1563, 1620, 1592 şi 1598 —publicate tot de G. D. Florescu şi D. Pleşa, în opera citată (p. 626, 621, 596 Jşi 599) şi n'kpK'kiUK^) (primul -k) —• în actul emis în Moldova la 6 martie 1602 (IIXS). A doua valoare fonetică a lui •K şi k este de ă ca şi în limba medio-bulgară. Atestarea celei de a doua valori fonetice a literelor citate — prezentă uneori şi în cuvinte comune — o avem în transcrierile: Mhkotk, HnKoapK şi <J>p,iui,H,rh din Pomelnicul m-rii Bistriţa, aM’kM-kujdpH, Ekamuîh şi Mh^khak în actele din Ţara Românească date în 1630, 1620 şi 1586, publicate de G. D. Florescu şi D. Pleşa în opera citată (p. 602, 604 şi 612) la fel: gen. töWpin în actul din Moldova emis la 27 mai 1542, citat mai sus. în poziţie slavă, neac-

[34] Nu înţelegem de ce Costăchescu, DM, I, p. 104, nota 1 a pus sic pentru grafia •cu ■ cînd aceasta este mai frecventă decît cea cu IT.

centuată i şi k nu au valoare fonetică ca şi la sfîrşitul epocii slave vechi, faptul fiind dovedit prin următoarele transcrieri: nom. fiacHAK, ~ •K, IUMHNTS. şi CTCUH-K din Pomelnicul m-rii Bistriţa.

însă evoluţia fonetică a lui -k şi k este legată în parte de cea a nazalelor simple. Astfel litera k păstrează ca şi "fc una din vechile sale valori fonetice de îm, prezentă în onomastica româno-slavă, după cum am arătat în cap. IV, transcrierea făcîndu-se tot aşa şi cu tkv\, după cum o atestă de pildă: Tkaum—-în Pomelnicul m-rii Bistriţa şi gen. T'kauih, în actul moldovenesc din 27 mai 1542, citat mai sus. A doua valoare fonetică este de î deci ca şi ii dar nu numai în onomastică ci şi în cuvinte obişnuite. Exemplele unei astfel de pronunţii ne-o oferă de pildă transcrierile: gen. Emu*, a®VW<*>, Mai'KAa/MiH-T» şi cEcrp* din Pomelnicul m-rii Bistriţa. însă * şi a devenind în limba medio-bulgară vocale simple, capătă ambele litere valoarea fonetică de ă, aşa că din acest punct de vedere se identifică cu fonetismul lui T\ şi H. Astfel este transcrierea lui -k prin ca de pildă nom. Ep-krt,*, £\pAratiK şi «fyvwuM'k din Pomelnicul m-rii Bistriţa. Tot aşa apar: artA-*- M-KuiapîH—alături de artA^^TviuapH, nom. a^ahhu,^, a^WeP£ — alături de A^tJiEpa, W4HH/* şi Kd/\OT/T;, în actele Ţării Româneşti din 1630, 1620 şi 1505 citate mai sus cît şi în cartea din 1592, editată de G. D. Florescu şi D. Pleşa în opera citată (p. 596), la fel şi lllScTtu,* în actul moldovenesc din 1 aprilie 1622, editat de Nandriş (p. 241). Există însă şi transcrierea inversă, adică redarea lui * prin-k şi k, cade exemplu: nom. cknpiiHCNHU,a şi cKnp^>KHHU,a, în Pomelnicul m-rii Bistriţa, sau wp-KJKîH dar alături de wp/f»>Ki'H în Letopiseţul de la Bistriţa [35].

Identificarea fonetică — a a dus atît la transcrierea lui * pentru a cît şi invers, după cum o atestă de pildă formele: thc-kuie, bhuja c(a), keahkoa şi iia-IîmS/mjjh din Letopiseţul de la Bistriţa, apoi gen. Ai apîa—alături de ftlapi* şi AISiua în Pomelnicul m-rii Bistriţa. în aceeaşi ordine de iuei avem A3hko<w(k) într-un act al lui Mircea cel Bătrîn — facs. la Sacerdoţeanu şi Bogdan (XI) —-. Pronunţia lui a ca e se manifestă în transcrierile: heco^(k) şi ce din citata cronică. Dar pronunţia ca e a lui a duce uneori — ce e drept rareori —- şi la înlocuirea lui e prin a* sau chiar transcrierea lui iv prin e, după cum o atestă formele: GT,T»naNK în Pomelnicul m-rii Bistriţa şi AEUJEpa (de două ori) în actul din 1602 publicat de Florescu şi Pleşa în opera citată (p. 617). însă în limba rusă a se pronunţă ia şi astfel avem transcrierile cu a a lui ia dar şi invers, ca de pildă gen. rocno- AapA în Letopiseţul de la Bistriţa, gen. IlaciMiA în Pomelnicul m-rii Bistriţa şi laBkiKKi, în cronica citată. Dar înlocuirea lui ra prin a se află şi în a3-h din Tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare de la BNV. Identificarea medio-bulgară a lui ,t>- a duce în Pomelnicul m-rii Bistriţa şi la transcrierea lui ia prin /&, după cum o arată de exemplu gen. Ep^T-fe-r» — alături de EpaT'ka — şi MdHacî,*.

în legătură cu *K* mai trebuie subliniat următorul fapt: odată cu pierderea formaţiei labiale din vocala "K ce derivă din înaintea acestei din urmă vocale şi la începutul cuvîntului, a

apărut, la sfîrşitul sec. XII—

[35] Cf. Damian P. Bogdan, «Letopiseţul de la Bistriţa», la plus vieille des chro- niques roumaines — sa langue, p. A.

XIII, articulaţia fricativă v: o-k (sau V') >vk > vk. Datorită acestui fenomen există formaţiile cu v, la început de cuvînt, formaţii ce sînt larg răs- pîndite în textele medio-bulgare[36]. Primul exemplu al acestui fapt apare în actul lui Vladislav I, unde fiinţează topicul în gen. E^rpoKrtdjfîH (citeşte Vîngrovlahii). Deci -k are aici valoarea fonetică de în ca şi la începuturile grafiei româno-slave. Următorul text în care fiinţează articulaţia respectivă este în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn dat mînăstirii Nucet pentru bălţi la Dunăre, unde este E*rrp0K<\dxiHcK0H, ultimul act cu gen. E^rrpo-K/\dY'iHCKOH îl formează privilegiul vamal acordat mănăstirii Cozia de către Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrîn (ASBSI, facs. la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XV). Forma E-KHrpEy^) o întîlnim şi în actul lui Ştefan cel Mare din 13 martie 1458. Aceeaşi articulaţie fricativă apare în hrisovul dat în Ţara Românească la 13 iulie 1482 (BARD, XL—7) unde este onomasticul Vînjea în gen. Et^H/Kem [37], derivat din slav. v. */k-e — funie, deci este de presupus \ că vînjea era cel priceput în măsurarea pămîntului cu funia, măsură practicată în Ţara Românească. Aşadar este de remarcat că în cele cinci exemple de mai sus * are valoarea fonetică şi de în ca în onomastica româno-slavă citată în cap. IV.

Şi tot în legătură cu litera * cunoaştem un caz cînd grafemul respectiv nu are valoare fonetică, exemplul ni-1 dă cuvîntul ms-t» din Tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare din 1502, aflat în BNV, unde * înlocuieşte pe 'k, b neaccentuat ce nu avea valoare fonetică.

■£ avea valoare fonetică a diftongului ea (ja) însă în actele Ţării Româneşti din 3 Octombrie 1385 şi 11 mai 1399 (ASBSI) vocala respectivă este transcrisă cu e în cuvîntul Thcmeim [38]. Consoanele duble specifice greceşti 3 şi \|r se pronunţau prima ks iar a doua ps şi ele se folosesc numai în cuvinte greceşti sau în derivate ale acestora. Dar alături de transcrieri cti â şi se întîlnesc şi grafii cu literele chirilice kc şi nc. Astfel de pildă în Pomelnicul m-rii Bistriţa întîlnim alături de ffld3HA\d (flldK3nnk) şi EcENid ca şi ffidKcmvu
— în Letopiseţul de la Bistriţa. în actul lui Alexandru cel Bun din 29 iunie 1400 apare slAE-idHAP'K şi gen. ‵,l,\Ei;canAP<i, iar în hrisovul aceluiaşi domn din 4 august 1400 este numai jLuKcdNApi^ ~ d) ca şi în cel din 8 martie 1407. Avem apoi dHEncEH în actul dat în Ţara Românească la 12 iunie 1472 (BARD, CCCVII—81). Aşadar acelaşi fenomen — kc şi nc — ca şi în CS. însă datorită faptului că în alfabetul chirilic din textele paleografice româno- slave începînd cu sec. XIII, cele mai multe litere sînt constituite dintr-un singur semn grafic (abaterea de la regulă o formează numai u(

fcj), io, ra, ie, şi uj), în grafia evolutivă a textelor date există fenomenul de a-1 reda pe
3 şi \Jr numai printr-un singur grafem. Astfel avem de exemplu în colofonul Apostolului moldovenesc din 1500: npdK(b) 318, în Pomelnicul m-rii Bistriţa: ffidK^HNK, JLiEKgdHAPH şi dHEna'iwm(ii) în actul dat în Ţara Românească la 1630 — publicat de Florescu şi Pleşa în opera citată (p. 602).

[36] Cf. A.M. Selisöev, *Staroslavjanskij jazyk, I, p. 271.*

[37] Cf. topicele Vînju Mare şi Vînjuteţ, atestate în jud. Mehedinţi, după dicţionarul lui Frunzescu.

[38] Cf. Damian P. Bogdan, Fonetiieskie osobennosti jazyka slavjanorumynskih gra- mot XIV veka în RSI, II (1958), p. 69.

Silabele lichide a-k(ak) şi (p-h)ak se pronunţau metatetic, cum am arătat şi în cap. IV, iar dovada acestei aserţiuni o reprezintă faptul că alături de formele cu a'k(ak) şi p'k(ak) avem şi cele cu 'ka (ka) şi 'kp (h.p) după cum arată transcrierile: EkAU,au,H, B-KpKdH(h.), fi-kpjfSA(k), KivpcTE, II'hpK8rt(k) şi **T-kproKiiijiE
— despre care a fost vorba mai sus.**

înainte de a se împrumuta semnul grafic -t s-a folosit, în locul acestuia, litera y cu valoare de i, şi acest lucru este dovedit de grafia \-htpe într-un act dat în Ţara Românească în iulie 145 1 [39]. Mai tîrziu, cînd -t- capătă valoarea silabei în avem acelaşi cuvînt scris STpE într-un act dat în Ţara Românească la 1589, citat ca publicat de Florescu şi Pleşa. în Moldova am întîl- nit pentru 4 tot h cum o arată transcrierea A'KT8P'b din actul lui Alexandru cel Bun dat la 3 septembrie 1428 (BARD).

Valoarea fonetică a unor semne diacritice. — Semnul diacritic numit paieroc avea în primul rînd sensul fonetic de a palataliza consoanele a, h şi p ca şi de pildă în SK şi CS. Paierocul avea un şir întreg de forme grafice [40]. Astfel este întîi o liniuţă orizontală sfîrşind în dreapta cu o foarte mică oblică în jos cum este pe a în /UoA.yaKcKdd din Letopiseţul de la Bistriţa, pe h în G-fcKEpHHCKOMS din privilegiul vamal al lui Mircea cel Bătrîn acordat mănăstirii Cozia (ASBSI, facs. la Sacerdoţeanu şi Bogdan, X), pe p în fflHpqa din actul dat în Ţara Românească la 17 iulie 1425 (ASBSI) şi pe *A* în ffioAAdECKOH din hrisovul emisia 10septembrie 1471 (facs. la I. Bogdan, APM). A doua formă—un unghi ascuţit în poziţie orizontală, orientat spre dreapta — apare pe h din A-kh>kei(jh, din actul dat de Vlad Dracul la 13 august 1437. A 3-a formă seamănă cu s latin şi apare pe a în gen. iIIoa- AdKCKOH din cronica citată, pe n în dNTWNi'd din actul lui Dan I, dat la 3 octombrie 1385, pe a în ffîoAAdKd din hrisovul lui Alexandru cel Bun dat la 4 august 1400. A patra formă—-o acoladă—-este prezentă pe p în TonopNd din actul lui Dan I, şi pe a în ffioAAdß’fe din actul dat la 26 mai 1449 (BARD, LXVII — 18). A cincea formă'—un c orizontal —

apare pe a în hhkoawe, din actul moldovenesc emis la 3 septembrie 1448 (ASB, m-rea Neamţ). A şasea formă a paierocului este în treaptă —identică cu una din variantele grafice ale lui iota cursiv, — prezentă de pildă în actul lui Ştefan cel Mare din 31 ianuarie 1482 (BARD, DCXLI— 1) şi cel din 22 ianuarie 1497 (MIF). A şaptea formă—-constituită dintr-o verticală perpendiculară pe o dreaptă, continuată şi ea cu o perpendiculară în dreapta [41], apare pe N din noHEHLun a actului din 22 ianuarie 1497 (MIF). Ultima formă a paierocului este o spirală —• una din variantele grafice ale lui iota cursiv ⁝— prezentă în actul lui Ştefan cel Mare din 15 septembrie 1499 (MMD, 1019/1954). Dar paierocul mai palatalizează în actele din vremea lui Ştefan cel Mare pe — unde apare sub formă de apostrof, apoi pe a\, u, şi ui cum o dovedesc textele respective din: BARD, (XLI—11 si 12, CCXIX—1, XXX — 85, LXXXVI — 64, LII— 137, CVIII — 30, DXC — 203, CCXX1V — 2, CI — — 66, CCCXCII—1, LXXII—1, LI —4, XL—14), BARP, 119, 246,

[39] Cf. D. Bogda n, DSRII, p. 73, nota 7.

[40] Exact aceeaşi formă vom întîlni în cursiva textelor paleografice româno-slave pentru una din formele ductice suprascrise ale literei т (cf. mai jos Cursivă).

[41] O formă identică apare uneori şi pentru koppa (cf. mai jos, Valoarea numerică a literelor).

299, 17, 80, 89, 13 şi 147; BARFD, XXIII — 94 şi 90. în actele citate sînt prezente de asemenea şi palatalizările pentru a, h, p. Cel de-al doilea rol fonetic al paierocului este de a înlocui pe -k şi k neaccentuaţi, de pildă: pe m în KdMjffcJ din actul lui Vladislav I, pe k în Kc-fc din hrisovul lui Dan I, pe n în IIoniuopK (pe al doilea n) din actul lui Mircea cel Bătrîn dat la 28 martie 1415 — şi pe a în kwiha din actul de la Ştefan cel Mare dat la 14 iunie 1493 — după o fotocopie personală — şi unde paierocul are formă de c — nespecificată mai sus. Am întîlnit acelaşi semn diacritic şi cu un al treilea rol fonetic — de înlocuire în documente al literelor: a, e şi h. Astfel apare pe h din nan—- pentru gen. naiia — in actul moldovenesc din 16 martie 1591—după o fotocopie personală—, pe *м* din KpISM—-pentru Kp'bA'VE — din hrisovul dat în Ţara Românească la 13 mai 1613 — după o fotocopie personală —, în spaţiul gol dintre k şi a din keahkh — pentru keahkhh —, prezent în Letopiseţul de la Bistriţa şi pe a în a^a — pentru AdAH — din actul dat în Ţara Românească la 18 noiembrie 1635 (BARD, CCCLVIII — 5) atît în cronica cît şi în actul citat paierocul are o nouă formă — un unghi ascuţit orizontal orientat spre stînga.

Diacriticul kendema apare de pildă pe h din naKH în Letopiseţul de la Bistriţa [42]. Uneori însă kendema scrisă pe acelaşi ultim grafem arată şi sunetul h, de exemplu: cpkAnu în actul dat de Vladislav I, hhkki şi cu în cel al lui Dan I, ori hcthhki şi K-fepHKi în actul moldovenesc din 18 mai 1443

(IIXS) iar rareori înseamnă şi a cum apare de pildă pe un dTa din Letopiseţul de la Bistriţa.

Valoarea numerică a literelor. — Scrisul textelor paleografice româno-slave cunoaşte în continuare numerotaţia alfabetului chirilic slav vechi şi cea din epoca paleoslavă. Aşadar literele cu valoare de cifre între 11 şi 19 se înscriau cu unitatea înainte şi apoi zecimea — de exemplu hi = 18, iar de la 21 înainte zecimea preceda unitatea — de pildă iü = 22.

Remarcăm că în sec. XVI o dublu, derivat încă în unciala greacă din w [43], începe ca în documentele româno-slave să se identifice cu litera o* ceea ce duce la faptul că sporadic o dublu să devină cifra 70 ca şi o [44], de pildă în actul dat în Ţara Românească la 13 august 1568 (MIB, nr.. 26864).

Se cunosc de asemenea simbolurile numerotaţiei ionice vau, koppa şi sampi. Formele ductice ale lui vau le-am arătat mai sus.

Koppa este format dintr-un semioval avînd chiar la extremitatea sa. inferioară o hastă verticală dreaptă sau oblică, uneori hasta respectivă porneşte ceva mai sus de extremitatea indicată a semiovalului, în sfîrşit o a treia formă este constituită tot dintr-un semioval care aproape de extremi-

[42] însă regula are şi excepţii, cf. de pildă TMH în Letopiseţul de la Bistriţa.

[43] Dar u> avînd deasupra litera T şi cu valoarea numerică 800, aşa cum de pildă apare în văleatul inscripţiei tombale a lui Nicolae Alexandru Basarab din anul 1364, aflată în naosul bisericii mănăstirii Negru Vodă din Cîmpulung (Muscel) (facs. de pildă la Stahl şi Bogdan, p. 69) nu este cunoscut textelor paleografice româno-slave.

[44] Iar în data unei note chirilice-scrisă în româneşte în Transilvania — cu văleatul 7177» aflată într-un Apostol slav lucrat în sec. XVII în aceeaşi regiune (BCSM, nr. 1 (III) w are- valoarea cifrică de 70.

îatea sa inferioară are o foarte mică linie oblică[43]. Uneori, koppa deşi [nseamnă cifra 90 şi nu 90 000 are totuşi hasta verticală sau oblică tăiată de o secantă, cum apare.de pildă în Psaltirea lui Pătraşcu cel Bun aflată în MBSB (nr. 7) [4e], în textul cu acelaşi caracter din anul 1573 provenind tot din Ţara Românească (BARS, 218) în Tetraevangheliarul lui Grigore Ferîie din anul 1555, unde se întîlneşte însă şi forma ductică fără secantă, în Pomelnicul m-rii Suceviţa din anul 1588, ca şi într-un ms transilvănean din anul 1642 (BARS, 625). O formă ductică deosebită a acestui grafem apare şi în data colofonului Tetraevangheliarului moldovenesc din amil 1635 (BARS, 189) unde hasta koppei este o linie curbă. Spre deosebire de mss româno-slave în documentele cu aceeaşi origine koppa nu apare decît în sec. XIV—XVI, fiind apoi înlocuită cu 4 chirilic.

Sampi este constituit tot dintr-un semioval care are însă deschiderea spre stînga, semioval puţin înclinat, avînd la mijloc două mici linii paralele. Acest simbol ionic nu apare decît în hrisovul din 1392 indictionul 15 al lui Mircea cel Bătrîn (ASBSI). Litera cu valoarea numerică 900 în textele româno-slave este u,, a cărei valoare a fost împrumutată de la grafemul n din alfabetul glagolitic.

Există apoi şi alte rămăşiţe ale sistemului numerotaţiei ionice. Astfel avem - ia-, în actul moldovenesc din 11 iulie 1428 [47], m-, într-o scrisoare a lui Moise Movilă din 18 august 1630 şi iß- în cifra pîrgarilor din acelaşi text[48], simboluri ce le-am socotit în 1956 ca omisiuni ale scribilor[49]. Dar ia în data x3pia a unei scrisori a lui Ieremia Movilă [50], este o înrîurire a ordin ei cifrelor indiene. Cifrele apar ca numere cardinale, ordinale şi adverbiale. Astfel avem ca numere cardinale de exemplu: •!•(= AT'R'k) legat de <vfeT(t) în Letopiseţul de la Bistriţa, •?• precedat de aMnk în actul lui Dan I şi s-, precedat de oy în actul extern al lui Alexandru cel Bun din 6 octombrie 1407 (facs. la I. Bogdan, APM). Ca numerale ordinale cităm de pildă (KTVTOPÎH) legat de pa3K0H în cronica de mai sus (f. 237 v), -K3-(= at^MEcatr ceammtuh), legat de aMnk în actul lui Mircea cel Bătrîn din 27 iunie 1387 sau ©y •ÎÎ- (= tphaecatkn'kjh A[E]n(k) în actul lui Roman Muşat din 30 martie 1392. în sfîrşit, ca exemplu de numeral adverbial redăm de pildă pe kiji (cu ui supra- scris, = A'kKdUw). într-un minei din anul 1466 al m-rii Moldoviţa — acum în MMD (facs. fig. 58 la Grigoraş şi Caproşu).

Cifrele se exprimau uneori şi prin cuvinte fie parţial sau total. Astfel de exemplu în data Psaltirii din 1437 a lui *Gavriil Uric* apare numeralul ordinal al zilei din lună transcris prin cifră şi terminaţia în cuvinte a numărului cifrei respective -a-r© (= ripivEaro) avr(oycTa). în Tetraevangheliarul

[45] Din această cauză mulţi dintre dascălii de slovenie l-au confundat deseori cuc = 200 iar uneori şi cu o = 70.

[46] Cu aceeaşi hastă dar tăiată de două secante apare koppa = 90 în Psaltirea Scheiană — ms chirilic din sec. XVI scris în româneşte — codex ce a aparţinut lui Gheorghe Asachi apoi a trecut la D. C. Sturdza-Scheianul, de la care, cu întreaga sa vastă bibliotecă se află în BARR. 449 (cf. p. 299, 302, 305, 306, 313, 316, 318, 320 si 322).

[47] Cf. facs. actului în DIRA, Veacul XIV-XV, I, p. 77.

[48] Cf. P anaitescu, DSRS, pl. 3.

[49] Cf. D. Bogdan, DSR II, p. 130.

[50] Cf. scrisoarea la Tocilescu, nr. 512.

din 1493 al lui Ştefan cel Mare este prezent în acelaşi loc a-to (hiphaecmto ii cea(k)mo tek^hiee. Patru acte interne din Moldova, din care unul de la Roman Muşat şi trei de la Alexandru cel Bun, la care se adaogă şi trei acte externe, au

data de an parte în cuvinte şi parte în litere-cifre [51], cum este de pildă: uiecto twcmmhoe hoaho cottv, în actul lui Roman Muşat din
30 martie 1392. Şase acte externe cu aceeaşi origine au data de an exprimată integral în cuvinte [52] cum este de exemplu TTSJCMMA A-fe-rk H MOTUPH cTd A'kT'Kh AKt: A-bTt în actul extern din 12 martie 1402 al lui Alexandru cel Bun. (facs. la I. Bogdan, APM). Acelaşi lucru îl constatăm în două acte din 18 ianuarie 1607 şi 2 iulie 1608 date de voitul şi pîrgarii Bîrladului[53]. în aceeaşi ordine de idei adăogăm că actul dat de Alexandru cel Bun la 22 septembrie 1411 (ASBP, 113, facs. la I. Bogdan, APM) ca şi cel al voitului şi pîrgarilor Bîrladului din 24 iunie 160 9 [54], au şi cifra zilei din lună exprimată în cuvinte. Sistemul acesta de înscriere parţială sau totală a datei prin cuvinte nu se află decît în texte paleografice din Moldova. în ceea ce priveşte Ţara Românească remarcăm că uneori în documentele externe apare cifra celor 12 pîrgari exprimată în cuvinte fie total sau parţial de pildă AK^HdAECMTE, într-o scrisoare a lui Basarab cel Bătrîn editată de Dragomir (p. 14); -Ep—tha\(k), într-o scrisoare a aceluiaşi domn, editată de Tocilescu, (p. 83, nr. 86) sau A-ro(= qETKp-hTdro), într-un act al Ţării Româneşti din 1563, publicat de Florescu şi Pleşa (opera citată, p. 626).

în ceea ce priveşte înscrierea cifrei a remarcăm că atunci cînd aceasta era ultima dar precedată de o alta, ea se scrie uneori deasupra numărului ce o precede. Aşa apare în unele numerotaţii de caiet — 24 în signatura Liturghierului din 1649, scris în Ţara Românească, în signatura 44 a Molitvelnicului moldovenesc din veacul XVII (BCSM, nr. 3 (II) şi în data de an a Liturghierului din 1616 al lui Anastasie Crimea (MMD, Vorob. 354/33 şi înv. nr. 3, M/1934). Faptul este prezent uneori şi în data de zi a unor documente, dar numai cînd este vorba de cifra 24 — a plasîndu-se deasupra lui K [55], de pildă în actul moldovenesc din 24 august 1436 (BARP, 3).

O singură dată şi anume în văleatul actului dat de Roman I la 30 martie 1392, am întîlnit folosirea pentru cifra 9 a lui $ în loc de 0. Acest fapt se datoreşte influenţei scribilor ruşi, care uneori încurcau pe | cu 0 scriind pe primul grafem în loc de al doilea, cea dintîi grafie în acest sens fiind în Izbornicul lui Svjatoslav din 1073 [56].

Miile se indicau cu aceleaşi litere — numere ca şi unităţile şi zecile, avînd un semn special înscris la baza grafemului, mie sau zeci de mii, constituit dintr-o mică linie semiovală apoi oblică, iar mai tîrziu linia semiovală

[51] Cf. Costăchescu, DM, I, nr. 3, 4, 20, 32 si II 166, 172 si 175.

[52] Ibidem, II, nr. 169-171, 173, 176 şi 177.

[53] După fotocopii personale.

[64] După fotocopie personală. Adăugăm că în cele trei acte ale voitului şi pîrgarilor Bîrladului data apare la începutul textului şi nu la sfîrşit, cum în mod obişnuit o au toate

documentele româno-slave.

[65] Aşadar a nu reprezintă prescurtarea pentru AbHh, cum au crezut unii editori de documente.

[56] Cf. datele la Karski, p. 209 şi nota 1.

sau oblică este tăiată iniţial de o secantă (sec. XV), de exemplu xf = 10.000 sau xK^â = 21.000, apoi de două, pe parcurs de trei şi chiar mai multe secante.

în unele mss ce redau numerele se întîlnesc însă pentru numerele de la 10.000 în sus, următoarele denumiri şi înscrieri: 10.000 este tkam, cifra fiind scrisă încercuit, sutele de mii sînt AErEWH'M, cifrele fiind plasate în cercuri punctate, miile de mii sînt A Eop AU — numerele fiind încadrate în cercuri formate din raze sau din virgule, iar zecile de milioane numite KopoHU, au cifrele înscrise în cercuri, constituie din cruciuliţe, numărul infinit este numit koloda. O atare denumire şi înscriere a numerelor specificate se întîlneşte şi în Nomocanonul româno-slav din anul 1581, scris la m-rea Putna (BARS, 692, f. 212 v —-filă reprodusă de Vîrtosu (XII) însă în ms nu sînt decît zecile şi sutele de mii.

Fiecare cifră era prevăzută deasupra cu o titlă avînd în mss următoarele forme grafice: 1) o linie subţire orizontală, ale cărei extremităţi coboară în formă de cîrlige -— exact deci ca prima formă din SK şi CS — o formă strict uncială şi cea mai frecventă în mss româno-slave; 2) o linie orizontală dreaptă, avînd extremitatea din dreapta urcînd puţin, iar cea din stînga coborînd la fel; 3) o linie dreaptă orizontală ce coboară puţin la extremitatea dreaptă;
4) aceeaşi linie al cărei final coboară puţin în stînga; 5) o linie înclinată cu extremitatea dreaptă urcînd, iar cu cea stîngă coborînd; 6) o linie ondulată;
7) aceeaşi linie, tăiată la mijloc printr-o mică secantă. în afară de prima formă citată, în ms 613 din BARS, unele numere şi anume unităţi şi zeci sînt înscrise în cercuri. în documente am întîlnit următoarele forme: 1) o linie ondulată ; 2) o linie dreaptă orizontală ce coboară la extremitatea stîngă 3); o linie ca un arc — cea mai frecventă; 4) o linie dreaptă orizontală; 5) aceeaşi linie ce coboară la extremitatea stîngă şi 6) o linie în formă de arc extrem de mic. Formele 2—7 din mss şi toate cele 6 forme din documente sînt scrise în cursivă. Pe numerele exprimînd văleatul se pune de obicei o singură titlă; sînt însă şi exemple cînd se folosesc şi două title, de pildă în Letopiseţul de la Bistriţa, primele două numere sînt sub o titlă, iar ultimele două sub o altă titlă, la fel este de exemplu şi pe data de an a actului dat de Vlad Ţepeş la 5 martie 1458 (ASBSI, facs. la Panaitescu, DŢR, IV, facs. de asemenea la Panaitescu şi Mioc, p. 622). în documente se pun uneori şi trei title, de pildă în actul lui Vlad Călugărul din 3 decembrie 1483 (MIB), primul şi

al doilea număr au cîte o titlă, iar ultimele două o a treia titlă. în sfîrşit se întîlnesc şi documente care pe fiecare număr din an au cîte o titlă, cum este, de pildă, actul dat de Vlad Călugărul la 17 aprilie 1488 (ASBSI). Nu rareori numerele spre a fi deosebite de literele obişnuite sînt flanctate şi de cîte un punct, zecile, sutele şi miile cîte un punct la început şi la sfîrşit cum este de pildă în Letopiseţul de la Bistriţa, alteori fiecare număr din văleat este precedat şi urmat de un punct, fapt ce se întîlneşte mai mult în documente. Dar pentru alte numere întîlnim şi exemple contrarii. Astfel, de pildă, în actul lui Vlad Călugărul din 4 februarie 1488 (ASBSI, la Stahl şi Bogdan, p. 99), cifra ce reprezintă 1500 de aspri are linia oblică din faţa lui a fără secantă pe cînd cea din văleat este cu secantă.

CATEGORIILE SCRISULUI

In cele ce urmează particularizăm stadiile prin care a trecut scrisul paleografie româno-slav şi constituţia literelor ce aparţin fiecărui tip grafic.

Capitala. —Textele paleografice româno-slave cunosc ca cel mai vechi tip al grafiei scrierea capitală, însă nu în ansamblul acesteia, ci numai sub forma unor urme. Astfel remarcăm întîi îngroşarea extremităţilor liniilor, curbe, oblice, semiovale şi verticale ce intră în constituţia unui şir întreg de litere din unciala manuscriptică a titlurilor din codexuri şi în cea a multor iniţiale din contextul mss, element prezent întîi în OC, apoi în mai multe din codexurile scrise în Ţara Românească, Moldova, Transilvania, Maramureş şi Banat. Concret, se situează în această poziţie, de pildă, următoarele grafenjie:

A, r, C, X, S, 3, l(l), H, K, A, A\, H, n, p, C, T, U,, M, K, K>, UJ, IjJ, fa şi K

cu precizarea că la literele r, 3, *м*, n, p, t sînt îngroşate numai extremităţile de jos, iar la u, 'k, uj şi t|j — extremităţile de sus. Acelaşi fenomen fiinţează în iniţialele uncialei diplomatice româno-slave ca şi în multe din subscrierile neautografe — scrise de asemenea în uncială diplomatică — ale documentelor emise de domnii Ţării Româneşti, începînd cu al lui Vladislav I. Tot aşa două acte date m-rii Secu la 12 mai 1606 şi 17 iulie 1607 de domnii Moldovei Ieremia şi Simion Movilă au de asemeni prezentă îngroşarea în extremităţile liniilor curbe, oblice, semiovale şi verticale ce alcătuiesc subscrierea neautografă plasată în fruntea celor două texte [57].

Grafeme cu această particularitate apar şi în multe inscripţii româno- slave — lucrate în uncială epigrafică, ca de pildă în cele ale sigiliilor mari de la Roman Muşat, Ştefan Muşat şi Alexandru cel Bun (facs. la D. Bogdan, SMPR, fig. 3—10, 12 şi 14), în inscripţia de pe minerul săbiei lui Ştefan cel Mare aflată în Muzeul Eski Sarai din Istanbul (facs. la

Beza, p. 100 şi 101), în pisanii moldoveneşti din anii 1495, 1497, 1522 şi 1541 (facs. la Stahl şi Bogdan, p. 78, 139, 76 şi 141), în piatra tombală de la Putna a lui Ştefan cel Mare, în inscripţia vălului de mormînt al lui Ieremia Movilă din anul 1606 (MMS). în Ţara Românească atestă acelaşi fapt de exemplu pisania — lucrată în uncială epigrafică — din anul 1499 a fostei clopotniţi de la m-rea Dealu (facs. la C. şi D. Giurescu, pl. 1 de după p. 352), în inscripţia tombală din 1532 a unui jupan Badea (ibidem, ultima pl. înainte de p. 353) şi în textul bulii de aur a lui Alexandru II (ibidem, penultima pl. înainte de p. 353). Aceeaşi îngroşare a extremităţilor este prezentă de pildă şi în inscripţia ce însoţeşte portretul stolnicului Constantin Cantacuzino din naosul bisericii m-rii Hurez [58] (ibidem, pl. 5 de după p. 448). Tot aşa de pildă apare în inscripţia romîno-slavă a icoanei Sf. Nicolae dată bisericii din Vad de către episcopul Anastasie de Vad (+ 1542), icoană ce azi se află la Muzeul Battyanyi din Alba Iulia (Iorga, AM, I, I, p. 12 şi fig. 9).

Din textele româno-slave îngroşarea extremităţilor liniilor indicate ale literelor a trecut în titlurile şi iniţialele unciale ale celor mai vechi mss româno-

[57] După fotocopiile ce ne-au fost dăruite de regretatul cărturar ieşean Mihai Costăchescu.

[58] Formele vechi: Horez, Urez, ce derivă prin afereză (adică eliminarea uneia sau a mai multor litere de la începutul unui cuvînt) din onomatopeicul huhurez.

chirilice: Psaltirea Scheiană, Codicele Voroneţian, Psaltirea Voroneţiană şi Psaltirea Hurmuzaki (toate în BARR) ca şi în alte codexuri cu acelaşi caracter din sec. XVII şi XVIII, cum o atestă facs. din atar£_jzvoare publicate de Bianu şi Cartojan (VI, VII, IX şi X), Ştrempel (p/278* 279, 282, 295, 297, 301, 305 şi 308) şi Nicolescu (fig. 45, 48, 50, 51 şi 62). Din mss româno- chirilice au trecut în titlurile şi iniţialele documentelor de aceeaşi origine, cum se vede de pildă din facs. prezente la Bianu si Cartojan (pl. XXI, XXIII şi XXIV).

Acelaşi fenomen fiinţează şi în cea mai veche tipăritură româno-slavă — Liturghierul lui Macarie din anul 1508 — cum o atestă ediţia facsimilată publicată în 1961 de P.P. Panaitescu.

Originea urmei cercetate a grafiei capitale se găseşte în literele unciale: iniţiale şi din titluri ale mss bizantine cum o dovedesc de pildă un Evangheliar din 835 (facs. la Lavrov, PO, p. 7, nr. 2), un Minei din sec. XI, aflat în MIM (colecţia fostei Biblioteci din Moscova a Sinodului rus, fondul de mss greceşti, nr. 175, facs. la Scepkina, BM, p. 40), un Evangheliar din veacul următor, ce se găseşte în MIM (aceeaşi colecţie şi fond, nr. 518, facs. la Scepkina, BM, p. 43) şi într-un Evangheliar cu comentar din 1163/1164

(Parisinus, Suppl. gr. 612, facs. la A. Dain, La paleographie grecque, în HM, p. 547). Din codexurile bizantine, formele ductice respective au trecut în paleografiile chirilice sud-slave, după cum o atestă numeroasele facs. publicate in albumele de paleografii sud-slave create de: Lavrov (Al’bom, PO), Mosin (Album şi CR, I şi II) şi Stojanov (numai pentru mss), iar pentru cele 8 documente chirilice medio-bulgare sînt de reţinut cele 7 facs. redate de G. A. H’inski, Gramoty bolgarskih carej (Moscova, 1911, extras din DTSK, t. V) [59] cît pentru actul lui loan Asan al Il-lea dat m-rii Vatoped, este de citat temeinicul studiu al lui M. Lascaris, Vatopedskata gramota na *car’ Ivan Asenja II (în „Bălgarski starini", cartea XI, Sofia, 1930) cu un foarte bun facs. al actului. Din textele sud-slave urma respectivei grafii capitale a trecut în izvoarele româno-slave cu acelaşi caracter.*

O a doua reminiscenţă a grafiei capitale o formează următorul fapt: literele si, şi A din titlurile unor mss româno-slave şi extrem de rar şi literele iniţiale din contextul codexurilor respective au în extremitatea de sus în stînga o liniuţă orizontală ce sfîrşeşte printr-un cîrlig. în acest sens citām în primul rînd OC în titlul de pe f. 83, apare în plus şi 3 — exact una din formele ductice prezente în unciala nouă manuscriptică greacă (Gardthausen, GP, tab. 3) — minus cîrligele, grafemul este exact ca un Z latin, în plus cîrligele situate la sfîrşitul orizontalei de sus în stînga şi de jos în dreapta. Aceiaşi îl şi /I sînt prezenţi în Tetraevangheliarul din Ţara Românească scris în 1470 ca şi în cel din aceeaşi ţară, scris în 1614, numai fi este în Tetraevangheliarul mitropolitului Teofan al Ţării Româneşti, ferecat în 1642 — scris în grafie moldovenească, dar în m-rea Dealu. îl, A şi A sau numai unele dintre acestea apar apoi în titlurile următoarelor mss din Moldova: telraevangheliarele din: 1429, 1436, 1493, 1502 (BNV şi cel din MAR), 1512, 1534 (BPL) şi 1554 (Jacimirski, SRR, XIX, 37), Apostolul din 1500, Letopiseţul de la Bistriţa, Liturghierul de la Slatina (MAR nr. 8) şi cel de la Praga. Din Transilvania notăm un liturghier de la mijlocul sec. XVI (BUC, 66,

[59] O nouă ediţie, cu o introducere a lui I v a n D u j £ eir, a apărut Ia Londra în 1970.

fig. 26 la Nicolescu) şi un tetraevangheliar din acelaşi veac (BARS, 7), iar din Banat: un minei, datat prin veacurile XVI—XVII (BEA, 12) şi Tîlcui- rea Psaltirii din anul 1612. Un acelaşi A întîlnim de pildă în numele $_t$\anK din subscrierea neautografă a actului dat de Dan II la 30 ianuarie 1421 (ASBv, nr. 10, facs. la I. Bogdan, AP, 3), iar fi, A şi A fiinţează în subscrierile neautografe ale actelor date de Ieremia si Simion Movilă m-rii Secu, citate mai sus. Aceleaşi grafeme: — fl, A şi A — sînt prezente în inscripţiile sigiliilor mari

provenind de la Roman Muşat, Ştefan Muşat şi Alexandru cel Bun — citate mai sus. Constatăm apoi că tot aceleaşi forme ductice apar în inscripţii ale sigiliilor mari şi mici din Moldova sec. XVII. Astfel A Şi ft fiinţează de pildă în sigiliul mare fixat de actul emis de Ieremia Movilă la 20 aprilie 1603, si este prezent în sigiliul lui Alexandru Coconul de la actul din 6 februarie 1630, A—în inscripţia sigiliului mic al lui Constantin Movilă din 25 septembrie 1610, în inscripţia sigiliului mare a lui Radu Mihnea, fixat de actul său din 3 mai 1625 ca şi în cel de la Miron Barnovschi, la actul din 22 martie 1627, iar ii fiinţează în inscripţia sigiliului mic al lui Simeon Movilă, aplicat pe actul său din 15 iunie 1607 (toate aceste acte la IIXS). ă, A şi ß apar apoi în pisaniile moldoveneşti din anii 1495, 1497, 1522 şi 1541 ca şi în vălul din 1606 de pe mormîntul de la Suceviţa al lui Ieremia Movilă, la fel şi în pisania din anul 1517 a lui Bogdan al IlI-lea, aflată pe turnul arsenalului m-rii Zograf (facs. la Beza, p. 36).

în epigraf ia din Ţara Românească apar A şi A în epitaful de la mănăstirea Cozia din anul 1396 (facs. la C. şi D. Giurescu pl. VI de după p. 256) şi în pisania din 1499 a fostei clopotniţi de la m-rea Dealu.

$1 şi A sînt prezenţi în inscripţia ferecăturii Tetraevangheliarului postelnicului Mareea, în piatra tombală din anul 1532 a unui jupan Badea şi în inscripţia slavă a ferecăturii unui tetraevangheliar grec al lui Alexandru al II-lea, aflat în BMES (facs. la Beza, p. 107).[60] si şi Ă apar într-o pisanie din 1588 (Stahl şi Bogdan, p. 142). sl fiinţează în inscripţia din 1453 de pe uşile paraclisului m-rii Snagov (facs. la C. şi D. Giurescu, pl. 11 de după p. 288), iar A este prezent atît în ferecătura Tetraevangheliarului postelnicului Mareea cît şi în inscripţia ce însoţeşte portretul stolnicului Constantin Cantacuzino, de la m-rea Hurez.

Din textele paleografice româno-slave formele ductice respective ale literelor sî, A Şi & au trecut în izvoarele paleografice chirilice scrise în româneşte, dar în aceste din urmă texte domină numai A. rar apare SÎ şi mai rar /I. în schimb literele respective fiinţează mult şi ca iniţiale deci nu numai aproape în titluri ca în mss româno-slave. Astfel A este prezent de pildă în Pomelnicul mitropoliei din Tîrgovişte, început în anul 1697 (BARR, 2101) şi în mss facs. de Ştrempel (p. 278, 297, 301 şi 308). ă fiinţează în Pomelnicul mănăstirii din Curtea de Argeş, început în 1785 (ASBM, 743) şi într-un mino- loghion (minei) de la mijlocul sec. XVIII (facs. la Nicolescu, nr. 45), si şi A — în Condica mănăstirii vîlcene Bistriţa din anul 1795 (ASBM, nr. 192) şi în

[60] (1 şi A apar in inscripţia greacă a icoanei cu Sf. Atanasie, aparţinînd lui Vladislav I şi aflată în m-rea Lavra Mare de la Athos (minunat facs. în culori la Beza, între p. 40 şi 41), aceleaşi litere apar în inscripţia greacă a

ferecăturii Tetraevangheliarului lui Alexandru al II-lea — citat mai sus, iar fi şi \ — în titlul Tetraevangheliarului grec din anul 1643, al Iui Matei Basarab — aflat în BPI (facs. la Beza, p. 27).

Pomelnicul Mitropoliei Bucureşti (facs. la Vîrtosu, XXII), iar ă şi (i— într- un ms din a doua jumătate a sec. XVIII (facs. ibidem, VIII).

a, A şi ft apar în intitulaţia şi subscrierea neautografă a unui act de la Grigore Ghica din 23 mai 1672 (ASBSI), la fel într-un text cu acelaşi caracter al lui Alexandru Ipsilanti din 1779 — orig. în Biserica arhangelului Mihail din Arnautchioi (Istanbul) (facs, la Beza, p. 87), in intitulaţia a două acte domneşti din 3 decembrie 1793 (ASB, facs. Bianu şi Cartojan). A şi ft fiinţează în intitulaţia unui act al lui Alexandru Şuţu — în acelaşi loc ca şi cel din 1779 al lui Ipsilanti (facs. la Beza, p. 87), iar A apare în intitulaţia a două acte din 1803 şi 1805 (ASB, facs. la Bianu-şi^Qartojan).

Un a avînd sus în stînga o mică orizontală cu cîrlig, fiinţează de cîteva ori în contextul Liturghier ului tipărit în 1508 de Macarie (de pildă pe p. 62 şi 69), unde este împrumutat din grafia manuscriptică sud-slavă.[61]

Formele ductice pentru A şi ft ■— prezentate mai sus — le-am întîlnit de pildă şi în titlul Evangheliei tipărite la m-rea Neamţ, în anul 1821.[62]

Originea cu cîrlig a iniţialelor f!, A şi ft trebuie căutată în grafia textelor sud-slave,[63] unde sînt prezente încă din sec. XII, cum atestă: Palimpsestul Barberini din BV (Lavrov, PO, p. 174), Apostolul de la Slepce (facs. la Mosin, Album, p. 16 şi 17 şi Stojanov, p. 52 şi 53, nr. 3) şi Triodul din Bitolia, în Biblioteca centrală a Academiei bulgare de ştiinţe, nr. 38 (facs. la Stojanov, p. 52 nr. 2). Ca şi în textele româno-slave formele ductice ale literelor date sînt şi în izvoare epigrafice cum este de pildă li în inscripţia de la Tărnovo din anul 1230 a ţarului Ivan Asan II (facs. la Mosin, Album, p. 30, după o copie a lui F.I. Uspenski), fi —în grafitele din sec. XIII de la Biserica celor Patruzeci de mucenici, din Tărnovo (facs. la Vera Ivanova, opera citată, p. 119, fig. 41), fi şi A — într-un grafit din veacul XIII al lui loan Asan II de la biserica Berende (Vera Ivanova, opera citată, p. 130 fig. 44), li şi li — alături însă şi — în inscripţia medio-bulgară de la Batosovo, datată tot prin sec. XIII (Vera Ivanova, op. cit. p, 115, fig. 35) ca şi în Psaltirea lui Tomic, apoi fi şi A într-un sigiliu al craiului sîrb Milutin, fixat la un act din 6 octombrie 1302 (facs. la Mosin, Album, p. 71). în textele sud-slave formele ductice ale literelor a A şi <' provin desigur din izvoarele grafice bizantine.[64] Dar în ceea ce priveşte originea din textele sud-slave a literelor cu cîrlig a, a şi a ţinem să subliniem că de la slavii de sud am luat numai sistemul de lucru al formelor

ductice respective, căci cizelarea şi caligrafierea acestora s-a produs pe teritoriul românesc. Exact acelaşi fenomen l-am constatat şi în diplomatica româno-slavă unde elementele inspirate din diplomaticile sud-slave şi apusene

[61] Apare de pildă în inscripţia medio-bulgară de la Batosovo din sec. XIII (cf. facs. la Vera Ivanova, *Dva nadpisi ot Asenovci-BatoSovskijat i Vralanskijat, în „Izvestija na Bălgarski* arheologioëski institut", X, Sofia, 1946, p. 115, fig. 39) ca şi în Pxsaltirea lui Tomic — de aceeaşi origine — ms datat prin jumătatea veacului XIV (MIM, colecţia Muzeului, r.r. 2752, facs. la Söepkina, MB, pl. LXVIII).

[62] Un exemplar al tipăriturii respective l-am cercetat la 23 VIII 1973, în biserica din Dârmăneşti a municipiului Piatra Neamţ, aceasta datorită amabilităţii preotului teolog jheorghe Crivăţ, căruia îi mulţumim şi aici.

[63] Faptul fiind atestat de numeroasele facs. reproduse în albumele: Lavrov, Mosin şi Stojanov.

[64]Astfel, de pildă apare a cu cîrlig sus in stînga, într-un ms bizantin din 970 (facs.
Vajs, RHP, p. 46) ca şi în Evangheliarul cu comentar din 1163/1164.

„s-au stilizat, s-au amplificat ori s-au redus adaptîndu-se cerinţelor diplomaticii noastre vechi".[65]

Studierea celor două urme ale scrisului capital, prezente în grafiile: manuscriptică, diplomatică şi epigrafică ale textelor chirilice româno-slave cît şi a celor chirilice scrise în româneşte ne impune următoarea concluzie: a existat o puternică tradiţia grafică ce leagă strîns cele trei categorii-de izvoare româno-slave, tradiţie a cărei persistenţă continuă şi dăinuieşte în textele chirilice scrise în româneşte.

Unciala. — Autorul rîndurilor de faţă distinge în grafia uncială a textelor paleografice româno-slave ca şi în cea a izvoarelor ce ţin de paleografiile: sud-slave, rusă, ucraineană şi bielorusă două tipuri ale scrisului respectiv. Astfel primul tip este propriu literelor din titlurile cuprinse în mss, iniţialelor din contextul aceloraşi izvoare, iniţialelor din documentele româno- slave şi sud-slave, grafemelor din subscrierea neautografă a documentelor ţarilor bulgari şi literelor din unele subscrieri neautografe ale documentelor emise de crah-sîrbi şi domnii din Ţara Românească. Aceluiaşi tip grafic aparţin şi iniţialele bogat ornate — dar fără îngroşarea din capitală a extremităţilor liniilor grafemelor — iniţiale prezente în multe din mss chirilice sud- slave şi româno-slave. Cel de-al II-lea tip este propriu literelor obişnuite din contextul izvoarelor paleografice.

Aşadar există o graţie uncială manuscriptică de tip I şi II, ce aparţine mss şi un scris uncial diplomatic de tip I şi II

propriu documentelor — cel de-al doilea tip fiinţînd mimai în contextul izvoarelor respective — exceptînd iniţialele, ce ţin de tipul I. între unciala manuscriptică de tip I şi II şi cea diplomatică de tip I, există elemente comune, dar şi deosebitoare. Astfel între particularităţile comune uncialei paleografice româno-slave se situează de pildă următoarele: 1) literele se încadrează de obicei în sistemul grafic biliniar; 2) grafia este continuă, literele se scriu drept, uneori însă şi uşor aplecate, spre dreapta sau spre stînga — însă mai des spre dreapta decît spre stînga —, particularităţi ce se întîlnesc deseori în acelaşi rînd; 3) sînt prezente abrevierile prin contracţie, suprascriere şi ligatură, ca şi grafemele înscrise şi suprascrise; 4) cîrligele liniilor orizontale ale literelor a, f şi t sînt egale între ele; 5) grosimea liniilor verticale şi a celor oblice ale literelor: a, A, *a, jf, -Tv şi a, a oblicei din stînga a lui şi cea a buclelor literelor: k, k, 'k, k şi •fe — însă liniile lor orizontale sînt subţiri — 5) subţirimea liniilor oblice din stînga ale grafemelor:* A, ***X> Şi*** **cea din dreapta lui y, apoi ale literelor h şi h la fel şi a tuturor liniilor orizontale.**

între particularităţile deosebitoare ale celor patru categorii de uncială — manuscriptică şi diplomatică, fiecare cu două tipuri — sînt de pildă următoarele: 1) în unciala manuscriptică şi diplomatică de tip I fiecare grafem se lucrează în mai mulţi timpi, ceea ce formează o abatere pentru literele s, iota, o şi c din unciala manuscriptică de tip II ce se scriu dintr-o singură mişcare de condei; 2) de obicei mai toate formele ductice ale grafemelor din unciala manuscriptică şi diplomatică de tip I sînt necunoscute grafiei unciale manuscriptice de tip II; 3) îngroşarea extremităţilor literelor sînt proprii uncialei de tip I; 4) grafemele rf, şi A avînd cîrligе sus în stînga apar nu

65 D. Bogdan, DSRI, p. 160.

mai în unciala manuscriptică de tip I; 5) în unciala manuscriptică de tip II depăşesc rîndul în jos literele A, 3, P, Y, $ (şi în sus), x> u,, ijj, g, \[r şi hasta cifrei koppa — ceea ce nu există în unciala de tip I —, hastele inferioare ale literelor : p, y, <f>> H, Ui şi \|" sînt numai verticale şi subţiri, la fel este şi cea a cifrei koppa dar aceasta are uneori hasta şi oblică, cît despre 3 hasta deşi verticală este totuşi groasă însă extremitatea ei este subţire, iar în Apostolul nr. 20 din BARS hasta lui u, este de asemenea groasă, cît despre hastele inferioare ale lui x, cea din dreapta este groasă, iar stînga este subţire; 6) unciala manuscriptică de tip I are grafemele foarte apropiate unele de altele, pe cînd în unciala manuscriptică de tip II sînt numai apropiate, iar în unciala diplomatică de tip II din subscrierea neautografă a documentelor din Ţara Românească

cuvintele sînt despărţite între ele; 7) literele din unciala manuscriptică şi diplomatică de tip I sînt deosebit de înalte şi deci foarte apropiate din acest punct de vedere unele de altele, pe cînd în unciala manuscriptică de tip II sînt mult mai mici; 8) în unciala manuscriptică de tip I iniţialele sînt mai ornate ca cele din unciala diplomatică de acelaşi tip; 9) unciala diplomatică de tip I din subscrierea neautografă a documentelor din Ţara Românească cuprinde prescurtarea prin monogramă, necunoscută celorlalte categorii de uncială; 10) unele variante grafice, ca de pildă h şi h cu trepte nu fiinţează în toate izvoarele paleografice româno-slave — cum se va vedea mai jos şi 11) unciala manuscriptică de tip II are părţile componente ale literelor în genere simetrice, căci depăşirile rîndului dinspre literele: A, 3, p, y, ijs, X'. U, UJ, v|r şi a cifrei koppa nu infirmă regula simetriei, abaterea de la simetrie constituind-o numai unciala manuscriptică şi diplomatică de tip I.

Despre primul tip grafic al uncialei s-a\scris relativ puţin. Astfel Karski (p. 243) arată următoarele: „Un sistem special al grafiei îl reprezintă înscrierile sau titlurile cărţilor ... Uneori titlul se scria cu litere mai mari şi fără nici un frontispiciu. Din sec. XIII—XIV la slavii de sud şi la noi (adică la ruşi, D.P.B.) în titlu se folosea ligatura..." Iar în referire la unele texte medio- bulgare din vremea Asăneştilor şi anume a unei inscripţii de la Batosovo şi a celor de la Biserica cu hramul Patruzeci de mucenici din Tărnovo a lui loan Asan II, Vera Ivanova (operă citată, p. 121) scrie că textele respective constituie o grupă unică în ceea ce priveşte grafia. „Acestea sînt primele reprezentante ale scrisului „baroc" ce apare în sec. XIV, sub influenţa unei unciale ornate a cancelariei ţarilor (bulgari) cunoscută nouă din documente. Acest scris împodobit şi alungit îl găsim mai întîi de toate la Tărnovo, în documentele ţarilor sau în monumentele scrise, legate de persoana ţarului sau de cancelaria ţarilor. Moda lui continuă şi în veacul următor în monumentele de la Tărnovo... cum o arată şi inscripţiile de pe pereţii bisericii în stîncă din satul Ivanovo ca şi literele iniţiale din mss acelei vremi. Iar după căderea Bulgariei acest scris a trecut, împreună cu mss tîrnovene, în Valahia, unde continuă să vieţuiască în mss valaho-bulgare de acolo". în sprijinul aserţiunii sale, Vera Ivanova mai citează şi reproduce în facs. subscrierea neautografă din actul dat în 1342 de ţarul loan Alexandru m-rii Zograf.

Constituţia grafemelor unciale manuscriptice de tip I prezente în codexurile româno-slave din sec. XIII şi XIV este ceea ce urmează, il cu cîrlig, este format dintr-o hastă foarte puţin oblică, avînd în stînga o hastă curbă ce porneşte sau de la mijlocul hastei din dreapta ori mai sus, din mijlocul respectiv. Hasta din stînga este legată de cea din dreapta printr-o

liniuţă orizontală. Ii nu are nimic deosebit de cel chirilic slav vechi, prezintă bucla de sus mult mai mică ca cea de jos. T nu are nimic sj cial faţă de cel chirilic slav vechi — bineînţeles cu îngroşarea extremită liniei verticale, atît numai că în OC-al cărui text este în semiuncială — a jos în dreapta o minusculă linie orizontală. \ are în OC şi cîlrig sus stînga, iar linia din stînga este curbată. 3 în OC prezintă una din Ic mele uncialei greceşti noi şi anume identică lui Z latin, în plus cele doi cîrlige. II are cele două haste paralele foarte puţin oblice, ele sînt legal printr-o linie orizontală situată mai sus de mijloc. K prezintă două form ductice: prima se caracterizează prin faptul că linia curbă din dreapta ax centrul ei mai sus de mijlocul hastei din stînga, cele două linii nefiin unite între ele ca şi în alfabetul chirilic slav vechi. Cea de a doua form; ductică constă în faptul că linia curbă se leagă de hasta stîngă pe care (depăşeşte la mijloc prin centrul curburii sale sub forma unui nod, aceasts este tocmai forma prezentă în multe din iniţialele mss româno-slave cu c bogată ornamentaţie. A constituie o hastă foarte puţin oblică, avînd in stînga la mijloc o linie curbă, iar sus, în stînga cîrlig, numai în OC.

iii înfăţişează două haste paralele şi puţin oblice, legate între ele mai jos de mijloc prin două liniuţe curbe extremităţile lor unite continuînd în jos printr-o verticală. In OC M este în ligatură prin hasta sa din stînga cu P. H este format tot din două haste paralele, puţin oblice, legate mai sus de' mijloc, printr-o oblică. 0 şi II nu prezintă nimic deosebit. P are bucla mică în raport cu dimensiunea hastei. G nu comportă nimic deosebit in afară de faptul că mijlocul ovalului este puternic îngroşat. Ti are două forme ductice: prima identică alfabetului chirilic slav vechi, iar a doua cu bucla mică în raport cu restul elementelor componente ale grafemului. 'li este acelaşi ca şi în alfabetul chirilic slav vechi.

Unciala manuscriptică de tip I prezentă în codexurile din Ţara Românească are particularităţile ce urmează, fi înfăţişează mai multe forme ductice. Astfel este il cu cîrlig — hasta din dreapta prea puţin oblică, iar linia curbă din stînga este legată de hasta din dreapta printr-un romb. A doua formă, tot cu cîrlig înlocuieşte rombul printr-o buclă, a treia e o hastă verticală' ce are la mijloc în stînga o buclă, a patra — aceeaşi formă însă bucla este legată de hastă printr-o liniuţă orizontală, a cincea reproduce aproape pe S chirilic slav vechi, a şasea reprezintă aproape pe «I din OC, însă fără cîrlig, a şaptea —• constituie un unghi ascuţit, avînd mai sus de mijloc o liniuţă oblteăT iar a opta -— o hastă verticală ce are bucla din stînga mai sus de mijloc. Deosebit de rar apare şi a grecesc minuscul[66]
— îl remarcăm în Tetraevangheliarul de la Praga şi în

Ncmocanonul scris după o copie sîrbă din 1295. E prezintă aceeaşi formă ductică ca în alfabetul chirilic slav vechi, atît numai că dat fiind deosebita înălţime a hastei bucla este mică, fenomen ce de altfel este specific tuturor literelor cu bucle din titlurile şi iniţialele mss româno-slave. K are toate formele ductice cu buclele separate între ele. Astfel prima formă are bucla de sus mai mică ca cea de jos, cea de a doua formă arc buclele de o egală dimensiune, iar a treia devine în partea de sus ovală, bucla fiind foarte mică, deci începutul formei minuscule. T nu comportă nici o semnalizare. $_t$\ *are întîi forma*

66 Cf. pe larg mai jos Minuscula.

chirilică slavă veche, a doua formă prezintă cele două laturi laterale ale triunghiului unite şi prelungite mult în sus sub înfăţişarea unei haste verticale. Există şi o a treia formă în care laturile specificate se transformă într-o lungă hastă verticală. © este un semioval îngroşat la mijloc, unde se află un mic oval, din care porneşte o liniuţă orizontală a cărei extremitate urcă puţin, a doua formă se deosebeşte numai prin faptul că micul oval este acoperit de cerneală, a treia are în locul ovalului o liniuţă curbă al cărei final urcă, iar o a patra are linia din mijloc sub formă de orizontală a cărei extremitate coboară. >K se apropie de forma specifică alfabetului chirilic slav vechi cu deosebirea că cele două semiovale plasate orizontal nu sînt egale între ele •— cel de sus este mai mic, între semiovale aflînau-se şi un punct ca ornament. Există însă şi o formă identică dar fără punct — sporadică. Foarte rar apare şi >k din unciala de tip II—l-am întîînit de pildă în Nomocanonul scris după o copie sîrbă din 1295. S şi 3 nu comportă nimic deosebit faţă de formele prezente în alfabetul chirilic slav vechi, la fel şi iota cu precizarea repetată că literele respective ca şi altele în unciala manuscriptică şi diplomatică de tip I au extremităţile- liniilor îngroşate. H are în primul rînd forma din alfabetul chirilic slav vechi, a doua formă prezintă orizontala ce leagă cele două haste verticale punctată, iar a treia formă se deosebeşte numai prin faptul că hastele sînt puţin oblice. K comportă şi el cîteva forme. Astfel prima este exact cea din alfabetul chirilic slav vechi, a doua are centrul liniei frînte ceva mai sus de mijlocul hastei din stînga, a treia — situiază aceeaşi linie şi mai sus — dar toate aceste trei forme prezintă cele două linii ale literei separate între ele pe cînd a patra formă leagă drept la mijloc liniile constitutive. A are ca primă formă cîrligul de sus din stînga, hasta oblică din stînga se întîlneşte cu cea verticală din dreapta ceva mai jos de vîrful ei. Cea de a doua formă constituie un unghi ascuţit. A treia formă are latura din dreapta a unghiului prelungită în sus. A patra formă este o hastă puţin oblică, avînd în stînga o mică linie oblică ce

continuă în jos printr-o a treia oblică. Al este format întîi din două haste oblice unite între ele printr-un unghi ascuţit cu vîrful în jos ce porneşte dm vîrful lor şi ajunge pînă la mijloc. A doua formă prezintă unghiul ascuţit cu vîrful în jos situat ceva mai sus de mijlocul celor două haste, unghi ce continuă în jos printr-o hastă verticală. A treia formă nu are hasta verticală, iar a patra înfăţişează ceva mai sus de mijloc o linie orizontală care uneşte cele două haste ce sînt verticale, din mijlocul liniei orizontale pornind în jos__o_a-treia hastă verticală. H comportă următoarele forme: bara ce uneşte cele două haste are forma lui H cu trepte prezentă în OC, a doua formă cu linia sa oblică uneşte cele două haste foarte puţin oblice mai sus de mijlocul hastelor respective. A treia formă posedă linia oblică drept la mijloc, uneori ornată cu punct, iar în a patra linia respectivă porneşte din vîrful hastei din stînga şi sfîrşeşte ceva mai sus de extremitatea inferioară a hastei din dreapta. O şi II nu comportă nimic deosebit. P are bucla foarte mică, ca şi în OC. Apare însă, dar foarte rar şi un P minuscul-—l-am întîînit în Tetraevangheliarul din 1470. G nu are nimic deosebit ca şi T, uneori însă apare şi T semiuncial — în Tetrae- vangheliarul din 1470, Tetraevangheliarul de la Praga sau cel din 1614. T su- prascris este o linie orizontală, alteori oblică ce sfîrşeşte prin trei cîrlige. \f nu are nimic deosebit, atît numai că în mod obişnuit este punctat la mijloc,

iar uneori este străbătut şi de două liniuţe orizontale. 0\' este format din cele două părţi ale literei legate între ele astfel: o stă la bază, iar deasupra lui se ridică y ce este deseori ornat la mijloc cu un punct sau cu două liniuţe verticale. Am întîînit şi forma în care în loc de o se află w. $ prezintă în mod obişnuit centrul hastei verticale situată în mijlocul ovalului. X se remarcă prin faptul că are intersecţia celor două haste situată mai sus de mijloc, uneori chiar aproape de vîrf, nu rareori hasta din stînga este punctată. (x) înfăţişează hasta din mijloc înaltă pînă aproape de vîrful celor două semiovale laterale, punctată de obicei în vîrf iar uneori şi la mijloc. O a doua formă se remarcă prin faptul că semiovalele sînt unite jos prin- tr-un unghi ascuţit — exact ca în lapidara greacă —, din vîrful căruia porneşte hasta verticală îngroşată la mijloc şi înfrumuseţată printr-o crenguţă. O a treia şi a patra formă au verticala străbătută de una sau două liniuţe, a cincea se remarcă prin faptul că din vîrful unghiului ascuţit porneşte o săgeată, a şasea are verticala străbătută de o linie orizontală ce sfîrşeşte prin cîrlige, a şaptea continuă legarea semiovalelor printr-un triunghi cu vîrful în jos, ultima formă fiind constituită numai din cele două semiovale legate între ele printr-un unghi ascuţit. 0 este un oval avînd la mijloc o liniuţă verticală — această formă grafică este foarte veche şi deosebit de

răspîndită căci apare încă în lapidara greacă veche, de unde trece în unciala veche şi nouă cît şi în minuscula veche şi nouă de aceeaşi origine (după tabelele de la Gardthausen, GP). Uneori, forma respectivă are orizontala tăiată de o secantă, sau marcată printr-un punct. Iţ nu comportă nimic deosebit ca şi >i şi iu, fiind aceleaşi ca în alfabetul chirilic slav, atît numai că la u, şi 1 hastele (la u, cea din dreapta) sînt deosebit de lungi, t se remarcă prin faptul că are bucla foarte mică în comparaţie cu lungimea hastei. Acelaşi fapt se observă la k şi la u. Celelalte litere nu prezintă nimic deosebit.

în unciala manuscriptică de tip I din Moldova remarcăm pe lîngă formele ductice şi ligaturile prezente în unciala de acelaşi tip practicată în mss din Ţara Românească şi altele ce le redăm. Astfel apare a cursiv,[67] în Tetraevangheliarul din BARS (88). Este prezent a cu o linie orizontală în stînga sus — de pildă în DFS ca şi a cu cîrlig situat la sfîrşitul liniei orizontale din stînga sus. Apare >k semiuncial în Liturghierul de la Slatina {MAR, 8), în Liturghierul m-rii Neamţ din 1633 (facs. la Jacimirski, SRR, XXI, 41) cît şi >k minuscul—în Liturghierul BUC (nr. 14). Este şi 3 minuscul, dar cu extremitatea de sus îngroşată — în Pomelnicul m-rii Bistriţa. Foarte rar fiinţează suprascris **H** cursiv — de pildă în Liturghierul de la Slatina. A grec minuscul înscris este prezent de pildă în Tetraevangheliarul m-rîi>Sgcu din 1664. Oy este constituit în plus din o, din care porneşte în sus o hastă verticală ce se leagă de un al doilea o, pe care apoi se sprijină Y — într-un tetraevangheliar ce a aparţinut m-rii Moldoviţa, acum în MMS (facs. la Grigoraş şi Caproşu, fig. 61). O altă formă are pe oy din Ţara Românească, însă o este punctat — în Tetraevangheliarul din 1515 (BARS, 8). O nouă formă aflăm şi pentru 0 căci în mijlocul ovalului se află o cruce — în Apostolul din 1610 (BNV).[68] Alături de această formă în Tetra-

[67] Cf. pe larg, mai jos Cursiva.

[68] Facs. la Iorga, AM, fig. 33, 37, 40, 42 — 45, 47 şi 52.

evangheliarul de la Neamţ din 1512 este prezent e uncial de tip II-oval străbătut la mijloc de o linie orizontală, sfîrşind cu două cîrlige egale—alături de e semiuncial — avînd cîrligele inegale. Apare în sfîrşit şi -k semiun= cial—avînd cîrligele inegale,-—prezent în Apostolul din 1500, Tetraevangheliarul din 1502 aflat în BNV şi în Liturghierul BUC (nr. 14). Lipsesc însă minusculele a şi p, iar în Letopiseţul de la Bistriţa u, din titlu depăşeşte rîndul de jos.

Unciala manuscriptică de tip I din Transilvania păstrează aceleaşi forme ductice ale literelor ca şi cele din Ţara Românească şi din Moldova, dar ceea ce apropie grafia uncială transilvăneană de tip I de cea a OC este apariţia lui **H** cu trepte. Această formă ductică a grafemului **II** este prezentă de pildă în Liturghierul BUC (nr. 72) — care provine de la

biserica din Feleac zidită de Ştefan cel Mare — sau în Tetraevangheliarul din BARS (nr. 7) ori în Pomelnicul lui ***Neagoe Basar ab*** — copie din 1665 aflată în MBSB. în plus ar fi de exemplu prezenţa lui ᵗk minuscul ce-1 remarcăm în Octoihul mic al BMS (facs. la Nicoiescu, nr. 30).

Unciala manuscriptică de tip I din Maramureş se apropie mai mult de cea din Transilvania.

Unciala manuscriptică de tip I din Banat se leagă de cea cu acelaşi caracter din Transilvania şi Maramureş, nu se depărtează însă nici de unciala de tip I din Ţara Românească şi din Moldova. Ca un element în plus, remarcăm că uneori literele A şi U din titluri depăşesc rîndul în jos.

Unciala diplomatică de tip I se manifestă după cum de altfel am arătat şi mai sus în iniţialele tuturor documentelor româno-slave, apoi în grafemele subscrierii neautografe ale documentelor domneşti din Ţara Românească emise în sec. XIV şi XV[69], mai rar în veacul XVI[70] şi sporadic în sec. următor [71]. în Moldova apare în foarte puţine documente domneşti cu sub-scrierea neautografă — de altfel formula în sine este extrem de rară în această ţară. Unciala diplomatică de ***tip I are multe din formele ductice comune uncialei manuscriptice de*** tip I, prezentă în toate ţările române (Ţara Românească, Moldova, Transilvania, Maramureş şi Banat). Acest gen grafic apare pentru întîia dată în actul lui Vladislav I. Ca forme deosebitoare remarcăm : primul şi al treilea E din subscrierea acestui act are în locul buclei de sus o linie curbă, la fel este şi linia de sus a literei F. Aceeaşi linie curbă este prezentă în extremitatea de sus a grafemelor P, E, B şi T din actul lui Mircea cel Bătrîn dat la 27 iunie 1387, la fel în duplicatul aceluiaşi act şi în actul din 1392 îndictionul 15. Aceeaşi formă are P în actele lui Mircea cel Bătrîn din: 1407, scrisoarea externă din 10 august adresată lui

[69] Sînt însă şi excepţii. De pildă actul lui Mircea cel Bătrîn din 23 noiembrie 1406 (ASBSI, Sacerdoţeanu şi Bogdan, (VII).

[70] Astfel de exemplu unciala de tip I este prezentă in subscrierea neautografă a unor documente de la Radu Bădica, Radu de la Afumaţi şi Vladislav al III-lea (facs. la D. B o g-d a n, DSRII, fig. 40 (nr. 1 şi 2) şi 38 (nr. 3) ca şi intr-unui de la Mihnea Turcitul din 6 iunie 1589, după o fotocopie personală.

[71] Unciala de tip I fiinţează de pildă în actul lui Radu Şerban din 29 iunie 1604 (BARD, XL-97) în cel al lui Alexandru Coconul din 14 martie 1625 (ASBSI), într-un act de la Ale-xandru Iliaş (facs. 'a D Bogdan, DSRII, fig. 43 (b) şi în hrisovul lui Constantin Şerban din 15 februarie 1655 (ASBP). In unciala de tip I este scrisă şi legenda miniaturii din actul lui Radu Mihnea, dat la 10 iulie 1616 (ASBP, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 27).

Vladislav Jagello (fotocopie în BARFD, III-2, nn facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 20) şi în actul extern din (23 septembrie) 1403 (fotocopie în BARFD, III-1), la fel este apoi E în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 11 mai 1409. în aceeaşi ordine de idei ca element deosebitor remarcăm în subscrierea neautografă a actului lui Vladislav I prezenţa, pentru prima oară, a grupurilor următoare de litere legate: a cursiv cu ᵗk minuscul şi a cursiv grecesc cu a cursiv, acest din urmă grup trecînd apoi şi în contextul unor documente din Ţara Românească. Apare apoi H cu trepte, cunoscut OC, mss din Transilvania şi din Banat, prezent pentru prima oară în actul lui Vladislav I — şi anume în abrevierea ultimul cuvînt — rocnew^k — din subscrierea neautografă. Această formă ductică fiinţează în med obişnuit în acelaşi loc în documentele domneşti din Ţara Românească, scrise în sec.
XIV şi XV [72], în ultimul veac apărînd uneori şi în numele A[aHk] şi ^e- 3aHAPk din subscrierea neautografă a unor documente emise de Dan al II-lea şi de Alexandru Aldea. în sec. XVI H cu trepte devine mai rar [73] ***pentru ca în veacul XVII să fie sporadic*** [7â]. în plus faţă de unciala manuscriptică de tip I, subliniem prezenţa minusculului latin i\\ în subscrierea nea-utografă a actului lui Matei Basarab din 5 mai 1639 (ASB, Hanu Greci şi Codreni, XLIV-1) şi sigma -—constituită dintr-o linie frîntă, avînd sus şi jos în dreapta cîte o linie orizontală, cea de sus sfîrşind prin cîrlig — ce fiinţează în actul aceluiaşi domn, din 17 iulie 1644 (ASB, m-rea Aron Vodă 1—4), unde această formă ductică este o urmare a influenţei repre-zentantului destinatarei, M-rea Adormirii Maicii Domnului[75] din insula Halki (Chalki). Avem în acelaşi act şi faptul că genitivul ffisîPIH este scris în iniţiale unciale, M fiind cu vîrful unghiului ascuţit în dreptul mijlocului celor două haste — aşa cum apare pentru prima oară în grafia lapidară greacă veche, ă este un unghi ascuţit, avînd la mijloc o liniuţă orizontală — aşa cum este înfăţişat încă în lapidara greacă veche şi în lapidara romană, P are proporţionate din plin bucla cu hasta, iar II are baza orizontală drept la mijloc. Dintre literele Ä, A şi A cu cîrlige în stînga sus este prezentă numai A — am întîlnit-o în subscrierea neautografă a actului dat de Radu cel Mare la 13 decembire 1503 (ASBP).Ca minuscule se remarcă k şi i' iar cursivele greceşti a şi e apar încă la Vladislav I, la care apoi se adaogă & şi ä — toate prezente ca litere înscrise sau supra-scrise în subscrierea neautografă.

[72] Lipseşte de pildă în următoarele documente: al lui Dan al II-lea din 23 oct. 1422 (ASBv, facs. la I. Bogdan, AP, XXV) şi în actele din 24 martie 1490 şi 13 iulie 1499 (ASBSI) pentru ultimul facs. la Panaitescu şi Mioc, p. 635.

[73] Este prezent de exemplu într-un document al lui Vlad Vintilă (facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 44 (nr. 3), dar lipseşte în actul lui Radu Paisie din 12 iulie 1535 (ASBSI) sau într-unul din 1590 al lui Mihnea Turcitul (facs. la N a n

d r iş, pl. 5).

74 Fiinţează în actul lui Alexandru Iliaş din 29 octombrie 1616 (facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 43 (b), însă lipseşte în hrisovul din 14 martie 1625 al lui Alexandru Coconul, dat m-rii Ivir (ASBSI) sau în al lui Constantin Cîrnul din 15 februarie 1655 (ASBP).

75 Această formă ductică se fixează în tipăriturile ucrainene spre sfîrşitul sec. XVI, după cum se vede de pildă în titlul gramaticii elino-slave „Adelfotis" tipărită la Lvov în 1591 (facs. în temeinica lucrare colectivă: Kniga i drukarstvo na XJkraini, Kiev, 1964, p. 45 — carte apărută sub redacţia savantului ucrainean prof. P.M. Popov). Din textele citate, forma respectivă a sigmei a trecut în sec. XVII în unele documente, inscripţii şi tipărituri din Ţara Românaescă şi din Moldova (de pildă este prezentă în inscripţia tombală al lui Matei Basarab).

în unciala diplomatică de tip I din Moldova remarcăm în primul rînd, printre iniţialele din context, fiinţarea unei noi forme ductice a literei h, prezentă de pildă în actul lui Vasile Lupu din 2 august 1642 (BCSD, MSG
1-85). Această nouă formă este un H cu trepte, consituită pe teritoriu românesc prin analogie cu grafemul H cu trepte şi apare întîi în inscripţia sigiu- liului mare atîrnat la un act al domnului Moldovei, Radii Mihnea, din 1620, unde este alături de II cu trepte — actul fiind la ASN. Alături de forma lui II cu trepte, semnalăm fiinţarea printre iniţialele din context a lui M latin minuscul ce apare în unele documente ale Movileştilor, prezenţa lui fiind atestată şi în actul lui Antioh Cantemir din 29 iunie 1706. Originea acestei forme latine minuscule este desigur din grafia latină practicată în ţara vecină Polonia. Din Moldova <11 latin minuscul a trecut apoi în Ţara Românească.

Cit priveşte unciala de tip I prezentă în subscrierea neautografă a actelor domneşti din Moldova o remarcăm pe cea deosebit de frumoasă ce fiinţează în subscrierile a două acte din 12 mai 1606 şi 17 iulie 1607 — citate mai sus. între grafemele din cele două subscrieri subliniem pe k cu bucla de sus ceva mai mică ca cea de jos — în actul din 1606 — şi ambele bucle egale — în 1607, buclele fiind separate între ele. A sPre a nu depăşi rîndul are cîrligele ridicate în sus. S constituit din **E** grec cursiv are extremităţile îngroşate. II are orizontala sa drept la mijloc ca în alfabetul chirilic slav vechi sau deplasată ceva mai sus. II are oblica mai sus de mijloc. T însă este semiuncial, căci cîrligul din stînga este mai lung ca cel din dreapta, dar K) este chirilic slav vechi, întrucît orizontala este drept la mijloc. Respectivele subscrieri nu cunosc liga tura.

Documentele româno-slave din Transilvania nu cunosc nici un fel de uncială.

Elemente ale uncialei manuscriptice şi a celei diplomatice de tip I sînt prezente şi în numeroase inscripţii româno-slave. Astfel sînt unele forme ductice ale lui sî între care şi a grecesc minuscul, A cu cîrligele în sus,
6 cu oval Ia mijloc, JK cu şi iară punct, cum arată de pildă facs. de la Stahl şi Bogdan (p. 69, 74, 71, 76, 78, 139, 140 şi 141). în aceeaşi ordine de idei sînt de adăugat: inscripţia ferecăturii din 20 noiembrie 1487 a Tetrae- vangheliarului de la Humor — unde este prezent şi b minuscul —, textele sigiliilor citate de • la Roman I, Ştefan I şi Alexandru cel Bun, inscripţia săbiei lui Ştefan cel Mare, aflată la Muzeul Eski-Serai din Istanbul, documentul din 8 decembrie 1515 al lui Bogdan al !II I a, dăltuit pe peretele stîng din altarul Bisericii episcopale din Rădăuţi, inscripţia aceluiaşi din 1517, aflată pe turnul arsenalului m-rii Zograf, textul ferecăturii Tetraevan- gheliarului postelnicului Mareea — aici şi 3 minuscul —, inscripţia ferecăturii Tetmevangheliarului din 1550 de la Voroneţ, textul pisaniei din 30 iunie 1559 a lui Alexandra Lăpuşneanu din pridvorul Bisericii episcopale de la Rădăuţi — aici şi 3 minuscul —, acelaşi caracter avînd şi a. Tot aşa sînt de pildă textele sigiliilor actelor moldoveneşti din sec. XVII, cu datele: 2o aprilie 1603, 15 iunie 1607, 25 septembrie 1610 — aici şi s minuscul—, 8 aprilie 1617 — aici şi ligatura lui *1 cu S, exact ca în subscrierea neautografă a actului lui Mircea cel Bătrîn din 27 iunie 1387 —, 20 iunie şi 21 decembrie 1623, 3 mai şi 13 decembrie 1625,\22 martie 1627, 6 februarie 1630, 10 şi 14 septembrie 1632, 2 martie 1640,11 septembrie 1642, 31 iulie 1644,

24 aprilie 1646, 20 noiembrie 1654 cum şi sigiliul actului lui Vasile Lupu din 15 martie 1649 — text scris în româneşte (toate actele la IIXS). H cu trepte, specific uncialei diplomatice de timp I din Ţara Românească ca şi uncialei manuscriptice de tip I din Transilvania şi din Maramureş apare în cîteva inscripţii moldoveneşti de pe următoarele piese: pocrovul — vălul de mormînt—al doamnei Maria de Mangup din 19 decembrie 14 7 7 [76] — aflat în MMP — unde este prezent atît în textul slav cît şi în cel grecesc [77]; piatra tombală a lui Roman Muşat din naosul — lîngă peretele stîng — Bisericii episcopale din Rădăuţi; ferecătura Tetraevangheliarului din 1473) clopotul mijlociu din 1490 al clopotniţei m-rii Putna, aerul din 1490, dăruit de Ştefan cel Mare m-rii Putna (MMP) [78], epitaful dăruit în 1494 de acelaşi domn m-rii Moldoviţa (facs. de pildă la Grigoraş şi Caproşu, fig. 57) şi ferecătura scoarţei de la sfîrşit a Tetraevangheliarului grec al lui Alexandru al
II-lea citat mai sus — forma ductică respectivă a lui H este prezentă atît în textul grec cît şi în cel slav.

Din textele paleografice româno-slave unciala manuscriptică

şi cea diplomatică de ***tip I au trecut într-un şir întreg de mss româno-chirilice. Astfel E cu linia curbă situată în sus dreapta ca în unele subscrieri neautografe din primele documente ale Ţării Româneşti, apare în Psaltirea Scheiană (de pildă la p. 98). II cu trepte este prezent în primul cuvînt din titlul Condicii m-rii Bucovăţ, în titlul ms nr. 280 din BARR (facs. la Vîrtosu, VIII şi IX) unde apare alături de AI latin minuscul. Acelaşi II fiinţează în Minologhionul transilvănean scris de logofătul Matei Voileanu (1737—1768) din BMS (facs. la Nicolescu, 45) unde este alături*** de II cu trepte şi de sigma. Tot aşa H cu trepte apare şi în Octoihul din 1781, scris de Sava Popovici din Răşinari (facs. la Nicolescu, 48). Majoritatea formelor ductice ale literelor uncialei româno-slave de tip I apar nu rareori atît în iniţialele cît şi în grafemele din titlurile unor mss româno-chirilice din sec. XVI—XVIII (facs. la Bianu şi Cartojan, Ştrempel şi Nicolescu). Aceleaşi elemente vom întîlni în intitulaţia şi subscrierea neautografă a unor documente româno-chirilice, ca de pildă al lui Radu Leon din 19 aprilie 1667, —dat m-rii Mărgineni— în MEA unde a ajuns din BMES (facs. la Beza, p. 124, o fotocopie în BARFD, XXVIII-3), al lui Grigore Ghica din 23 iunie 1672,—un „splendid act domnesc", cum îl numeşte N. Iorga — prin care la 18 septembrie 1724 Nicolae Mavrocordat închina m-rea Mărgineni m-rii Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai — aflat în MEA (o frumoasă fotocopie la N. Iorga, Două hrisoave domneşti pentru mănăstirea Mărgineni închinată muntelui ***Sinai***, extras din ARMSI, Bucureşti, t. XVII, 1935, pi. I şi II).

[76] Un facs. necitat pînă acum este la O. Taf rali, îndrumări culturale. Artă. Istorie Chestiuni sociale, Bucureşti, fără an, însă data de an a inscripţiei este tot 1476 ca şi în opera aceluiaşi, Le tresor byzantin et roumain du monastere de Poutna. Inscripţia de pe pocrov fiind nu rareori citită şi tradusă greşit, s-a corectat de Damian P. Bogdan, Mangupul în lumina unor noui cercetări, extras din AR, p. 4 şi 5.

[77] Pentru textul grec faptul a fost precizat de A. V. Solov’ev, *Spornye voprosy po istorij Gotskogo knjazcstva v Krymu. Po povodu knigi, A.A.* Vasiliev, *The Goths in Crimea,* Cambridge-Massachusets, 1936 (Monographs of the Mediaeval Academy of America nr. 11), în „Annaly Instituta imeni N. P. Kondakova", IX, 1937, p. 96. Iar pentru textul slav dovada, aparţine lui D a m i a n P. Bo g d a n, op. cit. p. 4.

[78] Cf. D a m i a n P. Bogdan, op. cit., p. 4, nota 6.

Unciala paleografică româno-slavă de tip I este un scris caligrafic, abatere constituind uneori cea din subscrierea neautografă a cîtorva documente domneşti din Ţara Românească.

Unciala manuscriptică româno-slavă de tip II este prezentă întîi în Apostolul nr. 20 din BARS, apoi în Evangheliarul de la Rişnov, datat prin sfîrşitul veacului XIII sau începutul

sec. următor cît şi în Fragmentele din Vechiul Testament, socotite din veacul XIV — ambele în BARS (613 şi 677).

Formele ductice ale literelor din cele trei mss au particularităţile ce urmează, fi este ccl chirilic slav vechi, însă în Evangheliarul de la Rîşnov apare pe lîngă **a uncial** şi a minuscul. Există k slav vechi, dar tot în Evangheliarul de la Rîşnov apare şi k semiuncial cu bucla mică. E are buclele egale, însă există şi k **CU** bucla de sus mai mică ca cea de jos. \ nu are nimic deosebit faţă de cel chirilic slav vechi, dar în Apostolul nr. 20 din BARS şi Evangheliarul de la Rîşnov există forma ductică ce are cîrligele inegale
— în acest din urmă text apare şi a suprascris cursiv. Pe lîngă £ obişnuit slav vechi în Apostol există şi un **E** al cărui semioval este identic unei forme ductice a iniţialei O din acelaşi text, caracterizată prin faptul că extremităţile acesteia au cîrligele întoarse. (> respectiv are liniuţa orizontală punctată. Fiinţează şi t lat pe lîngă cel îngust slav vechi. Pe lîngă >k uncial constituit din două curbe unite la mijloc de verticală (printr-o linie orizontală) apare şi a doua formă în care cele două curbe se intersectează cu verticala mai sus de mijloc, iar >k minuscul fiinţează în Evangheliarul de la Rîşnov. în Apostol şi în Evangheliarul de la Rîşnov este prezent s invers, ca cifră, ale cărei extremităţi în Apostol apar punctate. K are centrul liniei frînte drept la mijlocul hastei, însă este şi forma ductică ce are centrul spre vîrful verticalei din stînga. t\\ este cel cu vîrful unghiului ascuţit care uneşte cele două haste la nivelul de jos al acestora, dar există şi forma ductică ce depăşeşte rîndul prin unghiul indicat. H are pe lîngă forma chirilică slavă veche şi o a doua în care oblica se situează la mijlocul celor două haste, sau mai de sus de mijlocul respectiv ori chiar porneşte din vîrful verticalei din stînga, coborînd spre mijlocul celei din dreapta. Pe lîngă **T** uncial slav vechi apar: t semiuncial, **T** minuscul —acesta din urmă în Apostol şi în Evangheliarul de la Rîşnov — ca şi **T** cursiv — în Apostol — aici este o simplă linie curbă legată de w — şi în Evangheliarul de la Rîşnov. y în Apostol are două forme — prima o hastă puţin oblică în stînga, unită pînă la mijloc în dreapta cu o linie curbă ce sfîrşeşte printr-o buclă şi a doua, aceeaşi hastă în stînga, avînd la mijloc în dreapta o mică oblică ce termină prin cîrlig — ambele forme sînt situate în rînd. Alături de oy slav vechi ce uneori prin hasta sa inferioară — situată în partea a doua a literei — atinge rîndul următor — cazuri numai în Apostol — apare şi S minuscul dar obişnuit numai la sfîrşit de rînd. Q este cel uncial cu cele trei linii egale ca înălţime — apare numai în Apostol. Pe lîngă ii chirilic slav vechi, fiinţează uneori la sfîrşit de rînd — în Apostol — şi 'K minuscul. Există numai ki ce este uncial. Alături de ⁻k uncial apare şi t semiuncial. Pe lîngă x uncial fiinţează şi cu triunghiul mai mic faţă de restul elementelor componente ale literei — în Evangheliarul de la

Rîşnov. /ft este constituit ca una din formele prezente în lapidara greacă şi în unele inscripţii protobulgare, lucrate în greceşte (pentru acestea din urmă facs. de pildă la G. Balascev, Staro-băl- garskite kamenni nadpisi ot vremeto na velikija han Omărtag, în „Minalo",

I, 3 (1909), p. 219—238 şi 1,4 (1910), p. 327 — 345): două unghiuri ascuţite, unul mai mare, în care se încadrează pornind din mijlocul laturilor primului un al doilea unghi, mai mic, cu vîrful în jos. Nu au nimic deosebit faţă de formele paleografice ale chirilicei literele: r, 3, i, ii, A, **o, n, p (de obicei cu hasta scurtă, dar în Apostol uneori atinge rîndul următor), c, $ (în Apostol partea de hastă din mijlocul ovalului este punctată), \ (hasta inferioară din stînga uneori atinge rîndul următor — în Apostol — iar în Evangheliarul de la Rîşnov aceeaşi hastă este mai scurtă — împotriva faptului obişnuit — ca cea din dreapta), 0, u, 4, iu, k, k> ijj (uneori hasta inferioară atinge rîndul următor — cazuri în Apostol), ra şi ie.**

Unciala manuscriptică de tip II este foarte puţin cunoscută textelor paleograf ice din ţările române scrise începînd cu sfîrşitul sec. XIV şi conti- nuînd cu veacurile următoare.

Lipsa de concizie în caracterizarea grafiilor uncială şi semiuncială a izvoarelor menţionate i-a determinat pe unii cercetători să susţină că nu puţine mss româno-slave sînt scrise în uncială. Astfel din Ţara Românească deşi nu există nici un codex scris în uncială manuscriptică de tip II, totuşi de pildă Vasica şi Vajs (p. 110 nr. 40) susţin că Tetraevangheliarul de la Fraga este în „uncială chirilică munteană". La fel Stojanov (p. 203, nr. 434) scrie că Liturghierul lui Ghervasie din 1672, creat din porunca lui Var- laam mitropolitul Ungrovlahiei, este în uncială. Dar facs. publicate după aceste texte de Vasica cu Vajs apoi de Stojanov dovedesc că ele sînt în semiuncială. în ceea ce priveşte mss din Moldova, de pildă I. Bogdan (MSR, p. 6 şi următoarele) orientîndu-se între alţii şi după catalografii ruşi S.M. Strocv şi G. Voskresenski, scria că toate mss moldoveneşti din BNV sunt scrise in uncială, dar A. Jacimirski a dovedit că aceleaşi texte sînt în semiuncială. în aceeaşi ordine de idei Kaluzniacki, KP, p. 8 şi 9 arăta că cele mai de seamă mss moldoveneşti s-au scris în uncială. citînd în acest sens: Tetraevangheliarele de la Putna din anii 1489, 1507, 1569, 1598 şi 1622, Tetraevangheliarul de la Humor şi cel de la Voroneţ din 1550, Apos- tolurile din anii 1540 şi 1598, aflate în Biblioteca universităţii din Lvov (primul aparţinuse m-rii Humor, iar al doilea Bisericii înălţării din Suceava), Tetraevangheliarele din 1502 şi 1534 din BNV, Tetraevangheliarele de la Suceviţa din 1607 şi 1616 (mai ales primul), Tetraevangheliarele de la Neamţ din 1436, 1512 şi 1555 cum şi Liturghierul din anul 1634 tot de acolo,

Tetraevangheliarul din 1528 şi Liturghierul din 1673 din BARS, ***Liturghierul lui Crimea*** cu data greşită 1574 în MIM (fondul Hiudov), Molitvelnicul din 1651 în BL şi Tetraevangheliarul de la Secu din 1643 (greşit 1644). însă facs. publicate după mss din 1436, 1473, 1489, 1502, 1507, 1512, 1528, 1550, 1555, 1574, 1651, 1664 şi 1673 de Jacimirski, Petrescu, I. Bogdan, Kaluzniacki şi Sobolevski şi cele în Repertoriu dovcdesc că cel puţin aceste texte nu sînt în uncială ci în semiuncială. Acelaşi lucru se poate susţine despre toate mss din vremea lui Ştefan cel Mare (excepţie Tetraevangheliarul de la Borzeşti), facs. în Repertoriu.

După cercetarea autorului acestor rînduri, unciala manuscriptică de tip II nu apare decît în două mss moldoveneşti: DFS şi Tetraevangheliarul din anul 1495 dăruit de Ştefan cel Mare bisericii sale din satul Borzeşti — codex în BMZ (facs. la Damian P. Bogdan, ***Quelques temoignages des liens rcumano-grecs sous la regne d'Etienne le Grand prince de Moldaiie,***

pî. doi dintre p. 122 şi 123). Grafemele în cele două texte sînt cele ce urmează, fî este uncial, dar alături de el apare în DFS şi a minuscul, în DFS este k uncial, dar în Tetraevangheliar este numai k semiuncial. E în DFS apare cu buclele egale dar şi cu bucla de sus mai mică ca cea de jos, în Tetraevangheliar fiinţează numai forma a doua. A este cel uncial depăşind rîndul în jos, în DFS, iar în Tetraevangheliar abia depăşeşte rîndul. în DFS este prezent şi a semiuncial. în ambele mss apare în suprascriere şi a cursiv grecesc. >S este uncial şi anume forma în care cele trei linii se intersectează spre vîrful lor. Sînt prezente grafemele unciale c îngust şi e lat. în DES apare numai 3 minuscul, iar în Tetraevangheliar — 3 semiuncial. II are în DFS linia orizontală mai sus de mijloc dar există şi forma ce are linia oblică pornind de la mijlocul hastei din stînga şi ureînd mai sus de mijlocul hastei din dreapta — aceasta din urmă fiind singura în Tetraevangheliar. K este în formă uncială cu centrul liniei frînte plasate la mijloc sau mai sus, faţă de hasta din stînga—în Tetraevangheliar numai ultima formă, ii este cel uncial în Tetraevangheliar pe cînd în DFS—minuscul grec. în DFS domină pentru /l! forma uncială ce are arcada de unire a celor două haste mai sus de mijloc dar există şi forma — tot uncială — în care vîrful unghiului ascuţit, ce uneşte hastele respective este la acelaşi nivel cu extremităţile lor de jos — aceasta din urmă fiind singura formă uncială în Tetraevangheliar, unde apare şi t\\ cursiv suprascris. H este uncial şi anume cel ce are oblica pornind din vîrful hastei din stînga şi sfîrşind în partea de jos a hastei din dreapta. A doua este forma în care linia respectivă începe mai sus de mijlocul hastei din stînga şi coboară la mijlocul hastei din dreapta, aceasta este în DFS, prezentă şi în Tetraevangheliar, unde mai există şi forma

în care oblica porneşte din vîrful hastei din stînga şi sfîrşeşte mai sus de mijlocul hastei din dreapta. T este cel uncial însă în Tetraevangheliar linia orizontală devine înclinată spre stînga. în DFS apare şi t cursiv suprascris şi t semiuncial. în Tetraevangheliar este şi 8 minuscul. în acelaşi text $ uncial are hasta punctată la mijloc ca şi în Apostolul nr. 20 din BARS. X este cel uncial, cu hasta inferioară din stînga mai lungă, dar în Tetraevangheliar apare şi o formă cu cele două haste inferioare egale între ele. G) este cel uncial dar în Tetraevangheliar fiinţează o a doua formă ce are semiovalul din stînga sfîrşind sus în dreapta printr-un cîrlig ca şi o a treia-cursivă, iar în DFS apare în suprascriere şi omega constituit din doi o ligaturaţi. 0 în Tetraevangheliar este semiuncial întrucît depăşeşte rîndul în sus iar linia orizontală este situată mai jos de mijlocul ovalului. Ti este cel uncial, însă în DFS este prezent şi > minuscul. în DFS fiinţează numai u, însă iota din dreapta este redus la jumătate faţă de 'h, iar în Tetraevangheliar este numai ki uncial. ***Tetraevanhgeliarul are numai k semiuncial. în ambele texte fiinţează numai 'k semiuncial iar în DFS în plus şi*** ⁻k minuscul. în ceea ce priveşte Tetraevangheliarul, remarcăm că în acest ms hastele inferioare ale literelor: 3, p, oy, <j>, \, u, şi qj sînt scurte — nici una nu depăşeşte mijlocul spaţiului gol dintre rînduri. Nu au nimic deosebit faţă de formele palec- grafice ale chirilicei slave vechi următoarele litere: r, E, i, o, n, p, c, y, oy, >i, iu, k>, /*, /i\, tjj şi ia.

Unciala diplomatică de tip II — încadrată în acelaşi sistem grafic biliniar — nu este cunoscută decît actului lui Roman Muşat din 30 martie

1392. însă această uncială avînd unele elemente semiunciale, minuscule şi cursive nu este românească ci specifică unor documente ucrainene ale epocii.

I. Bogdan (BARR, 5231, f. 91, 127 şi 295v) susţine că sînt scrise în uncială şi actele cu datele: 18 noiembrie 1409 (MIR, facs. în Kaluzniacki şi Sobolevski, 115), 20 decembrie 1414 (BARD, C—1, facs. la I. Bogdan, APM, 18 şi cel datat cu circa 1415, acordat zugravilor Nichita şi Dobre (BARFD, XXII—16). Orientîndu-se după I. Bogdan, Costăchescu, DM (I, p. 74, 113 şi 124) a afirmat acelaşi lucru. Tot aşa D. Bogdan a arătat în Emil Kaluzniacki (p. 22) şi în DSRII, că actele din 18 noiembrie 1409, 28 iunie 1411 (ASI) şi 20 decembrie 1414 sînt în uncială de tranziţie. Dar cercetînd ulterior amănunţit grafia tuturor acestor texte, s-a convins că ele nu sînt în uncială, cel cu data 28 iunie 1411 fiind chiar fals. Există însă un hrisov româno-chirilic ce prezintă litere ale uncialei diplomatice româno-slave de tip II. Este vorba de un act al lui Constantin Brâncoveanu, dat în 1689 m-rii Jitianu — act ce se află în proprietatea Feliciei Paraschivescu din Roma,

publicat de Frederic Tailliez S.J. Jitianul, Un chrysobulle de 1689 de Constantin Brâncoveanu (în „Orientalia Christiana Periodica", MCML, 1950, facs. între p. 160—161). Astfel în acest act cuvintele întărim şi întemeem m(i)la cu acest hrisov alu domnii mele sf(i)ntei şi d (u)mnezeeştii mănăstiri Jitianul din formula dispoziţiei sînt scrise într-o uncială în care nici una dintre litere nu depăşeşte rîndul. Remarcăm în această uncială cele ce urmează. «I este chirilic slav vechi dar alături de acesta este şi forma ce are pe fi ca în lapidara greacă veche şi în grafia latină cu acelaşi caracter: un unghi ascuţit, avînd la mijloc o linie orizontală, fi are buclele egale. A sPre a nu depăşi rîndul are cîrligele întoarse în sus şi egale — ca în actele lui Ieremia şi Simion Movilă date m-rii Secu. © este o linie verticală ce are în dreapta sus, la mijloc şi jos, cîte o liniuţă verticală, cea din mijloc mai scurtă ca celelalte, este constituit dintr-o verticală, avînd sus o mică traversă, la mijloc este o mică orizontală cu cîrlige, iar jos un semioval. 3 este cel grecesc, prezent în unul din titlurile OC. Apare iota apoi **H CU** orizontala drept la mijloc. Primul ffl fiinţează cu arcada drept la mijloc, iar al doilea — vîrful unghiului ascuţit coborît în dreptul extremelor de jos ale celor două haste. H are oblica pornind din vîrful hastei din stînga şi sfîrşind la extremitatea de jos a hastei din dreapta. O este cel latin. (J este sigma grec, aşa cum l-am întîlnit ca iniţială în actul din 17 iulie 1644 al lui Matei Basarab. T are traversa fără cîrlige. X este format din o ce are deasupra pe y. X" are intersectate hastele drept la mijloc, acestea fiind egale, iar la k cîrligele sînt orizontale, egale şi întoarse în sus. Celelalte litere nu provoacă nici o observaţie. în folosirea uncialei respective scribul actului în cauză s-a inspirat din scrisul chirilic slav vechi ca şi din grafia uncială manuscriptică şi diplomatică româno-slavă de tip I.

înainte de a prezenta originea grafiei unciale paleografice româno-slave, remarcăm că prezenţa sau lipsa în unele texte paleografice şi epigrafice româno-slave ca şi în texte paleografice româno — chirilice a unor forme grafice ca de pildă a lui II şi H cu trepte se datoresc faptului dispariţiei, în cursul vremurilor, a numeroase izvoare paleografice şi epigrafice româneşti, pe locul prim situîndu-se mss-textele nimicite ar fi putut atesta în plus puternica continuitate ce a fiinţat între scrisul tuturor izvoarelor chirilice scrise de

români, comunitate ce nu poate fi contestată nici prin izvoarele ce au ajuns pînă la noi.

Originea majorităţii formelor ductice ale literelor uncialei româno-slave manuscriptice şi diplomatice de ***tip I se află în grafiile chirilice sud-slave, unde provin din scrisul bizantin. Astfel de pildă despre H cu trepte,*** A. V. Solov'ev

(opera citată, p. 96, nota 17) scrie: „H cu trepte este tipic inscripţiilor greceşti şi slave din sec. XIII—XIV". La cele scrise de acest erudit, autorul de faţă îşi îngăduie să adauge că această formă ductică este prezentă în textele bizantine şi slave şi în veacul XII. Astfel II cu trepte apare într-o inscripţie bizantină din sec. indicat, în facs. la W.A. Buckler (în „By- zantion", III (1926), 1927, între p. 306—207), apoi în titlul unui ms de aceeaşi origine din anul 1118 — aflat în BV (cod. gr. 1646, f. 1) [79] ca şi în Evangheliarul bizantin din sec. XII — din MIM (facs. la Scepkina, BM, p. 43) [80]. în izvoarele sud-slave îl remarcăm în texte datate tot prin veacul XII: Apostolul de la Slepce (facsimil la Mosin, Album ,p. 16) şi în Palimpsestul Barberini, din BV (facs. la Lavrov, PO, p. 173). H cu trepte este apoi destul de frecvent în titlurile şi iniţialele ms bulgare şi sîrbe din sec. XIII-XV, după cum o dovedesc facs. publicate de: Lavrov, PO, p. 100, 104, 108, 154, 173 şi 195), Mosin, CR, I, p. 33 şi II p. 10, 11 nr. 6, 33, 34, 36, 39, 45 şi Album p. 50, 73, 88, 94 şi 121, Stojanov şi Kodov (tab. IV) şi Stojanov (p. 12, nr. 78, p. 17 nr. 161, p. 66 nr. 33, p. 68 nr. 37, p. 72 nr. 66 şi p. 78 nr. 82). Aceiaşi formă ductică a lui II fiinţează în abrevierea numelui GTt^aHii şi a cuvîntului final rocnoAHHk din subscrierea ncautografă a documentelor unor crai sîrbi, după cum o arată facs. publicate de Lavrov (Al'bom, nr. 93 şi 94), Sacerdoţeanu şi Bogdan, (VI) şi Mosin [Album, p. 49, 71, 73 şi 75). H cu trepte este prezent apoi în numele flcfeNh. din cele două documente date de ţarul loan Asan al II-lea — primul m-rii Va- toped şi al doilea oraşului Dubrovnik (facs. pentru primul la 51. Lascaris, opera citată, iar pentru al doilea, în ediţia amintită a lui G.A. Il’inski) ca şi în subscrierea chirilică a ieromonahului Sava protosul Sf. Munte Athos pe fragmentul celui de al doilea testament din 1370 al lui Hariton, mitropolitul Ungrovlahiei (facs. la V.A. Laurent A.A. şi P.Ş. Năsturel, Facsimile de texte şi documente bizantine din veacurile XIV—XV privitoare la istoria bisericii române, I (nr. 1—30), Bucureşti, 1946, fig. 8). P cu linia curbă sus în dreapta, aşa cum apare pentru întîia oară la noi în actul din 27 iunie 1387, este prezent într-o scurtă inscripţie bizantină din sec. X — editată cu facs. de V. Besevliev (Epigrafski prinosi, Sofia, 1952, 70, nr. 120, fig. LIII 3), însă data acestui text este contestată de Ivanova (p. 87) — atribuind-o sec. V—VI. Aceeaşi paleografă notează (p. 87 şi nota 3) prezenţa formei arătate a lui P şi într-un ms bizantin din veacul X, aflat în BNP (Cod. gr. nr. 70). în textele slave P cu linia curbă sus în dreapta apare întîi în inscripţiile pe plăci de ceramică descoperite la Preslav, apoi de pildă într-un evangheliar şi apostol din sec. XIII (facs. la Stojanov, p. 62, nr. 20) sau în subscrierea neautografă a două acte din 1302 şi 1307 ale craiului sîrb Milutin (facs. la

[79] Cf. Robert Devreese, *Les manuscrits grecs de VItalie meridionale (Studi e testi, 183)*, *Cetatea Vaticanului, 1955,*

pi. IV.

[80] în titlul acestui ms se află două forme ductice ale lui m cu trepte, cea de a doua cu treptele înclinate, apare şi în Evangheliarul grec al Iui Mircea Ciobanul, aflat în Biblioteca m-rii Dionisiu de la Athos (facs. la Beza, p. 48).

Mosin, Album, p. 71 nr. 67 şi p. 75 nr. 71). E cu linia curbă sus în dreapta, aşa cum apare întîi la noi în actul lui Vladislav I este prezent de pildă în Psaltirea lui Tomic (facs. la Scepkina, BM, pl. XLIX). S-ar putea ca aceeaşi origine bizantină prin filieră sud-slavă să aibă atît E cît şi V cu liniile curbe în dreapta sus, însă H cu trepte îl credem o creaţie româneseă după cum am arătat şi mai sus.

Cît despre sistemul de a scrie legat unele litere, ce pentru prima oară apare în subscrierea neautografă a actului lui Vladislav I — fapt arătat mai sus — element ce caracterizează de pildă nu puţine litere din cursiva şi minuscula greacă — acesta a ajuns la noi prin legăturile ce au existat între biserica ortodoxă din Ţara Românească şi Patriarhia ecumenică din Constan- tinopol — subliniem aici şi faptul că textul actului de mai sus este scris în minusculă.

Unciala manuscriptică româno-slavă de tip II îşi află sursa în grafia mss româno-slave vechi din sec, X şi XI. Dar unciala manuscriptică româno- slavă de tip II a veacurilor XIII — XV are şi unele elemente deosebitoare, ca de pildă: 1) bucla groasă a lui p; 2) hastele inferioare ale literelor: p, y, 4s, u., qj şi v|r sînt numai verticale şi subţiri, la fel şi la koppa — unde uneori însă este şi oblică şi 3) s-au făurit apoi unele noi variante grafice ca de exemplu cele aparţinînd literelor: e, >k, y şi vv — aşadar o nouă creaţie românească.

Semiunciala. — Grafia semiuncială a textelor paleografice româno-slave ca şi cea a tuturor izvoarelor chirilice cu acelaşi caracter din ţările slave se caracterizează prin asimetria părţilor componente ale literelor. Semiunciala paleografică româno-slavă are, pe lîngă particularităţi comune tuturor izvoarelor cu acest caracter din ţările române şi elemente deosebitoare. între particularităţile comune semiuncialei tuturor textelor paleografice româno-slave se situează de exemplu următoarele: 1) literele se încadrează obişnuit în sistemul grafic biliniar; 2) scrisul este continuu, literele apropiate unele de ele la o distanţă egală, se scriu drept, uneori însă şi uşor aplecate spre dreapta sau spre stînga — însă mai des spre dreapta decît spre stînga — particularităţi ce se întîlnesc nu rareori în acelaşi rînd, iar alteori grafemele sînt late, rotunde-însă foarte rar; 3) fiinţează abrevierile prin siglă, contracţie, suprascriere şi liga tură cum şi litere suprascrise; 4) cîrligele liniilor orizontale ale grafemelor: a, т, 0 şi •k sînt inegale între ele; 5) grosimea liniilor verticale şi a celor oblice ale

literelor: a, a, a, \, * şi ***ft,*** a oblicei din stînga lui y şi cea a buclelor grafemelor: k, k, ¯k, k şi -k —însă liniile lor orizontale sînt subţiri;
6) forma subţire a liniilor oblice din stînga ale literelor: a, rt, ,\"> * şi ***ft,*** cea din dreapta a lui y, apoi a diagonalelor grafemelor h şi h, la fel şi a tuturor liniilor orizontale; 7) depăşesc rîndul în jos literele: a, 3, P, \, u., iJJ, 3, 4r Ş* koppa iar uneori şi s; 8) depăşeşte rîndul în sus ’b, deseori şi 0, iar în sus şi în jos—$; 9) hastele inferioare ale grafemelor: p, y, u,, UJ şi v|" £înt verticale şi subţiri ca şi hasta koppei, dar aceasta o are uneori şi oblică; 10) hasta lui 3 deşi verticală este totuşi groasă avînd însă extremitatea subţire, iar hasta din dreapta a iui jf exte groasă, cea din stînga — subţire; 11) apar urme ale grafiilor: uncială, minusculă şi cursivă; 12) toate literele se scriu din mai multe mişcări de condei, cu excepţia lui s, iota, o şi c ce se lucrează dintr-un traseu şi 13)—fiinţează uneori litere legate—a căror tipizare urmează mai jos.

Ca particularităţi deosebitoare sînt de pildă următoarele: 1) după destinaţia ce o aveau mss, există codexuri scrise într-o semiuncială cu litere foarte mari sau mari, obişnuite sau mărunte, cele cu grafeme foarte mari sau mari aparţin cărţilor ce se foloseau curent în biserică (tetraevangheliare, apostoluri etc.) unde nu totdeauna lumina era cea mai potrivită mai ales seara cînd se citea la lumînare, pe cînd alte mss ca şi documentele se scriu cu litere obişnuite, am arătat că printre mss sînt unele ce se scriu cu grafeme mărunte, ceea ce nu este însă cazul semiuncialei diplomatice; 2) hastele inferioare ale literelor: 3, p, u şi uj cît şi a koppei în semiunciala manuscriptică din Ţara Românească, Transilvania, Maramureş şi Banat cît şi în semiunciala diplomatică din Ţara Românească sînt de obicei scurte pe cînd în semiunciala manuscriptică a Moldovei excelează prin lungime; 3) spre deosebire de semiunciala paleografică din alte ţări române, semiunciala manuscriptică din Maramureş se remarcă prin prea puţine elemente unciale, minuscule şi cursive, iar în codexurile din Banat sînt mai mult urme minuscule şi cursive decît unciale, aici este şi pregnantă influenţa grafiei manuscriptice sîrbe; 4) literele legate apar mai mult în semiunciala unor mss din Moldova, mai puţin în cea a codexurilor din Ţara Românească, iar în mss din celelalte ţări române ca şi în semiunciala diplomatică sînt extrem de rare şi 5) în semiunciala manuscriptică româno-slavă ca şi în cea diplomatică din Ţara Românească apar uneori litere înscrise, fapt necunoscut semiuncialei diplomatice din Moldova. Dar semiunciala diplomatică din Ţara Românească şi din Moldova deşi are atîtea litere identice cu semiunciala manuscriptică din ţările respective, totuşi se deosebeşte prin faptul că pentru una şi aceeaşi literă are în genere foarte puţine

variante grafice.

De obicei mss şi documentele se scriu într-o semiuncială îngrijită uneori chiar caligrafică, cum am arătat, în cap. III, la care este de adăogat scrisul foarte frumos al actelor din 22 septembrie 1411, date de Alexandru cel Bun, unul privind satul Tamârtăşăuţi de la Şumuz (Şomuz) iar altul m-rii Sf. Ni- colae din Poiană (Pobrata, azi Probota), cel dintîi se afla în colecţia lui Gh. Ghibănescu, iar al doilea este la ASBP (un facs. după acesta din urmă la I. Bogdan, APM, 17),— remarca aspectului grafiei la Costăchescu, DM, I, p. 93 şi 96 —. Sînt însă şi exemple de semiuncială manuscriptică neîngrijită şi chiar urîtă. Dar în grafia semiuncială manuscriptică româno-slavă este de remarcat faptul că Tetraevangheliarul scris în Ţara Românească la 1470, după cum observă Granstrem (p. 89) este în „semiuncială de tip moldo-valah ce imită minuscula greacă liturgică".

Primul text paleografie româno-slav scris în semiuncială este OC, a cărui uncială manuscriptică de tip I prezentă numai în titluri şi iniţiale am arătat-o, apoi Fragmentele de la Neamţ. Particularităţile formelor grafice ale OC sînt cele ce urmează, fî este simetric dar este şi cel asimetric prin faptul lipsei de proporţie între buclă şi hastă, există şi a minuscul la sfîrşit de rînd. Pe lîngă E uncial apare şi cel semiuncial: bucla este mică, iar orizontala se întinde dincolo de suprafaţa acesteia. R are buclele aproape egale, dar există şi cel semiuncial cu bucla de sus mult mai mică ca cea de jos. A este semiun- ial prin inegalitatea cîrligelor. Apare jk uncial, dar şi cel semiuncial, în care vîrful verticalei din mijloc dispare în intersecţia cu cele două oblice. 3 este semiuncial cu linia orizontală scurtă într-atît îneît cîrligul ei atinge centrul liniei oblice a literei. Hasta lui 3 deseori ajunge litera din rîndul următor,

uneori chiar pătrunde în ea. Cîteodată acest grafem îşi sfîrşeşte hasta printr-o îndoire spre stînga, alteori partea îndoită termină printr-o liniuţă orizontală ce are cîrlig. H este semiuncial avînd oblica plasată aproape de vîrful celor două haste. K ca grafem semiuncial are situat centrul liniei frînte aproape în dreptul vîrfului hastei din stînga, ca şi în uncială cele două linii ale literei nu sînt legate între ele. Există ffl uncial, dar este prezent şi cel semiuncial, care prin vîrful unghiului său ascuţit depăşeşte rîndul în jos. Fiinţează H uncia! şi h cu trepte, dar alături este şi semiuncialul cu oblica coborînd din vîrful hastei stîngi şi terminînd în mijlocul hastei din dreapta sau mai sus de mijlocul respectiv. Nu lipseşte nici o cu punct ce apare de pildă în okp(-k)- cfh. Hasta lui p deseori atinge litera din rîndul următor, iar uneori chiar pătrunde în ea. Există t uncial,dar domină cel semiuncial prin inegalitatea cîrligelor, fiinţează apoi o a doua formă semiuncială în care cîrligele

sînt transformate în două linii verticale egale ca lungime cu cea din mijloc, această formă se va fixa apoi ca literă de rînd în cursivă. Există trei forme semiun- ciale ale lui o*, prima formată din o avînd deasupra peste rînd pe y, cele două elemente fiind despărţite sau unite între ele; a doua îl are pe o în rînd, iar alături pe y, iar a treia este constituită numai din y, ce uneori atinge litera din rîndul următor, cîteodată chiar depăşeşte litera respectivă, fiinţează apoi şi 8 minuscul. X este semiuncial prin faptul că interesecţia hastelor se produce aproape de vîrful acestora sau chiar în vîrf, obişnuit hasta din stînga este mai lungă ca cea din dreapta, rar cele două haste sînt egale ca lungime. Se întîlneşte w uncial însă domină cel semiuncial cu linia de la mijloc foarte mică. 0 este semiuncial prin cîrligele inegale. Există h uncial, alături de cel semiuncial cu semiovalul orizontal de deasupra hastei foarte mic, este apoi şi «i cursiv. Alături de ii uncial, fiinţează cel semiuncial cu bucla mică, apare apoi -k minuscul ca şi cel cursiv — o formă aproape identică a lui 3 din titlul de pe f. 83 a OC atît numai că îi lipsesc cîrligele —. Există numai hi. L este semiuncial prin bucla mică, iar cîteodată depăşeşte rîndul în sus. Fiinţează uncial, dar domină cel semiuncial, caracterizat prin bucla mică şi hasta depăşind puţin rîndul în sus. K) şi ra sunt semiunciali prin faptul că linia orizontală care leagă cele două părţi ale grafemelor este situată mai sus de mijloc. iK. şi a se remarcă ca semiunciale prin faptul că triunghiurile constituind vîrfurile celor două litere sînt prea mici în comparaţie cu restul elementelor componente ale nazalelor respective. Celelalte grafeme nu solicită caracterizări. Cît despre grafia Fragmentelor de la Neamţ, aceasta a fost analizată pe larg de N.N. Smochină şi N Smochină — opera citată, p. 1117—1120, totuşi ea nu duce la schimbarea datei — sec. XIII — pentru textul respectiv, căci există >k semiuncial ca în Evangheliarul de la Rîşnov şi o formă a lui w ca în Apostolul nr. 20 din BARS — ambele texte sînt din sec. XIII (primul poate fi şi din prima jumătate a veacului XIV),—pledează pentru sec. XIII şi unele semne diacritice ca şi cîteva categorii de abrevieri.

Semiunciala manuscriptică este prezentă în cele mai multe din codexurile scrise în Ţara Românească. Particularităţile acestei grafii sînt cele ce urmează: A uncial este extrem de rar, domină cel semiuncial, alături de care apar uneori a minuscul şi a cursiv grecesc. K este numai semiuncial, cîteodată este prezent şi k cursiv. E uncial este destul de rar, domină cel semiuncial. a cărui buclă de sus devine din ce în ce mai mică, aceasta cu cît ms este mai nou ajungînd la un moment atît de infimă încît se îmbîcseşte cu cerneală.

în Tetraevangheliarul din 1470 este prezent ß minuscul grecesc. Fiinţează uneori şi k minuscul chirilic. \ semiuncial

are cîrligele inegale ce depăşesc — foarte puţin—rîndul în jos. Începîndcu sec. XVI dar nu şi în mss caligrafice care păstrează varianta indicată — capătă următoarele forme: 1) triunghiul devine mic, baza lui depăşeşte prin lungime, cele două laturi din dreapta şi din stînga, cîrligele transformîndu-se în două haste inferioare oblice sau paralele, mai mult inegale ca lungime decît egale; 2) triunghiul se deplasează spre stînga, baza lui se prelungeşte în dreapta dincolo de latură şi 3) triunghiul se transformă într-o hastă verticală depăşind rîndul în sus, verticala spriji- nindu-se pe o linie oblică ale cărei extremităţi coboară sub forma a două haste oblice sau paralele. Există şi a suprascris cursiv. © cursiv grecesc se întîlneşte foarte rar. Extrem de rar apare >k uncial, căci domină cel semiuncial ca în OC. în ÎNB este uneori la început de rînd >k minuscul. 5 se remarcă prin faptul că uneori depăşeşte rîndul în jos. 3 are orizontala mică, uneori este atît de mică încît abia se vede şi nu rareori cîrligul ei atinge centrul liniei oblice, iar uneori hasta ajunge litera din rîndul următor. Foarte rar apare şi 3 minuscul. Am întîlnit uneori pe iota cu cîrlige ca în SK sau ca în cursiva lui Gavriil Uric. H uncial este extrem de rar, domină cel semiuncial cu formele prezente în OC. K este smiuncial prezentîndu-se în cîteva variante: 1) centrul liniei frînte este mai sus de mijlocul hastei din stînga; 2) centrul liniei frînte se află în dreptul mijlocului hastei din stînga, însă sfîrşeşte sus în stînga printr-o îndoitură şi 3) linia frîntă devine o oblică ce termină sus printr-o liniuţă orizontală în loc de cîrlig. Cele două linii ale literei nu sînt unite. Uneori apare k cursiv suprascris, iar extrem de rar şi k uncial. Al uncial este rar, domină a\ semiuncial, forma fiind mai mult cea din OC dar nu lipseşte nici cel ce prin arcada care uneşte cele două haste depăşeşte rîndul. Apare şi a\ cursiv suprascris, iar în ÎNB este prezent uneori la început de rînd şi m minuscul. H este numai semiuncial ca în OC. Foarte rar apare un o cursiv în formă de triunghi. Uneori este prezent şi o cu un punct sau cu două ca în singularul oko şi dualul onmwa. T uncial este extrem de rar, domină r semiuncial cu cele două cîrlige inegale, este apoi t — cu trei verticale legate sus printr-o orizontală, apare t minuscul, iar în suprascriere şi cel cursiv. Fiinţează y ce în ÎNB este situat în rînd. Oy uneori foarte puţin depăşeşte rîndul. Aceeaşi literă apare sub forma lui o jos şi a lui y sus depăşind rîndul, este prezent apoi y — ce uneori atinge litera din rîndul următor — ca şi 8 minuscul. $ are uneori hasta sus îndoită spre dreapta, bucla fiind mai mult un triunghi decît un oval, se întîlneşte dar rar şi îngroşarea părţii de sus a hastei exact ca în grafiă semiuncială a lui Gavriil Uric[81], faptul respectiv se constată de pildă în Tetraevangheliarul postelnicului Mareea. X semiuncial are locul de intersectare a hastelor ca şi în OC, foarte rar însă hastele sînt egale ca lungime, obişnuit stînga mai lungă ca

cea din dreapta, cea dintîi atingînd uneori litera din rîndul următor. Foarte rar apare w uncial, cel semi-

[81] în semiuncială sînt şerise de Gavriil Uric următoarele codexuri: Omiliile Sf. Grigore Teologul din Nazian, *Tetraevdngheliarele* din 1429 şi 1436, Psaltirea din 1437, Zbornicele din: (1424— 1435), 1439 şi 1441, Mărgăritarul Sf. *loan Gură de aur din 1443, Cuvîntările ascetice ale Sf. Vasile cel Mare din 1444, Mineile din 1445, 1447 si 1449 si Lestvica Sf. loan Sinaiticul din 1446.*

uncial avînd hasta din mijloc mică, alteori aceasta dispare, este şi un w ce are hasta mică din mijloc curbată spre dreapta ca în unele mss semiunciale ale lui Gavriil Uric, forma respectivă fiinţînd în Tetraevangheliarul postelnicului Mareea. Există deasemeni w cursiv ce în ÎNB este reprezentat la mijloc printr-un nod care leagă cele două semiovale. Foarte rar w apare sub forma a doi de o ligaturaţi, ce l-am întîlnit de pildă uneori în litera de rînd din ÎNB. 0 este acelaşi ca formă din OC, deseori însă depăşeşte rîndul în jos, alteori şi în sus, iar uneori orizontala devine oblică. H uncial este extrem de rar, domină cel semiuncial cu partea de sus mică faţă de hastă, există apoi două forme cursive pentru h suprascris. Apar semiuncialele 'K, kj şi k cu buclele mici, în puţine mss fiind prezent şi -k minuscul. Fiinţează numai t; semiuncial cu hasta înaltă, cîrligele inegale şi bucla mică. Semiuncialele k>, ia, .t. şi a au aceeaşi înfăţişare ca şi în OC. Celelalte litere nu provoacă caracterizări. Sub influenţa scrisului cursiv apar în cîteva mss litere legate de obiceiu semiunciale, uneori însă şi în forme minuscule şi cursive, ce în majoritatea cazurilor se scriu fără a se ridica condeiul de pe suport. Tipurile grafemelor legate ce apar în semiuncială sînt următoarele: 1) literele se leagă în rînd şi 2) grafemele se scriu legat deasupra rîndului. Tipul I este prezent de pildă în următoarele codexuri: Tetraevangheliarul din 1470, unde apar: a cu p, e cu p şi w cu m ; Psaltirea şi Ceaslovul din 1565 (BARS, 3, facs. la Jacimirski, SRR, XIV-28), unde fiinţează: m cu i' şi c cu Nomocanonul nr. 285 din BARS, unde sînt prezente: a cu p şi a\ cu t*; ÎNB, unde apar: a cu a\, a cu 3, a cu a, a cu a, e cu a ŞÎ &> |! cu şi t*. a' cu cu *'> A' cu "**> A' cu n
cu t cu p şi o, oy cu X", a cu w» ,Y cu ’K Şi Tetraevangheliarul ferecat în 1642, unde sînt prezente: 3 cu a, * cu -k, iar în final 3 cu e. Tipul al II-lea fiinţează de pildă în ÎNB prin: a cu a; a cu î, a\ cu 8 şi cu x — literele a, a, î şi m sînt cursive iar 8 — minuscul.

Semiunciala manuscriptică este prezentă în multe din mss scrise în Moldova. în cele ce urmează vom semnala numai elementele ce deosebesc semiunciala manuscriptică din Moldova faţă de grafia cu acelaşi caracter din Ţara Românească. Astfel în semiunciala mss din Moldova apare e uncial însă rar.

Lipseşte e cursiv şi ß minuscul grecesc. în Liturghierul din 1672 apare un >k format dintr-o linie orizontală sfîrşind la extremităţi cu două cîrlige, cel din stînga îndreptat în sus iar cel din dreapta este orientat în jos, linia respectivă se sprijină pe vîrful unui unghi ascuţit, din mijlocul laturii din dreapta pornind o linie verticală, în acelaşi ms fiind şi >k cursiv suprascris. Apar două variante grafice pentru k suprascris. Nu fiinţează iota cu cîrlige şi nici н uncial. Apare foarte rar un o cursiv în formă de triunghi însă în plus cu un punct ia mijloc. <î> este cel obişnuit adică ovalul străbătut de o hastă ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos, însă există varianta cu jumătatea de sus a hastei îngroşată, formă ce domină în grafia semiuncială a mss lui Gavriil Uric. Am întîlnit, dar destul de rar, o a treia variantă ce se remarcă prin faptul că în partea de sus, dreapta, hasta are un cîrlig şi o a patra avînd hasta în partea de jos în stînga tot cu un cîrlig. Litera \ se deosebeşte de formele din Ţara Românească prin faptul că intersecţia hastelor se produce uneori la mijlocul lor. iar alteori ceva mai sus. Alte deosebiri sînt următoarele: hasta din dreapta are uneori cîrlige la ambele extremităţi, alteori numai jos, hasta din stînga are cîteodată cîrlig sus sau jos, însă fiinţează şi forma cu hastele fără cîrlige. O cunoaşte în plus forma ce are hasta mică din mijloc îndoită

spre dreapta cît şi cea avînd semiovalul din dreapta urcînd mai sus ca cel din stînga şi sfîrşind sus în dreapta printr-un cîrlig, variante grafice ce domină în semiunciala lui Gavriil Uric. Foarte rar apare Ti ¯kj şi h. unciali. Există, dar rareori, un ’K cu bucla mai mare ca restul elementelor componcnte ale literei. Fiinţează uneori şi k cursivi. Extrem de rar l-am întîlnit pe •hj, ¯k fiind legat de iota printr-o liniuţă orizontală, graf emul avînd aceeaşi formă ca în actul lui Vladislav I, Ia fel de rar apare şi un ki **cu** liniuţă între k si iota. îi are uneori cîrligul din stînga transformat într-o curbă ce coboară în rînd. apare minusculul ’b, iar foarte rar este prezent un ± cu hasta deosebit de lungă ce are sus în stînga o liniuţă orizontală, tot aşa de rar apare şi ± uncial. Extrem de rar sînt uncialii w şi ra. Celelalte litere nu cer caracterizări.

în ceva mai multe mss semiunciale ca în Ţara Românească apar litere legate, scrise în majoritatea cazurilor, făiă a se ridica pana de pe suport, tipizate la fel ca în Ţara Românească — identice fiind şi literele — adică semiunciale, minuscule şi cursive, cele în suprascriere (a, a. a», şi t) numai cursive. Astfel tipul I este prezent de pildă în următoarele codexuri: Tetraevangheliarul din 1436, prin a cu o; Vechiul Testament din veacul XV (BARS, 85) prin a\ şi iota; Zbornicul de la Bisericani, prin a cu 8, apoi t cu p şi cu o; Viaţa Sf. ***loan cel Nou de la Suceava din sec. XVI*** (BARS, 133),

facs. la Jacimirski SRR, XV-29, prin: a cu a ; Cronicele moldoveneşti din Zbornicul BPL, prin: a cu *o* **şi a\ cu i' şi Letopiseţul de la Bistriţa, prin: t cu p şi cu 8, apoi t cu p şi cu "k. Tipul Ii fiinţează în următoarele mss: Vieţile crailor şi arhiepiscopilor sîrli din 1567, prin a cu a; Zbornicul de la Bisericani, prin: A cu i'; Cronica sîrbo-moldovenească, prin: a cu a; Cronicele moldoveneşti din Zbornicul BPL, prin: a cu a, a cu î şi a cu i şi Letopiseţul de la Bistriţa prin: a cu a, a cu i, a cu a\ şi a cu t.**

Semiunciala manuscriptică din Moldova se caracterizează prin permanentizarea lungimii hastelor inferioare ale literelor: 3, p, y, u, şi ui cît şi a koppei — cum am arătat mai sus. Deseori hastele grafemelor indicate sînt atît de lungi—mai ales în ultimul rînd din pagină—îneît capetele de jos ale literelor: p, u,, 4! şi a koppei se îndoaie spre dreapta sau spre stînga, iar alteori u, şi koppa în loc de îndoiri au cîrlige orientate spre dreapta.

Caligrafia semiuncialei manuscriptice din Moldova a fost atît de pregnantă îneît ea a influenţat nu numai mss chirilice din alte ţări române ci a trecut şi dincolo de hotarele româneşti. Astfel de pildă Jacimirski, Melkie teksty i zametki po starinnoj slavjanskoj i russkoj literaturam, din Izvestija ORJaS, XIII, 2, 1900, p. 196 scrie: „Mss velikcruse de la începutul sec. XVI ''"aţi suferit influenţa ceîor moldoveneşti, cele ruso-apusene (adică bieloruse, D^P.B.) fiind pur şi simplu copii după cele moldoveneşti". în aceeaşi ordine de idei, de exemplu Tetraevangheliarul rus din anul 1583, aflat în MMS (423/IV 1863) imită scrisul moldovenesc, acelaşi lucru se poate afirma despre Tetraevangheliarul ucrainean din 1604, în BARS, 17, iar cel mai vechi codex ce reflectă această înrîurire este un Triod rus din 1466 din BPL, după cum o atestă de altfel şi un facs. la A.I. Sobolevski, Paleograficeskie snimki s russkih rwkopisej XII—XVII ***w., S.*** Peterburg, 1901, XVI. Tot Jacimirski (Opisa- ***nie,*** p. 696) indică un Nomocanon sîrb de la mijlocul veacului XVII, aflat în MNP (IX.C.4 = sîrbesc 16) ce imită grafia moldovenească. Remarcăm apoi

că din punctul de vedere al influenţei caligrafiei semiuncialei manuscriptice din Moldova s-a afirmat chiar şi mai mult anume că după modelul acestei grafii s-au lucrat la Moscova în veacul XVI, matriţele tipografice, fapt subliniat de Jacimirski atît în GC (p. 384) cît şi în SRR (p. XXXIII).

Semiunciala manuscriptică particularizează mai toate manuscrisele din Transilvania. Ca elemente deosebitoare faţă de semiunciala din Ţara Românească semnalăm cele ce urmează. Nu apare k uncial şi cursiv. Există, dar foarte rar, o formă cursivă a lui r. Apare deosebit de rar a uncial. Sînt prezente, însă foarte rar, două variante grafice ale lui >k uncial: prima este cea aflată în titlurile din mss româno-

slave, iar a doua este formată dintr-o hastă verticală, străbătută la mijloc de o linie orizontală terminată prin cîrlige, partea de jos a verticalei fiind tăiată de un semioval, identic celui de al doilea semioval în fiinţă la >k aflat în titlurile din mss. Există şi un >k semiuncial de o formă deosebită în sensul că este vorba de o orizontală exact în aceeaşi înfăţişare ca şi în cea de a doua variantă a lui >k uncial, orizontală sprijinită pe o linie verticală de care se leagă spre vîrful ei cele două linii oblice laterale ale grafemului. <I> şi 14J apar în rînd foarte rar, formele lor sînt semiunciale. Ca litere legate remarcăm în Liturghierul lui Ştefan cel Mare de la Feleac (BUC, nr. 72) pe **T cu p, iar într-un Apostol de la sfîrşitul sec. XVI (BCS, nr. 10223) apar: 3 cu o, <i\ cu 8, m cu 1«: şi t cu 8.**

***Semiunciala manuscriptică este prezentă în cele mai multe mss din Maramureş. în grafia maramureşeană nu se prea observă elemente minuscule, iar cursive sînt prea puţine, de pildă k cursiv, încolo scrisul este apropiat de mss din Transilvania, existînd însă contingenţe şi cu grafia semiuncială manuscriptică din Ţara Românească şi din Moldova. Literele legate sînt foarte puţine, de pildă* T CU p.**

Cam acelaşi lucru se poate afirma şi despre semiunciala mss din Banat, în plus se poate susţine că fiinţează două variante grafice pentru **E** : una identică celei din Transilvania—un patrat, ale cărui laturi de sus şi de jos se prelungesc în afara laturii din dreapta — formă existentă printre elementele cursive ale minusculei diplomatice din Ţara Românească încă în unele din documentele lui Alexandru Aldea. A doua variantă este absolut patrată şi fiinţează întîi în minuscula actului emis de Mircea cel Bătrîn şi datat numai prin luna octombrie (BARD, XLV— 144, facs. la D. Bogdan, DSR II, fig. 4). Apare apoi o formă a lui $ cu hasta curbă —■ de pildă în Tîlcuirea psaltirii din 1612, exact aceeaşi formă fiind prezentă în Cărţile proorocilor şi tîlcuirea lor, ms din Ţara Românească (BARS, 84) datat prin sec. XVI. Sub influenţa ortografiei sîrbe apare semiuncialul k — foarte, rar în codexurile din celelalte ţări române unde domină **E** lat. Faţă de semiunciala manuscriptică din Maramureş, în grafia bănăţeană cu acelaşi caracter elementele minuscule şi cursive sînt mai multe. Apar litere legate foarte puţine, notăm în acest sens de pildă pe i cu e.

Remarcăm că cele mai multe dintre variantele grafice ale literelor apar de obicei în mss româno-slave începînd cu sec. XVI şi ele precumpănesc în codexurile scrise în grafie obişnuită deci nu şi în cele caligrafice.

Semiunciala diplomatică este prezentă pentru prima oară în Ţara Românească în minuscula hrisovului lui Vladislav I însă texte diplomatice scrise în semiuncială sînt relativ puţine. Astfel sînt în semiuncială de pildă documentele cu datele: (23 septembrie) 1403, 17 iunie 1425 (ASBSI, facs. Stahl

şi Bogdan, p. 126), 20 iunie 1586[82]— în Arhiva Academiei iugoslave din Zagreb (Cir. IX), facs. la Mosin (CR, II, p. 146, nr. 173); 1590 —-al lui Mihnea Turcitul dat m-rii Sf. mucenic Dimitrie din Bucureştii de sus — în BMI (facs. la Nandriş, pl. 5, fotocopie în BARFD, XXVII—-29); 10 iulie 1614 (BARDS); 10 iulie 1616 (ASBSI); 14 martie 1625 (ASB, m-rea Radu Vodă X-9), 8 martie 1626 —în BMI (facs. la Nandriş, pl. 6); 14 februarie 1630 — în BMI (facs. la prof. dr. Franz Dölger, prof. dr. E. Weigand şi A. Deindl, Mönchsland Athos, München, 1945, p. 99); 17 iulie 1644 —citat mai sus; 29 martie 1645 — (ASB, m-rea Căldăruşani, XXVII-2), 9 aprilie 1646 (ASB, Colecţia doc. munteneşti XXV-16); 15 februarie 1655 (ASBP); 10 iunie
1656 — în BARDS, act cunoscut în literatura de specialitate sub numele de Hrisovul Buzeştilor[83] şi 30 ianuarie 1664 (ASBP).

Primul dintre textele indicate nu este însă în semiuncială romîno-slavă. ci ucraineană cu elemente unciale, minuscule şi cursive — în care fiinţează numai odată -w — încolo peste tot — w. Subscrierea neautografă a actului în cauză aparţine uncialei diplomatice româno-slave de tip I.

în actele enumerate mai sus întîlnim rar pe a uncial, dominînd cel semiuncial, rar este şi minusculul a. fi este cel semiuncial caracteristic semiuncialei manuscriptice româno-slave, foarte rar apare k cursiv suprascris. Alături de k semiuncial fiinţează foarte rar k minuscul, iar ca k cursiv este numai cel rotund. \ este cel semiuncial avînd cîrligele inegale, există apoi a doua variantă grafică, caracterizată prin aceea că din extremităţile bazei triunghiului pornesc în jos două haste paralele, cea din stînga mai lungă ca cea din dreapta sau invers, fiinţează şi a cursiv suprascris. /K este numai cel format din trei linii intersectate, cea din mijloc pierzîndu-şi vîrful la locul de intersecţie, fiinţează uneori şi >k minuscul. Apare 3 uncial, apoi cel semiuncial, iar foarte rar este şi 3 minuscul. Este prezent numai h semiuncial. Alături de k semiuncial avînd centrul liniei frînte mai sus de mijlocul hastei din stînga, este prezent un k avînd cele două linii unite, ca şi una din formele cursive ale literei anume cea mai veche, formată dintr-o verticală avînd alături dar nu lipită de ea un semioval identic lui c. Rar este prezent ,\ minuscul bizantin, dar mai mult în subscrierea neautografă ce de obicei este în aceeaşi grafie ca şi contextul respectivelor acte. Tot aşa de rar apare şi un rt cursiv. Alături de <v\ uncial apare cel semiuncial care prin vîrful unghiului său ascuţit depăşeşte rîndul în jos, uneori acest vîrf este deosebit de lung, de pildă în actul din 1614. Este prezent şi a\ cursiv dar numai suprascris. H este numai semiuncial, forma fiind cea cu oblica la mijlocul verticalelor. P se remarcă prin bucla extrem de mică. T este semiuncial prin cîrligele inegal^ apoi cel cu trei linii verticale sprijinite pe traversa orizontală sau înclinată.

Apar şi trei forme cursive — foarte rare — numai în suprascriere. V cînd fiinţează este numai în rînd. Alături de oy este prezent şi y ca şi 8 — acesta din urmă însă uneori în rînd, faţă de cel minuscul prezent şi el. Domină \ cu

[82] Actul de mai sus are toate elementele cronologice principale şi secundare căci există: crugul soarelui: 10, al lunii: 7, indictionul: 14, temelia: 20, numărul de aur: 10 şi epacta: 5.

[83] Cităm aici şi un act al lui Leon Tomşa din 29 iulie 1631 (data anului erei noastre — 1630 — este greşită) dat m-rii Sf. Troiţa din Bucureştii de jos — BV (Vat. slav. 65 int. I) editat dfe diro Gianelli, Un atto di *Leone Voevoda di Ungrovlachia per il monastero della S. Trinita di Bucarest (1631) în „Orientalia* Christiana Periodica" XVIII, 1952, Roma, p. 388 — 391, scris în minusculă, însă rîndurile 1, 2 şi 3 pînă la iz doi —- în semiuncială.

hasta din stînga mai lungă ca cea din dreapta, foarte rar apare y avînd jos hastele egale ca lungime — părţile de sus ale hastelor sînt totdeauna în mss şi în documente egale ca lungime. Pe lîngă w uncial este şi cel semiuncial cu verticala din mijloc dispărută ca şi w cursiv. 0 fiinţează ca semiuncial prin inegalitatea cîrligelor, foarte rar este şi cel care are cîrligul din stînga transformat într-o verticală ce atinge rîndul. Foarte rar apare în suprascriere >i cursiv, sub forma unui unghi ascuţit cu vîrful în jos. Pe lîngă semiuncial este şi •&. minuscul, ce în actul din 1630 are şi valoarea fonetică a lui -fe. O singură dată şi anume în actul din 1644 reapare -bj, cele două părţi ale literei fiind unite exact ca în actul lui Vladislav I. Ii este numai semiuncial şi minuscul. Celelalte litere sînt toate semiunciale şi nu solicită caracterizare, excepţie face k> în subscrierea actului din 1664 ce este minuscul. Se întîlnesc uneori grupuri de litere legate: t cu p —în actul din 1425, m cu 8 suprascrise— în cel din 1586; a cu <> şi t cu p — în actul din 1614; m cu i', t cu k şi t cu p — în cel din 1625; a cu p şi cu i' — în actul din 1626; a cu a, **T** cu p şi **T** cu p şi w — în hrisovul din 1630; 0 minuscul grec cu **E** cursiv, de aceeaşi origine — în cel din 1644 şi w legat cu p—în actul din 1664. Datorită influenţei grafiei minuscule apare uneori intersectarea hastelor inferioare ale literelor, ca de pildă: ale lui p şi \—în actul din 1586, ale lui a şi 3 — în actul din 14 februarie 1630 sau ale lui a şi X" — în cel din 1644. Ti înscris în s este în actul din 1590 şi în cel din 1625. Remarcăm şi înrîurirea variantei doi a curşi vei de tip I, aceasta prin: titlele groase din actul dat în 1616, grosimea orizontalei devenită oblică a literei g din hrisovul emis în 1625, grosimea oblicei lui h şi a orizontalelor lui t şi iu din actul dat în 1644.

Semiunciala diplomatică din Moldova este prezentă în ceva

mai multe documente ca în Ţara Românească şi încă de la sfîrşitul sec. XIV şi prima jumătate a veacului următor. Astfel sînt scrise în semiunciala diplomatică de pildă documentele cu datele: (28 noiembrie 1399); 29 iunie 1400; 4 august 1400; 30 iulie 1401 —facs. la P.P. Panaitescu, Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401), extras din RIR, IV, Bucureşti, 1935, pl. între p. 4 şi 5; 12 martie 1402 — I. Bogdan, APM,
9—; 1 august 1403 — facs. puţin lizibil la Dimitrie G. lonescu, opera citată, p. 338 ; 1 august 1404 — I. Bogdan, APM, 10 —; 6 octombrie 1407 — I. Bogdan, APM, 12 —iar de aici şi la Stahl şi Bogdan, p. 114; 16 septembrie 1408 (BARDP, 137), facs. la I. Bogdan, APM, 14—; 8 octombrie 1408 (ARL); 28 ianuarie 1409 (BARP, I); 18 aprilie 1409 (ASBP, 112), I. Bogdan, APM, 16; 7 noiembrie 1409 (ASB, facs. la Stahl şi Bogdan, pag. 135 şi Sacerdo- ţeanu şi Bogdan, XII); 18 noiembrie 1409 (MIR), facs. la Kaluzniacki şi Soboîevski, 115; 22 septembrie 1411 (ASBP, 113), I. Bogdan, APM, pl. 17; 2 august 1414 (BARD, C-131); 20 decembrie 1414 (BARD, C-l), I. Bogdan, APM, 18; 16 noiembrie 1433 — se afla în colecţia lui Mihai Costăchescu cînd
l-am cercetat; 8 octombrie 1434 — cel privind un sat de la obîrşia Saratei — fotocopie în BARFD, XXXV—3 şi 1448 (înainte de 10 octombrie)—act dat de boierul Cîrstea m-rii Neamţ — se afla înainte de al doilea război mondial în Arhiva D. Greceanu de la Stînca din jud. Iaşi — după o fotocopie dăruită de Mihai Costăchescu, D. Bogdan l-a reprodus în DSRII (fig. 10).

în actele enumerate mai sus apar rar uncialii a şi **E**, domină a şi **E** semi- unciali, sînt prezenţi apoi, dar rar, a minuscul şi **E** cursiv. E este numai semi-

uncial, rar este prezent şi k minuscul. \ comportă trei forme — prima cea clasică semiuncială cu triunghiul proporţionat însă cu cele două cîrlige inegale, a doua prelungeşte baza triunghiului în dreapta şi în stînga, din extremităţile căreia pornesc în jos două haste paralele, iar a treia are deplasat spre .stînga triunghiul, linia bazei fiind mai lungă spre dreapta decît spre stînga, din extremitatea bazei porneşte apoi o hastă în jos, iar din stînga ceva mai departe de extremitatea bazei coboară o hastă curbă. Există şi a cursiv suprascris. >K este cel clasic semiuncial în care cele două linii intersectate au sub intersectare o mică verticală, rar este prezent şi **>K** minuscul. Alături de 3 semiuncial ce uneori atinge litera din rîndul următor, apare — însă rar — 3 minuscul, iar In actul din 20 dcembrie 1414 fiinţează şi 3 scmiuncial cu două cîrlige, necunoscut documentelor din Ţara Românească. K este ccl semiuncial, uneori însă cele două linii sînt unite, este, dar rar, şi **K** cursiv suprascris. M este semiuncial, rar apare cel uncial, fiinţează uneori însă şi **A** minuscul în sensul că hasta din stînga este ceva mai lungă şi

coboară sub rînd — în actele din 6 octombrie 1407 şi 7 noiembrie 1409, sau la fel este hasta din dreapta—în actul din 16 septembrie 1408. Există şi m cursiv suprascris. P este semiuncial, foarte rar sfîrşeşte hasta cu o liniuţă orizontală în stînga, în actul din 1 august 1403 hasta regulat atinge litera din rîndul următor, iar în cel din 1404 numai uneori are aceeaşi poziţie. T este semiuncial avînd cîrligele inegale, există însă şi cel cu trei verticale, apoi două forme ale Iui t minuscul şi cursiv. Fiinţează y, apoi oy, acelaşi y plasat deasupra lui o, despărţit sau legat de el — y din oy rar atinge litera din rîndul următor. Alături de c|s semiuncial clasic cu bucla rotundă apare, dar foarte rar, şi unul în care aceasta este înlocuită printr-un triunghi. X are uneori părţile de jos ale hastelor egale în lungime, alteori cea care sfîrşeşte jos în stînga are cîrlig, aceeaşi hastă are cîteodată cîrlig şi în partea de sus. Foarte rar apare uncialul w, domină w semiuncial, foarte rar există şi w cursiv. 0 este cel clasic semiuncial avînd cîrligele inegale, foarte rar fiinţează o formă ce are în dreapta în loc de cîrlig o linie curbă, uneori litera depăşeşte rîndul în sus. Extrem de rar fiinţează un 0 ce are bara mai jos de mijloc, în actul din 7 noiembrie 1409, apare e minuscul grec, ca şi literele cursive greceşti e,x şi a. Foarte rar apare un h semiuncial a cărui hastă inferioară lungă sfîrşeşte prin cîrlig în dreapta. Iţ este cel semiuncial, cu partea de sus deosebit de mică faţă de întinderea hastei, rar apare şi ^{L}i cursiv suprascris. în actul din 18 noiembrie 1409 este un **LU** cursiv. Alături de "**K** semiuncial apare şi Ti minuscul. Cît despre 'ki acesta este tot semiuncial, însă el alternează cu w. Astfel în actele din 1402, 1404, 1407, 16 septembrie 1408, 7 şi 18 noiembrie 1409 şi 22 septembrie 1411 este prezent numai 'fcj. Domină Tü^dar este şi w în izvoarele cu acelaşi caracter din 28 ianuarie şi 18 aprilie 1409_{x} Apare numai m în actclc din 29 iunie 1399 şi 4 august 1400, apoi în cele din 1414, 1433 şi 1448. Domină w, dar apare şi u în actul din 1401. în documentul din 1399 fiinţează şi u cursiv, în cel din 28 ianuarie 1409 litera w este formată dintr-un triunghi şi iota, formă ce a fost împrumutată din cursiva minusculei unor documente emise de Mircea cel Bătrîn. Alături de clasicul -fe semiuncial, cu cele două cîrlige inegale, apare şi cel căruia în dreapta îi lipseşte cîrligul, iar în stînga are o mică verticală. în actul din /1399 litera t prezintă exact forma lui ii, —aici acelaşi semn grafic are deci valoare fonetică dublă. Există apoi t minuscul, ce deşi apare

extrem de rar este în trei variante grafice. Foarte rar fiinţează un iji, a cărui hastă sfîrşeşte printr-o îndoire spre dreapta. Extrem de rar apare semiuncialul u. Celelalte litere sînt semiunciale şi nu comportă nici o caracterizare. Semiunciala diplomatică din Moldova nu cunoaşte sistemul lite-

relor legate, aceasta cu excepţia actului din 7 noiembrie 1409, unde logofătul Brătei leagă însă nu grafeme chirilice ci greceşti, astfel ultimele silabe ale genetivului slav logotheta sînt transcrise prin e şi e legate, aceeaşi înfăţişare avînd şi literele ultime: x şi a.

Semiunciala diplomatică este necunoscută documentelor din Transilvania.

Semiunciala paleografică româno-slavă a trecut în nu puţine mss şi documente româno-chirilice, cu toate elementele ei unciale, minuscule şi cursive şi cu unele litere identic legate. Astfel, concret au aceeaşi grafie mss din sec. XVI: Psaltirea Scheiană, Codicele Voroneţian, Psaltirea Hurmuzaki şi Psaltirea Voroneţiană. La fel: Codex Sturdzanus (1583—1619) (BARR, 447), facs. la Ştrempel, p. 277. Tot aşa este Lexiconul greco-român din sec. XVII în BMMI, facs. la Beza, p. 94 şi 95. în acelaşi sens remarcăm Liturghierul slavo-greco-român al mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti (BARR, 1790), studiat temeinic de G. Popescu-Vâlcea, Slujebnicul mitropolitului Ştefan al Ungro-Vlahiei (1648—1668) (Mănăstirea Neamţu, 1943). La fel este scris Pomelnicul mitropoliei din Tîrgovişte început în 1697 (BARR, 2101) Calendarul astrologie al lui Constantin Brâncoveanu din 1701 (BARR, 3213), facs. pentru ambele mss întîi la Bianu şi Cartojan şi colofonul Tîlcuirii la evanghelie a lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, ms din 1703 (BARR, 206). Astfel pentru a exemplifica cel puţin în parte, observăm că de pildă în Psaltirea Scheiană apare acelaşi $ cu jumătatea de sus a hastei îngroşată ca în mss lui Gavriil Uric, la fel este şi în Pomelnicul mitropoliei din Tîrgovişte, aceeaşi formă a literei fiinţează nu de puţine ori şi în Liturghierul tipărit de Macarie în 1508. în Psaltirea Scheiană apare şi minusculul r ca şi în colofoanele Mineielor din 1445 şi 1447, şi a Lestviţei din 1446, scrise de Gavriil Uric, grafem prezent apoi şi în Liturghierul mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti. Şi tot în Psaltirea Scheiană întîlnim ca cifră pe iota, avînd cîrlige sus şi jos, exact ca în a doua variantă, a cursivei de tip I a lui Gavriil Uric. Uneori în acelaşi text — Psaltirea Scheiană — se află omisiuni scrise tot în aceeaşi cursivă. Şi tot în acelaşi codex apare cîteodată intersectarea hastelor inferioare ale literelor vecine.

în aceeaşi semiuncială paleografică româno-slavă este scris de pildă un zapis din 18 iulie 1598 — emis în Ţara Românească (ASB), la Sacerdo- ţeanu, X. Mai toate actele solemne emise de Constantin Brâncoveanu — în ASBP şi BARD — sînt scrise tot în semiuncială paleografică româno-slavă.

Semiunciala paleografică româno-slavă îşi are începuturile în unciala manuscriptică româno-slavă din sec. X şi XI, în unciala manuscriptică de aceeaşi origine, dar de tip II, prezentă în mss româno-slave din veacul XIII, ca şi în unciala şi semiunciala textelor paleografice sud-slave. Această grafie s-a cristalizat şi dezvoltat puternic în mînăstiri şi în unele

cancelarii din ţările române, creînd nu numai noi forme grafice ca de pildă pentru literele: A, k> M—minuscul din unele documente moldoveneşti—, \-, •&, etc. ci ajungînd chiar la desăvîrşire cum este semiunciala caligrafică a mss moldoveneşti. Variantele grafice ale scrisului respectiv au circulat din mss în documente procesul fiind şi invers.

Minuscula — Spre deosebire de toate tipurile grafiei chirilice, scrisul minuscul este singurul căruia nu i s-a acordat decît o atenţie cu totul sporadică, iar manualele şi tratatele de paleografii chirilice apărute pînă în anul 1968 nu-1 menţionează. Arătam încă în introducerea aceste cărţi numele prea puţinilor specialişti care au menţionat ori au scris despre minuscula chirilică. Astfel Al.I. Odobescueste primul învăţat care pomeneşte de minuscula chirilică, problema minusculei fiind apoi menţionată de Vîrtosu şi tratată de D. Bogdan, CPRS şi La minuscule. Dintre străini este M. N. Speranski prin studiul: ***Greceskoe i ligaturnoepis'mo v russkih rukopisjah XV—XVI vv., în care cercetează prezenţa minusculei bizantine în mss ruseşti din sec. XV şi XVI. Meritul de a fi relevat şi tipizat o parte din minuscula chirilică şi anume cea prezentă în textele paleografice iugoslave şi în izvoare diplomatice chirilice din Ungaria şi din Albania aparţine învăţatului iugoslav*** Gregor Cremosnik. Specialistul în cauză a mers şi mai departe căci pe baza facsimilelor publicate de autorul acestor rînduri în DSRII, a reuşit să precizeze caracterul şi originea minusculei diplomatice din Ţara Românească şi din Moldova. Şi studiile lui Cremosnic le-am indicat în Introducere. Opera lui Cremosnic este continuată cu toată competenţa de alt învăţat iugoslav, Vladimir Mosin şi în afară de studiul acestuia menţionat în Introducere, mai cităm: ***Ugovor Sv. Save,*** în GZM, I, 1946, p. 81 şi urm.[84].

Dat fiind faptul că cele două tipuri ale minusculei slave chirilice nu cuprind numai litere minuscule şi orientîndu-ne după denumirile: veche —- cu litere minuscule —- în majoritate — şi cursve şi nouă — cu litere minuscule, cursive şi unciale — ale minusculei bizantine, socotim azi mai potrivit a numi primul tip: minuscul vechi, iar al doilea: minuscul nou — cum am arătat şi în Introducere, faţă de minuscul mixt şi minuscul de la Cremosnik şi Moşim Remarcăm că minuscula chirilică este cunoscută încă de la sfîrşitul sec. X. în acest sens este iscălitura ieromonahului Macarie, egumen al m-rii Zograf, ce apare la sfîrşitul unui act bizantin scris în minusculă la 980 [85], originalul se afla în una din m-rile Athosului —o fotocopie în BL, colecţia de fotografii a arheologului rus P. I. Sevast'janov, care a condus o expediţie ştiinţifică la Ath os [88], un facs. la Lavrov, PO, p. 27.

între minuscula veche şi nouă — manuscriptică şi diplomatică — există părţi comune şi deosebitoare. Astfel, spre deosebire de celelalte tipuri grafice citate («apital uncial, semiuncial

şi cursiv) minuscula este singurul scris ce se încadrează îh' sistemul grafic tetraliniar [87]. Atît minuscula manuscriptică cît şi cea diplomatică româno-slavă, cunosc din sistemele speciale grafice abre- vier ile prin siglă, contracţie, suprascriere şi ligatură, literele înscrise şi suprascrise cît şi unele grafeme scrise legat ca şi în semiuncială. Deseori se păstrează din semiuncială liţiiile groase şi subţiri ale literelor. Deosebirile sînt urmă

[84] Sînt de relegat în acest sens şi unele recenzii ale Ini Mosin, ca de pildă cele publicate în GSND, 1948, 4, p. 103 şi urm. şi in „Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti", II, 1949, p. 315 — 321.

[85] Iscălitura lui Macarie a fost contestată de Jagic, pe temeiul că în anul 980 nu exista la Zograf un egumen cu acest nume, însă Iordan Ivanov a dovedit contrariul (datele la Lavrov, PO, p. 26).

[86]Cf. despre expediţia Sevast'janov între alţii şi D. Bogdan, DRA, p. 5 şi 6.

[87] Şi în cursiva noastră contemporană există elemente ale minusculei, acestea fiind
următoarele: b, d, f, g, h, 1, p, t şi y.

toarele: 1) caracteristica principală a minusculei diplomatice (vechi şi noi) constă în disproporţia dintre corpurile literelor şi hastele acestora inferioare sau superioare, sau exprimînd mai corect în lipsa proporţiei dintre spaţiul liniar din mijloc şi între spaţiul de sus şi de jos, în minuscula manuscriptică dimensiunea dintre corpul şi hasta în depăşire de rînd a grafemului este de 1: 1 pînă la 1: 1,5, pe cînd în minuscula diplomatică dimensiunea respectivă urcă la media 1: 3, dar sînt şi cazuri cînd corpurile literelor se află faţă de hastele inferioare sau superioare la dimensiunea de 1: 7, corpurile grafemelor fiind deci deosebit de mici, iar hastele inferioare şi superioare apar ca deosebit de lungi, ceea ce dă izvoarelor diplomatice un aspect special, fapt ce în minuscula maunuscriptică nu se observă; 2) deseori în minuscula diplomatică apare intersectarea întîi a hastelor inferioare ale literelor vecine sau apropiate iar apoi şi a celor superioare; 3) în minuscula diplomatică există mult mai multe variante grafice pentru unele şi aceleaşi litere, de pildă pentru: a> >k, t, 'h, -fc decît în minuscula manuscriptică; 4) în minuscula manuscriptică nu apar grafemele minuscule k şi a\ — prezente în minuscula diplomatică; 5) în cîteva documente scrise în minusculă apar unele cuvinte scrise separat, fapt necunoscut minusculei manuscriptice; 6) în minuscula diplomatică sînt deseori în unul şi acelaşi text mai multe va- riante grafice ale aceluiaşi grafem, de pildă trei forme pentru a Şi 3 în actul lui Vladislav I sau trei variante pentru >k în actul lui Iosif mitropolitul şi al lui Alexandru cel Bun dat la 7 ianuarie 1407 (ASB, facs. la I. Bogdan, APM,

11 apoi la Sacerdoţeanu şi Bogdan, VIII); 7) în minuscula diplomatică veche din Ţara Românească fiinţează curent trei tipuri de litere legate pe cînd în minuscula manuscriptică — veche şi nouă — este prezent în mod obişnuit numai primul tip şi 8) există împrumuturi din minuscula diplomatică a Ţării Româneşti, în cea a Moldovei nu şi invers, însă minusculele respective au şi destule forme grafice deosebite ca de pildă pentru literele: A, K, a, 3, M, T.

Minuscula manuscriptică veche din Ţara Românească apare, de exemplu în indicaţiile tipiconale ale Tetraevangheliarului postelnicului Mareea şi în colofoanele următoarelor codexuri: ms 462 al BARS — scris în 1549, copie după un text din anul 1450; Psaltirea şi o parte din Ceaslov scrise în 1565 (BARS, 3), ms 218 din BARS, scris în 1573; ms din 1627 (BARS, 342); ***Tetraevangheliarul din 1643 şi în Apostolul din 1651. Grafemele minuscule din mss citate au particularităţile ce urmează, sf are ca primă formă hasta oblică depăşind rîndul în sus şi în jos ca şi în OC. A doua variantă este cu hasta verticală inferioară, o a treia formă are hasta oblică inferioară — care, deşi veche, apare însă în minuscula manuscriprică din Ţara Românească în 1643. E este constituit dintr-un lung semioval avînd la extremităţi bucle, cea de sus mai mică ca bucla de jos, depăşind rîndul în jos — scriindu-se dintr-o singură mişcare de condei. /IC este format dintr-o lungă hastă verticala ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos, avînd la mijloc — situat în rînd — un 8 orizontal îndreptat spre stînga. 3 se remarcă prin dispariţia cîrligului liniei orizontale, iar aceasta se rotunjeşte, hasta depăşind rîndul în jos. ă prin hasta sa din dreapta depăşeşte unghiul superior — deci hasta este superioară fiind totdeauna aşa în minuscula chirilică slavă, reproducînd în acest sens pe X minuscul bizantin prezent în aceeaşi formă şi în minuscula greacă din zilele noastre. P are hasta totdeauna inferioară în semiunciala***

şi minuscula chirilică slavă şi se scrie dintr-o singură mişcare de condei. T prin lunga sa hastă verticală totdeauna superioară în minuscula paleografică româno-slavă, are traversa curbă. Apare ov-, cu partea a doua din literă, depăşind rîndul în jos. Este şi 8 ce totdeauna în minuscula româno- slavă trece de rînd în sus exact ca şi în SK, însă hasta din dreapta faţă de cea din stînga depăşeşte mai mult rîndul în sus, sfîrşind printr-o îndoire spre stînga sau spre dreapta — litera se scrie dintr-o singură mişcare de condei. X depăşeşte totdeauna în minuscula româno-slavă rîndul în jos prin extremităţile inferioare ale hastelor. Ti are hasta totdsauna superioară în minuscula româno-slavă şi însumează două forme: 1) linia orizontală pierde cîrligul şi devine curbă şi 2) linia respectivă, fără cîrlig, se rotunjeşte, 'fi are totdeauna hasta superioară în minuscula româno-slavă şi

prezintă traversa curbată în jos, dar apare şi o formă cu traversa curbată în sus.

IO este constituit dintr-o lungă hastă verticală ce depăşeşte rîndul în sus avînd hasta îndoită spre stînga, în partea de jos a hastei se află o legat de hastă prin liniuţă orizontală. Apare ia cu aceeaşi hastă ca la k>, însă a coboară sub rînd rotunjindu-şi extremitatea de jos în stînga. Este prezent vlr cu hasta verticală totdeauna inferioară atît în semiunciala cît şi în minuscula româno-slavă. Koppa apare în trei variante grafice: hasta oblică — totdeauna inferioară în semiunciala şi minuscula româno-slavă — sfîrşeşte prin- tr-un cîrlig spre dreapta, aceeaşi hastă orientată spre dreapta este tăiată de o secantă, iar a treia avînd hasta îndreptată spre stînga este deasemeni tăiată de o secantă — deşi în ambele cazuri valoarea cifrică este de 90. Ca litere semiunciale sînt prezente: s, e, r, a, 3, «, ^ şi 'k-

Ca grafeme cursive apar cele ce urmează. Ji, este cursiv numai cel suprascris, constituit din clasicul său triunghi, însă baza lui devine o linie orizontală ce prin lungime depăşeşte laturile dreaptă şi stîngă ale triunghiului, acesta fiind situat drept la mijlocul orizontalei. Este prezent **E** cursiv grecesc format din două semiovale orizontale suprapuse şi îmbinate. Apare iota cu tremă iar în ms din 1565 este prezent şi iota cu două cîrlige — exact cel din SK şi din a doua variantă a cursivei de tip I — acesta din urmă se scrie fără a se ridica condeiul de pe suport. Există h cursiv cu bara oscilantă în ceea ce priveşte poziţia — deci mai multe forme grafice. K este format dintr-o hastă verticală avînd alături un c. l\ şi m cursivi se scriu fără a se ridica condeiul de pe hîrtie. O se scrie dintr-o singură mişcare de pană. Este prezent n cursiv. C este scris dintr-o singură mişcare de condei. Apare **T** din trei verticale, iar în suprascriere **T** are forma unui arc cu săgeată. H cursiv " este format din hasta verticală avînd sus în stînga un dreptunghi, în ms din 1549 fiinţează şi o formă ce are la mijlocul hastei în stînga o liniuţă orizontală. III este semiuncial devenit cursiv, h se scrie dintr-o sin- singură mişcare de pană. K) şi ia devin cursivi din semiunciali, acelaşi lucru se poate afirma despre & şi a. Toate formele cursive enumerate fac parte din varianta primă a cursivei de tip I, exceptînd pe iota cu două cîrlige, prezent în ms din 1565. Apar ca litere legate în rînd e cu î şi

C CU A.

Minuscula manuscriptică veche fiinţează de pildă în colofoanele următoarelor codexuri din Moldova: Apostolul din 1500, Tetraevangheliarul de la Voro- neţ din anul 1550, Tetraevangheliarul cu aceeaşi dată scris de călugărul Ciprian (BL, MR, nr. 132), Tetraevangheliarul din 1554, Psaltirea cu tipic

din 1612 (BARS, 222), însemnarea din 16 august 1627 aflată în Tetraevangheliarul scris în 1495 şi colofonul Penticostarului din 1643, scris de cunoscutul scrib Maxim Laşcovici, dăruit schitului Hangu de sub Ceahlău (în colofon: Podgoria Peonului) de către marele ceaşnic Gheorghe, fratele lui Vasile Lupu — după o fotocopie personală ce ne-a dăruit-o cărturarul G.T. Kirileanu.

Grafemele minuscule fiinţează cu particularităţile ce urmează, tl are hasta verticală depăşind rîndul în sus şi în jos, aceeaşi depăşire şi la o a doua formă cu hasta însă curbă. A este reprezentat printr-o hastă oblică curbată, la extremitatea de sus în stînga ea depăşind rîndul în sus şi în jos, bucla literei se află la mijlocul hastei în dreapta de sub care porneşte spre dreapta, o a doua hastă oblică. /K este constituit din aceeaşi hastă verticală ca şi în minuscula manuscriptică veche din Ţara Românească, însă S ce stă deseori la baza lui minuscul este înlocuit prin două linii încrucişate ce se intersectează cu hasta fie în partea de sus a acesteia, hasta fiind în acest caz inferioară, fie la mijlocul hastei, care astfel depăşeşte rîndul în sus şi în jos. 3 este acelaşi ca şi în Ţara Românească, la fel şi p. Există 8 cu hasta din dreapta îndoită spre stînga. X este la fel ca şi în Ţara Românească. 0 are forma ovală, străbătută de o linie orizontală, prin prelungirea corpului literei în sus aceasta depăşeşte rîndul. Iţ fiinţează cu hasta inferioară îndoită spre stînga. Prima formă al lui -К este exact ca în OC, prin dispariţia cîrligului orizontala s-a lungit, există şi a doua formă ce are linia respectivă rotunjită. Ti apare în patru forme: 1) cu traversa curbată în interior; 2) aceeaşi traversă este ondulată; 3) traversa este o linie orizontală destul de lungă şi 4) traversa se reduce la o mică linie curbă plasată în partea stîngă. ip are hasta inferioară îndoită spre stînga. 3 prin prelungirea corpului în jos depăşeşte rîndul, iar v[' prin hasta sa oblică depăşeşte rîndul în sus şi în jos.

Ca litere semiunciale fiinţează următoarele: k, e, a. r, 3, *A*, **ai**, **t şi fe**.

Drept grafeme cursive apar ca identice celor din Ţara Românească următoarele: a —suprascris, **E** cursiv grecesc, **H**, **K —** prima formă**—**, **H**,
o,îi, t—cu trei verticale, h—prima formă—, oi, şi Sînt în plus: **>K**, format dintr-o mică verticală avînd la mijloc pe 8 în poziţie orizontală
— însă numai în suprascriere —; **K**, alcătuit din două liniuţe verticale — este însă prezent numai în suprascriere—; \f, constituit numai din partea de sus a acestuia în formă de unghi ascuţit cu vîrful în jos, scris dintr-o singură mişcare de condei; w semiuncial devenit cursiv, fiind scris dintr-o singură mişcare de condei şi kj. Ca litere legate sînt prezente numai 6 cu **E** cursiv grecesc — scrise legat în rînd.

Minuscula veche nu am întîlnit-o în mss din Transilvania, Maramureş şi Banat.

Minuscula diplomatică veche din Ţara Românească caracterizează în primul rînd actul lui Vladislav I, apoi cel al lui Dan I. Mai toate documentele lui Mircea cel Bătrîn cuprind aceeaşi grafie. Izvoarele diplomatice aparţinînd lui Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrîn, ale lui Radu Prasnaglava şi Alexandru Aldea sînt tot aşa scrise în minusculă veche. Dar în documentele emise de Dan al II-lea se produce diferenţierea în sensul că mai puţine texte cu un atare caracter sînt scrise în minusculă veche şi mai multe

în minusculă nouă. Notăm de pildă în minusculă veche: actele lui Dan al
II-lea din 1 decembrie (1429) (MIB), facs. la Stahl şi Bogdan p. 123— şi din Duminica Floriilor (ASBSI), cele de la Vlad Dracul din: 24 ianuarie
1437 —în Arhiva Secţiei din Leningrad a Institutului de istorie al Academiei de ştiinţe a URSS, după o fotocopie personală, 8 septembrie 1439 (ARL, facs. în litocopie la Kaluzniacki, DMM, între p. 28 şi 29) şi 16 septembrie 1440 (ASBSI); scrisoarea către braşoveni a lui Nan şi Ştefan, boierii lui Vlad Dracul (ASBv, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 9) şi actul dat de Vladislav al II-lea la 2 ianuarie 1450 (ASBSI). De la jumătatea sec. XV şi mai puţine documente sînt scrise în minusculă veche pentru ca în veacul
XVI această grafie să fie deosebit de rară. Astfel în minusculă veche sînt scrise începînd cu jumătatea vecaului XV de exemplu următoarele documente: al lui Vladislav al II-lea din 5 august 1451 (ASBSI, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 36); două scrisori ale lui Radu cel Frumos — una către braşoveni (ASBv, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 7) alta către sibieni (ASS, pl. (I) doc. 4 la Dragomir); document de la Vlad Ţepeş din 7 octombrie 1476 (ASBv, la I. Bogdan, AP, 18), două documente de la Basarab cel Tînăr din 13 martie 1477 (ASBv, la I. Bogdan, AP, 19) şi din 18 ianuarie 1480 (ASBSI); hrisov de la Vlad Călugărul din 4 februarie 1488 (ASBSI, facs. la Stahl şi Bogdan, p. 99) şi act de la Radu cel Mare din 25 ianuarie 1499 (ASBP, 4). Din sec. XVI remarcăm de exemplu actul lui Radu Paisie din 12 iulie 1535 (ASBSI, 410) sau al lui Mihnea Turcitul din 18 ianuarie 1581 (ASBSI). Din veacul XVII semnalăm de pildă următoarele hrisoave: al lui Radu Şerban din 29 iunie 1604 (BARD, XL-97), al lui Radu Mihnea din 10 iulie 1614 (BARDS, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 28) şi cel din 14 iulie 1615 (BARD, XLVI-4), actul lui Matei Basarab din 26 aprilie 1633 (ASBP, 46) şi hrisovul aceluiaşi din 20 noiembrie 1644 dat mănăstirii Popratie din Serbia, facs. la Marcel Romanescu, Mile domneşti în Srern şi Herţegovina (extras din „Arhivele Olteniei“, pl. 2).

Particularităţile minusculei diplomatice vechi din Ţara Românească sînt cele ce urmează, ă apare în următoarele forme ductice: 1) hasta oblică depăşeşte mai mult rîndul în sus

decît în jos; 2) hasta oblică depăşeşte mai mult rîndul în jos decît în sus; 3) hasta este o linie curbă depăşind rîndul în sus şi în jos; 4) hasta puţin oblică depăşeşte rîndul mai mult în jos decît în sus şi sfîrşeşte printr-un cîrlig în stînga; 5) hasta inferioară curbată termină în dreapta prin rotunjire; 6) hasta verticală depăşeşte rîndul în sus şi în jos, corpul literei fiind patrat; 7) hasta oblică depăşeşte rîndul mai mult în jos decît în sus şi sfîrşeşte jos printr-un cîrlig în dreapta; 8) hasta oblică depăşeşte mai mult rîndul în jos decît în sus şi continuă jos printr-o linie oblică orientată spre stînga; 9) în actul din 1633 apare un d constituit dintr-o hastă inferioară puţin oblică, ce sfîrşeşte jos în stînga printr-o linie uşor curbată, literei lipsindu-i deci bucla şi 10) apare a cursiv grecesc — o primă formă fiind aceea care are linia inferioară oblică depăşind rîndul de jos, iar a doua — are linia respectivă curbată spre dreapta, trecînd de rînd în jos. Fiinţează două forme ale lui e: prima are hasta inferioară puţin înclinată cum şi cele două bucle sudate şi este prezentă prima oară în actul lui Dan I; cea de a doua formă — semiovală — apare de pildă în documentul lui Alexandru_ Aldea din 7 octombrie 1434 (ASBv, I. Bogdan, AP, 7). T este prezent îutîT'''în documentul din 1476 şi are hasta inferioară

oblică îndoită spre stînga. \ fiinţează de şase ori încă în actul lui Vladislav I şi anume în rîndurile 16—21 din totalul de 22 (în afara subscrierii neautografe). în acest act litera a este constituită dintr-o lungă hasta oblică ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos şi are în dreapta aproape de mijloc corpul literei sub formă de buclă, de sub care porneşte spre dreapta o a doua hastă oblică. Cei şase a au următoarele forme ductice: 1) hasta din stînga este mai lungă ca cea din dreapta, la fel este şi în cea de a cincea literă: 2) hasta din stînga este mai scurtă ca cea din dreapta, la fel fiind şi în cel de al treilea grafem şi 3) cele două haste sînt egale ca lungime — în litera a 4-a şi a 6-a —. /K prezintă următoarele forme ductice: 1) hasta superioară se intersectează în rînd cu două linii încrucişate; 2) hasta superioară este îndoită sus în stînga; 3) hasta depăşeşte rîndul în sus şi în jos; 4) hasta devine inferioară; 5) în loc de liniile încrucişate apare 8 în poziţie orizontală orientat spre stînga, iar hasta depăşeşte rîndul în sus şi în jos. 3 minuscul apare întîi în actul lui Vladislav I şi prezintă următoarele variante: 1) o linie curbă ce depăşeşte rîndul în sus, sfîrşind în rînd printr-o linie orizontală orientată spre dreapta; 2) aceeaşi curbă, însă sfîrşeşte printr-o linie rotundă depăşind rîndul în jos şi 3) curba termină jos printr-o mică linie orizontală din care porneşte o liniuţă oblică, ce depăşeşte rîndul în jos. Prima formă am întîlnit-o de pildă

într-un ms bizantin din sec. XII, după cum se vede din facs. dat de E. E. Granstrem, K voprosu o vizantijskom minuskule, în „Vizantijskij vremennik", XIII, 1958, p. 24. Aceeaşi formă este prezentă în două documente ale ţarului bulgar loan Asan al II-lea, unul dat m-rii Vatoped, iar altul — Dubrovnik-ului. Iota cu tremă are forma unei curbe ce sfîrşeşte printr-o rotunjire în stînga şi depăşeşte rîndul în jos. K prin cele două haste puţin oblice depăşeşte mai mult rîndul în sus şi mai puţin în jos şi are două forme: 1) hasta din stînga sfîrşeşte jos printr-o curbă, hasta din dreapta despărţită de prima are înfăţişarea unei linii mai scurte ca prima şi avînd la mijloc un nod şi 2) cele două haste sînt unite, hasta din dreapta fiind o linie frîntă mai mică ca cea din stînga. <1 apare încă în unciala diplomatică de tip I ce caracterizează subscrierea neautografă a actului lui Vladislav I — dar el fiinţează şi în contextul altor acte, căci apare în actul lui Mircea cel Bătrîn datat prin 1407.Forma primului este aceiaşi ca în minuscula manuscriptică româno- slavă, iar al doilea sfîrşeşte hasta din dreapta sus printr-o curbură. t\\ apare foarte rar, are hasta din stînga inferioară şi fiinţează prima oară în actul din 1451. însă o într-o scrisoare a mitropolitului Macarie adresată sibienilor şi datată prin circa 1481—1482 (ASS, la Dragomir, pl. III) este şi forma cu ambele haste inferioare. T are următoarele forme: 1) forma veche cu traversa curbă; 2) hasta are sus în stînga o linie curbată ce sfîrşeşte prin cîrlig şi 3) hasta se uneşte sus cu linia din stînga printr-un nod. Oy prezintă forme ce prin situarea celor două părţi ale literei, una deasupra alteia, toate depăşesc rîndul în sus, variantele fiind următoarele: 1) o nu este legat de y scris deasupra; 2) o este legat de y; 3) o este legat de y dar primul grafem are forma unui romb; 4) există numai partea a doua a literei sub înfăţişarea unui unghi ascuţit deschis sus mai mult sau mai puţin şi 5) 8. 0 înfăţişează două forme: 1) are o traversă curbă şi prin corpul ei litera depăşeşte rîndul >n''sus şi 2) are linia orizontală din interior situată mai sus de mijloc, corpul grafemului depăşind rîndul în sus şi în jos. Pe
\
\

lîngă u, semiuncial, devenit minuscul în sensul că hasta inferioară —• ce totdeauna este aşa în semiunciala şi în minuscula chirilică — porneşte din corpul literei. Există şi o a doua formă în care linia orizontală se prelungeşte în afara verticalei sau oblicei din dreapta, iar din prelungirea ei porneşte hasta în jos. 'Ii prezintă următoarele forme: 1) linia din stînga a hastei este o lungă orizontală; 2) orizontala devine oblică; 3) oblica se rotunjeşte, iar ovalul literei devine foarte mic şi 4) ovalul se transformă într-un punct sau dispare cu totul — de pildă în actul lui Mircea cel

Bătrîn, datat prin anul 1407. Ti are următoarele forme: 1) traversa devine o linie orizontală destul de lungă; 2) traversa se curbează; 3) traversa devine oblică şi în această înfăţişare -fe se foloseşte şi cu valoarea fonetică de -k ; 4) traversa se transformă într-o mică linie orizontală în stînga hastei la mijloc; 5) linia respectivă situată în acelaşi loc dar devenită mai lungă se leagă de hastă printr-un nod şi în această formă se identifică ca valoarea fonetică cu "K şi 6) hasta se sprijină sus pe o linie curbă. TLI minuscul apare pentru prima oară în actul lui Vladislav I în care t* are vîrful rotunjit şi el se leagă de k — scris în rînd — printr-o liniuţă orizontală. M minuscul prezintă următoarele forme: 1) hasta din stînga, totdeauna oblică, depăşeşte rîndul în sus şi în jos, iar a are hasta curbă şi inferioară, legată de hasta din stînga mai sus de mijlocul ei; 2) hasta din stînga curbată sus în stînga, depăşeşte rîndul la fel ca în prima formă însă se leagă de a cu hasta curbă drept la mijloc şi 3) cele două haste depăşesc rîndul numai în sus, iar linia lor de unire trece dincolo de hasta din stînga. are două forme: 1) aceeaşi ca în semiunciala paleografică româno-slavă iar a doua cu hasta depăşind rîndul în sus şi în jos, aşa cum am întîlnit-o şi în minuscula manuscriptică veche din Moldova. Literele p, <f>, şi g sînt minuscule provenite din grafemele semiunciale cu acelaşi caracter. Ca litere semiunciale apar următoarele: k, r, a, 3, u, -fe.

Ca grafeme cursive notăm cele ce urmează. K este făcut dintr-o singură mişcare de condei. Este prezent K rotund dar şi K patrat în următoarele variante:. 1) patrat simplu; 2) aceeaşi formă însă latura de sus este prelungită spre dreapta; 3) acelaşi patrat dar cu latura de jos prelungită spre dreapta şi 4) patratul are în interior o diagonală. A cursiv este suprascris în forma citată mai sus. Este prezent e cursiv grecesc. în actul lui Mircea cel Bătrîn dat m-rii Cozia pentru averea lui Anghel de la Ocna (ASBI, la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XI), apare un s suprascris ce are exact forma koppei. Fiinţează un 3 suprascris exact în prima formă din actul lui Vladislav I ca şi dzeta fără cîrlige, prezent încă în lapidara greacă veche — acest dzeta l-am întîlnit de pildă în actul lui Alexandru Aldea din 17 februarie 1431 (ASBSI). K are pe lîngă forma veche: hasta verticală cu c alături — şi cele alcătuite din două liniuţe verticale simple sau sfîrşind amîndouă jos în dreapta prin cîrlige. T suprascris sfîrşeşte linia orizontală printr-o curbură, sau printr-un nod. Foarte rară forma suprascrisă a lui y — ce este un 8 în poziţie orizontală orientat spre dreapta —. \f este înfăţişat printr-un unghi ascuţit, h din tj are forma triunghiului,"de-pildă în actul lui Mircea cel Bătrîn dat la 23 noiembrie 1406 (ASBSI, Sacerdoţeanu şi Bogdan, VII) şi în cel al aceluiaşi domn, dat m-rii Snagov (BARD, XX— 174). Aceeaşi formă are k în actul lui Mircea cel Bătrîn din 10 iunie 1415 (BARD, C-132). Celelalte litere cursive nu solicită caracterizări.

Remarcăm însă că de pildă în scrisoarea boierilor Nan şi Ştefan fiinţează varianta I a cursivei de tip I, prin faptul că orizontalele' literelor cursive k, r, n, iu şi **IJJ** sînt groase, la fel bara lui **H** ca şi curba grafemului w, iar liniile verticale ale grafemelor sînt subţiri.

Sînt prezente destul de multe litere legate, fiinţînd pe lîngă cele două tipuri din semiuncială (în rînd şi în suprascriere) şi un al treilea: primul grafem se scrie în rînd iar al doilea deasupra rîndului. Primul tip fiinţează prin legarea următoarelor litere: a cu a, d cu m, a cu p, >k cu e, m cu o dublu, *M* **cu 8, m cu -K şi h cu -K.** Al doilea tip se manifestă prin: a cu a, A cu i' şi a cu h. Al treilea tip fiinţează prin: a\ cu 8 şi w cu t.

Drept documente în care unele cuvinte sînt scrise separat remarcăm de pildă cel al lui Vladislav I, apoi de la Mircea cel Bătrîn actele date m-rii Cozia pentru: averea lui Anghel de la Ocna, bălţile pe Dunăre, scutirea de vamă, cele acordate m-rii Tismana, unul la 23 noiembrie 1406, iar al doilea datat prin 1407 cît şi hrisovul din 28 martie 1415 (ASBSI, la Sacerdoţeanu şi Bogdan, XIII). în acelaşi sens remarcăm şi scrisoarea lui Radu cel Frumos destinată sibienilor.

Minuscula diplomatică veche este prezentă în Moldova în cîteva acte din primele patru decenii ale sec. XV. în vremea lui Ştefan cel Mare este foarte rară, la fel fiind în sec. XVI şi XVII. Astfel sînt scrise de pildă în minusculă diplomatică veche actele cu datele: 7 ianuarie 1407 (ASB, Sacerdoţeanu si Bogdan, VIII); 6 ianuarie 1411—la Mihailovici, pl. I; (13 decembrie)' 1421, la I. Bogdan, APM, 9 (în BARFD, XXIII-17); 2 martie 1422 (ASB, Sacerdoţeanu şi Bogdan, XVII), 20 august 1422 (ASB, Sacerdoţeanu şi Bogdan, XVIII); 25 decembrie 1422 (BL, MR, LM, fondul 159, nr. 4, Kaluzniacki şi Soboloevski, 116); 14 septembrie 1427 (ASB, Sacerdoţeanu şi Bogdan, XIX). 8 iulie 1428 (ASB, Sacerdoţeanu şi Bogdan, XX); 29 iunie 143(3) (BARP, 5, facs. la Stahl si Bogdan, p. 118); 19 septembrie 1436 (ASBP, 125); 17 ianuarie 1438 ' (BARD, MDLXXV — 21), facs. la Damian P. Bogdan, Două acte de la Ştefan şi Iliaş, fiii lui Alexandru cel Bun, între p. 86 şi 85 (scribul deşi străin imită scrisul local) şi 20 iunie 1438 — în colecţia autorului. Din timpul lui Ştefan cel Mare sînt în aceeaşi grafie actele cu datele: 12 aprilie 1458 (BARD, LXIV-3, I. Bogdan, APM, 48); 1 aprilie 1470 (ASB, I. Bogdan, APM, 45); 28 mai 1470 (MMP, facs. în DIRA, I, p. 524), despre care I. Bogdan (DŞM, I, p. 151) scrie: „Documentul e scris în semiuncială, gen de scriere rar întrebuinţat în diplomatica moldovenească din sec. XV, în care se generalizase cursiva"[88] şi 7 mai 1475 (BARP, 145, la I. Bogdan, APM, 64), despre acest act, acelaşi (DŞM, I, p. 207) arată următoarele: „E de remarcat semiunciala acestui document, o imitaţie a celei din timpul lui Alexandru cel Bun". în sec. XVI sînt

scrise în minusculă veche de pildă actele cu datele: 20 decembrie 1518 (ASB, D. S. Moldova nr. 38); 29 ianuarie 1522 (ASB, D. S. Moldova, nr. 39); 12 martie 1531—colecţia autorului — şi 16 martie 1591 (BARD, CCXVI-65). Din veacul XVII notăm în aceeaşi grafie de exemplu actele cu datele: 12 mai 1606 — se afla în colecţia lui M. Costăchescu— ; 17 iulie

[88] Despre acest act ca şi cel următor din 7 mai 1475 am afirmat că sînt scrise în semiuncială de tranziţie (Damian P. Bogdan, Contribuţiuni la studiul diplomaticei vechi m Ido-veneşti, extras din RIR, IV, Bücuresti, 1935, p. 7 şi nota 3).

1607 — în aceeaşi colecţie—, 1615 — dat de Ştefan Tomşa m-rii Solea (Kaluzniacki şi Sobolevski, 103); 15 martie 1634 (ASBP, 204)—actul este dat m-rii Bisericani (în text Beserecanii) şi este legat de un hrisov al lui Vasile Lupu — cu acelaşi destinatar, scris tot în minusculă veche —, pecetea acestuia din urmă purtînd nr. 205.

Minuscula diplomatică veche din Moldova prezintă caracteristicile ce urmează, iî are totdeauna hasta oblică uneori mai mult alteori mai puţin. Este prezent un a cu hasta terminată prin cîrlig în dreapta. Fiinţează şi a cursiv grecesc, ale cărui linii depăşesc rîndul în sus şi în jos. E este semio- valul atît de frecvent, prezentat mai sus. A apare prima oară în actul din 2 martie 1422 şi este format dintr-o hastă oblică ce depăşeşte rîndul în sus şi în jos avînd la mijloc în dreapta un triunghi. JK prezintă următoarele forme: 1) hasta depăşeşte rîndul în sus şi în jos, fiind intersectată în rînd de două linii încrucişate; 2) hasta depăşeşte la fel dar în rînd este străbătută de un 8 în poziţie orizontală, orientat spre stînga şi avînd partea de jos în formă de triunghi, 3) hasta are aceeaşi depăşire şi este străbătută de acelaşi 8 în forma lui obişnuită, însă hasta sfîrşeşte jos printr-un cîrlig în dreapta, 4) hasta cu aceeaşi depăşire şi cu 8 orientat însă spre dreapta,
5) hasta depăşeşte mai mult rîndul în sus decît în jos şi are în rînd în partea dreaptă un mic unghi ascuţit 6) hasta este superioară, atingînd în rînd locul de intersecţie a celor două linii încrucişate şi 7) hasta este la fel însă se intersectează cu liniile specificate. 3 de cele mai multe ori depăşeşte rîndul în sus şi în jos, apărînd pentru prima oară în actul din 1407, unde are următoarele forme: 1) vîrful îndoit iar corpul curbat sfîrşind cu liniuţă oblică îndreptată spre stînga; 2) aceeaşi înfăţişare însă curbura face întîi o linie orizontală orientată spre dreapta ce termină printr-un cîrlig şi 3) curbura literei termină prin linie orizontală. în actul din 20 august 1422 apare prima formă a lui 3 din actul lui Vladislav I, iar în hrisovul din 1458 grafemul nu depăşeşte rîndul în jos. H este destul de rar, l-am întîlnit în actul din 1522, cu bara orizontală drept la mijloc, prima hastă avînd cîrlig sus în stînga şi jos în dreapta iar a doua

— are cîrlig jos în dreapta. ă este exact ca în subscrierea neautografă a lui Vladislav I. ffi fiinţează deosebit de rar, apare întîi în actul din 1407 unde are exact aceeaşi formă — hasta din stînga prelungită puţin în jos de rînd — ca minusculul *м* din actul scris în semiuncială la 7 noiembrie 1409. ffi minuscul latin este prezent în hrisovul din 1634. T posedă următoarele forme: 1) hasta oblică are linia orizontală înclinată spre stînga, sfîrşind prin cîrlig; 2) hasta este curbă şi se leagă de linia orizontală printr-un nod, 3) aceeaşi hastă, iar orizontala este puternic înclinată spre stînga, toate trei apar în actul din 1407, iar a patra fiinţează cu hasta verticală legîndu-se de orizontală printr-un nod. Sînt prezenţi oy, y şi 8 — acesta din urmă cu hasta din dreapta mai sus ca cea din stînga. La 0 linia curbă străbate corpul literei ceva mai sus de mijloc. Ti se remarcă prin orizontală lungă şi bucla foarte mică, a doua formă are vîrful rotunjit iar a treia — prezentă de pildă în actul din 20 august 1422 — are bucla exact ca una din formele ce fiinţează în actul lui Mircea cel Bătrîn din 1407. li cu hasta verticală superioară apare foarte rar, l-am întîlnit de pildă în hrisovul din 1615. Ti este identic primei forme a lui i\, iar cea de a doua are sus deasupra hastei o linie curbă. Este prezent ia depăşind rîndul în sus şi în jos şi are următoarele forme: 1) hastele sînt

foarte puţin oblice, legătura dintre cele două litere făcîndu-se mai sus de mijloc, bucla fiind situată sub orizontală şi 2) hasta din stînga are sus cîrlig în stingă, hasta din dreapta sfîrşeşte jos în dreapta printr-o îndoire, iar bucla este plasată sub orizontală. Celelalte litere şi anume: n, \|r, 141, 3, \|r şi koppa devin minuscule din semiunciale şi în afară de 3 — cu linia de sus orizontală, curbă sau rotundă — nu prezintă variante grafice.

Ca grafeme semiunciale apar următoarele: E, K, r, A> 3, <v\, T şi k.

Ca litere cursive fiinţează cele ce urmează. E cu două forme — ambele scrise dintr-o mişcare de condei. Este prezent b pătrat, de pildă l-am întîlnit în actul din 1458. Acelaşi a suprascris cunoscut. Apare dzeta suprascris, de exemplu în actul din 1421, exact în forma din minuscula diplomatică veche a Ţării Româneşti. Este prezentă în suprascriere şi prima formă a lui 3 din actul lui Vladislav I. II pe lîngă formele obişnuite are şi pe cea de dreptunghi — în actul din 20 august 1422. K este cel vechi. Apare o obişnuit, ce în singularul cuvîntului oko deseori are un punct, există însă frecvent şi o dublu — o formă a lui omega — prezent într-o astfel de variantă încă în grafia greacă,— iar cînd este vorba de dualul cuvîntului oko, apare uneori un punct în primul şi în al doilea o. T este cel format din trei verticale, iar în suprascriere sînt

prezente următoarele forme: 1) linie orizontală ce sfîrşeşte prin nod; 2) linie curbă terminînd la fel; 3) arc cu săgeată şi 4) o lungă linie orizontală sfîrşind în stînga printr-o îndoire şi sprijinindu-se, la mijloc, pe o liniuţă verticală. \f este cunoscutul unghi ascuţit. M are forma obişnuită dar apare şi ca dreptunghi, deci identificîndu-se cu **H.** Pe lîngă **KI** obişnuit apare şi forma în care prima parte este un triunghi — ca în unele acte de la Mircea cel Bătrîn—formă prezentă, de pildă în actul din 1428. Celelalte litere cursive nu solicită caracterizări.

Sînt cunoscute aceleaşi tipuri de litere legate ca în minuscula veche diplomatică din Ţara Românească.

Cîteva cuvinte scrise despărţit se întîlnesc de pildă în actul din 1407.

Minuscula diplomatică veche din Transilvania este foarte rar prezentă. Notăm în acest sens de pildă un zapis al braşovenilor datat prin circa 1462 —1463 (în ASBv, facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 12 şi în BARFD, VII—232). Această grafie imită minuscula diplomatică veche din Ţara Românească. Un exemplu de litere legate îl reprezintă în textul citat K CU 0.

Minuscula manuscriptică nouă fiinţează în Ţara Românească de pildă în colofonul II al Mineiului pe luna mai din 1549 (BARS, 462, f. 152v) sau în Tetraevangheliarul scris în sec. XVII — înainte de 1642 — în m-rea Dealu, unde colofonul (f. 310v) şi f. 22v, 106v, 160v şi 248v sînt în grafia respectivă. Acelaşi scris îl întîlnim şi în indicaţiile tipiconale ale ms respectiv aflate pe f. 7v, 10 (4 rînduri din capul p.), 15 (ultimele 8 rînduri), 15v (ultimele 6 rînduri), 22, 38v (numai un rînd este în semiuncială), 51, 64, 113 (numai un rînd este în seminucială), 133v, 137v şi 140v.

Particularităţile acestei minuscule sînt cele ce urmează, tl are hasta inferioară curbă îndoită spre stînga. Apare r minuscul cu hasta inferioară verticală îndoită spre stînga. T are în stînga sus în locul orizontalei o linie înclinată. 8 este cu extremităţile hastelor egale. 0 are la mijloc o liniuţă orizontală, grafem devenit aşadar minuscul din unciala manuscriptică de tip I. Ti prezintă o traversă lungă, orizontală, iar koppa are hasta foarte

puţin oblică. Literele: k, >k, 3, p, y şi \ sînt la fel ca în minuscula manuscriptică veche.

Apar următoarele litere cursive ca în minuscula veche manuscriptică: £ cursiv grec, H, K, A\ şi w. în plus sînt: K, r şi tj—acesta are prima parte a grafemului în formă de triunghi; dar numai în ms dinainte de 1642.

Minuscula manuscriptică nouă din Moldova este mai dezvoltată ca cea din Ţara Românească, căci apare de pildă în colofoanele următoarelor mss: Tetraevangheliarul din 1502 (numai cel de pef. 271v, MAR, 5), Tetraevangheliarul de la Neamţ din 1512 — în aceeaşi grafie fiind şi însemnarea din 9 august 1586 —

Mineiul pe februarie din 1530 (BL, MR, Kaluzniacki şi Sobolevski, 120), Apostolul de la Voroneţ din 1554 (MMS, 424 — II), Tetraevangheliarul din 1555, ms nr. 519 din BARS, cu anul 1556, care deşi este scris de diacul Petr Podgorjanin din cetatea Premysl’ (rus. Peremysî) este în grafie moldovenească, Tetraevangheliarul din 1560 (MAR, 4), Tetraevangheliarul datat prin circa 1579—1582 (BARS, 9), Liturghierul mitropolitului Gheorghe Movilă din 1583 (MMS, 427/1 1863), Octoihul m-rii Agapia din 1584 —numai fila colofonului (BARFS, 4), Penticostarul din 1606 (MMS, 433/1863), Liturghierul din 1606 (MMS, 440/1863), Tetraevangheliarul din 1619 (MMS, 425/III), Tetraevangheliarul din 1635 (BARS, 189), Tetraevangheliarul din 1646 (MAR), Liturghierul din 1650 (MMS, 436/11 1863) şi nota din 1658 aflată în Apocalipsul de la sfîrsitul sec. XVI (f. 2v din caietul 19, MMS, nr. 421/1).

Minuscula textelor respective prezintă particularităţile ce urmează. $1 are hasta inferioară curbă, îndoită spre stînga. Alături de k semioval cunoscut apare şi **K CU** hasta puţin oblică, depăşind rîndul în jos, avînd două bucle lipite între ele. Această formă ca şi prima sînt de origine bizantină cea de a doua fiinţînd şi în minuscula greacă de astăzi. Este prezent un r — cu hasta superioară — dar foarte rar. 2K are atît forma cu 8 la mijloc cît şi cea cu două linii înfrucişate — ambele haste depăşind rîndul în sus şi în jos. Apar două forme ale lui k : ambele au hastele superioare sfîrşind sus — în stînga — prin cîrlige, dar în prima formă hasta a doua are cîrlig şi jos, iar în a doua variantă hasta din dreapta este o linie frîntă. A se remarcă prin faptul că hasta din stînga se prelungeşte în sus. în ms din 1635 apare un a\ minuscul ce prin hasta din stînga depăşeşte rîndul în sus şi în jos, ale cărei extremităţi sfîrşesc şi prin cîrlige — sus în dreapta şi jos în stînga. în colofonul ms din 1630 apare şi m minuscul latin constituit din trei haste superioare verticale, unite între ele sus, cea din stînga avînd cîrlig sus în stînga, iar hasta din dreapta are şi ea cîrlig dar jos în dreapta. T se remarcă prin următoarele forme: 1) hasta este oblică ca şi linia de sus din stînga; 2) hasta este curbă, iar linia de sus o lungă orizontală şi 3) hasta este curbă ca şi linia de sus. Pe lîngă oy mai apar: 1) y cu un cîrlig sus în stînga, hasta inferioară este curbă şi sfîrşeşte printr-un nod şi 2) prima parte a lui oy este formată din o dublu, derivat din omega, pe care se sprijină sus y, deci hasta este superioară. Este prezent şi 8 cu hastele egale. <j> este cel semiuncial devenit minuscul. 0 are ovalul cu o liniuţă orizontală la mijloc şi prin corpul său depăşeşte rîndul în sus. t fiinţează cu linia de sus uşor curbată. Ii are ca primă formă traversa orizontală, iar a doua posedă în stînga, aproape de vîrful hastei, o linie curbă. Pe lîngă i|i semiuncial cu hasta inferioară uneori oblică, apare şi o formă a cărei hastă lungă sfîrşeşte printr-un cîrlig în stînga.

lîl are pe & cu hastă inferioară, ce sfîrşeşte printr-o îndoire spre stînga. ţf posedă două forme: ambele cu haste inferioare oblice dar una din ele sfîrşeşte jos prin cîrlig în stînga. Koppa fiinţează cu trei forme: prima prezintă hasta inferioară oblică, a doua o are punctată la mijloc şi sfîrşind printr-un cîrlig în dreapta iar la a treia, aceeaşi hastă este tăiată la mijloc de o secantă şi termină printr-un cîrlig în stînga. Literele: 3, p, \ şi u, sînt la fel ca în minuscula manuscriptică veche din Moldova.

Ca grafeme cursive apar cele ce urmează: fi este scris fără a se ridica condeiul de pe suport. E cunoaşte două forme, una derivată din k semiuncial ce se scrie fără a se ridica pana de pe suport iar a doua variantă — dintr-o singură mişcare de condei. E se prezintă tot în două variante: prima porneşte din k semiuncial, iar a doua are forma patrată. F este cel derivat din r semiuncial, există şi o a doua formă, a cărui hastă verticală formează jos în dreapta un cîrlig. \ este numai în suprascriere, avînd aceeaşi formă ca în minuscula manuscriptică veche din Ţara Românească şi din Moldova. La fel este şi e cursiv grecesc. /K apare numai în suprascriere şi este constituit ca şi primul >k minuscul, atît că hasta este foarte mică. Există iota cu tremă, iar iota avînd cîrlige — deci din varianta a doua a cursivei de tip I — apare de cîteva ori în ms din 1650. E este prezent prin patru forme: prima, cea iniţială — verticala nu este lipită de c — a doua este constituită din două liniuţe verticale vecine, a treia repetă forma a doua cu deosebirea că verticala din dreapta are jos cîrlig orientat în aceeaşi direcţie, iar a patra — suprascrisă — este alcătuită dintr-o curbă avînd la mijloc o liniuţă verticală. T este cel format din trei liniuţe verticale, în suprascriere fiinţînd forma constituită dintr-o linie orizontală, sfîrşind în dreapta printr-un nod —• aceasta se scrie fără a se ridica condeiul de pe hîrtie. este prezent prin partea sa de sus în formă de unghi, ascuţit, scriindu-se dintr-o singură mişcare de pană. *1 apare în trei variante: prima are forma unei trepte, a doua — a unui dreptunghi, iar a treia este identică formei lui y de mai sus, prima şi a doua se scriu fără a se ridica condeiul de pe suport — iar a treia la fel ca y.

Ca grafeme legate apar: a **CU K**, **3** cu a, **T** cu p, 0 cu e cursiv grecesc şi 0 cu o dublu —- toate scrise legat în rînd.

O minusculă foarte frumoasă înfăţişează de pildă colofonul Tetraevangheliarului din 1635.

Minuscula manuscriptică nouă din Transilvania este prezentă de pildă în colofoanele următoarelor mss din BARS: 618 —scris în 1614, 657 —scris în 1628, 625 —lucrat în 1641, 727 — scris în 1669 şi 410—lucrat în sec.
XVII înainte de 1673. Grafia este aproape aceeaşi ca şi în mss din Ţara Românească, însă apare m minuscul din Moldova. între elementele cursive fiinţează în plus: k rotund, iar >k şi iota

suprascris sînt la fel ca în Moldova. Pe lîngă H obişnuit apare un al doilea H, în care cele două haste au sus cîrlige — cel al hastei din dreapta situat în stînga leagă între ele hastele. E este prezent prin cinci variante: 1) cel vechi—hasta avînd în faţă un c; 2) două liniuţe verticale; 3) aceleaşi liniuţe dar stînga are jos în dreapta cîrlig; 4) aceleaşi liniuţe avînd ambele cîrlige jos şi 5) prima liniuţă este

verticală avînd cîrlig jos în dreapta, iar alături de verticală apare c.[89] H pe lîngă forme cursive obişnuite are şi una ce prezintă bara ca o linie orizontală situată la mijloc [90] exact ca şi la **H** chirilic slav vechi, iar **T**, constituit din trei linii verticale, are părţile de jos ale acestora sfîrşind prin cîrlige, fapt ce formează o particularitate a literei respective în multe texte paleografice româno-slave şi în primul rînd în documente [91].

Sînt însă şi cîteva colofoane scrise în minusculă nouă diplomatică ce le vom menţiona la sfîrşitul minusculei respective.

Minuscula manuscriptică nouă din Maramureş am întîlnit-o de pildă, în colofonul de pe f. 137—142 a Penticostarului din 1614 (BARS, 673), unde este identică celei din Transilvania.

Minuscula manuscriptică nouă din Banat fiinţează de pildă în nota de pe f. 224 —- numai primele nouă rînduri — aflată în Octoihul din 1553 (BARS, 663) apoi în însemnarea cu anul 1676 din Acatistier, datat prin sec. XVI (BEA, 3) text ce deşi este scris de un sîrb imită minuscula şi cursiva din Ţara Românească. în acelaşi ms textul de pe fila 14 este la fel în minusculă. Tot în acelaşi codex remarcăm pe f. 377v un 3 minuscul identic primului 3 minuscul din actul lui Vladislav I, iar pe f. 516 aflăm un **B** minuscul cu hastă superioară şi ligaturat cu o dublu exact ca în Pomelnicul mănăstirii Bistriţa.

Minuscula diplomatică nouă este grafia cea mai frecventă atît în documentele din Ţara Românească cît şi în cele din Moldova.

Primul izvor diplomatic din Ţara Românească în care apare acest scris aparţine lui Mircea cel Bătrîn, avînd numai data de lună — octombrie. Despre acest act, I. Bogdan (BARR, 5236, f. 17) arăta că: „Scrierea seamănă cu cursiva serbească din sec. 14 şi prob. cu cea bulgărească contemporană“. Al doilea act în minusculă diplomatică nouă este al lui Dan al II-lea din

23 octombrie 1422 — în ANB, Dl 43.569 [92], un facs. la Dr. L. Miletic, Kăm braSovskite vlahobălgarski gramoti. ***Edna gramota na Io. Dan II ot goda 1422 oktomvri 23, în „Sbornik NU", XVI şi XVII, 1900. în aceeaşi grafie sînt scrise apoi majoritatea documentelor din Ţara Românească atît în sec. XV cît şi în veacurile următoare.***

Particularitatea minusculei diplomatice noi din Ţara

Românească cît şi din Moldova constă în faptul că pe lîngă că repetă forme ductice din minuscula diplomatică veche adaogă pentru unele litere noi variante grafice.

în minuscula diplomatică nouă sînt nu numai contextele, ci şi subscrierile neautografe ale unor acte ca de pildă: al lui Basarab cel Tînăr, fără dată, acordat m-rii Tismana pentru Şuşiţa şi alte sate (ASBSI, 57), facs. la

[89] Remarcăm că în Liturghierul datat prin 1482— 1492, din BUC nr. 72, apare şi K cursiv bizantin, constituit dintr-o hastă verticală în care se ligaturează un c, această formă fiind prezentă încă în varianta a doua a cursivei de tip I creată de Gavriil Uric.

[90] Despre acestă formă prezentă în cursiva manuscriptică din Moldova încă în 1447, cf. mai jos Cursiva.

[91] Printre elementele cursive ce apar în semiunciala Octoihului mic din sec. XVI — XVII
— in BMS nr. 6 — fiinţează litera h în formă de dreptunghi, iar în Apostolul de la sfîrşitul veacului XVI — în BCSM nr. 10223 — acelaşi grafem are în suprascriere înfăţişarea unui unghi ascuţit in poziţie orizontală, orientat cu vîrful spre dreapta.

[92]O fotocopie în colecţia autorului dăruită de prof. Radu Manolescu, căruia îi mulţumim
şi aici.

Stahl şi Bogdan, p. 130; cel al aceluiaşi domn — în ASBv nr. 72, cum şi izvoarele diplomatice cu datele: 10 aprilie şi 15 iunie 1493; 9 ianuarie 1497; 26 martie 1505 —la D. Bogdan, DSRI, pl. Iî — toate în ASBSI— ; 18 august (1530)—ASS, la Panaitescu, DSRS, pl. II şi 8 martie 1626. In aceeaşi grafie se află iscăliturile domneşti din hrisoavele cu următoarele date: 14 martie 1625, 8 martie 1626, 15 februarie 1655, 10 iunie 1656 şi 30 ianuarie 1664.

Particularităţile scrisului minuscul diplomatic nou sînt cele ce urmează, ti se prezintă în cinci forme ductice din care patru cu hasta oblică orientată mai mult spre dreapta decît spre stînga, depăşind rîndul în sus şi în jos şi cu bucla rotundă, cea de a cincea avînd hasta verticală inferioară, iar corpul literei este un dreptunghi. E este acelaşi semioval obişnuit, depăşind rîndul în jos şi extrem de rar în sus şi în jos, cum apare de pildă în documentul din 6 martie 1470 — în ASBv, facs. la I. Bogdan, AP, 15—. T prezintă următoarele forme: 1) hasta depăşeşte rîndul în sus şi în jos, este uşor oblică şi sfîrşeşte sus prin rotunjire în dreapta; 2) hasta este inferioară şi verticală uşor curbată şi 3) aceeaşi hastă are sus o liniuţă orizontală terminînd prin cîrlig. Litera A cunoaşte cele mai multe variante dintre toate grafemele minusculei diplomatice noi din Ţara Românească şi din Moldova. Astfel, am numărat mai bine de 20 de forme ductice. Litera în cauză apare întîi în actul citat al lui

Mircea cel Bătrîn din care prima şi a doua formă au hasta din stînga curbă, în prima mai lungă şi în a doua mai scurtă faţă de cea din dreapta. A treia formă reproduce cea de a doua din actul lui Vladislav I. De altfel această ultimă formă este prezentă de pildă în documentele cu datele: 7 ianuarie 1490, 19 iunie 1502 şi 18 iunie 1505 (toate în ASBSI), iar a treia din actul lui Vladislav I, fiinţează în actele cu datele: 13 iulie 1499 —în ASBSI — şi 18 iulie 1505 — în BARD. Ultimele două forme din hrisovul lui Vladislav I sînt prezente într-un şir întreg de acte din secolul XVI, după cum o atestă facsimilele din DIRB, XVI, I, p. 242, 247, 255, 257, 264, 278 şi 279; III, p. 413, 545 — ultimul document este datat prin 1570—1582. Majoritatea variantelor grafice au la bază cele două haste oblice şi bucla din minuscula diplomatică veche, deosebirile constînd în faptul că hasta din stînga se îndoaie sus spre dreapta sau spre stînga ori jos spre dreapta, hasta stingă capătă cîrlig jos în dreapta, iar hasta din dreapta are cîrlig sau se curbează. Alte forme ductice frecvente au în loc de buclă triunghi, hasta din dreapta nu mai coboară ci este înclinată spre stînga, sfîrşind prin cîrlig scurt sau lung, hasta din stînga este numai superioară, ori ambele haste devin inferioare. Tot aşa remarcăm şi variantele următoare: hasta din stînga se încheie sus prin bucla literei — uneori un triunghi în loc de buclă —, iar hasta din dreapta traversează cu vîrful ei hasta stîngă, extremităţile de jos ale hastelor fiind egale în lungime sau stînga mai lungă ca dreapta. în sfîrşit, sînt de notat şi următoarele două forme: 1) o singură hastă superioară verticală, sprijinită pe o lungă orizontală şi 2) triunghi, avînd baza curbă iar hasta oblică este superioară. /K prezintă următoarele forme: 1) hasta verticală depăşeşte rîndul în sus şi în jos avînd la mijloc pe 8 în poziţie orizontală, orientat spre dreapta; 2) aceeaşi hastă ce se intersectează la mijloc cu două linii încrucişate; 3) hasta este numai superioară intersectîndu-se în rînd cu liniile specificate; 4) aceeaşi hastă ce atinge numai punctul de întîlnire al liniilor respective; 5) hasta depăşeşte rîndul în sus şi

în jos — aici este îndoită spre stînga, fiind prezente la mijloc cele două linii încrucişate; 6) aceeaşi hastă şi aceleaşi linii, dar hasta sus este îndoită spre dreapta; 7) hasta are aceeaşi depăşire însă este curbă, fiind străbătută mai jos de mijloc de un unghi ascuţit situat orizontal; 8) hasta are aceeaşi depăşire, este uşor curbată, îndoită jos spre stînga şi are la mijloc, în stînga, două liniuţe paralele şi 9) hasta este superioară verticală, sprijinindu-se în rînd pe 8 în poziţia cunoscută, însă orientat spre stînga. 3 pe lîngă formele ductice prezente în minuscula diplimatică veche are şi una ca un trei indian, prezentă în minuscula bizantină nouă. Iota este totdeauna cu hasta inferioară ce se prezintă

uşor oblică şi îndoită spre stînga sau în formă de spirală, cea de a treia formă fiind curbă. Primele două forme ale lui k depăşesc rîndul în sus şi în jos prin hasta stîngă, cea dintîi are alături în rînd pe c, iar a doua — o linie frîntă mică. A treia formă prezintă hasta superioară din stînga uşor curbată şi îndoită sus în stînga, a patra fiinţează cu hasta din stînga superioară verticală îndoită sus în stînga, partea a doua a literei este curbă, lipită de hasta din stînga sus, extremitatea ei de jos depăşind rîndul de jos. Ultima formă prezintă hasta din stînga tot superioară, iar linia frîntă din dreapta — la aceeaşi dimensiune ca şi hasta stîngă — străbate printr-un nod hasta respectivă. apare destul de rar şi în forma clasică — hasta din dreapta este superioară, ăl fiinţează foarte rar — l-am întîlnit de pildă în actul lui Basarab cel Tînăr din BARD, DCCXC — 2 exact în aceeaşi formă ca şi în minuscula diplomatică veche a actului din 1451. T prezintă următoarele forme: 1) hasta oblică se leagă de orizontală prin nod; 2) hasta şi traversa sînt curbe; 3) hasta este verticală, iar traversa — curbă. Fiinţează oy, y şi 8. Primul are pe o în rînd, iar deasupra pe y legat de o dar şi separat, în loc de o simplu există şi o dublu legat de y, ce se fixează în cuvîntul ^rrpoKAa^iHCKOH—adj. exprimat în genitiv. Din y fiinţează numai unghiul ascuţit de sus, care prin cele două laturi ale sale depăşeşte rîndul în sus, prima formă are latura din dreapta mai lungă, iar în a doua laturile sînt egale numai că cea din dreapta se îndoaie sus în dreapta, t şi •k au toate formele prezente în minuscula diplomatică veche, deci şi pe 'K = fc. Foarte rar apare k cu hasta superioară oblică, l-am întîlnit de pildă într-un document din 6 martie 1470 — în ASBv, facs. la I. Bogdan, AP, 15. K) este destul de rar, avînd hasta din stînga verticală superioară, îndoită sus în stînga, hasta se leagă de o jos în rînd — deci o formă cunoscută. Foarte rar l-am întîlnit şi pe a, ce prin hasta sa din stînga, uşor curbată, depăşeşte rîndul în jos. M este prezent prin următoarele forme: 1) hasta lui iota este puţin oblică, depăşeşte rîndul în sus în şi jos, fiind tăiată în rînd de o secantă şi are pe a alături, deci nu legat, hasta lui a — curbă — este inferioară; 2) hasta din stînga este aceeaşi, se leagă de a mai sus de mijloc, hasta acestuia — curbată — prezentînd aceeaşi depăşire de rînd şi 3) hasta din stînga uşor oblică este superioară, se îndoaie sus în stînga şi se leagă de a mai jos de mijloc, bucla lui a se fixează de hasta sa — printr-o liniuţă, curbura hastei depăşind rîndul în sus şi în jos. 1,1 şi 4 au haste inferioare, iar koppa, deşi are valoarea cifrei 90 apare de pildă într-un zapis din sec. XVI din BCSD (MSG, CIX—1) cu hasta inferioară oblică tăiată de o secantă. Literele: j), x, 0, u,, a şi vjr au acelaşi caracter minuscul ca şi în minuscula diplo- m atică veche.

Ca forme ductice pentru litere cursive sînt cele ce urmează.

E are două forme, cea de a doua se remarcă prin faptul că linia orizontală este destul de lungă, prelungită şi în stînga literei. E este patrat simplu, cu latura de sus prelungită în dreapta, cu diagonală în interior, apoi este şi cel rotund. Pe lîngă r obişnuit — verticala cu orizontală sus — este prezent un r curbat, a cărui orizontală trece şi în stînga, iar actul din 23 octombrie 1422 prezintă un r aproape identic lui **T**, constituit dintr-o verticală avînd sus traversa. Alături de a suprascris, a cărui orizontală devine uneori oblică sau curbă, apare şi un a de forma triunghiului — l-am întîlnit, de pildă într-un act din 2 aprilie 1549 —în MIB nr. 26864—formă arhaică, întrucit fiinţează încă în lapidara greacă veche. Este prezent s cursiv grec, iar foarte rar şi un **E** constituit dintr-o linie verticală avînd la mijloc în dreapta o liniuţă orizontală. Apare >k suprascris, de formă cunoscută, adică cel format dintr-o liniuţă verticală, avînd la mijloc pe 8 orizontal îndreptat spre stînga. Fiinţează în suprascriere primul 3 din hrisovul lui Vladislav I, iar alături şi dzeta din minuscula diplomatică veche — ultimul de pildă în actul din 31 iulie 1487 (BARD, XX—172). Apare iota în formă de spirală, ce uneori are şi valoarea lui **E** chiar în acelaşi text, cum este de exemplu în actul din 30 aprilie 1636 (BARD, LXXV — 196). H are pe lîngă formele obişnuite şi cea în chip de treaptă. E alături de forma clasică mai prezintă şi următoarele: 1) o verticală şi o linie curbă; 2) două verticale; 3) verticala din stînga are cîrlig sus în stînga, iar cea din dreapta este un c chirilic; 4) verticala din stînga are cîrlig jos în dreapta, iar cea din dreapta este tot un c; 5) verticala din dreapta este o spirală; 6) verticala din stînga are cîrlig ca şi a treia formă, iar în dreapta este o spirală şi 7) ambele părţi ale literei constituie doi de c chirilici. Apare o şi în formă de triunghi. T pe lîngă aceleaşi forme suprascrise ca în minuscula veche, este şi într-o variantă constituită dintr-o curbă. \f păstrează ca şi în minuscula veche partea sa superioară în formă de unghi ascuţit. H pe lîngă forma veche: hasta verticală avînd în stînga sus un dreptunghi — apare ca un simplu dreptunghi, ori un unghi ascuţit orizontal orientat spre stînga sau acelaşi unghi în poziţie normală, aşadar în acest sens se identifică grafic cu \\ Pe lîngă ki obişnuit este şi cel al cărui prim semn grafic formează un triunghi, exact ca şi în minuscula veche, această formă fiind prezentă în actul din 23 octombrie 1422. Aşadar triunghiul este folosit uneori ca valoare fonetică pentru literele a, o şi ^ Pe lîngă a în formă obişnuită apare şi o variantă constituită dintr-o hastă oblică, avînd la mijloc în stînga două liniuţe paralele ■-- semn ductic ce l-am întîlnit de pildă în actul din 5 august 1424 (ASBSI, facs. în DIRB, XIII, XIV, XV, p. 326).

Varianta primă a cursivei de tip I este prezentă întîi în actul din 23 octombrie 1422. Celelalte litere cursive nu provoacă consideraţii. Ca litere legate, pe lîngă cele

prezente în minuscula diplomatică veche, mai apar din tipul I următoarele: a cu 3, a cu e, a cu o, a cu w, a cu -fc, e cu i', >k cu I, h cu a, k cu î, a\ cu a, m cu h, a\ cu w, n cu î, t cu i', t cu c, 141 cu î si 1+1 cu a\ cum şi o formă nouă pentru a şi <1 în sensul că părţile de sus ale hastelor se scriu legat. Spre deosebire însă de minuscula veche, în minuscula nouă sînt prezente şi cîte trei grafeme legate la un loc în rînd — ca şi în semiunciala ÎNB — ca de pildă: c cu k şi cu o sau 0 cu a ŞÎ cu p. Tipurile
II şi III repetă literele legate din minuscula diplomatică veche.

în ceea ce priveşte cuvintele scrise separat, remarcăm de pildă că într-o scrisoare a doamnei Despina a lui Neagoe Basarab, adresată sibienilor (ASS, Dragomir, pl. II şi D. Bogdan, La minuscule, pl. XIII), din totalul de 115 cuvinte, 64 sînt despărţite.

Sînt exemple de minusculă diplomatică nouă foarte frumoasă şi în acest sens cităm: hrisovul lui Dan al II-lea din 23 octombrie 1422, cel al lui Basarab cel Tînăr din 7 noiembrie 1480 —însă cifra n din văleat este scrisă peste o răzuire — (BARD, DCCXC—2) sau al lui Leon Tomşa din 26 iulie 1631 — (MEA, facs. la Beza, p. 129, o fotocopie în BARFD, XXVII—35). O frumoasă minusculă prezintă de pildă actele cu datele: 11 septembrie 1489 (ASBSI), 3 mai 1502—în Muzeul judeţean de istorie din Focşani, facs. la C. Gonciariu şi Gh. Constantinescu, Două documente romăno-slave din depozitele Muzeidui de istorie din Focşani, în RA, XII, 2, 1969, p. 265; scrisoarea de la începutul sec. XVI a unui ban Barbul — în ASS, la Dragomir, pl. V — si cartea din aprilie (1546) a lui Dumitru, mare ban al Craiovei (BARD, XC—9).

Subliniem aici că textul colofonului din 25 noiembrie 1518 al ms Pcela — citat mai sus — reproduce minuscula diplomatică nouă din Ţara Românească.

Minuscula diplomatică nouă din Moldova apare întîi în actul lui Alexandru cel Bun din 12 martie 1423 (BARD, XLVI—15). Sînt scrise în aceeaşi grafie de pildă actele cu datele: 16 februarie 1424 (MIF); 11 iulie 1428 —• după o fotocopie a autorului; 10 februarie 1429 (BMZ), —un facs. nu prea reuşit la Beza, p. 35, o fotocopie mai bună în BARFD, XXVII—14 — şi 24 septembrie 1429 (BARP, 2). Majoritatea documentelor ce urmează din prima jumătate a sec. XV între care se află şi cele cu datele: 11 septembrie 1448, 11 februarie şi 5 iulie 1450, iar din a doua jumătate îa veacului respectiv actul cu data 17 februarie 1453 (toate în ASV) sînt în aceeaşi grafie minusculă. Tot acelaşi scris au apoi mai toate documentele moldoveneşti din a doua jumătate a veacului XV, ca şi cele din sec. XVI şi XVII.

Particularităţile minusculei diplomatice noi din Moldova sînt cele ce urmează. A este prezent prin următoarele forme

pînă la sfîrşitul veacului XVI: 1) corpul literei este patrat, iar hasta ei — uşor oblică — depăşeşte rîndul în sus şi în jos — apare pentru prima oară în actul semiuncial din 16 septembrie 1408; 2) bucla obişnuită, adică rotundă —ca şi la celelalte următoare, iar hasta în aceeaşi oblicitate, depăşeşte la fel rîndul; 3) hasta curbată spre stînga este inferioară şi 4) hasta verticală este deasemeni inferioară. în sec. XVI apar noi forme ductice caracterizate prin faptul că dispare corpul literei, în locul acestuia fiinţînd un cîrlig, sau o simplă îndoire, iar hasta —- numai inferioară — este curbată spre stînga mai des si spre dreapta mai rar. în sec. XVII apare şi a cursiv grec, devenit minuscul prin depăşirea rîndului în jos a părţii de jos a literei. Pentru k domină forma semiovală depăşind rîndul în jos — excepţie de pildă în actul din 11 februarie 1450, unde în rîndul 1, k apare în cuvîntul kivekwa<* în ligatură cu w, exact ca în subscrierea neautografă a unor documente de la Mircea cel Bătrîn, iar hasta literei este superioară. De la sfîrşitul sec. XVI uneori linia buclei de sus sau de jos depăşeşte semiovalul, cîteodată chiar amîndouă, iar alteori cele două bucle sînt egale ca mărime. Rar apare k cu hasta oblică şi cu cele două bucle unite exact ca în actul lui Dan I — l-am întîlnit de pildă în actul din 26 februarie

1491 (ASBP, 139) —la I. Bogdan, APM, 70). T este prezent prin hasta uşor oblică inferioară şi îndoită jos, în stînga, foarte rar apare în sec. XVII un r cu hasta curbă, avînd sus în loc de linie orizontală o curbă, ce se întinde în stînga şi în dreapta hastei. A prezintă mai mult de cinci forme în care domină cele cu buclă şi cu hasta din stînga îndoită sus în stînga, apare însă şi varianta a doua din actul lui Vladislav I — de pildă în actul din 19 februarie 1446 (ASB). în iscălitura diacului Toader -—scribul actului de mai sus, din 26 februarie 1491 — sînt două forme ductice ale lui a, din care prima este constituită numai dintr-o hastă oblică superioară îndoită sus în stînga. Spre sfîrşitul primei jumătăţi a sec. XVI fiinţează variante în care hasta din dreapta este aproape orizontală şi situată sub buclă, sau este oblică sfîrşind jos printr-o curbare spre dreapta şi avînd capătul de jos la acelaşi nivel cu hasta din stînga sau depăşind-o. în a doua jumătate a veacului XVI se revine şi la corpul literei în formă de triunghi cu o singură hastă, aşadar apropiată de varianta ce apare în actul din 2 martie 1422, scris în minusculă veche -— formă prezentă de pildă în actul lui Alexandru Lăpuşneanu din 21 decembrie 1561 dat schitului Vînători (ASN). ÎK înfăţişează următoarele variante: 1) hasta oblică depăşind rîndul în sus şi în jos are la mijloc pe 8 în poziţie orizontală, orientat spre stînga; 2) hasta verticală superioară ce se întîlneşte cu două linii întretăiate la mijlocul lor; 3) hasta curbă depăşeşte rîndul în sus şi; în

jos, avînd în stînga un unghi ascuţit în poziţie orizontală; 4) aceeaşi hastă cu
8 la mijloc care însă este foarte mic; 5) aceeaşi hastă ce sfîrşeşte joş în stînga, printr-o îndoire, iar 8 este plasat mai sus de mijloc şi 6) hasta uşor oblică depăşind rîndul în sus şi în jos are sus o traversă curbă, iar ceva mai jos de mijloc pe 8 — formă ce apare în unele acte de la Ştefan cel Mare. S depăşind rîndul în sus este oblic sfîrşind sus şi jos prin cîrlige şi apare astfel ca cifră în actul din 26 iulie 1448 — după o fotocopie a autorului. Pentru 3 am întîlnit peste şapte variante. Astfel, întîi remarcăm reproducerea primei, forme ductice din actul lui Vladislav I, prezentă de pildă în următoarele acte: 12 martie 1423 (BARD, XLVI-15)—în textul respectiv întîlnindu-se trei variante ale grafemului— ; 24 septembrie 1429 (BARP, 2); 15 iunie 1431 (BARD, LXXXIV-42); 12 iulie 1434 (BL, MR, LM, fondul 159, nr. 5) —facs. la Rusanivs'ki, p. 90 — şi 8 septembrie 1458 (ASB). Dintre celelalte forme ductice semnalăm de exemplu: 1) formă de curbă, depăşind rîndul în sus — prezentă de pildă în actul din 23 aprilie 1460 (ASB, I. Bogdan, APM, 51);
2)hasta oblică superioară îndoită sus în stînga, într-un act din 1495 —facs. la loan Antonovici, Documente bîrlădene, Bîrlad, II, 1912; 3) litera se apropie de prima formă a lui 3 din actul lui Vladislav I, are însă o secantă mai sus de mijloc — astfel este în actul din 13 februarie 1458 (ASB) şi 4) reproduce pe s invers — în actul din 23 aprilie 1437 (ASBv, nr. 446, în BARFD, XI-10). Iota apare începînd cu sec. XVI şi are hasta curbă inferioară întoarsă spre stînga, iar în actele din 29 aprilie 1629 (IIXS) şi 7 octombrie 1634 (BCSD, 1-64) este cu hasta oblică superioară, avînd cîrlig sus şi jos, aceasta fiind străbătută de o secantă. Foarte rar este prezent un h cu hasta superioară uşor oblică îndoită sus în stînga şi legată în rînd de partea din dreapta, de pildă în actul din 11 septembrie 1448. ii are aceeaşi formă minusculă, cu hasta din dreapta superioară, curbată uşor în stînga dar nu apare decît din veacul XVI. ăl există încă în actele scrise în semiuncială din 6 octombrie 1407, 16 septembrie 1408, 7 şi 18 noiembrie 1409 — în care hasta din stînga sau din

dreapta depăşeşte rîndul în jos. Două noi forme apar încă în prima jumătate a sec. XV. Amîndouă variantele se leagă între ele prin faptul că hasta oblică inferioară porneşte din vîrful unghiului ascuţit care uneşte cele două laturi ale literei, însă se deosebesc prin aceea că prima formă — prezentă de pildă în actul de mai sus din 23 aprilie 1437 —sfîrşeşte hasta printr-o liniuţă orizontală, îndreptată spre stînga, iar cea de a doua, care fiinţează de pildă în actul din 1 ianuarie 1454 (ASB)termină hasta printr-un cîrlig orientat spre dreapta. O a treia formă — prezentă de exemplu în actul din 21 octombrie 1527 (I. Bogdan, APM, 63)—constituie o hastă oblică

inferioară aparte prin faptul că se leagă de corpul literei format din patru linii legate între ele, scrise în patru secvenţe fără a se ridica condeiul de pe materialul grafic. în veacul XVII apare a\ minuscul latin în trei variante din care prima prezentă de pildă în actul din 27 iunie 1628 (BCSD, XX-29) are primele două haste egale ca lungime şi se leagă de o a treia mai lungă ca ele — hastele sînt toate superioare. Cea de a doua formă fiinţează de exemplu în actul din 4 martie 1631 (BCSD, XXXII-1) şi are prima linie curbă depăşind rîndul mai mult în jos decît în sus, celelalte două linii fiind scrise în rînd, iar ultima formă înfăţişează prima hastă tot curbă însă depăşeşte rîndul în sus şi în jos în egală măsură, legîndu-se de corpul literei constituit la fel ca în actul din 1527 de mai sus. T cunoaşte pe lîngă formele prezente în minuscula veche şi următoarele: 1) un s ca de pildă în actul din 20 septembrie 1593 (IIXS) sau în cel din 4 august 1608 (BCSD, XI-5); 2) o simplă curbă, în actul din 20 mai 1610 (BCSD — XI-7); 3) o hastă oblică cu buclă sus în dreapta, traseul buclei traversînd hasta în stînga, partea de jos a hastei fiind îndoită în aceeaşi direcţie— de pildă în actul din 29 iunie 1619 (IIXS); 4) forma lui 3 apropiată de prima variantă a acestei litere din actul lui Vladislav I— de pildă în actele din 24 februarie 1618 şi 20 iunie 1619 (BCSD, I — 22 şi 26); 5) hasta uşor oblică avînd jos în dreapta o îndoire, iar sus se leagă în stînga de o curbă printr-un nod — într-un act al lui Moise Movilă (BCSD, XI — 17) şi 6) hasta oblică are sus în dreapta o buclă, iar jos tot în dreapta un cîrlig — în actul din 20 iulie 1651 (IIXS). Toate formele ductice de mai sus fiinţează odată cu sfîrşitul sec. XVI şi mai ales în veacul următor — ele totdeauna au hastele superioare —. Se cunosc oy, y, v şi 8. Astfel oy apare în forma lui clasică, adică partea a doua a literei are hasta inferioară, a doua este cea care prezintă în rînd prima parte a grafemului, iar deasupra partea a doua a literei, nelegate între ele — ca de pildă în actul din 13 iulie 1463 (BARR, 4606), a treia —- în aceeaşi poziţie dar uneşte cele două părţi ale literei ca în actul din 16 ianuarie 1491 (IIXS), iar a patra are la bază pe o dublu — exact aşa cum apare încă în minuscula diplomatică veche din Ţara Românească—variantă ce este prezentă de pildă în actul din 15 martie 1490 —facs. la Gr. Nandriş, Patru documente de la Ştefan cel Mare în ARMSI, VIII, 1928, pl. II, fotocopii în BAR şi în BUC (colecţia G. Sion). Remarcăm că în actul din 22 martie 1507 (IIXS) hasta lui $ are la mijloc un punct. Ti fiinţează în aceleaşi variante ca şi în minuscula diplomatică veche. Cît despre ’k acesta, pe lîngă formele ductice din minuscula veche cunoaşte încă un şir de noi variante care asociate cu cele din minuscula veche dau un total de peste zece. Din capul locului arătăm că numeroase sînt cazurile cînd forma ductică a lui 'k este identifică cu cea a lui Ti, lucru subliniat atît de I. Bogdan cît şi de M. Costăchescu în ediţiile lor de documente moldoveneşti. Aceeaşi identitate o

semna-

lăm pentru prima oară încă în actul din 1399, scris în semiuncială, în care -K este caracterizat prin orizontala sa lungă. Mai mult: există două acte, primul din 10 septembrie 1471 (BL, MR, LM, fondul 159, nr. 10, I. Bogdan, APM, 59) şi al doilea din 22 ianuarie 1472 (în acelaşi loc, 11, I. Bogdan, APM, 60), în care litera t este identică ca formă cu t. Aşadar formele ductice citate provoacă uneori identităţi fonetice pentru Ti şi t, ca şi pentru -fe şi т. Dintre noile forme ale grafemului -fe remarcăm următoarele: 1) identică lui -k, ce are linia de sus din stînga curbată — de pildă în actul din 23 aprilie 1441 (ASB, I. Bogdan, APM, 35); 2) acelaşi *h cu linia curbată, dar legată de hastă printr- un nod, de exemplu în actul din 29 noiembrie 1443 (BL, MR, LM, fondul 159, nr. 6, T. Bogdan, APM, 36); 3) partea de sus a literei este o buclă a cărei linie depăşeşte hasta în stînga — în actul din 4 iunie 1433 (I. Bogdan APM, 23); 4) bucla literei este foarte mică, iar hasta are deasupra o curbă — ca de plildă în actul din 22 august 1447 (ASB, I. Bogdan, APM, 38); 5) acecaşi formă, însă bucla se transformă într-un punct •— în unele acte de la Ştefan cel Mare; 6) litera are forma lui s invers — de exemplu într-un act din 13 ianuarie 1626 (IIXS); 7) o formă identică, în care linia de sus într-o curbă, pornind de la stînga traversează hasta în dreapta, formînd la locul respectiv o buclă — în actul din 14 aprilie 1635 (BCSD, XX-38). în acelaşi text întîl- nim şi forma a cărei traversă este uşor înclinată, tot acolo este prezentă şi o f rmă identică lui **-k**. K) apare în cîteva forme din care remarcăm: 1) hasta verticală este superioară, avînd sus cîrlig în stînga şi se uneşte în rînd cu o;

2) hasta avînd în acelaşi loc cîrlig, depăşeşte rîndul în sus şi în jos, legîndu- cu de o la mijloc; 3) hasta superioară are cîrligul sus în dreapta şi se uneşte se o în rînd şi 4) hasta superioară nu are cîrlig, legîndu-se cu o în acelaşi loc. Iii cunoaşte şi el cîteva forme din care cea mai veche are pe iota ca hastă oblică depăşind rîndul în sus şi în jos, la fel şi hasta lui a, legarea celor două haste, făcîndu-se mai sus de mijloc. Celelalte forme sînt de pildă următoarele: 1) hastele oblice depăşesc rîndul în sus şi în jos, hasta din stînga este îndoită sus în stînga şi se leagă de a la mijlocul buclei acestuia; 2) hasta din stînga verticală nu depăşeşte rîndul, cea din stînga, curbă, trece de rînd în sus şi în jos; 3) hasta din stînga este la fel, cea din dreapta însă apare verticală şi inferioară şi 4) hasta din stînga este superioară şi îndoită sus în stînga, cea din dreapta nu depăşeşte rîndul. De pe la sfîrşitul sec. XVI începe să domine ta cu hasta din stînga în rînd, iar cea din dreapta este inferioară. Celelalte litere — p, X> 3 şi ^ — sînt proprii minusculei diplomatice vechi, iar V şi -t au hastele inferioare.

Literele cursive au particularităţile ce urmează. Apare a cursiv grec. K se prezintă sub două forme, prima fiind uneori în poziţie orizontală, într-un act din 10 iulie 1603 (IIXS) am întîlnit în cuvîntul fiop-^AE pe k în forma lui **T** glagolitic, iar într-altul din 15 martie 1649 (IIXS)—apare şi **K** cursiv ucrainean şi rusesc. Pe lîngă k rotund fiinţează şi cel patrat cu diagonală şi aceasta încă spre sfîrşitul deceniului cinci al sec. XV. A suprascris este acelaşi ca şi în minuscula diplomatică veche. Reapare pe lîngă **E** chirilic şi e cursiv grec încă în deceniul doi al veacului XV. Alături de a suprascris, obişnuit, uneori este prezent şi cel în primă formă de la Vladislav I. Iota are pe lîngă formele obişnuite: fără tremă şi cu tremă, cea cu două cîrlige şi a patra—în spirală — această variantă fiind folosită uneori şi pentru ita. La **H** pe lîngă formele ductice obişnuite reapare cea în formă de dreptunghi,

apoi varianta în treaptă, iar încă în actul din 20 august 1422 (ASB, Sacerdoţeanu şi Bogdan, XVIII) fiinţează o formă identică lui h. K pe lîngă forma clasică — verticală avînd alături pe c — apare şi sub forma a doi de c, iar în sec. XVII am întîlnit un k suprascris identic lui h, cu diagonala pornind de la extremitatea de jos a hastei din stînga şi sfîrşind în partea de sus a hastei din dreapta. ft\, alături de forma uncială devenită minusculă prin faptul că se scrie fără a se ridica condeiul de pe suport sau cea care prezintă începutul hastelor îndoite, are apoi în ultimul deceniu al primei jumătăţi a sec. XV o nouă formă suprascrisă, constituită din trei liniuţe, mai des verticale decît oblice, distanţate între ele, variantă destul de frecventă în unele acte de la Ştefan cel Mare. Pe lîngă h în forme obişnuite, în veacul XVII domină o variantă identică lui **H** chirilic slav vechi adică are bara orizontală situată drept la mijlocul celor două haste. Alături de o obişnuit este prezent uneori şi cel în formă de triunghi, iar rareori şi dublu o. Apare t în rînd, iar într-un act din 20 septembrie 1594 (IIXS) este şi un t în formă de s invers. în suprascriere fiinţează uneori încă din prima jumătate a sec. XV şi un t în formă de 8 orizontal, orientat spre stînga. \f este prezent numai prin partea sa superioară de unghi ascuţit, formă ce uneori serveşte şi de m chiar în acelaşi text. 4 fiinţează prin următoarele forme: 1) dreptunghi — în actul din 15 iunie 1431 (BARD, LXXXIV — 42)— deci identic şi lui h; 2) unghi ascuţit, deci asemenea lui y— încă la 12 august 1452 (I. Bogdan, APM, 41) şi
3) s invers, în suprascriere, ce apare spre sfîrşitul veacului XVI. Pe lîngă •K în formă obişnuită este şi un ˉk în formă de o — de pildă în actul din 25 noiembrie 1440 (ASB), formă destul de frecventă mai ales în unele acte de la Ştefan cel Mare. M are alături de forma obişnuită repetarea celei din minuscula diplomatică veche, în care prima parte a literei este un

triunghi, de pildă în actul din 27 august 1436,[93] triunghi legat cu o mică orizontală jos de iota. în acelaşi text este prezentă şi o a doua formă ce are o latură a triunghiului paralelă cu verticala lui iota. O a treia formă, constituită în prima parte din o, fiinţează de pildă în actul din 18 octombrie 1435, dat în Hotin — fotocopie în BARFD, X—19 —. în ceea ce priveşte pe ki mai remarcăm că într- un zapis de la sfîrşitul sec. XVI, prin care fiii Mariţei din Roşiori vînd boierului Toader Boldescul partea lor din satul Popeşti, apare pe lîngă **KI** cu tremă pe iota şi **-KI** cu tremă pe iota, tot în acelaşi act fiind şi ita cu două cîrlige (actul în IIXS). L alături de forma obişnuită, de multe ori se scrie ca un o aşa că are dreptate I. Bogdan (DŞM, I, 254) cînd arata următoarele: „în multe documente **K** e făcut aşa că se poate confunda uşor cu o". O atare formă am întîlnit-o de exemplu în actul din 8 octombrie 1434 (BARFD, XXXV, 3). Celelalte litere cursive nu solicită caracterizări.

Ca litere legate apar cele trei tipuri din minuscula diplomatică veche a Ţării Româneşti repetate în grafia, cu acelaşi caracter, din Moldova.

Uneori fiinţează şi cîteva cuvinte scrise separat ca de pildă în actul din 22 ianuarie 1472 (BL).

Ca documente moldoveneşti scrise într-o frumoasă minusculă diplomatică nouă se remarcă de pildă cele patru aflate în ASV, după care I. Bogdan, DSR, a dat facs. în litocopie.

[93] Acest act l-am cercetat la 18.IV — 1953, la Institutul de istorie „N. Iorga" din Bucureşti, unde provenea din colecţia N. Iorga.

Minuscula diplomatică nouă este prezentă de exemplu în colofoanele următoarelor codexuri moldoveneşti: Sintagma lui Matei Vlastares din 1472, Catena la Iov din 1503, Tipicul din 1523 (BARS, 101, facs. la Jacimirski, SRR, X—1); Minei din 1574 (BARS, 124, facs. la Jacimirski, SRR, XI, 22); Vieţile crailor sîrbi din 1574 (Biblioteca Universităţii de stat din Lvov, Kaluzniacki şi Sobolevski, 102), Psaltire din 1579 (BARS, 103), Tetraevangheliar din veacul XVI —înainte de 1589 (BARS, 9, facs la Jacimirski, SRR, XIX, 38); Apostol din 1598 (Biblioteca de stat din Lvov, facs. la Kaluzniacki si Sobolevski, 106) si Tetraevangheliar din prima jumătate a veacului XVII (BARS, 15).

Minuscula diplomatică nouă fiinţează în Transilvania de pildă în următoarele documente: o scrisoare a judeţului Braşovului către Vlad Călugărul (ASBv, fotocopie în BARFD, XlX, 25) a doua, a judeţului Braşovului către Neagoe Basarab (ASBv, fotocopie în BARFD, XIX, 32) şi o a treia a judeţului Braşovului către Şerban, mare ban al Craiovei, datată prin 1534— 1539 (ASBv, nr. 515, fotocopie în BARFD, XIX — 33, facs. la D. Bogdan, La minuscule, pl. XIV). Grafia respectivă

reproduce minuscula diplomatică nouă din Ţara Românească cu elementele ei cursive iar în ultimul text este prezentă prima formă ductică a lui A minuscul din actul lui Vladislav I.

în minuscula diplomatică nouă din Transilvania este scrisă şi însemnarea de la sfîrşitul sec. XVI a diacului Pantelimon din Jabiţea (în acelaşi loc şi Jabinţi), aflată Ia sfîrşitul prefeţei evangheliei de la Luca din Tetraevangheliarul cu aceeaşi dată (Biblioteca arhiepiscopiei din Timişoara — EX 90 —, ms ce înainte se afla în Biblioteca diecezană din Lugoj). Tot aşa este şi însemnarea din 8 septembrie 1668 aflată pe marginea de jos a filelor 2—19 (numai recto) a Apostolului din sec. XVI —ce în 1573 aparţinea bisericii din Cotnari, iar în 1770 era al bisericii din Zlodica—ambele în judeţul Iaşi (BCSM, nr.
1,III). Remarcăm că în văleatul notei apare omega cu valoare de 70, deci identic lui o, în respectiva însemnare fiind prezent apoi iota, avînd cîrlig sus în stînga, în acelaşi fel este şi hasta din dreapta a lui **H**.

Unele elemente ale minusculei paleografice româno-slave trec şi în inscripţii cu aceeaşi origine. Astfel k semioval apare în inscripţia sigiliului oval din unele documente emise de Alexandru Aldea, de pildă în cele din BARD, XX—201 şi 202 — aici şi prima parte a literei w în formă de triunghi. Acelaşi k fiinţează în inscripţia din 1498 de pe clopotniţa lui Ştefan cel Mare de la m-rea Bistriţa, ca şi în inscripţia ferecăturii Tetraevangheliarului de la Putna din 1570 (MMD). Acelaşi lucru se poate afirma despre prezenţa formei ductice respective a lui b în inscripţiile sigiliilor următoarelor acte din Moldova: 25 septembrie 1611, 20 iunie 1623, 3 mai 1625, 6 februarie 1630, 14 noiembrie 1631 si 14 septembrie 1632 (IIXS) cît şi a documentelor din anii 1606, 1616, 1631 şi 1635 (BCSD, XX—19, 1—25,’XX—33 şi 38).

în minusculă sigilografică cu elemente cursive imitînd minuscula paleografică română-slavă este lucrată inscripţia din 20 aprilie 1638 a clopotniţei bisericii Trei Ierarhi din Iaşi, la fel şi pisania românească din 1752 a bisericii Răducanu din Tîrgu Ocna — textul este bilingv — român şi francez — acesta din urmă — cursiv.

Minuscula paleografică româno-slavă a trecut apoi şi în textele româno- chirilice. Astfel în minusculă manuscriptică nouă sînt colofoanele unor codexuri din Ţara Românească, scrise în veacurile XVII şi XVIII (BARR, 3339,

1327, 2472, 2462, 2512, 2174, 2458 si 1329), facs. la Strempel, p. 282, 286— 289, 291, 293 şi 303.

în aceeaşi minusculă sînt colofoanele următoarelor mss moldoveneşti din 1695, 1724 şi ’l726 (BARR, 1838, 1253 şi 1261, facs. la Ştrempel, p. 290, 297 şi 299).

în minusculă manuscriptică nouă sînt scrise colofoanele din 1773, 1778 şi 1788 de pildă a următoarelor mss transilvănene

din BARR: 2325, 303 şi 4646, facs. la Ştrempel, p. 308, 309 şi 311. Aceluiaşi scris aparţin şi însemnările din 1750, 1753 şi 1770, aflate în Apostolul din sec. XVI—f. 84v, 3v — marginal şi 75—(BCSM, nr. 1, III).

Minuscula diplomatică nouă a Ţării Româneşti este cunoscută de un număr mare de documente româno-chirilice din care cel mai vechi îl formează celebra scrisoare, datată de N. Iorga (Studii şi documente cu privire la istoria Românilor, X, 1905, p. 282), prin anul 1521,[94] a negustorului Neacşul Lupa din Cîmpulung-Muscel (ASBv, Stenner, IV, 472) fotocopie la Vîrtosu, XXIII şi D. Bogdan, La minuscule, XV, în cursiva textului respectiv fiind prezentă prima variantă a cursivei de tip I. în aceeaşi grafie minusculă sînt de pildă documentele cu următoarele date: 21 decembrie 1573[95] — facsimil la Sacer- doţeanu, pl. II ; 12 august 1586 (ASB, fotocopie în Biblioteca Facultăţii de istorie din Bucureşti); 2 ianuarie 1601 (fotocopie în acelaşi loc); 1 iulie 1620 (BCSD, XCVIII—1); 5 ianuarie 1626 —facs. în Documenta Romaniae Histo- rica, B, XXI, p. 575; 23 februarie 1626, facs. ibidem, p. 578; 21 şi şi 24 iulie 1627, scrise de vestitul cărturar din vremea lui Matei Basarab, Udrişte (Oreste) Năsturel din Fierăşti — facs. ibidem, p. 590 şi 591 şi 6 februarie 1653 —act al lui Serafim, episcop de Buzău (BCSD, CXII—4). Aceeaşi minusculă diplomatică este prezentă în însemnarea din 1652 a logofătului Goran din ms461 al BARS, scris în sec. XVII ca şi în colofoanele codexurilor din anii 1676, 1699 şi 1714 (BARR, 3562, 934 şi 942—ultimul are facsimil la Ştrempel, p. 296).

Minuscula diplomatică nouă este cunoscută la fel de un număr mare de documente din Moldova scrise în româneşte ca de pildă cele cu datele: 1587 şi 1597 (ASB, facs. la Sacerdoţeanu, VI şi VIII); 1625 —zapis al ieromonahului Atanasie, egumenul m-rii Suceviţa, facsimil la Kaluzniacki şi Sobolevski, 111; 26 aprilie 1630, 24 septembrie 1634, 9 ianuarie 1645, 27 februarie 1658, 8 noiembrie 1669, 10 aprilie 1674, 1 octombrie 1687, toate în BCSD: XI-6, MSG, XLI-1, X-l şi XXXVIII—9, fondul Gheorghe Ghibă- nescu (XX-110), XX—114, MSG şi 20 iunie 1647 — mărturia uricarului Simion Cheşco, dată în Suceava (Kaluzniacki şi Sobolevski, 113). Cele două variante ale cursivei de tip I şi cursiva de tip II le remarcam de pildă în actul lui Gaşpar Graţiani din 15 mai 1620 — în ASB, facs. la Bianu şi Cartojan, XII.

Minuscula la origine provine din semiuncială. Cele mai multe elemente minuscule de la noi îşi au sursa în minuscula diplomatică veche a izvoarelor iugoslave, o parte vin din minuscula veche bulgară, unele forme ductice ca de pildă pentru a, E, 3, K, M pot fi şi de origine directă bizantină datorită legăturilor bisericilor din Ţara Românească şi Moldova cu Patriarhia ecume

[94] Vezi pentru data de lună şi zi, Notes *breves* din RESEE, VI, 1968, 3, p. 527

[95] Despre textul de mai sus V î r t o s u susţine că este în

cursivă (v. p. 42).

nică din Constantinopol. Românii însă au creat şi multiple variante grafice, spre a reda de pildă pe a, >«, 3, **K**, m, **T**, ’k şi -k. Această din urmă afirmaţie este valabilă şi în ceea ce priveşte cîteva forme ductice cursive, ca de exemplu pentru iota, 4, ki şi **K**. în cursivă legarea de pildă a triunghiului cu iota în ki poate avea o imitaţie din grafia bizantină, faptul fiind atestat pentru a legat de iota încă la începutul sec. III, facs. la Martin Wittek, opera citată, pl. 11.

Cursiva. —- Dezvoltarea din ce în ce mai puternică a cerinţei de carte nu numai pentru nevoile bisericii ci şi a necesităţilor diurne are ca rezultat crearea unei noi grafii, mai raţionale şi mai economice, prin urmare măruntă şi clară, prin claritate înţelegîndu-se lectura rapidă a cuvîntului şi a rîndului. Aşa s-a ajuns la o scriere rapidă, cursivă, ale cărei trăsături principale sînt următoarele: 1) tendinţa de a lega între ele literele dar numai în măsura în care formele lor se pretează; 2) simplificarea duetului grafemelor spre a-1 face mai curgător şi 3) duetul diferitelor litere se schimbă deseori în dependenţă de forma grafemului precedent sau următor, aceasta din cauza procesului însuşi al scrisului. Cursiva se deosebeşte de semiuncială atît prin mica dimensiune a literelor cît şi prin întinderea şi rotunjirea liniilor drepte ale grafemelor. Principiul maximului de randament şi cel al minimului de efort stă- pînesc din plin scrisul cursiv căci prin efort minim şi deplină comoditate se scrie repede şi mult. Scribul urmînd a executa continuu aceleaşi mişcări musculare pentru desenul uneia şi aceleiaşi litere, ajunge — datorită obişnuinţei grafice, fiindcă scrie mult şi des, să execute desenul respectiv cu o siguranţă şi uşurinţă din ce în ce mai mare; apoi spre a înlătura oprirea constantă la fiecare ridicare a instrumentului de scris, va suprima mişcările de prisos, va înlănţui traseul grafic şi va făuri variante ale aceluiaşi grafem, variante care spre deosebirea celor din uncială şi semiuncială, vor înlesni iuţeala scrisului, în urma iuţelei, deseori unghiurile literelor se vor rotunji, linia verticală se va încovoia, cea curbă va tinde spre verticală şi astfel se constituie cîteva variante grafice pentru una şi aceeaşi literă.

Cercetările autorului acestor rînduri au ajuns la concluzia că grafia cursivă paleografică româno-slavă înfăţişează două tipuri cu două variante pentru tipul I, ambele tipuri avînd elemente comune şi deosebitoare. Astfel, elementele comune sînt următoarele: 1) amîndouă tipurile se încadrează în sistemul grafic biliniar ca şi: capitala, unciala şi semiunciala; 2) ambele tipuri cuprind şi litere minuscule; 3) dintr-o singură mişcare de condei se scriu grafemele: K, **E** — rotund — s, 3 — suprascris, iota — în afară de forma cu tremă, o, p, c, 8, w, "K şi k, iar din cîteva traseuri ductice fără

însă a se ridica pana de pe suport se schiţează literele: a, k — patrat — r — una din forme, e cursiv grec, 3, **H** — unele din forme — rt, <v\, y—în formă de unghi ascuţit, v şi m; 4) varianta primă şi a doua a cursivei de tip I au ca elemente comune în mss şi documentele româno-slave, faptul că liniile orizontale şi oblice (la **H** şi h) ale grafemelor sînt groase, la fel — buclele lui a, **E** şi p, curba lui w şi titlele, pe cînd liniile verticale apar subţiri şi 5) varianta primă a cursivei de tip I are ca element identic cu grafia cursivă de tip II litera k, constituită din două elemente grafice separate între ele, cea mai veche formă fiind o linie verticală avînd alături în dreapta un c.

Deosebirile dintre cursivele de cip I şi II sînt următoarele: 1) tipul I are în mod obişnuit elementele prezente mai sus sub punctul 4, pe cînd în cursiva de tip II uneori liniile verticale ale literelor sînt groase, iar cele orizontale şi oblice (la **H** şi **N**) apar subţiri, alteori însă părţile componente ale unui grafem sînt egale în grosime; 2) varianta a doua a cursivei de tip I are şi forme ductice ale grafemelor semiunciale: a, >k, 3, "K şi k — ceea ce nu există în varianta primă şi în cursiva de tip II; 3) în a doua variantă a cursivei de tip I apare în mod obişnuit **K** cursiv bizantin, format dintr-o hastă verticală îmbinată (ligaturată) în dreapta cu un c; 4) aceeaşi variantă are foarte puţine litere legate, obişnuit este 9 — unit mai mult cu e cursiv grec decît cu **E** chirilic; 5) în prima variantă a cursivei de tip I şi în cursiva de tip II lipsesc cîrligele la sfîrşitul liniilor verticale ale unor grafeme, prezente în varianta a Il-a a cursivei de tip I şi 5) în varianta primă a cursivei de tip I şi în cursiva de tip II apar mult mai multe litere minuscule ca în varianta a doua a cursivei de tip I.

Prima variantă a cursivei de tip I nu este cunoscută mss din Ţara Românească şi ea apare întîi în Moldova. Astfel este Zbornicul lui Isaia de la Slatina unde textul de pe f. 500—504 r este scris într-o astfel de grafie [9(i]. Acelaşi scris este prezent într-un fragment de ms moldovenesc — 4 f. — aflat în colecţia autorului — text ce-1 datăm prin anii 1598—1605 [97] şi care însumează şi o parte dintr-un act dat de un domn moldovean m-rii Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai; catastiful de cheltuieli al lui Simeon Movilă din 22 iulie 1606, scris în minusculă diplomatică nouă, aflat în BAU (Colecţia catedralei Sf. Sofia din Kiev, nr. 367, f. 1, 38—41, 75—85 şi 101), publicat cu un facs. de Ja. N. Scapov [98], apoi într-o însemnare a unui Iordache fiul popei Silvestru, din 8 ianuarie 1620, scrisă pe un tetraevangheliar din secolul XV, al m-rii Zograf, cumpărat de Ştefan cel Mare, în 1494 şi aflat astăzi în BPL (F.I., 595)—facs. la Mosin, Album, p. 136. Astfel, proprii variantei I a cursivei de tip I sînt formele ductice ale literelor: e, r, h, h, uj, >i şi ■fc, celelalte grafeme fiind

cunoscute atît variantei a Il-a cît şi cursivei de tip II, în acest sens fiind spre pildă: e— patrat, a, ª' şi t suprascrise, e cursiv grec, iota, н, к, **h şi n. Dintre literele minuscule sînt următoarele: a, ᴇ — semioval, >k, Ă, — grecesc, p, t, oy, 0, i* şi •&. Ca litere legate din primul tip apar: m cu н, t cu a, 0 cu e chirilic şi cel cursiv grec, tipul II fiind reprezentat prin: A cu i' şi a cu î.**

Varianta I a cursivei de tip I apare în Transilvania, de pildă într-un Octoih din 1628 (BARS, 657), f. 135v — ultimele 17 rînduri), însă scribul este un Toader din Moldova. Aceeaşi grafie fiinţează în Tetraevangheliarul din 1641 (BARS, 625, f. 299v), în care apar şi cîrlige la iota şi ita exact ca în cursiva creată de Gavriil Uric. Nu am întîlnit cursiva de tip 1 în primă variantă în mss din Maramureş şi Banat.

Prima variantă a cursivei de tip I fiinţează prin litereie cursive ale unor documente din Ţara Românească, scrise în minusculă diplomatică

[96] în La minuscule, p. 32 şi pl. VIII, ne-a scăpat omisiunea că filele de mai sus sînt scrise In minusculă literară mixtă.

[97] Datarea de mai sus este după prezenţa în ms — f. 1 — a episcopului de Rădăuţi, Teodosie Barbovschi (1598—1605).

[98] J a. N. § 6 a p o v, Novyj dokument po istorij Moldavij i moldavsko-ukrainskih svjazej XVII v.— «Katastih» voevody Simeona Mogily, în „AE za 1971 god", 1972, p. 154—160.

nouă, din care cel mai vechi este din 23 octombrie 1422, apoi actul datat prin 1424 (în ASBv, 3, fotocopie în BARFD, VIII — 3 şi XIII — 7, la Panai- tescu şi Mioc, p. 618) şi cel din 29 ianuarie 1500 (BMK), facs. la Nandriş, pl. 3. Dat fiind faptul că această variantă a cursivei apare încă în 1422 am socotit-o ca primă variantă a cursivei de tip I. Varianta respectivă — ale cărei particularităţi le-am cercetat mai sus în cadrul mss moldoveneşti — a trecut apoi din documentele Ţării Româneşti în mss din Moldova. Precizăm însă că în Ţara Românească nu există nici un izvor diplomatic scris într-o astfel de cursivă.

Varianta întîia a cursivei de tip I este deosebit de frecventă în grafia literelor cursive din minuscula diplomatică nouă a Moldovei. Astfel aceasta apare de pildă în documentele cu datele: 5 iulie 1450 (ASV), 26 iulie 1574, 21 iunie 1595, 2 august 1597, 25 ianuarie, 8 martie şi 28 aprilie 1599 (toate la ASN) şi 27 martie 1600 (BARD, CLXV — 152 a, facs. în La Bibliotheque de VAcademie de la Republique Socialiste de Rotimanie, Bucarest, 1968, p. 87, nr. 427).

Particularităţile acestei grafii sînt în documentele moldoveneşti la fel ca şi în mss din Moldova. Dar nu există nici un document scris într-o astfel de grafie.

Prima variantă a cursivei de tip I fiinţează în minuscula diplomatică nouă a scrisorii ce judeţul şi pîrgarii Braşovului o adresează lui Şerban, marele ban al Craiovei, text datat

prin 1534—-1539 (ASBv, nr. 515, facs. la D. Bogdan, La minuscule, pl. XIV). Particularitățile acestei grafii sînt ca și cele din Țara Românească și Moldova. însă un document transilvănean scris în prima variantă a cursivei de tip I nu am întîlnit.

A doua variantă a cursivei de tip I apare prima oară în Moldova și ea aparține vestitului scrib de la Neamț, Gavriil Uric. Grafia acestui cărturar a fost studiată de slaviștii Jacimirski, GC (p. 380—381), Turdeanu, MG (p. 273) și Mircea, GU (p. 12—17)—cel mai documentat. Astfel primul a susținut că Gavriil Uric a folosit 3 tipuri grafice: 2 tipuri ale semiuncialei și o cursivă individuală, aserțiune combătută de Turdeanu care afirmă că respectivul scrib a utilizat numai un tip grafic... „această remarcabilă caligrafie semiuncială, ce datorită modelelor sale a făcut școală".

Problema este reluată de Ion Radu Mircea care dovedește în chip temeinic existența cursivei în unele mss ale lui Gavriil Uric, specialistul în cauză fiind și cel dintîi cercetător care particularizează, în amănunt, grafia respectivă, străduind în a afla și indica alte codexuri moldovenești cu un scris identic cît și în a identifica mss medio-bulgare ce stau la baza scrisului cursiv practicat de scribul de la Neamț. Cercetările slavistului Ion Radu Mircea l-au dus la cioncluzia că în grafie cursivă sînt scrise unele din mss lui Gavriil Uric, datate prin anii 1424 —- 1449 — anume un zbornic și un tetraevangheliar; cît și zbornicul din 1448: ms din 1439—unde jumătate din f. 62v și corecturile interli- niare sînt în același scris —•; colofoanele textelor din: 1436, 1439, 1445 — aici în cursivă sînt și corecturile interliniare, 1446 —• unde același scris este prezent în: indicațiile numărului filelor fiecărui capitol din ms și corecturile interliniare, 1447 (Mineiul pe martie) — aici și corecturile interliniare — și 1449, apoi: indicațiile numărului filelor fiecărui capitol și corecturile interliniare din ms anului 1441 cît și corecturile interliniare ale Zbornicului din 1447. Această cursivă este — după autorul rîndurilor de față — a doua variantă a cursivei

de tip I. în continuare, cercetătorul Mircea arată că grafia lui Gavriil Uric, deși destul de rar folosită, totuși a avut continuatori în Moldova sec.

XV și XVI, citind în acest sens: Zbornicul din 1557 (BARS, 636) unde f. 337v și 338 poartă un astfel de scris, intercalat apoi în două texte a două codexuri scrise în semiuncială aflate în MMS (nr. 7, 11/427 II și 23/444) cît și într-un Parenesis al lui Efrem Sirianul, copie de la începutul veacului XV (MMP, 38/572 I) ".

Același tip grafic este prezent în: colofoanele Mineielor pe august și noiembrie, scrise în 1465 de Casian (MMP, 577/III și 577/IV), corecturile interliniare în copia din sec. XVI a unui Parenesis din BCSM (nr. 9882) și colofonul Pravilei lui

Lucaci, ritor si scolastic, din anul 1581 (în BARS, 682, facs. la Panaitescu MSBA, fig. 5).

A doua variantă a cursivei manuscriptice de tip I a lui Gavriil Uric are particularităţile ce urmează, si este constituit dintr-un corp'-triunghiular ataşat direct de hastă ce uneori sfîrşeşte prin cîrlig, o a doua are bucla rotundă legîndu-se de hastă printr-o liniuţă. E cu bucla mică, iar linia orizontală relativ lungă. E posedă bucla de sus mai mică ca cea de jos, mai rar şi k patrat. r are hasta jos în dreapta cu un cîrlig, iar orizontala destul de lungă. \ suprascris este cursiv şi are triunghiul extrem de mic faţă de baza sa prelungită mult în dreapta şi în stînga celor două laturi. 6 este proporţionat prin elementele componente, uneori însă cel iniţial are orizontala depăşind semiovalul, destul de frecvent apare şi s cursiv grec. 3 în colofonul ms nr. 164 din BARS este identic primei forme de la Vladislav I, atît numai că apare scris în rînd. Iota este totdeauna o hastă verticală, avînd cîrlige la cele două extremităţi — sus în stînga şi jos în dreapta — chiar şi atunci cînd este cu tremă. H se remarcă întîi prin faptul că prima hastă aer cîrlig sus şi jos exact ca iota, iar a doua ■— numai jos în dreapta, apoi pe lîngă forma veche cu bara orizontală la mijloc fiinţează şi cea cu diagonala ceva mai sus de mijloc. K se evidenţiează prin forma sa caracteristică literei cu acelaşi caracter din cursiva minusculei bizantine noi, adică o hastă verticală de care se sudează un c. A. nu înfăţişează nimic deosebit afară de faptul că uneori hasta din dreapta sfîrşeşte jos prin cîrlig. ffi are o formă specifică: extremităţile arcadei ce uneşte cele două haste oblice se sudează în acestea, iar uneori prin hasta din stînga depăşeşte uşor rîndul în jos. II se caracterizează prin cîrlige în partea de jos din dreapta a celor două haste, uneori hasta din stînga are cîrlig şi sus exact ca şi iota. Apare un H CU diagonala la mijloc, dar este prezentă şi forma cu orizontala mai sus de mijloc, iar uneori chiar la mijloc ca şi în h chirilic slav vechi. II are uneori cîrlige la extremităţile de jos, în dreapta celor două haste, încolo nu suscită caracterizare. T cursiv, constituit din trei liniuţe verticale, este destul de rar, căci domină t semiuncial deosebitor însă prin faptul că hasta sfîrşeşte jos în dreapta prin cîrlig. G3 se remarcă prin faptul că o linie curbă leagă cele două ovale — deci o formă cursivă deosebitoare faţă de cea obişnuită prin aceea că linia respectivă este groasă, în cursiva lui Gavriil Uric apare un 0 cu ovalul foarte lat avînd orizontala la mijloc. *1 prezintă jos în dreapta cîrlig, iar sus în stînga are o linie curbă, deci tot una din formele cursive deosebită prin faptul că este groasă. HI este cel obişnuit cursiv, dar uneori hastele au sus cîrlige. Ti apare cu orizontala

[99] Mircea, GU, p. 16.

rotundă, hi în mod obişnuit are hasta din stînga sfîrşind sus în stînga prin cîrlig — aşadar la o lectură superficială poate fi luat drept -k şi citit deci cu iota ca 'hj — ,iar hasta din stînga este în forma lui iota precizat mai sus. Uneori apare şi o altă formă ductică a lui u în sensul că k are înfăţişarea lui o. Ii fiinţează uneori sus în stînga şi prin cîrlig. IJI ce depăşeşte rîndul are şi el uneori cîrlige ca şi in. Celelalte litere cursive nu solicită caracterizări, între literele ce depăşesc rîndul fiinţează: 3, p, 4. Jf. H» 0 şi "k; însă hastele inferioare ale literelor p, % şi u, sînt scurte, ele avînd lungimea ca în semiunciala manuscriptică din Moldova, numai în rîndul ultim din pagină şi în colofoanele mss nr. 164, 122 şi 123 din BARS. Am arătat mai sus grafemele semiunciale, aici precizăm numai că uneori a sfîrşeşte sus în stînga prin •cîrlig. Dintre literele minuscule sînt prezente: d, k semioval — numai în colofonul ms 164 din BARS — r — numai în colofoanele mss nr. 122, 123 şi 143 din BARS. Ti apare numai în colofonul ms 164. Fiinţează şi —în unele colofoane. însă în colofoanele scribului Casian ca şi în corecturile interliniare din Parenesis-ul BCSM lipsesc elementele semiunciale din varianta a Il-a a cursivei de tip I, practicată de Gavriil Uric. Drept grafeme legate sînt de obicei e cu e cursiv grecesc. Cursiva de tip I — în a doua variantă
— nu am găsit-o în mss maramureşene şi bănăţene.

Cursiva manuscriptică de tip II apare sporadic prin cîteva litere, încă în: Apostolul nr. 20 din BARS (litera т), OC (m şi 'l) şi Evangheliarul de la Rîşnov (a)- Mss semiunciale din Ţara Românească se caracterizează din acest punct de vedere prin faptul că cele mai frecvente grafeme cursive sînt: A, k şi a\ — în suprascriere. Texte manuscriptice scrise total în cursiva respectivă aparţin întîi lui Udrişte Năsturel, în acest sens fiind două însemnări ale acestuia. Prima este din anul 1636 şi se află în interiorul scoarţei de la început a Sintagmei lui Matei Vlastares — ms de la începutul sec. XVI — în BARS, 286 — litocopie a însemnării la V. A. Urechia, O scrisoare a lui Udrişte Năsturel, în „Anuarul Facultăţii de filosofie şi litere — pe anii 1897— 1898", Bucureşti, 1899, p. 63 — o fotocopie la D. Bogdan, MSBAR, p. 29. A doua însemnare are ca dată 18 iunie 1639 şi se află în interiorul scoarţei de la început a unui zbornic, scoarţă în BARFS nr. 6, ms iniţial se afla la m-rea Bistriţa (Vîlcea). Aceste texte sînt scrise în limba şi grafia cursivă rusească a vremii, însă autorul lor a adăugat nu puţine elemente din scrisul paleografie româno-slav. Astfel sînt prezente: s cursiv grecesc —- numai această formă —, iota avînd cîrlige, ca în cursiva creată de Gavriil Uric —, dzeta în prima formă din actul lui Vladislav I, ca şi -ki — din acelaşi text. Prima parte a lui kj este în formă de triunghi. în plus apar: a\ cursiv latin şi o — de aceeaşi origine — constituit din două unghiuri ascuţite intersectate prin laturile lor vecine. Literele e, r, h, h, n, uj şi ljj au

de obicei orizontalele şi diagonalele subţiri, uneori însă groase exact ca în varianta primă a cursivei de tip I. Dintre formele ductice ale minusculei paleografice româno-slave fiinţează cele pentru următoarele litere: a—alături de cel cursiv—, k, k, r, >k, 3, k, m, h, h, p, t, 8, <]s, y, u,, t şi ljj. Cele mai multe dintre litere sînt scrise legat, dar numai In primul tip, între care remarcăm şi unirea lui 0 cu 6 exact ca în varianta a Il-a a grafiei cursive de tip I a lui Gavriil Uric. Numeroase cuvinte din cele două texte sînt scrise separat unele de altele.

Codexuri însă scrise total în cursiva de tip II nu fiinţează decît din sec. XVIII, mss respective constituind Şcoala lui Paisij Velickovski. Astfel

în acest sens sînt de pildă mss din veacurile XVIII şi XIX, lucrate în schiturile Trăisteni şi Poiana Mărului şi aflate în BARS (329, 379, 385, 393, 397, 407, 599, 600 şi 601). Grafia acestor codexuri este rusească însă în ea se strecoară şi elemente ale cursivei paleografice româno-slave de tip II ca de pildă:
B, k — patrat şi rotund, r, a — susprascris, apoi r şi a minusculi. Cursiva manuscriptică de ***tip II apare în Moldova întîi în colofonul Psaltirii lui Gavriil Uric din 1437*** [10]°. Sînt scrise în aceeaşi grafie de pildă colofoanele urmtoarelor mss: Apostol din 1528 (BARS, 21), Tetraevangheliar din 1554 (facs. la Jacimirski, SRR, XI, 21). Apostol din 1610 (BNV)—ambele colofoane (facs. la Iorga, AM,
I,III, fig. 44 şi 56)—Tipic din BPL (colecţia Pogodin 35, f. 5)—facs. la Granstrem, Psaltire din 1616 (MMD), Tetraevangheliar din 1635, Octoih din 1640 şi Liturghier din 1658 (ultimele trei mss în BARS, 189, 44 şi 229). Grafia cursivă msnucriptică de tip II este prezentă apoi în: unele indicaţii de sub text din Parenesis-ul lui Efrem Sirianul (BCSM, 9882), însemnarea din 1606, aflată în ms 171 din BARS, semnătura din 1613 a lui Efrem episcopul de Rădăuţi pe Tetraevangheliand ce l-a dăruit m-rii Moldo viţa (facs. la D. Bogdan, PSR, fig. 19), însemnarea din 1642, aflată în Tetravanghe- liarul din BPL —• citat mai sus — şi semnătura lui Anastasie, episcop de Rădăuţi din 8 mai 1641 în Liturghiertd din MMD (4/4). Există şi cîteva codexuri scrise total în cursivă manuscriptică de tip II şi acestea sînt următoarele: nr. 118, 110, 249 şi 109 din BARS — primul din sec. XVII—, al doilea de la începutul veacului XVIII, iar ultimele din cursul aceluiaşi secol. La mss respective se adaogă şi cele din Şcoala lui Paisij Velickovski, de pildă nr. 375 şi 373 din BARS.

■ Particularităţile literelor cursivei manuscriptice de tip II sînt cele ce urmează, fi este totdeauna patrat, şi el apare încă în unele acte de la Mircea cel Bătrîn, aceeaşi formă grafică este prezentă uneori şi în a doua variantă a cursivei

de tip I, de pildă în colofonul ms nr. 164 din BARS, în alte texte fiinţează nu rareori şi k minuscul. în Paremsisul lui Efrem Sirianul din BCSM apare dar rar şi r avînd cîrlig la sfîrşitul verticalei. Este numai K CU hasta despărţită de c de alături, formă ce caracterizează cursiva manuscriptică de tip II, identică şi din acest punct de vedere cu grafia cursivă diplomatică. Alături de o obişnuit, apare o dublu ce fiinţează încă în semiunciala manuscriptică şi diplomatică însă numai în suprascriere. în suprascriere se cunosc următoarele forme cursive ale lui c: un punct, o foarte mică linie verticală şi c în poziţie orizontală. Pe lîngă t, constituit din trei mici verticale, fiinţează în suprascriere toate formele cunoscute ale lui r. Celelalte litere cursive nu solicită caracterizări. Apar ca litere minuscule: d— în mai multe forme, k semioval, a — două forme în colofonul Tetraevangheliarului din 1554—, >k, X grecesc —, o formă a minusculului a\ latin, caracterizat prin faptul că numai prima hastă este superioară avînd cîrlig sus în stînga — în nota din 1658 —, t — două forme-—S, e—-două forme chiar la Gavriil Uric—,-k şi -b. Mss din Moldova ale Şcolii lui Paisij Veliekosvki au particularităţi identice cu ale aceleiaşi şcoli din Ţara Românească.

100 Acest colofon este deosebit de interesant din punct de vedere grafic, intrucît in e] Gavriil Uric foloseşte nu numai litere cursive de tip II ci şi grafeme semiunciale alături de minuscule (a, s, ii şi \jf).

Drept grafeme legate apar de tipul I: iw cu îs., **A** cu 1î.

O grafie foarte frumoasă prezintă de pildă colofonul ms din 1635.

Cursiva diplomatică de tip II este foarte puţin cunoscută documentelor din Ţara Românească. Astfel fiinţează de pildă în actele cu datele următoare:

12 iulie 1535 (ASBSI), 7 februarie 1592 (după fotocopie din colecţia autorului), 1630 — al lui Leon Tomşa dat lui Tatul postelnic din Lazuri (după fotocopie din colecţia autorului) şi 17 iulie 1644 (ASB, m-rea Aron Vodă I—4) scris de Udrişte Năsturel[101]. Această cursivă diplomatică reproduce cursiva manuscriptică de tip II. Sînt însă şi deosebiri în sensul că apar în plus: m, ia şi k>, iar pentru literele legate fiinţează toate cele trei tipuri. Astfel primul tip are pe a cu p, r cu w, a cu P, m cu î şi 0 cu 8 cursiv grecesc, tipul II: A cu [1] şi A [cu] i[ar] tipul III: a\ cu 8. în actul din 1644 apare -ki cursiv — cele două părţi ale literei fiind legate la fel ca în actul lui Vladislav I, aceeaşi unire este şi pentru ki. De altfel hrisovul din 1644 în care este prezent şi m cursiv latin reproduce aproape grafia lui Udrişte Năsturel din cele două însemnări şi literele sînt legate la fel ca în notele specificate. Cursiva manuscriptică de tip II nu apare decît în semiunciala şi minuscula mss maramureşene şi bănăţene despre care a fost vorba mai sus.

Cursiva diplomatică de tip II apare în mai multe documente din Moldova decît în Ţara Românească, Astfel în acest sens sînt de exemplu actele cu datele: 3 septembrie 1473 (facs. la D. Bogdan, DSRI, pl. VII), 25 martie 1606 (ASB, m-rea Aron Vodă I—2), 25 august 1606 (ACSM, fondul 1299, opis 1, dosar 7226, f. 20, facs. la Dmitriev, Dragnev etc., doc. nr. 93), 5 septembrie 1622 (Arhiva istorică centrală de stat a RSS Ucrainene, fondul 220, opis 2, dosar 299, facs. la Dmitriev, Dragnev etc., doc. nr. 166) şi 20 ianuarie 1657 (ASBP). Cursiva diplomatică de tip II caracterizează iscăliturile domnilor din familia Movileştilor şi interesante din acest punct de vedere sînt cele scrise de Kaluzniacki, KP, p. 13 şi 14: „însă cea mai numeroasă grupă în domeniul extravaganţelor caligrafice, ce se aflau în uz, o constituie desigur aceea care constă din înflorituri cu un caracter individual, concepute ingenios. Acest gen de scris îşi are începutul încă din a doua jumătate a sec. XVI, dar numai dată cu începutul veacului XVII a început să se folosească în dimensiuni mai mari. Din acest timp au început să-l folosească de asemenea cîrmuitorii moldoveni şi munteni şi noi nu vom exagera dacă spunem că mulţi dintre ei chiar acordau importanţă complicării deosebite a semnăturilor. Drept confirmare dau aici cîteva modele şi observ că primul dintre aceste modele îl reprezintă semnătura lui Ieremia Movilă... al doilea—al lui Mihail Movilă..., al treilea—al lui Radu Mihnea..., al patrulea—al lui Miron Barnovschi... al cincilea — al lui Vasile Lupu ... şi al şaselea—al lui Ştefan Bogdan, după poreclă Surdul". într-adevăr, iscăliturile lui Ieremia, Simeon, Constantin şi Mihăilaş Movilă se prezintă destul de complicat, toate literele fiind scrise legat (facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 49 şi 50).

Cursiva diplomatică de tip II din Moldova reproduce cursiva manuscriptică de tip II însă ca şi cursiva diplomatică de acelaşi tip din Ţara Românească se deosebeşte prin numărul mai mare de minuscule şi prin prezenţa celor trei tipuri de litere legate. Astfel ca litere minuscule apar: a, k — semi-

101 în La minuscule, pl. XVII am susţinut greşit că acest act este scris în minusculă.

oval — *, 3, t, 8, -k, ± şi ia. Ca litere legate în tipul I: « cu T, în II: a cu i, iar în III: m cu 8.

O cursivă diplomatică foarte frumoasă înfăţişează de pildă actul din 25 martie 1606, ca şi suretul actului aflat în acelaşi loc.

Combinarea cursivei de tip I cti grafia cursivă de tip II o remarcăm mai sus şi pentru cele două însemnări ale lui Udrişte Năsturel. în acest sens mai indicăm textul celei de a doua variante a Cronicii scurte a Moldovei — pe f. 100 — ultimele 3 rînduri — a ms 280 din BARS, unde prima variantă a cursivei de tip I fiinţează alături de unele elemente ale cursivei de tip

II,ca şi iota, avînd cîrlige, dar din a doua variantă a cursivei de tip I. Acelaşi fapt îl remarcăm pentru însemnarea cu patru mitropoliţi ai Moldovei de pe f. 220 din ms 636 al BARS, iar în însemnarea din anul 1447, de pe f. 371 — volantă — de la sfîrşitul ms 136 din BARS domină cursiva manuscriptică de tip IT, cu unele elemente ale primei variante din cursiva de tip I, cît şi din varianta creată de Gavriil Uric. Astfel proprii variantei prime a cursivei de tip î sînt unele forme ductice ale literelor: e, r, h, h — şi cu bara orizontală, dar numai în 1447 —, n, m, i şi -fc, celelalte grafeme aparţin cursivei de tip II, în care sînt prezente între altele, forme ductice ale literelor: k — patrat, a. şi t — suprascrise, s cursiv grecesc, iota, h, k, h şi n. Iota avînd cîrlige este în Cronica scurtă a Moldovei şi în nota din 1447. Dintre grafemele minuscule sînt următoarele: &, e—semioval, >k, X grecesc, p, t, cy, e, ^ şi -b.

Ca litere legate din primul tip apar: <v\ cu h, m CU O, T CU ***a, e cu e chirilic şi cu 8 cursiv grecesc, tipul II fiind reprezentat prin: a cu i' şi a cu i', cele două tipuri sînt pe f. 371 a ms 136.***

Prima variantă a cursivei de tip I combinată cu unele elemente ale cursivei de tip II apare în scrisoarea pe care boierii lui Vlad Dracul: Nan şi Ştefan o adresează braşovenilor (facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. II), iar cursiva de tip IT domină în cursiva minusculei scrisorii Doamnei Despina a lui Neagoe Basarab, adresată sibienilor (D. Bogdan, La minuscule, pl. XIII), unde sînt însă şi multe forme ductice pentru: m, m şi ui din prima varintă a cursivei de tip I.

Variantß primă a cursivei de tip I combinată cu elemente ale cursivei de tip II — în care sînt însă cîrlige la: iota, н, iota din w, hasta din stînga a literei n, iar, uneori şi la hasta din dreapta jos a lui **н —** deci din varianta cursivei creată de Gavriil Uric —, fiinţează în grafia scribului notei contemporane de pe verso-ul actului dat de Ştefan cel Mare la 13 februarie 1458 (facs. la D. Bogdan, PSR, fig. 17).

Prima variantă a cursivei de tip I, combinată cu tipul II apare în cîteva documente din Moldova. Cităm în acest sens de pildă textele cu datele: 27 decembrie 1591 (MIM, fondul 407, nr. 95, facs. la Dmitriev, Dragnev etc., doc. nr. 63), circa 1605 — o scrisoare a lui Vitolt Mărăţeanul către Stroici mare logofăt (facsimil la Turcu, pl. II), 18 aprilie 1648 (facs. la Turcu, pl. III), 27 octombrie 1654 (BARD), 15 august 1679 (ACSM, Dosarele moldoveneşti, facs. la I. Bogdan, O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosoftei, în AARMSI, XXXIV, 1912) şi 29 iunie 1706 (facsimil la N. Iorga, Ştiri despre sfîrşitul secolului al XVI-lea românesc în ARMSI, XIX, pl. III), în aceeaşi grafie este de pildă iscălitura mitropolitului Teofan al Moldovei pe actul lui Petru Şchiopul din 4 august 1583 (facs. la Sacerdoţeanu, pl V).

Astfel alături de literele variantei prima a cursivei de tip I, ca de pildă: r, a — suprascris — n, t, lu, m, şi title, apar grafemele cursivei de tip II: E, k, r, h, k, m, n, t, Ti şi H. Ca litere minuscule fiinţează: &, k—-semioval — A, >k. 3, m, p, t, 8, 41, ■k.'fc şi ra alături de m minuscul latin — numai cu hasta din stînga superioară — în actul din 1654. Apar toate cele trei tipuri de litere legate. Astfel în primul tip sînt literele cursive greceşti x cu e şi e cu 8 din iscălitura mitropolitului Teofan, în tipul doi: a cu 0 — în actul din 1706, iar în tipul trei: m cu 8 —în celelalte documente.

Cursiva paleografică româno-slavă trece apoi în unele texte paleografice româno-chirilice[102]. Astfel iota avînd cîrlige apare de pildă într-un ms din 1676 provenind din Ţara Românească (BARR, 3562).

Varianta primă a cursivei de tip I alături de cursiva de tip II este prezentă de exemplu în ms citat din 1676, altul din 1688 (BARR, 2472) al 3-lea din 1691 (BARR, 2462). Cursiva de tip II este de pildă în mss din Moldova cu anul 1724 (BARR, 1253) şi 1727 (BARR, 156)—toate mss citate mai sus şi aici au facs. la Ştrempel, p. 284, 287, 288, 297 şi 300.

Cursiva diplomatică avînd la bază varianta primă a cursivei de tip I este prezentă de pildă în scrisoarea lui Neacşu Lupa din 1521. Aceeaşi variantă a cursivei îmbinată cu grafia cursivă de tip II apare de exemplu într-o scrisoare a lui Mihai Viteazul din 1600 — după facs. de la N. Iorga, Cîteva documente de cea mai veche limbă românească, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii literare", XXVIII, Bucureşti, 1906, pl. I — şi în celebra scrisoare autografă a aceluiaşi domn, după facs. de la D. A. Sturdza, Scrisoare autografă de la Mihai Viteazul, în AAR, VIII, 1886. Aceeaşi grafie este prezentă de pildă într-o carte a unui popă Moise din Hinedoara (Hunedoara), scrisă la 1 octombrie 1715 (după o fotocopie din colecţia autorului).

Cursiva diplomatică derivată din cursiva manuscriptică de tip II fiinţează de exemplu într-un act al lui Antonie Ruset din 24 mai 1678 şi al lui Grigore Ghica din 5 august 1740 (ambele în BPI, facs. la Beza, p. 30).

Originea primei variante a cursivei ce tip I se află în grafia cursivă — a unor mss medio-bulgare, de pildă în: copia medio-bulgară din 1345 a traducerii slave a Cronicii lui Constantin Manasses (MIM, fondul fostei biblioteci Sinodale, nr. 38, Lavrov, ***Al'bom,*** pl. 31 şi Mosin, Album p. 109, nr. 107), codexurile din sec. XIV ale BNS, nr. 560 şi 675 (facs. la B. Conev, Opis na răkopisite i staropecatnite ***knigi na Narodnata biblioteka v So fi ja,*** pl. II; idem, Opis na slavjanskite răkopisi v Sofijskata narodna biblioteka, pl. XXXVI), notele ms nr. 502 din BNS (Conev, prima lucrare, pl. XIII) şi în 3 file din veacul XIV ale codexului nr. 10 din Biblioteca Naţională „Ivan Vazov" din Plovdiv (facs. la B. Conev, Slavjanski răkopisi i staropecatni knigi na Narodnata biblioteka v ***Plovdiv,*** pl. VII). Această variantă grafică a

cursivei de tip I,[103] precizăm că provine în mss medio-bulgare din unele codexuri

[102] Remarcăm aici că forma ductică a lui K din cursiva lui Gavriil Uric este prezentă, de cîteva ori în Psaltirea Scheiană — dar mult mai frecvent este k caracteristic cursivei de tip I — în primă variantă.

[103] Această variantă este prezentă şi într-un ms slav nr. 280 al BMH, ce cuprinde o copie sîrbă de la sfîrşitul sec. XVI, după un text de aceeaşi origine din prima jumătate a veacului XVI, înfăţişînd traducerea operei lui Iosif Flavius, *Bellum Judaicum* (cf. A n- ton-Emil Tachiaos, I dügisis *peri aloseos tis Konstantinupoleos eis ton slavikon kodikct Hilandariu 280,* în „Klironomia", Salonic, 3. 1971, pl. 4 şi 5).

bizantine ca de pildă cele din anii 835 şi 914 citate mai jos pentru izvorul unor variante grafice din SK, la Gavriil Uric, sau Psaltirea de aceeaşi origine, datată prin sec. X—XI (BL, MR, nr. 278), indicată de Karski (p. 171).

Sorgintea celei de a doua variante a cursivei de tip I, slavistul Mircea,
G.U (p. 16) socoate că trebuie căutată „în zona de simbioză greco-slavă din Peninsula Balcanică a veacului XIV, căci ea se află uneori în mss de la Tyr- novo sau ale Muntelui Athos". în notă, acelaşi specialist precizează codexurile medio-bulgare în care apar caracterele grafiei, indicînd, în acest sens, primele patru mss ce le cităm mai sus în ceea ce priveşte izvorul variantei I a cursivei de tip I.

Întrucît în mss medio-bulgare citate apare numai r semiuncial, apoi minusculele: >k — rar este prezent cel semiuncial — 3 — uneori — <\, t, 8 — uneori — şi ^{t}k, cîrligele sînt prezente continuu numai la iota, rar la: h, k, h, ui şi ra, apoi în unele din codexurile respective fiinţează mai multe litere legate de tip **I (m cu o, m cu -k m cu a şi e cu p) şi lipseşte k cursiv bizantin, prezent la** Gavriil Uric, ne îndrituieşte să presupunem cele ce urmează. Scribul nemţean s-a inspirat în crearea celei de a doua variante a cursivei de tip **I din grafia textului SK unde pe lîngă h cu orizontala subţire este şi varianta cu linia respectivă groasă, domină h cu oblica subţire dar apare şi h cu linia respectivă groasă, tot aşa fiinţează orizontale groase la: iu, ui şi *A.*** în acelaşi ms au uneori cîrlige sus în stînga verticalele din stînga ale literelor: h, k, m, h, k>, ia şi iota. Acest din urmă grafem are uneori cîrlig şi în dreapta jos, la fel este uneori verticala din dreapta a lui h cît şi a lui h [104]. Gavriil Uric a luat toate elementele de mai sus din SK unde acestea fiind sporadice, el le-a creat o permanenţă. De altfel scribul formelor ductice de mai sus din SK s-a inspirat şi el la rîndul său din cursiva minusculei bizantine noi a unor codexuri bizantine, de pildă unul din 835 şi altul din 914 (facs. la Vajs, RHP, p. 41 şi 43) în care apar şi linii

verticale groase ale literelor pe lîngă verticale subţiri, la fel într-un ms din 888 (facs. ibidem, p. 42) fiinţează uneori iota avînd cîrlige, tot aşa în codexul de mai sus din 914. Din cursiva minusculei bizantine noi scribul de la Neamţ a luat pe k cursiv, unele elemente le-a împrumutat şi din minuscula textelor iugoslave ca de exemplu pe r, ce fiinţează în ferecă tura Tetraevangheliarului din 1405 al popii Nicodim (MAR, 2)[105]. Astfel Gavriil Uric a făurit o grafie proprie —- a doua variantă a cursivei de tip I — pe care Jacimirski avea dreptate să o numească atît de plastic — cursivă individuală.

Cursiva de tip **II constituie o stilizare din scrisul semiuncial al textelor paleografice româno-slave.**

Litere şi cifre străine. — Baza scrisului româno-slav deci şi a celui paleografie o formează, cum s-a văzut mai sus, grafemele chirilice. Dar pe lîngă acestea apar, uneori, în amestec cu literele chirilice, grafeme greceşti şi latine — primele mai frecvente, cele următoare sporadice —- iar în locul literelor chi

[104] Uneori apar cîrlige şi la cîteva litere din CS, astfel sînt prezente în stînga sus la: iota, «, M şi h.

[105] Prezenţa literei respective în ferecătura ms de mai sus a fost relevată de Ion Radu Mircea, Cel mai vechi manuscris miniat din Tara Românească: Tetraevangheliarul popii Nicodim, în RS1, XIII, 1966.

rilice cu valoare numerică sînt prezente şi aşa-zisele cifre arabe. De altfel, acest amestec de grafeme proprii şi străine se cunoaşte şi în alte paleografii, de pildă în minuscula bizantină nouă, apar alături de literele greceşti şi caractere latine [106].

Litere greceşti. — Am arătat mai sus prezenţa în grafia mss şi a documentelor româno-slave a cursivelor greceşti a şi e cît şi a minusculelor de aceeaşi origine: ß, X, şi pi. La cele scrise adăogăm că a este prezent şi în nota scribului de pe verso-ul actului dat de Ştefan cel Mare la 23 aprilie 1460 (I. Bogdan, APM, pl. 51). E cursiv rotund, ce tot aşa l-am semnalat, are aceeaşi origine. \ cursiv grecesc, a cărui latură din dreapta se ridică în sus sfîrşind printr-o îndoire, apare destul de des în suprascriere, cel dintîi text ce-1 atestă este actul lui Vladislav I, unde este prezent în subscrierea neautografă. Am remarcat şi prezenţa grecescului cursiv dzeta, la fel al lui o dublu, ce reproduce o formă ductică a lui omega. Adăogăm aici că sînt texte ce folosesc numai o astfel de formă pentru o, de pildă un act moldovenesc din 16 decembrie 1633 (IIXS). Tot aşa am arătat în grafia diplomatică din Moldova prezenţa uneori a lui x cît şi apariţia atît în mss cît şi în documente româno-slave a thitei.

Litere latine. — între grafemele latine remarcăm în ordine alfabetică pe D iniţial, prezent în actul lui Gheorghe Duca

din 2 martie 1674 (BARD, XCIV—6). în actul lui Gheorghe Ştefan din 20 ianuarie 1657 (după o fotocopie din colecţia autorului) este prezent G iniţial. Fiinţarea lui m latin minuscul şi cursiv am remarcat-o mai sus. Z latin alături de dzeta fiinţează atît în actul citat al lui Gheorghe Duca cît si în altul dat de acelaşi, la. 23 mai 1680 (BARD, XCIV —10) [107].

Dar nu numai litere izolate ci şi cuvinte întregi slavoneşti sînt transcrise în grafeme latine. Astfel, Goran Stanciovici Oltenescul, care scrie la 4 noiembrie 1655 un act (Al. Ştefulescu, Documente slavo-române relative ta Gorj, p. 560) semnează cu numele şi titlul — Goran logofet—o notă din 1652, scrisă în interiorul coperţii de la sfîrşit a ms 286 din BARS. Acelaşi va iscăli la fel şi în ms 461 (BARS). Şi tot el va apare cu titlul numai de logofet — în caractere latine — în actul românesc din 15 august 1625 (ASB, m-rea Dintr-un lemn, V—9). în ms nr. 505 (f. 42 sub text) din BARS aflăm următoarea semnătură din secolul XVII: Jeromonach Pachomij od Sucyiewa.

Cunoscutul cărturar Luca Stroici semnează — Stroicz — în actul din 11 iunie 1580 (BARD, CCCLVII—4) şi în cele din DIRA, XVI, III, p. 514, 517, 519, 520, 522, 524—529 — deci cu cz în ortografie polonă, alteori: Stroycz, (DIRA, XVI, III, p. 511). în aceleaşi caractere îşi scrie numele ***Damian,*** scribul actului din 9 octombrie 1585 (IIXS).

Există apoi şi traduceri din slavoneşte în latineşte a unora dintre cuvinte. Astfel A'bro TocnoAN/ft este tradus întîi prin ***Anno Domino, de pildă în actele domneşti din Ţara Românească, cu datele: 25 noiembrie 1634 (BARD, XCV— 26), 15 martie 1637 (ASBP, 50) şi 15 februarie 1641 (BARD, XLIII—46).***

[106] Cf. de pildă Germaine Rouillard şi Paul Collomp, Actes de *Lavra,* I p. 69 şi 72, pl. IX şi X (titlul complet al ediţiei în Bibliografia de la sfîrşitul cap.).

[107] Este interesant de semnalat că scribul acestui act — Dumitraşco logofăt — ştia şi ucraineşte, căci el scrie Hapw(f) cî, după care transpune în ucraineană: qr» ci MeskiTţi) — ec se zice.

Flexiunea ***anno Domini apare de exemplu în actul din 14 ianuarie 1636 (ASB, Episcopia Rîmnic, F—9). în Moldova această traducere este prezentă la Luca Stroici numai prin anno***- act din 19 iunie 1580 (facs. la D. Bogdan, DSRII, fig. 45) sau în abrevierea prin contracţie: a şi o—ultima literă fiind suprascrisă—în actul din 11 iunie 1580 —citat mai sus. Tot aşa, într-un act al lui Constantin Movilă din 4 august 1608 (BCSD, XI—5) după numele scribului, PpiiropiM, urmează un înteg text latin ce nu l-am putut descifra. Există apoi, dar foarte sporadic, amestecul în acelaşi cuvînt, de litere chirilice cu latine. Astfel în data codexului scris în Ţara Românească, nr.399 (f. 1) din BARS în goda şi iulie apar literele latine G, I şi 1. Tot aşa cuvîn- tul ***anno*** din actul dat la 25 noiembrie 1634 — citat mai sus — sfîrşeşte prin o

dublu cursiv grecesc.'

Cifre. — Se ştie că inventatorii cifrelor vulgare, zise arabe pentru că au fost introduse în Occident de arabi, au fost indienii. Sistemul a ajuns în Europa în sec. XII, prin vestitul tratat de aritmetică al cărturarului arab Mahomed Ben—Musa (713—833), dar cifrele indiene au devenit de uz general în Europa abia în sec. XV[108]. Paleografia româno-slavă cunoaşte aceste cifre sporadic la sfîrşitul sec. XVI (această dată este valabilă numai pentru Moldova), devenind ceva mai frecvente în veacul următor. Astfel în Ţara Românească apar într-o însemnare a citatului logofăt Goran din ms 461, pomenit mai sus, unde există văleatul 7160 — cifra zero avînd forma de triunghi. Aceleaşi cifre sînt în ms 367 din BARS. Cifra 10 este prezentă într-un ms moldovenesc nr. 568 din BARS. Tot aşa în ms transilvănean nr. 625 din BARS apar 1641 şi 1642. în cartea marelui logofăt Teodosie Rudeanu şi a fraţilor săi din 13 ianuarie 1599 (ASB, Episcopia Rîmnic, XCIX— 7) este prezentă data 1599. Sînt destule acte, de pildă de la Matei Basarab, unde data anului erei noastre este în cifre indiene, ca de exemplu textele din ASB (Mitropolia Bucureşti, XLVIII—13 şi Episcopia Argeş, IF—37).

în documentele din Moldova, cifrele indiene sînt folosite întîi de Luca Stroici căci, de pildă, în actul din 11 iunie 1580 apare anul 1580, în cel din 19 iunie 1580 este ziua 19 — ziuă din lună — şi 1580, iar actul din 14 februarie 1582 (BCSD, MSG, I—12) are 14. Tot aşa in actul lui Gheorghe Ştefan din 20 ianuarie 1657 (ASBP) fiinţează 1657.

Unele dintre literele cursive greceşti ca de exemplu s şi A trec şi în mss româno-chirilice din sec. XVI şi XVII — de pildă în Psaltirea Scheiană, Codicele Voroneţian, Psaltirea Hurmuzaki, Psaltirea bilingvă din veacul XVI ce formează ms 4818 din BARR, Psaltirea bilingvă din sec. XVI—-XVII ce alcătuieşte ms 3465 din BARR şi Tetraevangheliarul bilingv diö-4-6-77 —ms 497 din BÂRR — unde apare şi arhaicul 'ki (facs. la Şt. Ciobanu, îmceputu- rile scrisului în limba românească, în „Academia Română, Memoriile Secţiunii literare, seria a IlI-a", X, 1941, pl. I, II, VI, IX şi X). Ele vor fi prezente şi în documente româno-chirilice ca şi în texte paleografice din veacurile XVIII şi XIX. De altfel s se fixează adînc în grafia românească veche căci este prezent într-o inscripţie tombală din 8 august 1845, aflată în cimitirul Schitului Doamnei din Piatra Neamţ ca şi în pisania din 20 octombrie 1864 a m-rii Horaiţa din judeţul Neamţ.

108 Cf. de pildă Marco Modica, Paleografia latina, Palermo, 1941, p. 29 şi 30.

BIBLIOGRAFIE

Amfilohij arhimandrit, O vlijanij greceskoj pis’mennosti na slavjanskuju s IX v. po nacalo XVI veka, în „Trudy pervago arheologiöeskago s’ezda v Moskve 1869 goda‟ II, Moscova,

1871, p. 860 — 873.
Balasöev G., *Bălgarskoto skoropisno pismo i obrazci ot nego ot X—XIX vek, în „Minalo", I, 3, Sofia, 1909, p. 282-303.*
Bees Nikos A., Ta xeirografa ton Meteoron. Katalogos perigrafikos ton xeirografon kcdikcn ton apokeimenon eis tas monas ton Meteoron (titlul şi în limba franceză), (Academia de ştiinţe, Centrul de cercetări medievale şi neo-elenice, operă postumă), Atena 1967 (planşele).
Bianu I., Evanghelia slavo-greacă scrisă în mănăstirea Neamţului de *Gavriil Monahultn 1429, Bucureşti, 1922.*
Bogdan loan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească in sec. XV — XVI, Bucureşti, 1905.*
Cavalieri de Pius Franchişi Lietzmann Johannes, *Specimina codicum graecorum Vaticanorum, Bonn, MCMX.*
C e 1’ c o v S. N., Paleografi £eskij atlas *snimkov s juznoslavjanskih i russkih rukopisej XI —XVI v., S.* Peterburg, 1899.
Dölger F., Byzantinische Diplomatik, Ettal, 1956 (planşele).
Idem Empfängerausstellung in der byzantinischer Kaiser Kanzlei ? Methodisches zur Erforschung der griechischen Urkunden des Mittelalters, în „Archiv für Urkundenforschung", München, XV, pl. VII —XII.
Idem, Facsimiles *byzantinischer Kaiserurkunden* (Seminarul de greacă medie şi nouă al Universităţii din München), München, 1931.
Ghibănescu Gh., *Documentul studiat din punct de vedere istoric, arheologic şi paleografie în „Uricariu" (al lui* Theodor Codrescu), XXIII, 1895, p. V —CIX şi în extras, Iaşi, 1895.
Granstrem E. E., *Sovremsnnoe sostojanie vizantijskoj paleografij, în „AE za 1961 god", Moscova, 1962, p. 158—173.*
Rouillard Germaine şi Collomp Paul, Actes de havra (ediţie diplomatică şi critică de..., după descrierile, fotografiile şi copiile lui Gabriel Millet şi Spiridon de Lavra) (Arhivele Athosului publicate sub direcţia lui Gabriel Millet, membru al Institutului Franţei), I (897— 1278), Paris, 1937 (albumul).
Wat tenbach Wilhelm, *Schrifttafeln zur Geschichte der griechischen Schrift und zum Studium der griechischen Palaeographie, I* şi II, Berlin, 1876, 1877.

Capitolul VI

SISTEMELE SPECIALE GRAFICE

Am socotit potrivit a trata în acest capitol în primul rînd Abrevierile — toate categoriile şi genurile lor — în care intră şi unele monocondilii —, Literele înscrise, Literele suprascrise, Criptogramele şi Prezenţa unei forme ductice a crucii bizantine.

ABREVIERILE

Date preliminare. — Sistemul special grafic, abrevierea, a cărei studiere are o deosebită importanţă în cunoaşterea paleografiei, este reducerea dimensiunii în timp şi spaţiu a unui cuvînt sau a unei litere. Acest sistem grafic special are la origine economia de timp şi spaţiu, aşadar şi principiile minimului de efort şi a maximului de randament. Spre a se realiza elementele ce stau la geneza abrevierilor nu se prescurta orice cuvînt, ci numai cele mai frecvente şi cum feudalitatea abunda în spiritul divinităţii, se abrevia înainte de toate orice era socotit sfînt sau în legătură mai mult sau mai puţin cu dumnezeirea. între cuvintele obişnuite se abreviau în primul rînd conjuncţii şi prepoziţii, apoi nume de zile şi luni. în paleografia româno-slavă, în afară de prescurtările specificate, în documente se mai abreviau nume de: categorii sociale, demnităţi, judeţe şi monede, mai rar nume de localităţi şi foarte rar prenume —- cu excepţia unora dintre cele biblice — şi nume.

încă în 1954 cînd am redactat Diplomatica slavo-română am împărţit abrevierile, din punct de vedere metodic, în două categorii: 1) abrevierile exprimate prin reducerea dimensiunii cuvintelor şi 2) abrevierile înfăţişate prin reducerea unor părţi componente ale literelor. Prima categorie, comportă reducerea întinderii cuvîntului prin eliminarea mai des a vocalelor şi mai rar a consoanelor, aceasta cuprinzînd următoarele abrevieri: 1) sigla (suspensia, trunchierea); 2) contracţia şi 3) suprascrierea. Orice cuvînt abreviat din această categorie se deosebea de cel scris în chip obişnuit prin faptul că purta deasupra titlă. Acest semn avea mai multe forme ductice exact ca şi cele deasupra literelor cu valoare numerică, despre care a fost vorba în cap. V. în a doua categorie intră următoarele abrevieri: 1) liga tura (îmbinarea) şi 2) monograma.

Contribuţia românească la studiul abrevierilor din cele două categorii este înfăţişată prin faptul că Gh. Ghibănescu redă prescurtat multe din cuvintele ce le reproduce în al său Slovar, publicat în 1912, la Iaşi, la sfîrşitul vol. II, partea a Il-a din Ispisoace şi zapise. Acelaşi cărturar va preconiza, în Surete şi izvoade (XX, 1928, prefaţă), crearea unui glosar al abrevierilor româno-slave.

O listă a abrevierilor prin contracţie, suprascriere şi ligatură se află la Stahl şi Bogdan (p. 164—171).

D. Bogdan, DSRI (p. 50—52) prezintă abrevierile prin: contracţie, suprascriere, ligatură şi monogramă din documentele slave emise de domnii Ţării Româneşti în sec. XIV şi XV. Acelaşi în DSRII va trata abrevieri ce fiinţează în documentele româno-slave din sec. XIV—XVII. Tot el va cerceta aceeaşi problemă într-un studiu publicat în 1963. D. Strungaru s-a străduit, într-o lucrare apărută în 1961, să tipizeze

abrevierea prin suprascriere.

Frumoase facsimile în culori după ligaturi din trei mss lucrate de români prezintă „de pildă Brătulescu (pl. XXXIX, XL, XLI, XLII, LIX, LX, LXI şi LXII). „Sistemele ligaturii cum şi caracterul iniţialelor din mss moldoveneşti de la sfîrşitul sec. XVI şi începutul veacului XVII sînt minunat prezentate în culori cu aur într-un studiu al T. Voinescu [1], după cum scrie Scepkina, BM (p. 94, nota 5).

Contribuţia străină la studiul unora dintre abrevierile cuprinse în categoriile specificate se manifestă printr-un excelent studiu al paleografului iugoslav G. Cremosnik, Kralice » ***Nomina sacra « u cksl. spomenicima („Sla- via", IV, 1925, p. 246—264 şi 485—498) care se ocupă de prescurtările prin contracţie privind*** Nomina sacra din mss slave vechi deci şi din cele trei scrise pe teritoriul românesc. Astfel Cremosnik, între altele, arată (p. 246) că părerea lui L. Traube (opera citată, p. 281—282) despre originea respectivelor abrevieri care ar fi transpuse din paleografia ebraică nu este valabilă căci prescurtările prin contracţie apar încă în grafiile hieroglifică şi demotică cum de altfel a dovedit L. Reinisch în „Byzantinische Zeitschrift‟ (XVII, p. 673). Remarcînd un şir întreg de abrevieri slave ce nu există în paleografia greacă Cremosnik arată (p. 252) că nu are sens a se vorbi ca Jagic, GP, de o dependenţă servilă a scrisului slav de cel grec — în sensul respectiv Jagic orientîndu-se după Franz Miklosich —, precizează Cremosnik.

Ligaturile din titlurile mss româno-slave vor fi cercetate într-un temeinic studiu închinat ligaturii chirilice de Wenceslaus Stchepkin, citat mai sus. Acest paleograf publică apoi Vjaz' din DTSK, (XX, 1904, p. 57—80), problemă ce-1 va preocupa şi în Russkaja paleografija (p. 44). Cel însă care s-a preocupat mai mult de ligaturile româno-slave a fost Kaluzniacki. Astfel în KP (pag. 10— 11), pornind de la scopul ligaturii-remarcat precis de Scepkin în 1903 (ASIPh, XXV, p. 109)—şi anume de a lega rîndul — format din litere majuscule, într-un ornament continuu, Kaluzniacki scrie următoarele: „Şi într-adevăr orice ms, de origine română l-am lua în mîini noi vom afla în fiecare din el modele mai mult sau mai puţin reuşite ale acestui scris. Se

[1] T. Voinescu, Contribuţii la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna, în „Studii şi cercetări de istorie a artei‟, Bucureşti, 1956, pl. II şi III.

poate stabili chiar ca regulă generală că cu cît ms este mai vechi, cu atît el conţine mai puţine rînduri scrise în ligatură, iar cu cît este mai nou cu atît acestea sînt mai multe". Mai departe Kaluzniacki precizează că există o singură excepţie de la regulă şi aceasta o formează copia executată în Moldova a Dioptrei lui Filip Solitarul care are foarte multe

ligaturi. Con- tinuînd expunerea, Kaluzniacki arată apoi următoarele: „însă, desigur cel mai interesant, iar odată cu acesta şi cel mai vechi exemplu de grafie ligatu- rată apar în domeniul atît al paleografiei sud-slave cît şi al celei româno-slave semnăturile demnitarilor bisericeşti şi laici pe documentele ce le emit. Şi într-adevăr, deja în actul voievodului valah Vladislav I pentru întemeierea mănăstirii Vodiţa ... aflăm iscălitura (de fapt subscrierea neautografă, D.P.B.), alcătuită după toate regulile scrisului în ligatură şi numai cu ajutorul acesteia poate fi lizibilă". Şi Kaluzniacki îşi încheie cele susţinute prin afirmaţia că acelaşi lucru se poate susţine despre subscrierile neautografe (la el iscăliturile) următorilor domni din Ţara Românească: Radu Negru (este vorba de un act de la Mihail I, D.P.B.), Mircea cel Bătrîn, Dan II, Radu Prasna- glava, Alexandru Aldea, Vlad Dracul, Vladislav II, Radu cel Frumos, Laiotă Basarab, Basarab cel Tînăr, Neagoe Basarab şi alţii.

Despre ligaturile din DFS scrie şi Karski (p. 240) afirmînd textual următoarele: „Curioase sînt cazurile de scriere a unor pagini întregi în ligatură în mss de origine românească, de exemplu în Dioptra mănăstirii Sf. Onofrei din Lvov."

Monograma din documentele domneşti scrise în Ţara Românească este studiată de I. Bogdan, DŢR (p. 311, 315, 325) care precizează că în monogramă literele sînt de cîteva ori mai înalte faţă de celelalte grafeme din textul documentelor, înălţime ce creşte în sec. XVI, iar în veacul XVII are proporţii destul de întinse şi apare nu numai în documentele slave ci şi în cîteva din actele latine ale domnilor ţării respective — dar precizăm noi, numai dintre cele destinate braşovenilor.

Monograma din documentele Ţării Româneşti emise în sec. XIV şi XV este cercetată de D. Bogdan, DSRI (p. 51). Acelaşi sistem grafic din documentele domneşti emise în Ţara Românească în toate epoca româno-slavă cît şi prezenţa monogramei în cîteva acte domneşti din Moldova veacurilor XVI şi XVII este cercetată tot de D. Bogdan, DSRII (p. 49—51).

Dintre străini, genul respectiv de abreviere îl studiază Kaluzniacki, KP (p. 11—12) care socoate în monogramă cuvintele mmoctLä şi eojkîea din ligatura ce particularizează, după el, subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească. Acelaşi adaugă: „însă desigur cel mai bun exemplu, chiar un model în cazul de faţă, poate servi monograma ce reprezintă iscălitura lui Efrem, episcop de Rădăuţi, formată din cuvintele: **6$pEA\ tricKnh.". Autorul în cauză precizează că această monogramă se află pe fragmentul unui Octoih (de fapt o singură filă, D.P.B) aflat în** BARS, reprodus de Jacimirski (SRR, p. 159) în litocopie, ce o redă şi Kaluzniacki (p. 12). Aceeaşi monogramă este cercetată şi de Speranski.

Contribuţia românească la studiul monocondiliiilor constă în faptul că

I.Bogdan, MSR (p. 22) reproduce în litocopie monocondilul ce formează iscălitura mitropolitului Anastasie Crimea, aflată la sfîrşitul colofonului din 16 martie 1610 al Apostolului său din BNV. Monocodilul din acest colofon cît şi din cel cu data: 15 martie 1610 al aceluiaşi ms, sînt reproduse de

Iorga, AM (I, III, fig. 54 şi 56). D. Bogdan, DSRII(p. 49 şi 51) scrie despre monocondiile prezente în documentele din Ţara Românească şi Moldova.

Contribuţia străină la cercetarea monocondiliilor aparţine lui Kaluzniacki, KP (p. 12—13) care arată despre monocondilul div.HHh. că „uneori apare în cele mai noi mss româno-slave, la sfîrşitul diferitelor capitole şi în postfeţe ale autorilor". Socoteşte tot el apoi ca un exemplu caracteristic iscălitura lui Anastasie Crimea, aflată la sfîrşitul colofonului din 16 martie 1610 de mai sus cît şi pe un document dat de Crimea m-rii Dragomirna (facs. în RIAF,
II, pl. IT). Acelaşi învăţat adaogă următoarele: „însă unul dintre cele mai remarcabile monocondilii în domeniul graficei româno-slave este desigur acela ce reprezintă iscălitura domnului Moldovei Ştefan Tomşa" —lucrată cu aur pe actele sale din 12 mai şi 1 august 1615—aflate atunci în Registratura Consistorului Mitropoliei ortodoxe din Cernăuţi sub nr. 30 şi 32 — texte scrise de Ionaşco, al treilea logofăt, creatorul monocondiilor se pare a fi — după Kaluzniacki — scribul citat. Kaluzniacki dă şi reproduceri în litocopie după: dMHNK, „Anastasie Krimkomc" şi ***Stefan voevoda.***

Abrevierea prin siglă, suspensie sau trunchiere. — Acest sistem de abreviere cuprinde două tipuri. Astfel tipul I constă în faptul că din cuvîntul abreviat nu rămîne în rînd decît prima literă, tipul II conservînd două litere din cuvînt. Sistemul siglei este foarte puţin dezvoltat în textele paleografice româno-slave [2]. Întîi sigla de tip I apare în SK, unde întîlnim sigla e, pentru KptMM, scrisă însă deasupra literei n din cuvîntul oho (Scepkin, Savvina kniga, glosar sub Kp-tMA) — deci o abatere grafică faţă de sistemul de a scrie sigla în rînd. Acelaşi tip l-am întîlnit prin sigla Ti ce reprezintă cuvîntul npoopoK'K în legendele ce însoţesc miniaturile profeţilor în T etraevangheliar ui lui Anastasie ***Crimea din 1616 (MMD) ca şi în alte mss româno-slave ce au atare miniaturi. Tot acelaşi tip este prezent prin Â\, ce reprezintă gen. Mtc/ftud, într-o notă a lui Neculae diac de la Humor din 5 decembrie 1657, aflată într-un Apocalips de la sfîrşitul sec. XVI (MMS, 421/1, f.2v din caetul 19, sub text).***

Tipul II este înfăţişat prin II* = gen. Ircyca sau iy = I\'c*ca, Iycy- **COMT**, ce fiinţează în multe mss româno-slave, ca de pildă în ÎNB sau Letopiseţul de la Bistriţa. Aceeaşi siglă este şi în unele documente slavo- române. Al doilea exemplu îl formează Iw, ce înfăţişează pe IwaHHTi, prezent atît în mss cît şi în documente româno-slave, dar în timp ce

în documentele din Ţara Românească se fixează ca particulă în titlul domnilor emitenţi ai acestor izvoare, în documentele din Moldova apare cu sensul respectiv — deosebit de rar — unde de altfel este împrumutată din documentele domneşti ale Ţării Româneşti.

Din textele paleografice româno-slave IV* şi Iw trec în mss şi documentele româno-chirilice.

Originea siglei Iw se află în paleografia bizantină de unde am luat-o prin legăturile ce au existat între Mitropolia din Ţara Românească şi Patriarhia ecumenică din Constantinopol. Celelalte sigle provin din paleografiile sud-slave.

[2] Remarcăm aici că Victor Brătulescu a dat un studiu temeinic în care a adunat şi descifrat siglele dintr-un şir întreg de texte epigrafice româno-slave şi româno-chirilice, lucrare publicată sub titlul: Iniţiale şi monograme legate de semnul crucii, în „Mitropolia Olteniei", XVII, 1965, nr. 7-8, p. 568-586.

Abrevierea prin contracţie. — Sistemul acesta socotim că are următoarele tipuri: I — apare prin fiinţarea în cuvînt a primei şi ultimei litere; II-constă din prezenţa a trei grafeme din cuvînt, iar ultimul, III-păstrează în abreviere patru sau mai multe litere. Toate tipurile indicate fiinţează în textele paleografice româno-slave, începînd cu SK, continuînd prin CS, ER, mss şi documentele din sec. XIII (numai pentru mss)—XVIII.

Tipul I este prezent de exemplu prin: ETL, EK (Borii, Eon*), gen. fd, voc. rîi şi ri. (IVnoAa, — h şi TocnoA^ sau I\>cnoAHHk), îc (Iycv'c), jfc, jpk (XßHCTOC, —Ti).

Tipul II înfăţişează de pildă următoarele abrevieri: PA-K (rAdroA-k), rîm (rocnoAHHk), AHK(AIVHIV), (H3APdHAiv), MTH (A/UTH), HEO (HEKO), HMJK (NdlUk), riHd (ndHd), WU,li (WTKU,K), CHTI (CKI(TVI)HTI, CHHTv), CTTv (cKATTi) şi up ii (u.'fccdpii).

Tipul III fiinţează de exemplu prin: arrA'h (arrEA-t), EAAKd, KÂkd (KAdA"WKd), rAÎiiid (rAdroAEyjd), rnph (rocnoA^P^). r«Ă^K (rocnoACTKo), aka<> (AdBHAd), BamTs. (©pOycdAHMIj.), K\f pA i'£ (itydrrEAÎE), KpCTTv (KpkCTTi), HAA/ft (hea-äA/ä), ch'oke (cu(h)hoke), cncii (G^ndcii), cpau,e (cpb.A^E)> •W4 (U'bc^PHU.d), MÂK-K şi MAUjl ('JAOK'kK'k, MAOK'kU.H).

Abrevierea prin contracţie apare uneori în combinare cu ligatura, cum vom vedea mai jos în Abrevierea prin ligatură sau îmbinare.

Sistemul abrevierii prin contracţie cu toate cele trei tipuri în mss şi documentele româno-slave din sec. XIII (sec. XIII numai pentru mss) — XVIII a fost puternic dezvoltat.

Referitor la originea unor abrevieri din Nomina sacra, Cremosnik a dovedit că sînt transpuse din paleografia greacă. In acest sens sînt de citat următoarele: irk =Qq(@soq), fk =

ks (Kupioţ), AM.^ = A&8 (AaßetS), Ajfk = rcfla (jtVEDna) eaa/\-h = t|x flEpoixraWin), hă-k = IrjÄ., IoA, (^{5}Iapar)X), ic = îs (’lr|0ov)<;), mth = nîfp (|rr|Tr|p), heo = ouvoţ (oupavög), wi^iv = jcrip (ramPip), chti == Gţ (io?), cnch = arjp (aoirip) jf^c = X^c (Xpiaioq) şi mâktv = avoţ (&v&p<»7ro<;).

Scribii care au scris SK au creat apoi, de pildă, următoarele abrevieri din Nomina sacra: drTATv, anA’h, BA AM (KAKd), rĂi\— cu flexiunile respective —, AHk, KpcT'K, cpAU-E, CTTV, upR-u şi u,pK. Alte prescurtări din Nomina sacra făurite de aceiaşi scribi ca şi de cei care au scris CS şi ER, au trecut în textele româno-slave din veacul XIII. Scribii români, începînd cu sec. XIV au dezvoltat apoi prin creaţii proprii numărul abrevierilor prin contracţie.

Abrevierea prin suprascriere sau cat. — Socotim că abrevierea prin suprascriere comportă deasemeni trei tipuri[3]. Astfel tipul I cuprinde în cat o singură literă. Tipul II însumează în acelaşi loc şi pe aceeaşi linie, două grafeme, iar tipul III — destul de rar — înscrie în cat una deasupra alteia două grafeme sau uneori — însă destul de rar — şi trei. în mod obiş

[3] Cercetătorul sovietic O. V. Tvorogov, O vynosnyh buhvah v russkih rukopisjah XV—XVII vekov, în „Issledovanija istofinikov po istorij russkogo jazyka i pis’mennosti" (Academia d ştiinţe a URSS, Institutul de limbă rusă), Moscova 1966, p. 162— 171, a căutat să dea o clasificare a tipurilor de abreviere prin suprascriere, însă metoda de lucru nu este cea potrivită căci acest specialist aşează în acelaşi cadru literele suprascrise în scopul abrevierii cit şi cele în cat ce nu comportă o prescurtare.

nuit se suprapuneau numai consoanele ce urmau mai totdeauna după o vocală, foarte rare fiind cazurile cînd în scopul abrevierii se scria deasupra o vocală. Cînd erau două vocale identice într-un cuvînt, cea de-a doua se elimina prin suprapunerea consoanei ce o preceda. Uneori — dar aceasta destul de rar — se întîmpla acelaşi lucru şi cu două consoane identice din cuvînt, de pildă în abrevierea rcÂBO (roenoACTKo) primul c se suprascrie, iar al doilea se elimină. Litera suprascrisă se acoperea cu titlă, însă sînt şi grafeme ce sînt lipsite de un atare semn diacritic. Astfel a nu are mai nicio-dată titlă, acelaşi lucru şi pentru p în poziţie orizontală, fiindcă prin linia lor orizontală servesc şi ca titlă. Deseori nu au titlă şi următoarele litere cursive: >K, M, T şi ;f— fapt prezent de pildă uneori în ÎNB şi în nu puţine documente româno-slave.

în tipul I cînd în rînd era o singură literă din cuvîntul abreviat, gra- femul suprascris era plasat de obicei deasupra literei din rînd. în acelaşi tip cu mai multe grafeme scrise în rînd, litera suprascrisă aproape curent nu se plasa deasupra grafemului, după care ar fi urmat în rînd, ci spre

stînga acestuia, iar uneori chiar deasupra primelor două litere din cuvînt, cum este de exemplu r din AP^r în ÎNB, a în ck^ate/Vie din actul lui Vlad Călugărul dat la 12 aprilie 1490 (ASBSI, nr. 78) sau 3 în KH’feâ din actul moldovenesc emisia 20 decembrie 1437 (BARP nr. 4, I. Bogdan, APM, 33).

În tipul II literele suprascrise de obicei se scriau în stînga grafemelor după care ar fi urmat în rînd.

Tipul III cunoaşte următoarele norme de suprascriere: 1) litera primă cînd făcea parte din prima parte a cuvîntului abreviat, iar cea de-a doua ţinea de începutul celei de-a doua părţi a cuvîntului respectiv, se scriau amîndouă deasupra mijlocului cuvîntului şi 2) grafemele ce făceau parte din finalul cuvîntului abreviat se suprascriau deasupra ultimul grafem din cuvînt. Rar apare cazul cînd prima literă a cuvîntului abreviat se scrie deasupra unei litere din cuvîntul precedent. Astfel k din ka^ipîh, prezent în actul lui Alexandru Aldea din 25 iunie 1436 (ASBSI), este scris deasupra spaţiului dintre literele b şi ii a cuvîntului k-k. Desigur că o astfel de grafie este împrumutată din sistemul literelor suprascrise ce nu constituie abrevieri.

Abrevierea prin suprascriere este cel mai frecvent sistem din categoria primă a prescurtărilor, sistem ce particularizează textele paleografice româno- slave, pe primul plan situîndu-se documentele.

Tipul Î, din care cel mai des gen este al abrevierii prin suprapunerea ultimei consoane, cuprinde un şir întreg de elemente cronologice între care zilele şi lunile — toate în afară de mau, ce nu se abreviază niciodată —. Astfel apar, de pildă: btop (btiTOphhk'k), ah (a^nk), an (anpHAK, ~ ia), teh (rEHapK, ~ ra), a£S (aekaiwkpk, ~ ia), Meu,, A\cuîa şi a\cu.k (A/i’bcMu.k ~ a), hoe, hoek şi HOEÎW (NOEKpb, ~ fa, HOEAHKph, ~ ia), OK şi OJf (OKTAEpb, ~ 151 şi OX'TMKpk, ~ ta), 4>ek şi 4»EP (f|iEKpaAh, ~ ra, ijsEKpoyapb, ~ ra).

Între alte elemente cronologice sînt: E’k’K (E’fcK'hi), EH a, EHAHK" şi HHA (EHAHKTHOH-K, H ■—'), A-bT(A-kTo) şi 'îc (Mdcii). În acelaşi tip intră abrevieri pentru: categorii sociale, demnităţi, judeţe, monede, toponime şi antropo- nime ca: BOA" (soA-kpn), BEĂ (KEAHII, KEAHKH şi KEAHUH) i<aA (MAHUH)) ; an (anpoAii), KHK BEA AKOP (KHKIUH KEAHH (KEAHKH) A&OpHHKTi), KdT (BaTajfk), BT (B’KTOPH), I’AHk {rocnoAHHh.), rpaiw şi rpm (rpaMaTHK’K), wSnaîî (wSndHTi), HC (HcnpaEHHK-k), KAÎC

(KrticîdpX"li), AOr şi Aivr (A0(w)r08($)ETTi), CAOK (cAOBOIlHCdTEAK, CAOKOnOAO'/KHTEAh.), cndT (cnarapii), ctoâ (ctoakhhk-k) : fiAdui (EAdiuKd), rop îkha (ropivHH ^Khak), AOĂ >KM(\ (ACAkHH /KHAk), 6Ă (©AliYOEK), POM (PoA\dHdU,H), GAdM pHM (GAdA\kllH Phamihk-k), c8a (cSactko) ; d: rof cpEs (dcnpH totobh cpeeptvhh), aee (aee-k, AEEKOBIl), 8r (SrdpCKTk, ~ li) ; EpdHĂ (EpdlMOBTi), COMdS şi c8m (GoMdBt, G8 ~), 8ptk.CC (&PMJ.H), Hoy(8K>)HrC>Y (Ho^S, K>)HrOJ(k), E$3

(K83ECK8ae) şi MHJf (fflHX'dHATi, A1hx'c>\'A'k)—abrevierea uneori a numelui celebrului logofăt Mihail = Mihul, unul din aprigii duşmani ai lui Ştefan cel Mare, care dimpreună cu fraţii săi s-a exilat în Polonia, de unde nu s-a mai întors cu toate ccle patru salvcon- ducte ce i le-a trimis marele domn.
Tot tipul I cuprinde şi un şir din Nomina sacra din care notăm: dA\niî (d/vinm*.), dncAH (dnocTOAii), eaaka (EAdA'UKd), TA (rOCnOAN*), EBd? şi EyrAÎE (EE(y)dlTEAÎ£), IlVN (IwdNNTi), KdN (KdHOH-h), Kpcfh (KpiiCTTi), ASK (A^Kd), A\dp (ffidpKo), A\dS (ffidöEH), AVACTK (MHAOCTK), npAT'iA (np,bA' liTEl!<T'). npoR (npopoKii), MCTHdro (qkcTKHdr©).

Tipul II se manifestă relativ destul de rar şi ca exemple cităm: gen. pl. EEIliJEpEHNkljf (ßkiLUEpEMEHhJX'h), ENAbJK (EHAWKTÎWHh.), nOCTEANHK (nOCTEALNHKTi), CTOAHHK (CTOAIXIIHK-K), cTpkiMKKTdii, (G'i'pKi\\Ki;KTdii,n), iar din Nomina sacra: BCKpCHT\ (BT\CKpKCHTk), pC>H<ACTEOM (pCOKbA^CTEC'A'lK) şi HCHdr (qKCTkHdrö).

Tipul III, spre deosebire de celelalte, prezent numai în documente, este ceva mai frecvent ca tipul II, iar ca exemple dăm: EHCT (EHCTHUPMIHK-K), I'CAEO (rccnoACTEo) — numai în Ţara Românească —, rcÂ'iiK (rocnoAHHk) — numai în Ţara Românească—, pl. rcnĂPH (rocnOAdpn)—numai în Moldova —, rcriAPTi (rocnoAdpii) — numai în Moldova, începînd cu actul din 2 aprilie 1428 (BARP, 310), (Damian P. Bogdan, Acte false atribuite lui Alexandru cel Bun, în RA, VIII, 2, 1965, p. 53), gen. pl. 3<vr (sAdTTi) — numai în Moldova, HEHA (HENAHKTKVNI\) — numai în Ţara Românească AHCT (AHCTTI) —numai în Moldova, de la sfîrşitul sec. XVI— , Aw(o)r<jsf (AU>- (o)ro<iiETiv) — numai în Moldova, de la sfîrşitul veacului XVI—-, gen. A\AÂCKOH (ffloAAdBCKOH — numai în Moldova—, A\ACT (MHAOCTK)—numai în Moldova, de la sfîrşitul secolului XVI —, nopT (nopTdpk) şi nocT (nocTEAkHHK-h).

Există şi tipuri combinate dar destul de rare. Astfel am întîlnit de pildă în veacul XVI tipul I şi III exprimat prin: nâp'kMT (HH'Kp'fe'iET-K) în Ţara Românească — şi EACT (EOAOCTK) în Moldova. Fiinţează şi abrevierea prin suprascriere, combinată cu cea prin ligatură despre care va fi vorba în Abrevierea prin ligatură sau îmbinare.

Din textele paleografice româno-slave sistemul abrevierii prin suprascriere sau cat a trecut în mss şi documentele româno-chirilice, unde cele trei tipuri au fost dezvoltate puternic.

Originea abrevierilor prin suprascriere privind numele de zile şi luni constituie unele creaţii ale scribilor mss slave vechi: glagolitice şi chirilice, prezente deci şi în codexurile româno-slave vechi de unde au trecut în textele paleografice româno-slave începînd cu veacul XIII. Unele dintre acestea puteau fi luate şi din paleografia bizantină, ca spre pildă: AUdp, OK şi 4»EP (prezente la Gardthausen, GP, II, p. 348, 349 şi 352). Sigur, origine bizantină comportă

abrevierea iha, prezentă de pildă într-un evangheliar bizantin din 844 (facs. la Lavrov, PO, p. 17, fig. 9). Aceeaşi origine are şi —grec. Mi/ornA, (ce fiinţează la Gardthausen, GP, II, p. 349) aşadar Mihul logofătul era şi un cărturar. Nomina sacra sînt toate prezente în mss româno-slave vechi.

Abrevierile privind categorii sociale, demnităţi, judeţe, monede, toponime şi antroponime (în afară de A\njf de mai sus), sînt toate creaţii româneşti. Spiritul românesc a făurit apoi şi un şir întreg de alte abrevieri pe parcurs şi acest fapt aparţine scribilor documentelor.

Abrevierea prin ligatură sau îmbinare. — Acest sistem constă în faptul că două sau trei litere vecine ce au în constituţia lor două părţi comune îmbină părţile comune în aşa fel încît unele din ele dispar. De pildă în ligatura lui t minuscul cu k sau h, hasta lui k sau hasta din stînga a lui h dispare în ligatură cu hasta lui t. La fel în ligatura lui r cu h şi cu k, hasta din stînga a lui H se contopeşte în hasta lui r, iar hasta lui k se îmbină cu hasta din dreapta a lui h, din k fiind prezentă numai bucla. Sînt apoi şi cazuri cînd din cea de a doua literă dispare o bună parte din ea. Astfel în ligatura lui p cu t se contopeşte — în p— din t partea de jos a hastei şi bucla, rămînînd din acest grafem numai partea de sus a hastei şi traversa, acelaşi lucru şi în ligatura lui iu cu -k, ce apare numai în documente, începînd cu sec. XVII. Dealtfel, în cazul ligaturii de mai sus a lui p cu •b precizăm că uneori partea de sus a hastei şi a traversei lui ’k se desparte de p, constituindu-se astfel o cruciuliţă şi aceasta sub influenţa uneia din formele ductice ale crucii ortodoxe. Dar din sec. XV apar în documente şi exemple cînd deşi nu sînt părţi comune între litere, totuşi ligatura se produce şi aceasta este cazul îmbinării lui ^ cu t sau a lui a cu

După aspect, ligatura eşte simplă sau ornată. în ceea ce priveşte constituţia ligaturii distingem trei tipuri: I — cuprinde îmbinarea a două litere, II — însumează ligatura a trei grafeme şi III — înserează îmbinarea a patru litere.

Ligatura simplă apare numai în contextul mss şi documentelor româno- slave, pe cînd îmbinarea ornată este prezentă în titlurile mss, în subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească şi a cîtorva cu acelaşi caracter din Moldova în care fiinţează formula respectivă. Tipul I este curent în textele paleografice româno-slave, iar al II-lea nu este aşa de frecvent în aceleaşi izvoare, pe cînd al III-lea nu fiinţează în mss ci numai în documente unde este deosebit de rar. Unele ligaturi simple se scriu fără a se ridica condeiul de pe suport şi în acest sens notăm de exemplu: a cu v şi т minuscul cu н.

Tipul I ornat este prezent de pildă în OC prin P cu M. Acelaşi tip fiinţează în DFS, de exemplu prin: fl cu fi, E cu Ti, \ cu H, A cu m, H cu E, H cu K, H cu H, H cu i şi Iţ cu

li. De altfel în DFS
— după cum precizează Kaluzniacki, KP (p. 10—11) şi părţi din context ca cele de pe f. 3v, 43v, 99, 126v şi 198 sînt scrise în ligatură ornată. Acelaşi învăţat scrie că nu există un alt ms româno-slav care să aibă un atît de de mare număr de abrevieri ca DFS, aşadar din acest punct de vedere acest ms formează un unicat al grafiei paleografice româno-slave. Un exemplu aproape similar îl formează intitulaţia — adică devoţiunea (instr. Mhaoctîio eojkîic) cu numele, titlul şi titulatura emitentului actului) — hrisovului moldovenesc din 15 ianuarie 1664 (ASBP, p. 72) care în cea mai mare parte este scrisă în ligatură. în unele mss româno-slave, tipul I al ligaturii ornate este prezent de pildă prin următoarele îmbinări: A cu T, ă cu H, d cu K, ff cu H, d cu G, S cu 2K, E cu O, ÎK cu 6, K cu **EI, /I cu 6, A**

cu I, Ä cu Oy, M CU fi, ffi cu P, H cu fl, H CU I, **H cu H, H cu t, GO**
cu P, & cu 2K şi H cu fl. în subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească acelaşi tip ornat fiinţează de exemplu prin următoarele ligaturi: fl cu H, deci ca şi in mss, II cu /K — tot ca în mss, A cu 0\'> ß cu h, M cu T, T cu X şi ^{1}I cu fi — numai la Mircea cel Bătrîn. Puţine dintre aceste ligaturi trec şi în cele cîteva subscrieri neautografe domneşti din Moldova.

Tipul I în ligatură simplă este prezent de pildă prin următoarele: a cu k, a cu h, a cu n, a cu p, a cu v sau cu y, a cu y — foarte frec- frecvent—, se fixează în documentele "din Ţara Românească în numele PaAV^{rth} —, k cu o dublu fiinţează de exemplu, între alte texte în ÎNB şi Letopiseţul de la Bistriţa, k cu 'k, k cu 1c, r cu w, a cu b — numai în documente, începînd cu sec. XVI —, i' cu k>, k cu y, a cu -b — numai în documente, începînd cu veacul XVI —, a\ cu a, a\ cu a, m cu p — în abrevierea cuyîatuîui MapKO şi mai ales în prescurtarea pentru gen. iwapra, M cu u,, n cu i', h cu -b, vv cu p —• ce uneori apare în cuvîntul wprî* din documente emise în Ţara Românească, în sec. XV, am întîlnit-o de pildă şi în topicul Qprtt din actul dat la 17 aprilie 1488 (ASBSI)—p cu w,—în unele mss, începînd cu OC, — p cu ii, p cu ’b —foarte frecvent —, t minuscul cu k, t cursiv cu e, ce l-am găsit într-un act moldovenesc din 1606 — facs. la Dmitriev, Dragnev etc., pl. pentru actul de sub nr. 93 —, t minuscul cu h sau cu i', rar ultimul —, t minuscul cu w sau cu k, 4>, cu k sau cu p — aproape numai' în abrevierile c|sk şi 4>p pentru gen. <jsfßpoyapi'ia, —
4 cu t minuscul — numai în acte moldoveneşti, începînd cu ultimele decenii ale sec. XVI şi anume în abrevierea A$T(rtoro<js£7"h.),—ui cu 1s — numai în documente din veacul XVII —, qi cu ^ — numai în iscăliturile lui Gheorghe Ştefan, -b cu a şi cu t — foarte rar.

Legendele miniaturilor unor mss româno-slave cuprind următoarele ligaturi simple din acelaşi tip: a cu s, a cu h, a cu n—-în abrevierea an pentru anocTOATs. —, h cu r, h cu k, m cu a — în abrevierea pentru ffiaptco —, M cu 8 —în abrevierea îwe pentru iliaetH, —w cu t, n cu p — în abrevierea np pentru npopoK-h —-şi t cu t.

Paleografii în frunte cu Gardthausen socotesc ca ligatură din acelaşi tip şi pe T minuscul cu p, dar în acest caz deşi dispare o parte din bucla lui p partea dispărută nu este îmbinată în hasta lui t, ci se leagă numai de t, de aceea acest sistem grafic l-am putea numi cel mult pseudoligatură —• foarte frecventă de altfel în textele paleografice româno-slave —•. Acelaşi lucru se poate spune despre grafia lui n cu p ce apare de pildă în actul moldovenesc cu data 25 martie 1600 (IIXS) unde p este scris exact ca şi t cu p. Tot aceeaşi situaţie prezintă t cu k, ce fiinţează de pildă în Letopiseţul de la Bistriţa sau în actul Ţării Româneşti din 14 martie 1625 (ASB, m-rea Radu Vodă, X-9) unde lui K îi lipseşte hasta, litera fiind numai legată de t.

Tipul I din ligatura simplă se înfăţişează uneori în combinare cu abrevierea prin contracţie, dar numai în legendele miniaturilor din mss. în acest sens sînt de pildă T cu **K în CTM şi CTWH (CKATU, ~H).**

Foarte rar fiinţează combinarea abrevierii prin suprascriere de tip II cu ligatura de tip I şi exemplul îl avem în gen. ayrc (ayroycTa), unde

a este în ligatură cu y ■— abreviere ce este prezentă numai în documente, începînd cu sec. XV.

Tipul II fiinţează în ligatura ornată din mss româno-slave, de exemplu prin următoarele: fl cu H şi E, fl cu H şi fl, fl cu H şi î, A cu î şi 6, A cu & şi R, M cu Iţ şi fl, P cu E şi fl, II cu fl şi H.

în subscrierea neautografă ornată a documentelor domneşti din Ţara Românească acelaşi tip ornat apare de pildă prin următoarele: fl cu \ şi \f, E cu /K şi X cu H şi E, JK cu î şi 6, /II cu II şi P, iW cu T şi
H, A cu II şi E în abrevierea numelui AaH('k), —, unde de obicei există pentru H bara formată din două trepte dar este şi exemplu în care bara respectivă este alcătuită dintr-o linie oblică (de pildă în actul din 23 octombrie 1422 (ANB). Urmează apoi ligaturile: X cu I şi 6, M cu H şi P, M cu T şi H, M cu T şi /ft.

Tipul II al ligaturii simple se manifestă foarte rar şi numai în documente, exemplul fiind următorul: a cu y şi r, pentru gen. ayroycTa. Acelaşi tip va apare combinat cu abrevierea prin suprascriere de tip I, de pildă în r, H şi w din rnwpru — iscălitura lui Gheorghe Ştefan. Tipul II este prezent şi combinat cu abrevierea prin suprascriere de tip III. Astfel sînt r, h şi k în ultimul cuvînt din subscrierea

neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească — unde apar suprascrise în abreviere c şi A — al doilea deasupra primului grafem —, cuvîntul complet fiind rocnoAH- h(k)[4]. Remarcăm că de obicei bara lui h este formată din două trepte formă ductică ce apare uneori chiar şi în sec. XVII (de pildă în actul din 29 octombrie 1616 (după fotocopie la autor) sau din 8 martie 1626 (Nandriş, pl. 6) dar sînt şi exemple cînd bara respectivă se transformă într-o linie oblică — ca în actul lui Dan II din 23 octombrie 1422 —, în al lui Radu cel Mare din 13 iulie 1499 (ASBSI, 118) şi în actul din 1590 (Nandriş, pl.5), sau este o linie frîntă ca în actul din 24 martie 1490 (ASBSI), ori în formă de linie curbă (hrisov din 15 februarie 1655, ASBP).

Tipul III este prezent în ligatura ornată din subscrierea neautografă a documentelor emise în Ţara Românească prin: fl cu fl, H şi E; fl cu P, fl şi A, iar în final ffi cu T, II şi /ii. în ligatură simplă l-am întîlnit foarte rar în documente, un exemplu îl constituie a cu k, r şi y pentru gen. aKiycTa.

Din textele paleografice româno-slave sistemul celor trei tipuri de abreviere prin ligatură a trecut în mss şi documente româno-chirilice, foarte frumoase ligaturi — pe care Bianu şi Cartojan le numesc ligamente — prezintă de pildă intitulaţia actelor domneşti din Ţara Românească emise în sec. XVIII şi prima jumătate a veacului următor.

Referitor la originea ligaturilor din paleografia româno-slavă este de precizat că a cu y din tipul I este prezentă încă în Evangheliarul bizantin din anul 844. Din paleografia bizantină cele trei tipuri de ligaturi simple au apărut în mss româno-slave din sec. X şi XI de unde fiinţează în textele paleografice româno-slave din veacurile XIII—XVIII. Tipurile ligaturii

[4] Observăm aici că această abreviere a fost descifrată greşit prin rscnoAaPfc. de către Kaluzniacki (DMM, acelaşi şi în ediţia din colecţia *Hurmuzaki,* I, 2, p. 824 şi 825) şi Oliienko, cum am arătat şi dovedit în RIR (I, 1931, p. 415 şi 416) cît şi în Emil Kaluzniacki (p. 28).

ornate au fost create de scribi slavi de unde au trecut în textele paleografice româno-slave. Începînd cu sec. XIV, scribii români au dezvoltat ligatura creînd noi forme ca de pildă: 4 cu a, a cu 'k, a cu 'k, iu cu t Dar în ceea ce priveşte ligatura rcÂHk pentru rocncAHHh. aceasta provine din subscrierea neautografă a unor documente ale crailor sîrbi.[5]

Abrevierea prin monogramă[6].—După cum scrie Gardthausen, GP {II p. 54), „Monograma este o perfecţionare, în continuare, a ligaturii‟. Acest sistem special grafic este constituit de obicei din iniţiala unui cuvînt ce se scrie destul de înaltă, în care se abreviază prin ligatură unele litere din cuvînt, altele mici ca dimensiune faţă de iniţială se înscriu în spaţiul gol al grafemului respectiv, uneori cuvîntul în cauză

abreviindu-se şi prin suprascriere. Alteori monograma este formată din două litere ale grafemului de aceeaşi înălţime prima fiind tot iniţială, acest sistem socotim că poate fi numit pseudomonogramă.

Monograma caracterizează documentele domneşti din Ţara Românească însumînd două sau trei cuvinte din subscrierea neautografă a textelor date [7]. în mss monograma apare extrem de rar şi abia în sec. XVII.

Astfel primul ms în care am întîlnit monograma este Psaltirea din anul 1613 (MMS, 423/1) în care apare monogramată sub colofon, iscălitura lui Efrem episcop de Rădăuţi, prezentă apoi în acelaşi loc: într-un Tetraevanghe- liar din acelaşi an (D. Bogdan, PSR, fig. 19), într-o Psaltire din anul 1614 (f. 7v a caietului 11) ce se afla la 15 iulie 1952 în naosul bisericii m-rii Moldoviţa şi pe unica filă a Octoihului din 1624 (BARS, 43) [8]. Iscălitura este formată din două monograme, prima — înaltă de 5 mc; iar a doua — 4,4 cm. Litera principală din prima monogramă este $ ligaturată cu p, în partea stîngă a buclei grafemului este înscris s, iar în partea de jos a hastei aceleaşi litere — al doilea s, deasupra buclei lui p se află grafemele cursive a\ şi 'K deci în întregime este @<jspEA\ii. A doua monogramă are drept literă principală pe primul II, în hasta din stînga spre vîrf este legat s, hasta din dreapta a lui II constituie ligatură cu graf emul k, din care nu rămîne decît linia frîntă ce depăşeşte în sus litera II, formînd, tot sus, o linie orizontală deasupra lui II, linie ce serveşte de titlă lui c suprascris, din partea de sus a literei e porneşte spre dreapta o linie orizontală ce traversează grafemul II şi se leagă în dreapta cu n cursiv, acesta din urmă ligaturat cu h. — tot cursiv. Aşadar cea de a doua monogramă cuprinde abrevierea sncKnii (eriHCKOnh.). Toate monogramele indicate sînt scrise cu aur. Monograma mai apare şi în Liturghierul din 1641 al lui Anastasie, episcop de Rădăuţi, destinat tot m-rii Moldoviţa (MMD), în care iscălitura ierarhului se produce prin monogramarea numelui ÂMGTsIGT©, iniţiala fiind *1 apoi t minuscul este ligaturat cu al doilea a, iar restul literelor sînt numai scrise legat, a doua monogramă — **encKtih. — reproduce cea de a doua**

[5] Cf. de pildă un facs. după un document crăiesc sîrbesc la Lavrov, *Al'bom, nr. 93.*

[6] Din grec. mănos — unic, singur şi grdmma — literă.

[7] Aşadar greşit numesc unii editori de documente (de pildă Al. Ştefulescu sau Silviu Dragomir — la acesta monogram —) ca monogramă întreaga subscriere neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească.

[8] Jacimirski, SRR (p. 158) afirmă greşit că iscălitura episcopului Efrem este în ligatură.

monogramă a episcopului Efrem de mai sus. Monograma Efrem a episcopului de Rădăuţi fiinţează şi în numele ierodiaconului

Efrem de la m-rea Moldoviţa, care la 4 aprilie 1641 îşi înscrie numele pe ultima filă verso a unui Zbornic din sec. XV (MMD, pe cotorul ms cifra 32).

Trecînd la monogramele din documente precizăm că se monogramează numai iniţialele cuvintelor. în mod curent monograma apare în subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească, unde din cele şase cuvinte care alcătuiesc formula, două sînt în monogramă, iar documentele lui Mircea cel Bătrîn au în acelaşi sistem special grafic şi numele emitentului. Scrisul în monogramă fiinţează întîi în hrisovul lui Vladislav I. Astfel în actul respectiv apar în grafie monogramatică instr. sg. al cuvintelor Mctha (iîWocth^) şiB>KTE<ţ. (Eoîkîea). Prima monogramă este constituită astfel: la extremitatea de sus a hastei din dreapta a lui /H se află traversa lui T de aceeaşi hastă se ligaturează H, c este suprascris, iar a — scris deasupra lui H. A doua monogramă are următoarea compoziţie: spre vîrful hastei lui E se ligaturează **HC**, **I** se înscrie sub orizontala lui
E, sub i este e, iar în bucla lui E se află Monograma cuvîntului din actul dat de Mircea cel Bătrîn la 27 iunie 1387 (D. Bogdan, DSRII, fig. 22) este formată astfel: de hasta din dreapta a lui Al se ligaturează H, de hasta tot din dreapta a lui H se îmbină P, iar H este ligaturat cu a. Uneori monograma numelui este scrisă şi altfel. De pildă în actul din 23 martie 1415 (Sacerdoţeanu şi Bogdan, XIII) grafia este următoarea : din H nu apare decît bara orizontală — deci este vorba de forma chirilică slavă veche a lui h —, hastele literei dispărînd în îmbinarea cu Al, P apare traversînd bara lui H, [1]I este situat deasupra unghiului ascuţit din constituţia lui AI, iar a foarte mic, este plasat sub latura dreaptă a aceluiaşi unghi. Cu cît se avansează în timp cu atît monogramele cresc în înălţime după cum a observat şi I. Bogdan, iar uneori în Mactîm vîrful hastei din stînga a lui iii primeşte traversa lui t, cum se întîmplă de pildă în actul din 15 aprilie 1498 (ASBSI).

Subliniem faptul că în veacul XVII am întîlnit subscrieri neautografe în care se monogramează două cuvinte într-o singură iniţială, de pildă în actul lui Gavril Movilă din 8 decembrie 1619 [9], se înscriu în monograma F cuvintele rjEpiw şi (IIoriMa. Tot în sec. XVII apare uneori monograma şi în context, de pildă instr. sg. amctüi« este monogramat în actul din 22 septembrie 1623.[10] Alteori chiar şi scribul îşi scrie în monogramă numele cum o face de pildă Paraschiva în actul ce-1 scrie la 1 mai 1601 [n].

Monograma apare — însă deosebit de rar — şi în documentele moldoveneşti, de pildă în actul lui Petru Şchiopul din 31 decembrie 1583, dat m-rii Hilandar.[12] Acelaşi domn care vine din Ţara Românească, de unde provine sistemul special grafic al monogramei, semnează uneori în monogramă [13], iar alteori monograma este chiar în intitulaţia documentelor emise de respectivul domn [14]. Un alt exemplu îl formează iscălitura lui

Mitrofan,

9 După o fotocopie a autorului.

10 Cf. actul la ASB, M-rea Radu Vodă IV — 24.

11 După o fotocopie a autorului.

12 După o fotocopie ce ara văzat-o la Marcu Beza.

13 Cf. DIRA, XVI, III, p. 556 şi 560.

14 Cf. DIRA, XVI, IV, p. 605 şi 641.

episcop de Huşi, prezentă în actul din 20 mai 1617 [1r]'. O carte boierească din Moldova, dată la 12 mai 1603 (IIXS) [16] prezintă în monogramă primul cuvînt din text, unde iniţiala II are înscris în spaţiul dintre cele trei linii constitutive, pe a, iar deasupra acestuia pe **H**, deci complet: IlaHiv.

Pseudomonograma caracterizează deasemeni subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească. In acest sens este prezent începînd cu actul emis de Vladislav I, cuvîntul EWEKÂa, în care pseudomo- nograme sînt cele două litere fi, de aceeaşi dimensiune, este apoi un singur w, ce traversează, maij sus de mijloc, hastele grafemelor fi, deasupra lui w se află plasat **E**, iar bucla de sus a celui de al doilea fi se leagă de literele A şi a, scrise deasemeni legat deasupra celor doi fi. Pseudomonograma fiinţează uneori şi în context, cum am întîlnit-o de pildă într-o scrisoare a doamnei Despina a lui Neagoe Basarab adresată sibienilor (ASS, Dragomir, pl. IÎ) unde primul cuvînt — instr. sg. M/uvctîw — este pseudomonogramat prin literele principale ifl. şi T — de aceeaşi dimensiune —, iv prin semio- valele sale, străbate cele două haste ale lui ffi, T minuscul este ligaturat cu î, iar c şi io se înscriu în cele două semiovale ale lui w.

Pseudomonograma apare uneori şi în Moldova. Astfel acest sistem special grafic este prezent de pildă în actul din 11 februarie 1450 (ASV) unde în intitulaţie literele minuscule fi — deopotrivă de înalte — sînt ligaturate fiecare din ele cu vv, în spaţiul de sus al celor două grafeme se află £, iar deasupra lor — a cu a. Tot aşa este actul din 30 martie 1599 (ASB, D. S. Moldova, 67) unde în intitulaţie fiinţează cuvîntul rcTÎAP'k — pseudomo- nogramat în chipul următor: literele principale sînt F şi t — deopotrivă de înalte — , acestea sînt legate între ele, la mijloc prin orizontala lui a, sub acesta se află c, în formă de punct, iar dedesubt, pe aceeaşi linie n şi p.

Din subscrierea neautografă a documentelor domneşti emise în Ţara Românească, monograma şi pseudomonograma trec în nu puţine documente domneşti româno-chirilice din Ţara Românească scrise în sec. XVII, XVIII şi prima jumătate a veacului XIX.

Referitor la originea monogramei este de remarcat că sistemul este împrumutat din paleografia bizantină. Insă cele cîteva monograme din mss sînt creaţii româneşti, la fel monogramele pentru: MHP>U, IlaiiK, FaKpiin-K, M orna a ca şi toate pseudomonogramele. Monogramele ALACTH* (A) şi

II>Ki'E^,(/?v), din subscrierea neautografă a documentelor domneşti din Ţara Românească, provin din aceeaşi formulă a unor documente emise de unii crai sîrbi. Cît despre aceleaşi monograme din Moldova, acestea vin din Ţara Românească, după cum am arătat şi mai sus.

Abrevierea prin monocondil.[17]— Acest sistem reprezintă, după Gardt- hausen, GP (II, p. 196) — un cuvînt împletit în chip artificial, schiţat dintr-o singură mişcare de condei — de unde şi denumirea —, cuvînt pe care scribul căuta să-l ascundă lectorului printr-un nor săltăreţ. însă definiţia lui Gardt-hausen trebuie precizată cel puţin în ceea ce priveşte textele paleografice româno-slave în care monocondilul se realiza prin mai multe mişcări de pană

15 Actul in ASB, Episcopia Husi, XI—1.

16 Cf. DIRA, XVII, I, p. 312. ’

17 Din grec. mănos — unic, singur şi *Kondition* — condei.

fără însă a se ridica instrumentul grafic de pe suport — fapt de altfel valabil pentru toate izvoarele cu acelaşi caracter din paleografiile chirilice. Alteori monoccndilul se execută nu numai prin mai multe mişcări de condei ci şi prin ridicarea penei de cîteva ori de pe suport şi acest sistem special grafic îl denumim pseudomonocondil.

Monccondilul apare întîi în cîteva mss româno-slave prin grafierea a unei bune părţi din cuvîntul **aAuiCK.** Astfel literele a, *M,* **i' şi Tv se scriu fără a se ridica condeiul de pe hîrtie în ÎNB, tremele pentru iota ca şi litera h se scriu apoi ulterior prin alte două mişcări de pană. Acelaşi lucru este şi în ms 285 (f. 317 v) din** BARS. Tot aşa apare 4A\îh in nota din 16 august 1627 aflată pe f. 215 din Tetraevangheliarul de la Bcrzeşti (BMZ). Deci cuvîntul respectiv din textele citate nu este abreviat. Aceeaşi formă a monocondilului amin este şi la sfîrşitul contextului unor documente domneşti din Ţara Românească, pentru prima oară în actul lui Vladislav I. Forma abreviată constituită din literele a şi a\ apoi din ligatura lui h cu hasta prelungită din dreapta a lui a\, este de pildă în colofonul Mineiului pe februarie din anul 1530, destinat m-rii Putna (BL, MR, Kaluzniacki şi Sobolevski, 120). Exact aceeaşi formă grafică întîlnim de pildă şi în actul lui Basarab cel Tînăr din 18 ianuarie 1480 (ASBSI). O nouă formă abreviată prin monocondil — foarte frumoasă — fiinţează la sfîrşitul celor două colofoane a Apostolului din 1610 al lui Anastasie Crimea. în acest ms celebrul ierarh îşi semnează prenumele slHacTaci'E, nu şi **КРНААКОКНМК** cum au susţinut unii specialişti. Acelaşi cărturar va monocondila numele ^parc-Miipna al m-rii Dragomirna, ctitoria sa, într-un Penticostar al său (MIM, colecţia Uvarov, nr. 88, f. 22, după cum arată Scepkina, Protas’eva etc, p. 307).

Pseudomonocondihd apare în unele documente clin Ţara Românească unde îl semnalăm de pildă într-o scrisoare pe care mitropolitul Ţării Româneşti, Macarie o adresează la 10 martie (1480—1482) sibienilor (ASS, Drago- mir, pl. III). Acest pseudomonocondil conţine cuvîntul aA\mt, unde sînt scrise în rînd a şi a\, apoi în hasta dreaptă a lui a\ se ligaturează h, iar n este suprascris.

Un foarte frumos pseudomonocondil înfăţişează subscrierea neautografă a domnului Moldovei Ştefan al II-lea Tomşa, sistem prezent în actele sale din 12 mai şi 1 august 1615, citate de Kaluzniacki, KP, apoi în documentele aceluiaşi din 1622 iunie 1 (ASB, A.N. CXCV—3), 5 septembrie 1622 (AICU, fondul 220, opis 2, dos. 299, Dimitriev, Dragnev etc., ultima pl. verso), 28 februarie şi 25 iunie 1623 (BARP, 66 şi 67). Acest pseudomonocondil cuprinde în abreviere Gt^ şi KOKO^a (CTE^aiiK E0EK0$_r$\a).

Monocondilul a.v,'I'H'K a trecut apoi şi în textele paleografice româno- chirilice, pentru prima oară apărînd în scrisoarea lui Neacşu.

Referitor la originea monocondilului, sistemul provine din paleografia bizantină. ilAUNt(ii)—întreg, în abreviere şi în pseudomonocondil — vine din paleografiile sud-slave. Celelalte monocondilii sînt opera lui Anastasie Crimea, iar în actele lui Ştefan al II-lea Tomşa — creaţii ale scribilor.

Literele înscrise. — Spre a se economisi spaţiul, una, două sau mai multe litere de rînd — oricare din ele — se înscriu într-un grafem majuscul. Astfel de litere — considerate greşit de unii paleografi ca ligaturi — socotim că după numărul lor înscris pot fi împărţite în trei tipuri. Primul tip include o singură literă majusculă, al doilea — două, iar al treilea — trei sau mai

multe grafeme. Pentru prima oară sistemul grafemelor înscrise în documentele româno-slave este tratat de D. Bogdan, DSR II (p. 50), apoi de acelaşi, în CPRS (p. 80) — unde este vorba şi de mss. Toate tipurile sînt prezente atît în mss cît şi în documente româno-slave, însă tipul I este mai frecvent în titlurile mss. Tipul II este foarte rar în mss, mai mult In documente, pe cînd ultimul fiinţează de obicei în documentele din Ţara Românească.

Tipul I este prezent de pildă în Tetraevangheliarul din Ţara Românească, scris în 1470 (BPL), prin înscrierea, între altele, a lui p în t, o în k rotund şi a lui 'h în aceeaşi literă. în ÎNB apare de pildă în litera de rînd: w este înscris în a\, sau c în o. Deosebită frecvenţă o are tipul I în DFS, unde întîl- nim de pildă înscris în k pe e, apoi pe t; în k se încadrează a» apoi w, în o se înscrie k, apoi e ; în c se încadrează k, apoi p, sau t.

Tipul I apare în documente pentru prima oară în cele două monograme din subscrierea neautografă a lui Vladislav I, unde

de pildă în bucla literei II din E>kje<t,, fiinţează în context este prezent, în actul lui Dan I, unde în k este înscris k. în Moldova fiinţează de pildă în actul din 29 iunie 1400, unde e se înscrie în G, cele două litere fiind legate între ele, aceeaşi încadrare este prezentă de exemplu şi în hrisovul din 8 septembrie 1457 (ASB) unde este vorba de abrevierea prin suprascriere de tip I în CEÎT (gen. CEIITA-KpKra).

Tipul II apare de pildă în ÎNB unde am întîlnit de exemplu pe E şi r înscrise în G. în documente este prezent de exemplu în actul lui Vladislav al II-lea din 28 martie 1451 (ASBSI) unde în C se încadrează K şi E. Alte exemple în DIRB, XIII, XIV şi XV, p. 387 şi 407. Pentru documentele din Moldova notăm de pildă actul din 5 octombrie 1448 (BARP, 132) unde a şi E se înscriu în E rotund, iar în cel din 28 aprilie 1468 (I. Bogdan, APM, 43) rn şi E se încadrează în G.

Tipul III fiinţează de pildă într-un Tetraevangheliar din sec. XV ce a aparţinut m-rii Moldoviţa (MMD, Grigoraş şi Caproşu, fig. 61) unde în G se încadrează t, o şi e, fiind vorba de abrevierea ctoe = crmtoe. în documente apare de pildă în cel dat în Ţara Românească la 9 ianuarie 1497 (ASBSI) unde în G se înscriu e, r şi o. Pentru încadrarea a patru litere notăm de pildă actul lui Dan al II-lea din 10 septembrie 1428 (ASBSI, DIRB, XIII, XIV şi XV, pag. 342) unde în E rotund se înscriu **-к**, a, "b şi m.

Din paleografia româno-slavă tipurile respective ale literelor înscrise au trecut în mss şi documentele româno-chirilice cu aceeaşi prezenţă a lor ca şi în textele paleografice româno-slave.

Referitor la originea sistemului specal grafic al literelor înscrise, acesta se află în paleografia bizantină de unde a apărut în paleografiile sud-slave. Din respectivele paleografii scribii români au adoptat tipul I, căci celelalte două sînt făurite de români.

Literele suprascrise. — în tendinţa de a se economisi spaţiu, una, două sau mai multe litere — mai toate în afară de -k şi k — se scriu deasupra rîndului, fără a fi vorba de abreviere. Socotim că şi acest sistem special grafic poate fi tipizat. Astfel, în tipul I încadrăm suprascrierea printr-o singură literă. Tipul II cuprinde suprascrierea a două grafeme, scrise pe aceeaşi linie, iar tipul III însumează două sau mai multe litere, plasate una deasupra alteia. De obicei litera sau literele suprascrise se scriu deasupra celor după care urmau

în rînd, dar sînt şi exemple pentru tipul I şi anume atunci cînd litera suprascrisă nu era ultima din cuvînt, grafemul se plasa deasupra mult spre stînga, fapt prezent numai în documente. De pildă **н** din **Gтohiм**, aflat în actul Ţării Româneşti din 9 ianuarie 1497 (DIRB, XIII, XIV şi XV, p. 419) este scris

deasupra spaţiului dintre t şi o, sau a din heiiohojkaeh^)— prezent în actul Moldovei din 15 iulie 1616 (ACM, fond 220, opis 1, dos. 183, Dmitriev, Dragnev etc. pl. pentru doc. nr. 183) este plasat deasupra literelor n şi o. La fel sînt exemple cînd prima literă dintr-un cuvînt se suprascria, aceasta se punea deasupra ultimului grafem din cuvîntul precedent. Astfel în actul lui Mircea cel Bătrîn dat m-rii Nucet pentru bălţile de pe Dunăre, litera y din al doilea cuvînt flexionat xtat(ti) este scrisă deasupra lui £ din cuvîntul precedent ce. Tot aşa în actele lui Alexandru cel Bun din 31 august şi
1 septembrie 1431 (BARR, 4606) a din ,\HncTp1i se află deasupra ultimei litere a din cuvîntul precedent na.

Tipul I apare întîi în SK, de pildă î din hioaeî. Este prezent apoi în DFS, unde notăm de exemplu pe & din ffidTK'k^ şi o din 3piiu,drt0. Numeroase exemple în acest sens dă Letopiseţul de la Bistriţa, mai ales pentru A din eoek©a<!. în documente tipul I este prezent întîi în subscrierea neautografă a actului lui Vladislav I şi anume prin al doilea a din abrevierea prin suprascriere a cuvîntului ErtdACAdßii. în context apare în hrisovul lui Dan I unde este a deasupra lui P şi **a** din PaAV^-
în Moldova semnalăm tipul I în actul din 29 iunie 1400, unde de pildă 8, din EM8 şi din 8pHKk, este scris respectiv deasupra lui A\ şi p.

Tipul II îl atestăm de exemplu în SK, de pildă: 4 şi e, deasupra lui e, pentru peme, sau a şi o pe a, din cTaA® — dar în acest ms unele din suprascrieri pot fi şi omisiuni ce au fost apoi corectate. Tipul respectiv este destul de frecvent de exemplu în Letopiseţul de la Bistriţa, unde între altele atestăm: a şi <>, în ßOEK©Aa, a şi în P^Aî. A ŞÎ 'k. în EtAOrpaA'fc. H şi a în Kc’rAaHa. în documente, tipul I apare prin a şi << în EWEKAa, din subscrierea neautografă a actului lui Vladislav I. în contextul documentelor este prezent de pildă în hrisovul lui Dan I unde fiinţează, prin a şi a, în KOEEOAa şi a Şi ■ > în poA'TEAt. în Moldova este de exeplu a şi i' în ak>a'i, din actul dat la 8 iulie 1453 (BARD, LXXXV—43 si I. Bogdan APM, 44).

Tipul III caracterizează numai documentele. Astfel semnalăm în actul extern al lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439 (Kaluzniacki, DMM, pl. II) pe m şi 8, scrise, prima literă, pe o, iar a doua, pe a\ din dat. e-kcekomS. Aceeaşi poziţie ocupă m si 8, din dat. HauiEA\8, — în actul moldovenesc din 10 octombrie 1454 (BARD, LXXXV—44, I. Bogdan, APM, 45). La fel în actul cu aceeaşi origine din 22 august 1447 (I. Bogdan, APM, 38) apar în dat. **>KOAA8 — rt scris pe o**, **A**. deasupra lui **A**, iar 8, pe A-

Din paleografia româno-slavă sistemul literelor suprascrise trece în mss şi documente româno-chirilice în care tipul III ia o mare dezvoltate, fiind prezent însă tot numai în documente.

Referitor la originea sistemului special grafic al literelor suprascrise ea se află tot în paleografia bizantină, de unde a trecut în mss româno-slave vechi. Dar tipul II a fost puternic dezvoltat de scribii români, cel de-al treilea fiind creat de aceiaşi scribi.

CRIPTOGRAMELE

Sistemul special grafic al criptogramei[18] constă în faptul că prin anumite alfabete criptice, adică ascunse, literele unui cuvînt criptografiat capătă o semnificaţie neobişnuită, deosebită.

Contribuţia românească la cercetarea criptogramelor din mss se manifestă prin faptul că D. Bogdan, PSR (p. 28 — 29), analizează grafia uneia din cele peste 70 de criptograme create de cărturarul putnean, Evstatie protopsalt, prezente în Irmologhionul său. Este vorba de unul din cele patru colofoane ale ms respectiv, în care se arată că textul aparţine lui Evstatie protopsalt, din m-rea Putna, creat în zilele lui Bogdan al III-lea, fără însă a se preciza data, ce apare în schimb în alte două colofoane-— într-unul —1511—şi în ultimul—1515. Este de remarcat apoi valorosul studiu al lui R. Pava, Cartea de cîntece'a lui Evstatie de la Putna „Studii şi materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 335 — 347) în care se stabileşte că cinci alfabete stau la criptarea celor peste 70 de criptograme. Paleograful E. Vîrtosu are meritul că adună şi decriptează, într-un studiu tipărit în 1966, cele mai multe din criptogramele prezente în textele paleografice româno-slave şi în cele româno-chirilice.

Evstatie îşi numeşte criptogramele printr-un cuvînt grecesc românizat şi anume substantivul feminin plural articulat filtele (în text ^h.akteae), al cărui sens just: ***filth*** < greco — bizantinul &'şei>.T0v — scris cifrat, a fost lămurit de bizantinologul P.Şt. Năsturel în Slavo-roumain filtă < grec byzan- tin —O-'cpeiX/rov,, «Ecriture c***hiffree»,*** din RESEE, V, 1967, 3—4, p. p. 561—566. Merită preţuire contribuţia slavistului Ion Radu Mircea care în Catalogul documentelor Ţării Româneşti, 1369—1600, vol. I, descifrează mai toate criptogramele ce apar în unele din documentele regestate de specialistul respectiv.

Contribuţia străină în domeniul criptogramelor româno-slave se remarcă întîi prin faptul că E. Kaluzniacki în vara anului 1882 cercetează, la m-rea Putna, criptogramele din Irmologhionul lui Evstatie, publicînd descifrarea, celor mai multe din ele, în 1883. Jacimirski, care nu cunoaşte cele scrise de Kaluzniacki, descifrează, în KNR, o bună parte din criptogramele respective,[19] iar dr. D. Kostic scrie, în 1913, despre aceleaşi criptograme. în sfîrşit, este de remarcat studiul citat al lui Speranski, care dă elemente în plus faţă de cele scrise de Kaluzniacki şi Jacimirski, cercetînd după Jacimirski (SRR) şi alte criptograme româno-slave.

Criptogramele româno-slave ascund de obicei prenumele şi titlul scribilor, cu excepţia celor ale lui Evstatie, ce conţin majoritatea, titlurile cînţărilor şi însemnările marginale.

Dintre izvoarele paleografice româno-slave cunosc criptogramele mai mult mss, mai rar documentele şi acestea din Ţara Românească, căci în textele diplomatice moldoveneşti un atare sistem special grafic aproape că nu funcţionează.

18 Din grec. kriptos-tainic, ascuns şi *gramma* — literă.

19 Insă J a g i i, GP, p. 111 socoate expunerea lui Jacimirski ca nesatisfăcătoare şi trimite la al său ASIPh, XXV, p. 33.

Cel mai vechi ms, în care apar criptogramele este Irmologhionul protopsaltului Evstatie, primul document în care fiinţează criptograma fiind al lui. Radu cel Mare din 25 ianuarie 1499 (ASBSI).

Cele peste 70 de crptograme ale lui Evstatie sînt criptate cele mai multe, în litere chirilice din diferite alfabete criptice, unele sînt tăinuite în grafeme glagolitice slave vechi şi croate, iar cea analizată din punct ce vedere grafic la începutul cap. V, din forme ductice create de Evstatie, autorul lor inspi- rîndu-se din următoarele alfabete: glagolitic slav vechi şi croat, chirilic, grec şi latin.

La baza criptogramelor chirilice din textele paleografice româno-slave se află cîteva alfabete criptice. Primul dintre ele este aşa-numitul alfabet tarabaric sau litoreic simplu?*0* Cheia acestui alfabet este următoarea: e e r a 3 K11

m ui 1i ii, ijs t c p n Aşadar se folosesc numai consoanele alfabetului chirilic din care s-au eliminat însă s, e, 3 şi 4r, **fiindcă au pronunţie dublă. Consoanele respective se împart în două părţi egale şi astfel: s, corespunde lui i|i, k —lui iu şi aşa mai departe. Vocalele apar în forma lor fonetică normală. Cheia alfabetului tarabaric este prezentă în 20 de criptograme, făurite de Evstatie. Prin acelaşi alfabet este criptat şi cuvîntul a.vmi, ce apare în unele mss româno-slave, criptograma fiind apun. Respectivul alfabet, după cum remarcă Speranski,[21] nu este cunoscut în paleografiile sud-slave decît mai tîrziu, după Evstatie.**

Al doilea alfabet criptic este grecesc şi cheia acestuia este următoarea: aßy8e^r|0iK^nv^o7i paxocpxV® 0Tl^ţ£yPaţJto^vn^Kl to y % (p u x a Transformată în litere chirilice respectiva cheie s° prezintă în unele din cripto- gramele lui Evstatie în chipul următor:

aKTAKAMp C T \f

9h 3 s n o 3 n w i|r î

Celelalte litere chirilice îşi păstrează valoarea lor fonetică normală.

Al treilea alfabet folosit este cifric, în sensul că literele se exprimă prin valoarea lor numerică, cele fără

valoare cifrică îşi păstrează valoarea lor fonetică normală. Acest alfabet comportă următoarele tipuri: I — valoarea numerică a grafemelor este redată prin descompunerea lor în două, trei sau chiar a patru cifre, literele fără sens cifric păstrîndu-şi valoarea lor fonetică normală şi II: prin cuvinte se exprimă ordinea literelor — numere, ce formează cuvîntul, se arată apoi acţiunile ce trebuie făcute cu grafemele cifre pentru ca să se obţină litera dorită şi cuvîntul însuşi, iar uneori se precizează chiar suma generală a tuturor literelor — numere ce alcătuiesc cuvîntul.

Primul tip apare în criptogramele lui Evstatie unde sînt de pildă: Ää = E, pM'î = c, pÂoc = oy, iar kă\} = e şi h. Al doilea tip este prezent pe f. 400 a Tetraevangheliarului din 1537 (MAR) scris de scribul român Mardarie la Athos, din porunca ieromonahului **Mihail, egumenul m-rii Bistriţa (Vîlcea), al cărui nume este criptat astfel: BT* HaME/rfc cifEO, ICK**
npbKOMOy 4ETUPHAECET0E OEplvTaET(k) CE, CpliANHIfE /KE CTO H npkEOE CkETiKOynriraE CE CT\ METEpKTtJMh. H Ha K<>HU,H OKphXTh. AECETarO CTO H flETOE CEAP^'^ljJEE

[20] Cf. de pildă despre acest alfabet, K a r s k i, p. 253.
[21] Sper ans ti, p. 18.

iJy
"«.«• « ”1« * « TS> -*V
VfcT <r .. •0--V1' -V>T *-'
—> 7y »ir-» •»• ■■■- » "
E» TW- « » -rr » -• T?>
«-ţ?» \J,V > —.-C—~~
•«» «-«® „ -ţj» „„ ^o -rv ***-xscej-"' ^?'***
*Â<S3 "?V »^U-rr-C?^
£>V» <*rff.*«V« *«■ f>' tM-(?Aî.«u Ir *
H*,VvV.i!'«i*a t «■ » *tt
vt~r S*rV
•'«*. -C'» V —ţ 5 f* -T;x 11 I ”V»
* « X* **. «* ~v,V ^ *ţ>^* w*..v **„ #**,, .«»- «c«*w ^
/w*,,
^ A .4 &â £ /tV. A-
£- 4,
*~n*H *v JKI$P*> Sr ^ '•>^***î «se**
r*).. «*-«SU;.ä 1 < « 4,t_.
,jt'* ■» «-;e
' ...i-t; »,*? 5s? •"•* «*,£•» -sj* 7 «<*- .** «; « «-•*♦ , , t
râ> •«•••**«•■» ■
»*?•
•>3 M M. ** « vr
Ys $&£*•*£??*
>M.KTV» o 5?*^»
>»,** ■*.**« X->' « «« MUt. OU.W.
<'K*%V,vr^V v^ »vi rs>* H A vr V
'S'y* 2s? ■■■* **
^ V« ((«*«*.. o-'î*' v, •>**• _ v_ —

-U^ÄV«
«V?% <
(«A. «*_ «»*_ -*-<*«_ «*„
xlf y **^ Y *£> ****
A» «r IT * «** «w^.f
A^H^CAAm
MfTfAA-KH-
* /■ » /; *•
«AvtktK
A^fjwr
'   '   ,•'''' \ ov^C'ă \ \.
y^. <<..« ″•*»*</*

1511 — 1515. Din criptogramele protopsaltului Evstatie, de la Putna din Moldova

*»«

(aşadar la început a patruzecea (cifră) se află lîngă prima, iar la mijloc o sută şi prima se adună cu a patra şi la sfîrşit, de jur împrejur stăpîneşte a zecea cu o sută şi cu a cincea). Astfel avem: 40 = «v\, 1 = a, 100 = p, M = A, 1 = A, **100 = p, 10 = î şi 5 = e, deci ffiapAJpîE. Aceeaşi criptogramă o repetă scribul omonim lui Mardarie în Psaltirea din 1627** (BARS, 175). Aproape acelaşi tip apare pe f. 163v a unui Minei din Ţara Românească, scris în sec. XVI (BARS, 265) unde textul criptogramei este următorul:

HeTOPHU.0, ch.c′ nETK CTO H C-KK-hKOyflH CKc(k) «CTO >>[22] «H»[23] CEAEitt(k)AECETK H npHrttflH AKlî CTO K*K WCiWH H (1ETKAECATK H Nd KC>HEU,li rtHJfW. TpHAECETh. (cKc(k) nETb, H e′KK′k- K^nn C-K(h) «WCMk»[24] CTO II **IlETIiAEC/ATK H fipHA′bnH TpH CTO Kk AEC/ÄTk H Ha KOHEU.K**

nETH (De cinci ori cu cinci sute şi adună cu o sută şi şaptezeci şi alipeşte două sute de opt şi de cincizeci şi la urmă nimic. Treizeci cu cinci şi adună cu opt sute şi cincizeci şi alipeşte trei sute de zece şi la urmă cinci). Deci cifrele
F, p, **ö**, c, h, ii, Ă, 1, w, h, t, T, £ reprezintă numele (>4iPc,CHH(K) AEWHTÎE, iar nimic după H este 'K.

Al patrulea alfabet criptic este format din cel de al doilea alfabetic criptic grecesc în care însă uneori e == h, iar a\ şi w îşi păstrează valoarea fonetică normală. Acest alfabet este prezent pe f. 189 a unui ms bănăţean din 1542, aflat în BARS (511) unde avem următorul text: linca ,WH«r(o)- rptuiHH SK0nrti RC0E-K, descifrarea criptogramei fiind următoarea: ah<«koh('k) Mumh′k.

în documente alfabetul respectiv apare în actul citat mai sus din 1499 în care textul este următorul: v|re80 ivek ssiîe h>kh khw0î> adică: Tax'd Ghh(k) e>ke nHcax'(ii) (Sin, smeritul diac care am scris).[23] Citām în acelaşi sens criptograma GmOm = G3hhe din actul aceluiaşi domn dat la 26 aprilie 1500 (ASBSI, 123). Tot aşa notăm criptograma aflată într-un zapis din 5

decembrie 1654 (BARD, I—26) al cărei text este următorul kkw 6r kak vvv|iYiKn0 wt IJIhcJshujk = nnc(a) a3('K) non(a) GTOHKa **IVT(II)** I{l£<j>£ujn.

Din textele paleografice româno-slave sistemul criptării cu alfabetele citate trece în mss şi documente româno-chirilice, între care însă se izolează celebra criptogramă din Psaltirea Scheiană nedescifrată pînă acum fiindcă literele chirilice sînt scrise numai pe jumătate apoi apar şi amestecate cu unele grafeme din alfabete străine, sistem de altfel cunoscut criptogramelor din alte paleografii chirilice.[28]

Referitor la originea alfabetelor criptice prezente în criptogramele româno-slave este de remarcat că primul dintre ele, cel tarabaric — protopsaltul Evstatie l-a cunoscut din criptogramele ruseşti.[27] Al II-lea şi al III-lea alfabet sînt împrumutate de scribii sud-slavi din paleografia bizantină, de la scribii respectivi au ajuns şi la noi. Al IV-lea alfabet este o versiune românească a alfabetului criptic grecesc.

22 Omis in ms.

23 Omis în ms.

24 In ms greşit

25 însă remarcăm aici să Sin nu este identic cu omonimul său care scrie actul din 1 august 1496 (ASBSI). _

28 Cf. de pildă SScpkiu, RP, p. H5.

27 *Cel mai vechi text criptografic rusesc în care apare alfabetul tarabaric este un* Prolog din anul 1229 (indicaţia, după atestarea tui K.F. Kalajdovii, laKarski, p. 254).

Prezenţa unei forme ductice a crucii bizantine. Printre formele ductice ale crucii bizantine existente în textele paleografice de aceeaşi origine fiinţează una formată dintr-o hastă verticală superioară avînd la bază în dreapta o buclă, din care porneşte spre stînga o linie curbă ce traversează în stînga şi în dreapta hasta respectivă. Despre o astfel de cruce ce apare în unele din documentele domneşti emise în Ţara Românească a scris autorul acestor rîn- duri în 1932, 1933 şi 1938,[28] în care arătam că de pildă paleograful ucrainean Ivan Ohienko nu ştia ce este; acelaşi lucru se poate afirma despre Kaluzniacki şi I. Bogdan.[29] Această formă ductică a crucii bizantine există la sfîrşitul unor capitole sau la încheierea unor mss româno-slave, din care remarcăm de pildă: Tetraevangheliarul din 1429 al lui Gavriil Uric, copia executată în Moldova la 1472 a Sintagmei lui Matei Vlastares,[30] din BARS (131), Apostolul din 1610, al lui Anastasie Crimea sau Tetraevangheliarul scris în 1511 de popa Mihail, preotul bisericii din Bîrgău—Transilvania.[31] Varianta respectivă a crucii bizantine este destul de frecventă la sfîrşitul subscrierii neautografe a documentelor domneşti din Ţara Românească, începînd cu al lui Vladislav I şi pînă la hrisovul lui Radu cel Mare din 10 iulie 1464 (ASBSI)[32]. Această formă

ductică a crucii bizantine apare, de două ori, la sfîrşitul textului actului lui Alexandru cel Bun din 29 iunie 1400 şi ea se fixează în inscripţia sigiliului mare al aceluiaşi domn de după anul 1408, după cum am arătat în 1956.[33]

Referitor la originea formei ductice de mai sus a crucii bizantine, aceasta se găseşte în paleografia bizantină, unde apare la sfîrşitul iscăliturii împăraţilor bizantini şi a patriarhilor ecumenici[34] Aceeaşi variantă a crucii bizantine este prezentă la sfîrşitul unui şir întreg de grafite chirilice, între care şi unul glagolitic, descoperite la Biserica rotundă din Preslav, după cum o atestă facs. publicate de Gosev.[35]

Faptul că respectiva variantă grafică a crucii bizantine s-a fixat în subs- scrierea neautografă a celor mai vechi documente domneşti din Ţara Românească, că un astfel de semn nu există în diplomaticele slave de sud, ne îngăduie afirmaţia că forma ductică a crucii bizantine provine la noi din diplomatica bizantină, din izvoarele diplomatice ale Ţării Româneşti, trecînd apoi şi în Moldova.

28 Cf. RIR, II (1932), p. 416 — 427; III (1933), p. 290 şi D. Bogdan, DSRI, p. 143.

29 Remarcăm aici că deşi am semnalat încă în 1932 şi 1933 prezenţa unei astfel de cruci în documentele domneşti din Ţara Românească de pînă la 10 iulie 1464, totuşi ediţiile de documente publicate de P. P. Panaitescu, Grigore Nandriş şi P. P. Panai- tescu cu D. M i o c, nu indică acest semn.

30 Cf. facsimile după ms, în care apare forma respectivă a crucii bizantine la G . M i- hăilă, Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei româneşti (secolele XV—XVII), în „Studii de slavistică", Bucureşti, I, 1969.

31 Cf. M. Dan şi O. F i 1 i p o i u, Contribuţii la istoria legăturilor culturale dintre Moldova şi Transilvania în orînduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean din 1511, în „Mitropolia Moldovei şi a Sucevei", Iaşi, XXXIX, 1963, nr. 1—2, p. 61, facs., unde însă crucea apare cu bucla în stînga, iar linia ce porneşte din buclă şi traversează numai odată în dreapta hasta este oblică.

82 Sînt exemple cînd o astfel de cruce lipseşte mai ales în documentele date braşovenilor (cf. de pildă la I. Bogdan, AP, 2, 7, 9-13) cit şi doc. din BARD, XXI-200-202).

33 D. Bogdan, SMPR, p. 9.

34 După cum se vede, de exemplu din facs. plublicate de F r. Dâlger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden,* pl. VI, VII, XI, XIII şi XIV.

35 Gosev, p. 134, ta. IV b; 143, tab. VII b; 146, tab. X b; 156, tab. XVIII b-

K o s t i ö < Strunga V î r t o s u

BIBLIOGRAFIE

D. P., *O vizantinizmah v slavjano-rumynskih tekstah, în „Vizantijskij vremennik", Moscova, XXIII, 1963, p. 59-62.*
acki, prof. Emil, *Beitrags zur älteren Geheimschrift der Slaven, în* „Sitzungsberichte der phil. — hist. kl. der Kais. Akademie der Wissenschaften", Viena, CII, B, I, 1883, p. 287 şi urm. şi în extras, Viena, 1883.
1 r. D., *Tajnopisan'e u juznoslovenskim cirilovskim spomenicama, în „Glas Srpske kral'evske Akademije", Secţia a doua, Belgrad, XCII, 54, 1913, p. 12—15. ru* Diomid, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice. I. Criteriile suprascrierii literelor, în „Limba română", Bucureşti, X, 1961, 5, p. 474 — 487.*
Emil, Din criptografia românească, în „Studii teologice", Bucureşti, Seria a Il-a, XVIII, 1966, p. 261-317.

ln >Xi[1] Lv -- -j- - :! . , . [1] ' -i- . ' - jg:, : . ri
' ; -raşt^V (;>u! V -4 ,
- ■
>' . A . •>;■'- .
•> * < V' - •'■ 5' ,A V. vi
Si ! fä* ' 3--- ••!•••'<■ A*- !,- ;■
•• < j.: ■- bi - . !,i. f.j» w * • ?. • . i: .
a ! ii r ! 0 t» h -■ ;
-1 >KV! ■

Capitolul VII

SUPORTUL GRAFIEI

Problema materialului grafic (a materiei subiacente, a suportului), este una dintre cele mai importante în paleografie, fiindcă ea este în cea mai strînsă legătură cu problema fundamentală a paleografiei: originea şi evoluţia grafiei. Astfel scrisul îşi schimbă aspectul şi iuţeala în funcţie de faptul dacă textul este scris pe un material solid ca piatra, lemnul, metalul etc., sau pe un material moale, ca de pildă, pielea sau hîrtia.

Cel dintîi suport este papirusul — ***Cyperus papyrus L***[1] — plantă ce creştea în delta Nilului, în Africa centrală, în Malta şi în Sicilia de sud, material întrebuinţat de pildă în paleografiile egipteană, greacă şi romană.

A. PERGAMENTUL

Date preliminare. — Paleografia româno-slavă ca şi paleografiile slave în genere,[2] cunsc ca suport al grafiei pielea — în prelucrarea pentru scris denumită pergament ■— şi hîrtia, aşadar nu şi papirusul. Prefacerea pielii în material grafic constituie un mare progres atît în evoluţia grafiei cît şi în durabilitatea textelor paleografice. Astfel, pe cînd pe papirus nu se putea scrie decît numai pe o singură faţă şi în direcţia fibrelor papirusului, materialul fiind destul de friabil şi puţin lesnicios pentru grafie, pe pergament dimpotrivă se scrie pe ambele feţe, în toate direcţiile şi cu toată uşurinţa, iar deosebita rezistenţă şi durabilitate a

suportului scrisului duce la trăinicia incomparabil mult mai îndelungată a textelor pe pergament faţă de textele grafiate pe papirus.

Denumirea. — Numele pergamentului este kojk4 — piele —, aşadar se confundă cu noţiunea de piele. De exemplu, într-un hrisov al lui Vlad Vintilă de la Slatina din 25 octombrie 1530, destinat m-rii Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai, scribul îşi consemnează numele în modul următor: H d3(-k) EorAaH('k) rpdA\dTHK(lv) CMtpEHHÎH, c(h)h(Ts.) ,4,8MHTp8, K8nH)f(-K) k$>k8 h

[1] Există şi o altă denumire botanică: *Papyrus hydroschoenus Mor (cf. de pildă Cest- mirLoukotka, V$vojpîsma, ediţia rusească: Razvitie pis'ma, Moscova, 1950, p. 52, nota 1).*

[2] Cu excepţia paleografiei ruse unde din sec. XVI se scrie cu cerneală şi pe fîşii subţiri din coajă de mesteacăn (cf. M. V. S £e p k i n a, la S { e p k i n, RP, p. 35, nota 12).

H<JMp-kTd)f(-K) x،p»icc'BSrt(Tᵢ)[3] (Şi eu Bogdan grămătic, smeritul, fiul lui Dumitru, am cumpărat pergamentul şi am scris hrisovul). Tot aşa este cunoscută şi românizarea slavonului KO>Kd căci într-un act al lui Matei Basarab din 16 septembrie 1650 citim: Gîd KHHr(d) r(o)c(no)A(c)TKd mu 3d K0d>K(-K).[4] De la acest KOd/K/K — piele —, s-a creat apoi termenul vechi românesc: carte coajnică. în mss apar şi alte denumiri pentru designarea pergamentului, ca de exemplu ud Ko>KdnoA\(k) iidinipS = pe hîrtie din piele este în Penticostarul moldovenesc din anul 1543 (MIM, fondul Uvarov nr. 391), după cum indică Scepkina, Protas'eva, etc. (p. 303); TfTpcvdHrE^-h) Nd KOKdHOH jfdpTîH = tetraevan- gheliar pe hîrtie din piele este în colofonul Tetraevangheliarului ce la 1554 Grigorie Fierîe, logofăt al III-lea, îl dăruieşte m-rii Neamţ (MAR, 9) ; codex scris Hd tmehth — pe (piele) din viţel, într-o însemnare din sec. XV—XVI, dintr-un ms ucrainean, datat prin sec. XIV[5] şi polon, pargamin ■— ridprdiVMiH(Tv) — pergament, în Pomelnicul mare al m-rii Suceviţa, început în 1588, —termin ce derivă din lat. pergamenus, la rîndul său din grec. perga- menos. Acelaşi termen apare şi într-un zbornic din 1604 scris pe pergament din porunca episcopului de Rădăuţi, Teodosie Barbovschi, pentru mănăs- tires Suceviţa.[6] Acelaşi nume, însă în sufixul românesc: pargamintu, fiinţează pe marginea dreaptă a actului dat de Vasile Lupu la 15 martie 1649, text scris de Ionaşco diac la Iaşi (IIXS). Subliniem faptul că din punct de vedere cronologic nota respectivă este anterioară hrisovului citat al lui Vasile Lupu. în aceeaşi ordine de idei un ms românesc din a doua jumătate a veacului XVII menţionează pluralele KovKdim — din slavul sing, kovkjh^k) — din piele — şi AAEMEpdHH[7] sing. MEMKpdNd — ce este transpunerea grec. memvrăna — pergament.

Materialul de fabricaţie. — Pergamentul se fabrica din piele

de animale, folosindu-se mai mult piele de oaie, capră, viţel, miel şi ied.[8]

Culoarea. — Pergamentul era de obicei gălbui, uneori însă pentru a adera mai bine cerneala, se dădea cu o substanţă minerală şi astfel el devenea înălbit, pe ambele feţe pentru mss[9] şi pe o faţă pentru documente.[10]

Formatul. — Pergamentul în fond nu avea şi nici nu putea avea format, fiecare foaie de pergament constituind o unitate deosebită, de mărime nesta

3 După o fotocopie din colecţia Marcu Beza.

4 După o fotocopie din colecţia autorului.

5 Cf. J acimirski, SRR, p. 34.

6 Vezi Melchisedet, O visită, p. 57.

7 Cf. extrase din codex la I. Bogdan, DŢR, p. XXXVII.

8 Unele acte false atribuite lui Ştefan cel Mare sînt scrise pe piele de iepure prost lucrată.

8 Şi în acest sens citām de exemplu pergamentul bine lucrat şi înălbit al tetraevanghe- liarelor moldoveneşti din 1436, 1512 şi 1553 aflate în MAR, la fel pergamentul Tetraevanghe-liarului din anul 1646, descris de Jacimirski, SRR (p. 31), ca aparţinînd m-rii Agapia. în aceeaşi situaţie se înfăţişează şi pergamentul Tetraevangheliarului lui Ştefan cel Mare din 1493 (cf. Jacimirski, Opisanie, p. 564).

10 Un pergament înălbit pe o parte prezintă actul lui Mircea cel Bătrîn din oct., iar pe amindouă feţele îl au actele moldoveneşti din 1 martie 1456 si 13 dec. 1465 (BARR, nr. 4606. f. 18 şi BARP, 133).

bilită, după cum scrie de exemplu şi învăţatul rus N.P. Lihacev.[11] în schimb, diplomatica Ţării Româneşti, cunoaşte din sec. XVI'-şi XVII, formatul ru- lou sau sul—cîteva foi de pergament cusute, în lung, una de alta şi apoi înfăşurate sul—, numele slav fiind cel de CKHTOK-K, de unde şi forma romă-nească svitoc, articulat: svitocul. Denumirea svitoc am întîlnit-o în documentul Ţării Româneşti din 5 iunie 1629.[12] Apare şi forma articulată românească: CKHT0K8rt(-h) IrKC-hpaKS eoek»a(u) — svitocul lui Băsărab voevod—- în actul din 10 iunie 1629.[13]

Originea sulului este străveche, căci încă foile papirusului se lipeau cam cîte 20 în lung, formînd o fîşie de cîţiva metri. Izvoarele paleografiei romāno- slave cunosc puţine suluri pe pergament, cel mai vechi fiind ruloul lui Neagoe Basarab destinat ctitoriei sale de la Curtea de Argeş, sul menţionat în cele două documente de mai sus din anul 1629. Din 9 aprilie 1646 este sulul lui Matei Basarab destinat m-rii Doiceşti.[14] Urmează aşa-numitul Hrisov al Buzeştilor, din 10 iunie 1656-—alcătuit din 6 fîşii de pergament în lungime, respectiv de 83 cm, 75 cm, 64 cm, 66 cm, 81 cm şi 65 cm, lungimea lui totală este de 434 cm, fiecare fîşie fiind cusută una de alta, iar începutul pergamentului se află introdus

într-un sul de lemn.[15] Ultimul sul ce-1 cunoaştem este al lui Constantin Şerban din anul 1657, destinat lui Bunea, scris pe mai multe foi de pergament, prinse una de alta, în lungime de 269 cm.[16]

Provenienţa. — Pergamentul gros lucrat din piele de oaie,[17] capră sau viţel, era desigur un produs indigen, în ţară negăsindu-se mijloace cu ajutorul cărora să se lucreze pergamentul fin, fabricat din piele de miel[18] şi ied sau din aceeaşi piele, dar animalul de îndată născut, sacrificat, acest pergament fin atestă pentru început, un import făcut probabil prin intermediul oraşelor transilvănene, Sibiu, Bistriţa şi mai ales prin Braşov.[19] Jacimirski subliniază că de obicei pentru mss din Moldova se folosea un pergament de o minunată lucrătură, cu suprafaţa netedă, subţire şi înălbită.[20] Acelaşi învăţat remarcă că pergamentul m-rilor moldoveneşti — şi din acest punct de vedere excelează Neamţ —ajunsese la mijlocul sec. XVII la o atare tehnică superioară încît un astfel de pergament avea căutare în Polonia şi Bielorusia.[21]

[11] N. P. Lihacev, Paleograficeskoe znalenie *bumaznyh vodjanyh znakov,* I, St# Peterburg, 1899, o. XXVIII.

[12] Cf- orig. la ASB, Episcopia Argfş, XXXII —3—4.

[13] Ibidem, XVII-7.

[14] Cf. orig. la ASB.

[15] Cf. orig în BARDS.

[16] Ibidem.

[17] Cf. de pildă actul lui Alexandru cel Bun din 2 aug. 1414 (BARD, C—131).

[18] Pe piele din miel este scris actul lui Vladislav I, cel al lui Dan I şi actele Moldovei din 15 iulie 1448 şi 16 martie 1527 (BARD).

[19] Probabil că între pieile — kojkîî —, pentru care li se acorda braşovenilor anumite reduceri vamale de domnii Ţării Româneşti (cf. privilegiile respective la T o c i 1 e s c u, nr. 3, 7,
10 şi 14) erau şi pieile ce formau suportul grafiei.

[20] Jacimirski, SRR, p. 32.

[21] Jacimirski, SRR, p. 32 — 33, relatează că episcopul de Botoşani, Narcis Cerţulescu, î-a arătat un document de la mijlocul sec. XVII în care se spune că pergamentul era comandat m-rilor moldoveneşti de cancelariile polonă şi bielorusă.

Calitatea. — După natura pielei din care se prepara pergamentul dar şi după priceperea meşterului care-1 lucra, există în paleografia româno- slavă două calităţi de pergament.

Prima calitate prezintă un pergament bine lucrat, subţire,[22] uneori subţire chiar ca o foiţă de hîrtie şi catifelată,[23] aşadar şi velin.[2*]

A doua calitate înfăţişează pentru grafia unor documente româno-slave un pergament prost lucrat şi ca atare de o

calitate inferioară, gros[25] şi adesea cu găuri rotunde sau ovale ce arată partea de pe corpul animalului de unde a fost luată pielea,[26] sau cu locuri unde cerneala lunecă, nu prinde, cu tăieturi şi suprafaţă inegală, defecte cauzate de neîndemnatica folosire a cuţitului cu ocazia prelucrării pielii în pergament.

Cantitatea. — în ţările române exista un stocaj bogat de pergament, căci aşa se explică de ce unele documente româno-slave folosesc pentru scris numai jumătate de pergament, jumătate a doua răminînd nescrisă.[27] Aceeaşi abundenţă explică şi faptul că mss pe pergament au nescrise margini mari. Despre marea cantitate a pergamentului moldovenesc însă de la sfîrşitul sec. XVII relatează şi Jacimirski.[28]

Texte paleografice scrise de pergament. — Cele mai vechi codexuri româno-slave sînt scrise toate pe pergament însă odată cu apariţia hîrtiei se scrie şi pe acest suport grafic.[29] Totuşi pergamentul nu-şi pierde uzanţa nici în sec. XV—XVII, dar din ce în ce mai rar-pergamentul fiind întrebuinţat pentru grafia mss luxoase. Cît priveşte documentele româno-slave, privilegiile de proprietate se scriu în Ţara Românească pînă la 1458 pe pergament, dar de la această dată intervine în uz şi hîrtia, iar o proporţie între pergament şi hîrtie se poate prezenta de exemplu pentru privilegiile acordate de Radu cel Mare şi anume: din cele 56 de privilegii, 40 sînt scrise pe pergament, iar

[22] Cf. de pildă următoarele acte emise în Ţara Românească de: Vladislav I, Dan I, Mircea cel Bătrîn, la 27 iunie 1387 cît şi actele din 16 apr. 1457, 1 iunie 1475, 3 apr. 1478, 18 ian. 1480, 23 mart. 1482, 5 iun. 1483, 10 apr. 1488, 2 oct. 1489, 24 mart. 1490 si 8 sept. 1492 (ASBSI).

[23] Cf. de exemplu actele Ţării Româneşti din 30 mai 1464, 10 iul. 1464, 15 iul. 1475, 17 noiem. 1479, 3 apr. 1480, 17 apr. 1488, 26 iul. 1490, 10 apr. 1493 şi 16 mart. 1494 (ASBSI) şi actul moldovenesc din 6 aug. 1440 (BARD, 6).

[24] Cf. de pildă scrisoarea lui Mircea cel Bătrîn adresată satelor mari şi mici ale m-rii Tismana (ASBSI) şi actele lui Ştefan cel Mare din 13 iul. 1463 si 13 dec. 1465 (BARR, 4606 şi BARP, 133).

[25] Cf. de exemplu următoarele acte din Ţara Românească: al lui Radu Prasnaglava din 19 iunie; al lui Dan II din 16 sept. 1430; al lui Alexandru Aldea din 25 iun. 1436 şi cele din 30 iun. 1441, 14 oct. 1465, 1 iun. 1483 şi 4 febr. 1488 (ASBSI).

[26] Cf. de pildă actele Ţării Româneşti din 8 sept. 1495, 11 ian. 1500, iun. 1505 , 4 iun. 1506 şi 3 febr. 1507 (ASBSI).

[27] Cf. de exemplu actele moldoveneşti din 22 mai 1426 (BARD, CCXX— 1) şi 4 sept. 1665 (ASB, m-rea Galata, XI —27), iar din Ţara Românească: actele din 16 aug. 1506 (BARD) şi 14 iunie 1663 (ASB, fondul Safta Castrişoaia, III-2).

[28] Jacimirski, SSR, p. 32 scrie că Narcis Cerţulescu i-a comunicat că pe timpul cînd acesta era elev al Şcolii

spirituale dela m-rea Neamţ a văzut topuri întregi de foi de pergament nescrise, material ce a rămas din epoca slavă a Moldovei, dar care a ars în incendiul din 1862 ce a mistuit o parte din tezaurul m-rii.
[29] Astfel OC din sec. XIII are 17 file scrise pe hîrtie, restul sînt pe pergament.

16 pe hîrtie.[30] Acest raport se schimbă cu creşterea în timp şi ajunge ca de pildă în vremea lui Mihai Viteazul să fie chiar invers căci din 292 de acte originale, emise de cancelaria domnului respectiv, 210 sînt scrise pe hîrtie şi restul pe pergament, ceea ce în procente reprezintă 72% de acte — pe hîrtie şi 28% ■— pe pergament (cf. Documenta Romaniae Historica, B, XI, prefaţă- volum în curs de apariţie -—, după comunicarea medievistului Damaschin Mioc, căruia îi mulţumim şi aici). în Moldova pergamentul se foloseşte pentru toate privilegiile de proprietate de pînă la prima domnie a lui Petru Rareş,[31] iar de la această dată sînt scrise pe pergament numai actele cu sigiliul atîrnat. Tot pe pergament sînt: hrisoavele acordate de domnii din Ţara Românească şi Moldova regilor poloni, negustorilor din Braşov şi din Lvov, m-rilor de la Âthos cît şi m-rii Sf. Ecaterna de pe Muntele Sinai. în aceiaşi situaţie se află şi actele private româno-slave din veacul XV cît şi actul transilvănean al episcopului Anastasie de Vad din 13 iunie 1539 dat m-rii Putna.[32] Revenind însă la Moldova precizăm că în sec. XVII pergamentul aproape a dispărut căci de pildă din 96 de documente originale slave scrise în 1634, 94 sînt pe hîrtie şi numai 2 pe pergament (calcul personal, după Documenta Romaniae Historica, A, XXII).

Palimpsestele. — Dezvoltarea din ce în ce mai puternică a scrisului, preţul ridicat al pergamentului, căci după cum arată, cu drept cuvînt, N. P. Lihacev că pentru a scrie un ms de proporţii mijlocii trebuia să se sacrifice o întreagă turmă de miei,[33] tăria şi durabilitatea pergamentului, toate acestea la un loc au determinat făurirea materialului grafic denumit palimpsest ce are la bază cuvîntul compus grecesc palimpsistos sau palîpsistos unde palin înseamnă din nou, iarăşi, iar psâo — răzuiesc, aşadar răzuit din nou [34] Acest suport este pergamentul pe care s-a scris un text, care apoi s-a ras cu cuţitul, ori s-a spălat, şi pe acelaşi pergament numit palimpsest s-a scris un text nou.

Palimpseste cunoaşte şi paleografia româno-slavă, însă nu în măsura în care un atare suport este folosit de pildă în paleografia latină.

Astfel fila 2r din Tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare scris în anul 1502 şi aflat în BNV, este un palimpsest, rămas nescris, din textul anterior se mai poate citi legenda în aur ceea ce înseamnă că pagina a avut la început miniatura evanghelistului Luca. Tot aşa Pomelnicul minăstirii moldoveneşti Bistriţa, începînd cu fila 4 este

aproape peste tot plin de ştersături, procedeurile folosite fiind spălarea şi răzuirea. Procedeul prim rezidă în faptul că s-a spălat cu un produs chimic textul iniţial, peste locul spălat scriindu-se un text posterior. Al doilea procedeu constă în faptul că s-a răzuit cu un obiect metalic ascuţit textul iniţial, partea răzuită ori s-a lăsat nescrisă

[30] Cf. D. Bogdan, DSRI, p. 47, nota 2.

[31] Cf. N. Grămadă, Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat, în „Codrul Cosminului", IX si în extras, Cernăuţi, 1935, p. 29 si D. Bogdan, DSRII, p. 45.

[32] Ibidem, unde trebuie corectată data greşită (prima jumătate a sec. XV).

[33] N. P. Lihaöev, *op. cit.,* I, p. IX.

[34] Aceasta în sensul că pielea mai fusese odată răzuită şi anume atunci cînd se lucra pergamentul.

[35] Cf. Jacimirski, Opisanie, p. 12.

19 — Paleografia — c. 1249

"yf*f

' V? ■ •* «*•*■ -> , , ■> î -*■>•*' • r» v. fî -*«0* ..♦ '?
* rf*|M < ™ *'**&(;-| W«*Q^i f I ţ
* V4:Ir, «V.•£ . v. »7^. .?. '■ JjJSjţi
' *y : ' r •
|^ i? * it * £* 1 • . >•
/* -^T , ,, M /» ' >*'> —-^1
m<X*i'*****"4 <**&(CTT^t*y&u- C* ^rV» WxJtiÂ: 1
■ <* • ~->x",. ';=u~-. i) .-Â.^2";',*'
*»rj *
t4«r„,. ,\,w-»»,.t. ***\;L-7£?£7*sv >s:;<***
1 **'7^**M- 'v 1>{P-J£-Ut?.3
... .»$ i
L«*'#*« **' ■■ ■■**,t "w v •$$$
■ '■'•*'
v^V«' Fi- 'r
• ^w;-r^.JV--.-r^rfxv?r'f
»■r i , ;,v ■

XIV. Palimpsest din Ţara Românească.

sau peste ea s-a scris un text posterior.[36] Avem cîteva exemple şi pentru documente. Astfel de pildă pe un pergament din sec. XV (ASB, D. S. Moldova, 16)—răzuit — s-a scris actul fals, atribuit lui Alexăndrel (Alexandru cel Tînăr), domn al Moldovei, datat: 3 februarie 1455 — text ce îl reproducem. Tot aşa pergamentul ce insera un act al lui Ştefan cel Mare din 3 martie 1490 — prin care Malina, nepoata lui Jurj Piatră vinde un sat din Bîrlad —, s-a răzuit, s-a inversat şi peste penultimul rînd — restul nefiind folosit — s-a scris actul moldovenesc din 17 martie 1490 (ASB). La fel un palimpsest prezintă actul lui Ştefan cel Mare din 20 martie 1497 (BARD, CXXXIV—86). Trei

exemple înfăţişăm şi pentru Ţara Românească. Astfel actul lui Mihnea Turcitul din 6 aprilie 1585 (BARD, L—11) este scris peste un palimpsest. La fel actul aceluiaşi din 30 august 1587 (ASBSI, 1357), iar pentru diata Efrosinei din Drăgăşani (ASBSI, 1497) datată „pe la 1592" s-a tăiat marginea din dreapta a unui pergament, pe care era scris în sec. XVI un act domnesc din Ţara Românească, dat lui Oprea postelnic pentru înfrăţire peste părţi de ocine ce le avea jupîniţa lui, Vlădae, margine ce apoi s-a şters în parte, începînd cu rîndul 6, peste care s-au scris invers ultimele 6 rînduri din diată — text ce îl reproducem.

Oricîtă osteneală s-a consumat la răzuirea sau spălarea textului iniţial al unui palimpsest, totuşi urmele scrisului se păstrau. Şi aceasta din cauză că cerneala pătrundea adînc în materialul grafic, provocînd în suport unele urme datorite reacţiilor chimice ale cernelei, urme care apoi, printr-o expunere îndelungată la aer reînviau, în unele locuri, părţi din textul iniţial.[37]

Pentru restituirea textului iniţial al palimpsestului se cunosc diferite metode f izice şi chimice, citate în Introducere.

B. HÎRTIA

Date preliminare. — Materia vegetală numită — hîrtie — din grec. hâr- tis — este cunoscută încă din sec. II, înaintea erei noastre, cînd chinezii o produceau din mătase şi fire de bambus.

în evoluţia sa, fabricarea hîrtiei a parcurs mai multe etape din care se desprind trei perioade: 1) hîrtia cea mai veche, arabă, numită bomhicină; 2) hîrtia care, privită la lumină, se vede că are un desen liniar numit filigran cum şi un şir de linii orizontale (vergeures, vărgături) şi verticale (pontusseaux) şi 3) hîrtia din cînepă, in sau lînă, însă fără filigran.

HÎRTIA BOMBICINĂ

Denumirea. — Numele bombicină —• lat. charta bombicină, —, provine din pers.* fiambuk,[38] ***^de unde grec. vamvakion, iar de aici latin, bambax, bam- bacium,—bumbac. în legătură cu denumirea bombicină, învăţatul J. Kara-***

[36] Cf. Damian P. Bogdan, Pomelnicul mănăstirei Bistriţa, p. 17—18.

[37] Ar fi o contribuţie preţioasă pentru ştiinţa istorică românească, restaurarea, restituirea şi publicarea palimpsestelor diplomatice româneşti şi ca un îndemn la această muncă reproducem cele două facs. după palimpseste româno-slave (fotografii realizate prin radiaţii ale razelor ultraviolete).

[38] Din * pambuk, derivă slav. v. sx-sara ce a dat rus. bumaga (cf. A. Preobra- zenski, Etimologiteskij *slovar' russkogo jazyka,* I, p. 53, sub voce).

bacek a exprimat supoziţia că acest nume provine de la cel al oraşului sirian Bambyce, grec. Vamviki, punct de vedere adoptat de E.M. Thompson.[39] însă împotriva părerii lui Karabacek s-a ridicat N.P. Lihacev.[40]

Materialul de fabricaţie. — încă pe la mijlocul sec. XVII şi pînă spre sfîrşitul veacului trecut se susţinea că hîrtia bombicină era lucrată din bumbac. Şi acest punct de vedere a fost afirmat în primul rînd de Jean Mabillon şi Bernard de Montfaucon. însă în anii 1884 şi 1885, filigranistul elveţian de origine franceză Charles M. Briquet a exprimat ipoteza inexistenţei bumbacului în procesul de fabricaţie al bombicinei,[41] Luînd în cercetare ipoteza lui C.M. Briquet, J. Wiesner,[42] J. Karabacek[43] şi alţii cu ajutorul examinării la microscop a acestei hîrtii au dovedit justeţea părerii lui Briquet, la aceasta asociindu-se apoi toţi specialiştii între care şi E.M. Thompson[44] cît şi Vladimir Mosin.[45] Astăzi mai ales în ştiinţa apuseană, se consideră pe deplin lămurită problema materialului de fabricaţie al bombicinei. Nu tot aşa stau lucrurile în ştiinţa sovietică, căci în 1937 această chestiune a fost pusă din nou în discuţie datorită faptului că orientalista N.V. Pigulevskaja, rugind să i se examineze la microscop hîrtia unui ms sirian din anul 1243, s-a dovedit că aceasta este charta bcmbicina, lucrată din fire de bumbac.[46] Acelaşi învăţat va scrie în 1960 că unele dintre codexurile siriene aparţinînd sec. XIII sînt scrise pe hîrtie din bumbac, iar altele pe hîrtie produsă din cîrpe de in.[47] Aşadar, problema fabricării din bumbac a hîrtiei bombicine se cere a fi repusă într-un studiu de ansamblu.[48]

Calitatea. — Bombicină se cunoaşte sub două calităţi, astfel prima înfăţişează o hîrtie groasă, gălbuie, fibroasă, zgrunţuroasă şi grosolană, cu lipsa de claritate şi grosolănia liniilor orizontale şi verticale, a doua calitate pre

[39] E. M. Thompson, op. cit., p. 36.

[40] N.P. Lihacev, op. cit., I, p. IX.

[41] C.M. Briquet, *La legende paleographique du papier du coton, în „Journal de Geneve" din 29 oct. 1884; idem, Recherches sur Ies premieres papiers, employes en Occident et en Orient duX-eau XlV-e siecle, în „Memoiresde la Societe* nationale des antiquaires de France", 46 (1885), Paris, p. 133-205.

[42] J. Wi esn er, Mikroskopische Untersuchung der Papiere von El-Faijüm, în „Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer", I, 1887, Viena, p. 45 — 48; idem, Die Faijümer und Uschmüneiner Papiere, în acelaşi loc, II şi III, 1887, p. 179 — 260; idem, *Studien über angebliche Baumbast papiere, in „Sitzungsberichte der phil.-hist. kl. der Kais. Akademie der Wisienschaften", Viena, CXXVI (1892), p. 10 — 23.*

[43] J. Karabaöek, Das arabische Papier (Eine historisch-antiquarische Untersuchung), în aceleaşi „Mitteilungen", II şi III, p. 87— 178; idem, *Neue Quellen zur Papiergeschichte,* în acelaşi loc, IV, 1888, p. 75— 122.

44 E. M. Thompson, op. cit.*y* p. 36, aici şi date bibliografice.

45 Vladimir Mosin, Filigranologija kao pornocna historijska nauka, în „Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti‟ I (1954), Zagreb, p. 29 (studiul respectiv a apărut parţial şi în linba germană cu titlul: *Die Evidentierung und Daii:- rung der Wasserzeichen,* în „Papiergeschichte‟, II (955), p. 49 — 57).

46 N. V. Pigulevskaja, Filigrani sirijskih rukopisej, în „Vspomogatcl’nye isto- riöeskie discipliny. Sbornik stat’ej‟, Moscova — Leningrad, 1937, p. 423.

47 Idem, *Katalog sirijskih rukopisej, în „Palestinskij sbornik‟, 6 (69), Leningrad, 19£0, p. 212.*

48 Cf. Damian P. Bogdan, Filigranologia ca disciplină ştiinţifică, în RA, X (1967), 2. p. 4-5.

zintă o hîrtie cu linii orizontale şi verticale, tot groasă, însă şi lustruită, datorită atît cleiului prea mult cît şi a netezirii suprafeţei materialului vegetal cu un instrument din os. Aceasta este calitatea căreia N.P. Lihacev îi spune „o minunată bombicină". Particularitatea generală a bombicinei de orice calitate este lipsa filigranului cum am arătat şi mai sus.

Circulaţia. — Hîrtia bombicină s-a folosit nu numai în Orient şi Bizanţ — aici inclusiv jumătatea sec. XIV —, ci şi în Europa, cel mai vechi text european scris pe o astfel de hîrtie fiind din anul 1109 şi se află în Arhivele Statului din Sicilia.[49]

între textele slave scrise pe bombicină, JSf.P. Lihacev indică cîteva codexuri sud-slave din veacurile XIII şi XIV. în aceeaşi ordine de idei Lihacev citează un ms sud-slav din sec. XÎII ce este scris pe o minunată bombicină lustruită, de format mic, străbătută de cîte 3 linii verticale, total în 5 rînduri (N.P. Lihacev, opera citată, I, p. XVIII, cu facs.).

La cele arătate de N.P. Lihacev, adăugăm că Tetraevangheliarul de la Tărnovo din 1273, scris, pe pergament şi hîrtie, are hîrtia bombicină, după cum arată Mosin, CR, I, p. 120, nr. 63. Tot aşa, dintre cele 8 documente slavo-bulgare ce s-au păstrat din evul mediu, trei sînt scrise pe bombicină, după cum susţine Mihail Lascaris.[50] Nu cunoaştem însă, cel puţin pînă acum, nici un text paleografie romîno-slav, scris pe hîrtie bombicină.[51]

HÎRTIA CU FILIGRAN

Denumirea. — Numele sub care apare hîrtia cu filigran în textele paleografice româno-slave este grec. hârtis, ce fiinţează sub forma slavizată X^pTira (forma slav. v. pp-KTi'u) şi el apare întîi în două scrisori (după 15 martie 1481), prin care locuitorii judeţului Brăila—prima scrisoare — apoi cei din judeţele Buzău şi Rîmnic — al doilea text — răspund la două scrisori ce le-a adresat separat — una

brăilenilor şi a doua buzoienilor şi rîmnicenilor — Ştefan cel Mare.[52] Astfel în documentele citate este următoarea expresie: **IJJO CH HTETH(E)UI(H) MP-KHHAO H jfdpTi'i«— că îţi strici cerneala şi hîrtia. Acelaşi termen în nom. hârtie apare în Catastiful braşovean din 25 august 1508 — 4 mai 1509, aflat în ASBv, nr. 752, publicat de Toci- leşcu, nr. 472 — hârtie este aici de trei ori —- p. 469, col. 2, p. 470, col. 2 şi p. 473 col. 2.**[53] Sigur că şi numele spătarului Vlad Hârtie, dintr-un act dat în Ţara Românească la 24 oct. 1513[54] este în legătură cu această denumire.

[49] Cf. G. La Mantia,11 primo documento in carta *esistente in Sicilia e rimasto sinora sconsciuto,* Palermo, după C.M. Briquet, „Journal de Geneve", din 5 dec., 1910.

[50] Prof. M. Lascaris, Vatopedskata gramota na *car' Ivan Asen II, p. 11 şi 12, unde este vorba de documentele destinate de* loan Asan II m-rii Vatoped şi Dubrovnik-ului cît şi de hrisovul dat m-rii Virgin de Constantin Asan.

[51] Facem însă aici o rezervă, căci filele de hîrtie din OC şi cele din Prologul din Braşov nu au fost încă supuse analizei.

[62] Editate de T o c i 1 e s c u, p. 399 şi 400, orig. în ASBv, 447 şi 448, facs. la I. B o g- d a n, APM, 65 şi 66.

[63] Cf. şi nota... *AHd £(j)rtTHp(k) H 'MCAosenţi») HI](4PtIh în Pomelnicul mare al m-rii Suceviţa din MSS.

M Cf DIRB, XVI, I, p. 264.

Un al doilea termen îl formează **narmpTi** prezent prin nannpS, în colo- fonul Penticostalului moldovenesc din 1543 din MIM, fondul Uvarov 391 (fila 146), ce este polon, şi ucrain. papir, franc, papier, din lat. ***papyrus,*** la rîndul său din grec. papiros. Tot aşa fiinţează într-o scrisoare din iulie 1641, a domnului Moldovei Constantin Movilă, adresată Stavropighiei ortodoxe din Lvov. Numele în cauză este nanE(-b)p(Ti) din ucrain. ***paper.*** Partea ce ne interesează din contextul scrisorii este următoarea: w3NdHMtfEM0 **EauiHMiv ffiHrtOCm/î\iV\Ti, H>KE CAIC (lOC/tartH, AO ftliKOKd NdlUErC» jlH'KAPE'ft, A[1]'^**
KSnoKdH/îi nanEpS, Ha nncaNE KHiirii ... IIpE TO îKaAaEMO EauiHYii MHAOCTEH HHCE EfcJCTE EiV\S ... EkMH flCxUOMNH I3K0 KSnOKaHE TOrO nan^p», TaKTi TKI>KK II
WTinSKaHE A/ftK<>K'|i A® rwcan/ft KHHns.[55] (Facem cunoscut Măriilor Voastre că am trimis la Lvov pe diacul nostru Andrei, spre a cumpăra hîrtie, pentru scrisul cărţilor.... Pentru aceasta dorim ca Măriile Voastre să-i fiţi... de ajutor atît pentru cumpărarea acelei hîrtii cît de asemeni şi pentru căutarea diecilor pentru scrisul cărţilor).

Materialul şi formele de producţie. — Hîrtia cu filigran se lucra în evul mediu din cîrpe de cînepă, in sau din lînă în aşa-numitele mori de hîrtie, în latina medievală: mola papyracea sau jfficina chartacea, iar termenul româno- slav:

hartotovornaja vodenica apare în prefaţa Antologhionului, tipărit la Cîmpulung-Muscel, în anul 1643, din porunca domnului Ţării Româneşti, Matei Basarab, prefaţă în care Melhisedec, egumenul m-rii Negru Vodă din localitatea citată exprimă mulţumiri domnului ţării pentru întemeierea morii de apă, făcătoare de hîrtie.

Cîrpele pomenite, după ce treceau prin mai multe stadii de prelucrare deveneau o pastă ce se punea într-o sită pătrată cu fundul ţesut din fire metalice foarte subţiri dispuse în linii orizontale — vărgăturile — şi verticale, avînd lipit la mijloc un desen liniar —-filigranul — iar apoi un al doilea desen, cu acelaşi caracter — contramarca — aceasta în opoziţie cu marca ce semnifică filigranul. Pasta de hîrtie se aşeza pe fundul formei într-un strat mai subţire pe vărgături, pe orizontale şi pe desenele liniare şi într-un strat mai gros pe distanţele dintre liniile şi desenele respective. Datorită acestei inegalităţi a stratului pastei, vărgăturile, verticalele şi desenele liniare privite la lumină apar clare în toată dimensiunea şi conţinutul lor. Durata formelor hîrtiei — scrie Briquet[56] era scurtă căci o atare unealtă era curînd scoasă din uz, întrucît firele metalice se încîlceau, distanţele dintre ele deveneau inegale, pasta se aşeza nu deopotrivă peste tot. în aceeaşi ordine de idei un vechi fabricant de hîrtie îl informa pe Briquet că o pereche de forme, mînuite cu grijă de lucrători vrednici, puteau dura cam doi ani, după care urma repararea sau chiar înlocuirea lor. însă noile cercetări, mai ales cele ale filigrano- logului olandez E.J. Labarre, care studiind 5000 de filigrane reproduse de Briquet găseşte între acestea 20 pînă la 40 de duplicate totuşi l-au dus la concluzia că „viaţa unei forme de producţie a hîrtiei era de regulă mult mai scurtă decît s-a crezut".[57] în morile mici de hîrtie, unde se muncea

[55] Cf. Petr Skobel’ski, Jubilejnoe izdanie v pamjat’300 îetnjago osnovanija *L’vovskogo stavropigijskogo bratstva,* I, L’vov, 1886, doc. XLIX.

[56] C.M. Briquet, *Les filigranes*, I, p. 10.

[57] E.J. Labarre, *Dictionnary and Encyclopaedia of Paper and Papermarking, Londra şi* Toronto, 1952^2, p. 358.

numai cu o cuvă era nevoie simultan numai de două forme pe care meşterul le umplea, pe rînd, cu pastă în timp ce în morile mari care aveau două şi trei cuve se lucra cu patru sau şase forme.

Filigranul.—Amprenta în adîncime produsă în foaia de hîrtie de un desen liniar în fir metalic fixat pe forma de fabricare a hîrtiei — la mijloc —, constituie filigranul, din franc, la filigrane, derivat din latin, filum şi granum. Filigranul formează unul din elementele cele mai pregnante care distinge o hîrtie de alta, cel mai important şi cel mai lesne de perceput. Hîrtia cu filigran apare pentru întîia oară pe la

sfîrşitul sec. XIII, cel mai vechi document cu filigran fiind din anul 1271, cum a dovedit filigranologul italian A.F. Gasparinetti.[58]

Primele filigrane, de origine italiană erau lucrate rudimentar, cum arată Briquet. Din Italia obiceiul filigranării hîrtiei a trecut în Franţa, însă un atare fapt nu se produce decît atunci cînd filigranele italiene se disting prin estetica lor.[59] încă N.P. Lihacev sesizează faptul că o aceeaşi moară de hîrtie întrebuinţa concomitent cîteva filigrane întrucît în vreme ce se introduceau filigrane noi cele vechi încă se mai foloseau.[60] Noile cercetări au arătat că întruna şi aceeaşi moară, doi meşteri care lucrau alături aveau forme cu filigrane identice ca temă, însă diferite ca desen. Cele dovedite au o deosebită însemnătate pentru stabilirea particularităţii filigranului ca cel mai caracteristic indiciu pentru datarea unui atare desen liniar.[61] S-a remarcat apoi faptul că la sfîrşitul veacului XIII şi începutul celui următor pe o aceeaşi foaie de hîrtie apar două sau chiar trei filigrane.[62]

Superioritatea unor filigrane ca de exemplu a mărcilor italiene ca şi a filigranelor olandeze a creat spiritul de imitaţie, astfel mărcile italiene au fost imitate în Germania, iar cele olandeze în Rusia.[63]

Falsul care datează din tipuri străvechi a dus la faptul că filigrane italiene au fost contrafăcute de exemplu în Germania şi Polonia.[64]

Sensul filigranelor a constituit obiectul unor studii din care se desprind ca fundamentale, de pildă cele ale lui N.P. Lihacev şi C.M. Briquet. Astfel, primul a dovedit că filigranul era „amprenta care deosebea cea mai bună marfă şi o apăra de contrafaceri... o etichetă minunată care apăra interesele firmei, era semnul meşterului care fabrica hîrtia".[65] în acelaşi sens se pronunţă şi Briquet care subliniază că „întrucît apar ca filigrane nume ale fabricanţilor de hîrtie, aceasta dovedeşte, în chip peremptoriu, că filigranele erau semne individuale".[68] De la numele fabricantului hîrtiei, filigranul şi-a

[58]Cf. Vladimir Mosin, Filigretnologia kao pomocna historijska nauka, p. 46.

[59] Vezi C.M. B r i q u e ti op. cit., I, p. 14.

[60] Vezi N.P. Lihaiev, op. cit., I, p. LXXXV şi C.M. Briquet, *op. cit., I, p. XIX.*

[61] Cf. S. A. Klepikov, *Filigrani i stempeli na bumage russkogo i inostrannogo proiz- vodstva XVII—XX veka, în „Zapiski Otdela rukopisej Gosudarstvennoj Biblioteki SSSR, imeni „V.* I. Lenina", 5, 1959, p. 11,

[62] Cf. C.M. Briquet, *op. cit., I, p. 50 şi 14.*

[63] Cf., N.P. Lihacev, op. cit., I, p. LXVII, si C.M.Briquet, op. cit., I, p. 615 şi 770.

6* Cf. N.P. Lihacev, op. cit, I, p. LXVI.

[65] N.P. Lihacev, op. cit, I, p. XXXVIII şi XLII.

66 C.M. Briquet, *op. cit., I, p. 10, 11—13.*

[redacted]

extins sensul la: formatul şi calitatea hîrtiei, numele locului de producţie şi anul de producţie — exprimat prin milesim — iar uneori şi la numele concesionarului morii de hîrtie. Astfel, în ceea ce priveşte calitatea hîrtiei, C. M. Briquet dă ca exemplu moara de hîrtie din Ravensburg (statul german Würten- berg) care la mijlocul sec. XV avea trei filigrane : 1) un turn — pentru hîrtia foarte bună; 2) un cap de bou fără ochi, avînd între coarne o tijă, la capătul căreia fiinţa o cruce-pentru hîrtia bună şi 3) un corn de vînătoare, pentru hîrtia de calitate inferioară.[67]

Datorită sensului ce-1 aveau filigranele urmează un belşug şi o varietate a lor cu totul impresionantă căci aproape tot ceea ce îşi poate închipui mintea omenească apare ca filigran. Imaginile ce întruchipează filigranele sînt dintre cele mai diferite, ele reprezentînd întîi o literă iniţială, apoi un grup de cîte două sau patru litere ca şi litere-cuvinte, litere asamblate şi litere în ligatură, oameni, mai ales personalităţi politice, şi femei. Formează filigrane de asemeni animale, părţi din corpul animalelor, păsări, reptile, peşti, insecte, elemente ale îmbrăcămintei şi încălţămintei, unelte, obiecte ale vieţii diurne, steme, blazoane, devize, simboluri religioase — ca de pildă: crucea avînd următoarele tipuri: ortodoxă (greacă) — cunoscută pînă la 1600 —• în 209 variante —, crucea latină (catolică) — în 230 de variante —, a Sf. Anton, a Lorenei şi de Malta, tiara papală, pălăria de cardinal şi fiinţe fantastice, ca de exemplu: grifonul, dragonul sau sirena.^ Cels mai variate filigrane ca formă sînt mărcile italiene şi franceze. în total se socotesc peste 200 tipuri de filigrane, în cel mai mare număr fiind scuturile cu steme şi stemele în general, apoi nume de: localităţi şi fabricanţi, devize şi simple ilustraţii, din care cele mai reuşite înfăţişează imagini de animale fantastice cum şi chipuri religioase: îngeri, sfinţi, apostolul Petru încununat cu o tiară şi scena Bunei Vestiri.[68]

S-a încercat şi o totalizare a numărului filigranelor şi în acest sens specialistul sovietic S.A. Klepikov, arată că totalul ar fi de 40.000 în calcul find omis numărul mărcilor care se repetă,[69] cifra fiind obţinută probabil şi pe temeiul precizării lui Briquet care sCrie că a cercetat 44.000 de filigrane.

Locul ce-1 ocupa marca în cuprinsul formei de hîrtie era plasat, la sfîrşitul veacului XIII şi începutul celui următor în chip arbitrar şi variabil. La sfîrşitul sec. XIV, la Genova s-a introdus norma de a pune marca pe unul din unghiurile inferioare, loc ce în Veneţia, începînd cu finele veacului XV era rezervat contramărcii, filigranul fiind situat spre centrul uneia din jumătăţile foii.

Ca şi filigranul propriu-zis — marca sau filigranul mare ori

principal —- există şi un al doilea filigran —• contramarca, filigranul secundar sau filigranul mic. Aceasta din urmă apare întîi în hîrtia italiană a unui text din 1458 cum a reuşit să stabilească cercetătorul iugoslav Seid Traljic.[70] Contramarca ca sens designa numele sau titlul proprietarului morii de hîrtie, ori

[67] C. M. Briquet, *op. cit., I, p. 10—13.*

[68] Cf. M. V. S 6 e p k i n a, Rukovodstvo po datirovke rukopisej na osnovanij vodjanyh znakov bumagi, la äöepkin, RP, p. 198.

[69] S. A. Klepikov, *op. cit., p. 5.*

[70] Seid M. Traljic, Prve *kontramarke u talijanskomu papiru prema materijalu iz nahh arhiva, în „Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjet- nosti", II (1959), p. 151-165.*

numele meşterului care lucra hîrtia sau numele locului unde se afla moara. Astfel, de pildă, contramarca, vulpea, este semnul meşterului Johann Fuchs ce apare alături de marca: o coroană din care iese o rădăcină, reprezentînd unul din filigranele morii de la Braşov. Locul ce-1 ocupă contramarca este în strînsă legătură cu filigranul mare căci dacă marca era plasată pe prima jumătate a foii, contramarca urma pe cealaltă jumătate. Uneori — începînd cu veacul XVI — contramarca era aproape lipită de partea inferioară a mărcii, dar de cele mai multe ori era pusă într-un colţ al formei de fabricare a hîrtiei.

Vărgăturile şi verticalele. — Liniile orizontale ce le-am numit vărgături sînt produse de firele metalice ale sitei care, dispuse orizontal, reţin pasta îmbibată cu apă şi imprimă hîrtiei amprenta lor. Liniile neclare sînt o urmare a prea marei apăsări a pastei, cuprinsă între firele metalice, iar liniile clare sînt consecinţa încrustării firelor vărgăturilor în pastă printr-o mai mică apăsare a acesteia. C.M. Briquet arată că în cea de a doua jumătate a sec. Xlll vărgăturile sînt fine şi apropiate unele de altele pentru ca la mijlocul veacului XIV să devină groase şi distanţate, iar mai tîrziu revin la aspectul lor iniţial.[71] Vărgăturile se întind pe un spaţiu de 20 de rînduri şi aceasta se schimbă între limite situate între 16 şi 80 mm. Uneori vărgăturile sînt formate din fire metalice de o grosime diferită. în Italia hîrtia fină din a doua jumătate a sec. XV a rezultat din întinderea, încordarea la maximum, a firelor metalice —, vărgături —, sistemul trecînd apoi în Franţa, unde în veacul XVI se fabrica hîrtie cu vărgături una lînga alta, ca în Italia.

Liniile verticale sînt rezultatul unor beţişoare ascuţite din lemn, situate perpendicular pe vărgături spre a le împiedica să se îndoaie. însă atare beţişoare rareori lasă urme pe hîrtie. Amprenta care se vede întotdeauna în hîrtie,

cînd este cercetată la lumină, este produsă de un fir metalic întins pe deasupra vărgăturilor, el legîndu-le pe acestea din urmă ca să nu se deplaseze, să se suprapună sau să se strîmbe. Acest fapt lămureşte de ce unele foi de hîrtie au verticalele întinse foarte mult sau curbate. Sistemul acesta nea-tingîndu-şi în măsura cuvenită scopul, s-a căutat foarte curînd să se coase firele orizontale de cele verticale cu un fir fie intermitent, fie continuu sau sărind peste o vărgătură. Numărul verticalelor s-a schimbat foarte mult în cursul timpului ca şi distanţa dintre ele. Astfel hîrtia de format obişnuit — 0,32 x 0,45 mm — are des 7 pînă la 10 verticale, distanţate de la 0,45 la 0,60 mm—aceasta în sec. XIII şi prima jumătate a veacului următor—; în a doua jumătate a sec. XIV cît şi în veacul următor numărul vărgăturilor era de la 10 la 14; distanţa dintre ele fiind de la 0,028 pînă la 0,040 mm; la finele sec. XV şi în veacul următor, numărul lor mergea de la 20 la 24, spaţiul dintre vărgături fiind însumat între 0,018 şi 0,025 mm. Cînd apare un filigran pe 2 hîrtii diferite, este de considerat ca cea mai veche hîrtie aceea în care verticalele sînt cel mai mult distanţate între ele. în hîrtia de mare format distanţa dintre verticale este totdeauna mult mai mare ca în hîrtia de format mic. în aceeaşi ordine de idei este de subliniat că anumite hîrtii, mai cu seamă cele italiene înfăţişează, de cele mai multe ori, ca o caracteristică o distanţă mai mare între 2 verticale ca distanţa dintre celelalte, în spaţiul gol dintre cele 2 linii se află o verticală suplimentară pe care se plasează

[71] C. M. Briquet, *op. cit., I, p. 7.*

că, căreia acest învăţat îi spune greşit bombicină.[79] La exemplele lui Jaci- mirski adăugăm că actele lui Vasile Lupu din 22 iunie şi 17 decembrie, acelaşi an 1634, aflate la IIXS, sînt scrise pe hîrtie cu vărgături şi linii verticale dar fără filigrane.

PROVENIENŢA, CALITATEA ŞI CANTITATEA HÎRTIEI CU ŞI FĂRĂ FILIGRAN

Provenienţa. — Hîrtia ca suport al textelor paleografice româno-slave s-a importat, în primul rînd, din Italia. Şi acest fapt este atestat de exemplu prin următoarele filigrane: 1) foarfece', acesta, în două variante, marchează hîrtia codexului scris de Gavriil Uric în anul 1444, după cum arată N.P. Lihacev, opera citată, I p. 101 nr. 999 şi 1000; 2) foarfece mare şi foarfece obişnuit — în 7 variante — apare în hîrtia Sintagmei lui Matei Vlastares, scrisă în Ţara Românească, la 1451, mărci descrise de N.P. Lihacev, opera citată, I, p. 102, nr. 986—993 (ultimul nr. reprezintă foarfecele mare); apoi într- un şir întreg de variante fiinţează de pildă în hîrtia următoarelor codexuri româno-slave din sec. XV ale BARS: 107 (aici şi balanţă în cerc), 321 (indicaţia la Jacimirski, SRR, p. 666 nr. 35 şi p. 507, nr.

167), 122 şi 123 (are şi alte filigrane), 136 şi 143 — ale lui Gavriil Uric — datele la Jacimirski (SRR, p. 681 nr. 51, p. 682 nr. 52, p. 716, nr. 67—68 şi p. 726, nr. 76); 164 — al aceluiaşi scrib (are şi tiară, deci şi hîrtie de provenienţă germană); 105, 125 (şi turn), 131 şi 243 — indicaţia la Panaitescu (MSBAR, p. 248, 134, 150, 159 şi 345) —toate mss specificate sînt din Moldova (exceptînd 321) şi din sec. XV — pentru cele ale lui Gavriil Uric este de precizat că datează din prima jumătate a veacului respectiv; 3) —numai foarfece obişnuit—, în două variante —, unul cu mînerele desfăcute, iar al doilea cu mînerele lipite — ce apare în 2 documente moldoveneşti din sec. X (ASBv, nr. 431 şi 446) —, mărci înfăţişate în desen de St. Nicolaescu, Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldova cu Ardealul în sec. XV şi XVI, p. 333, nr. 431 şi 446; 4) 3 munţi cu cruce în cerc, ce este în hîrtia codexului din 1444 al lui Gavriil Uric, prezentat de N.P. Lihacev, opera citată, I, p. 101 şi în album sub nr. 1001; 5) aceiaşi 3 munţi, însă cu o liniuţă deasupra celui din mijloc, fiinţează în unele scrisori adresate braşovenilor începînd cu ale lui Dan al Il-lea şi sfîrşind cu cele de la Vlad Dracul, sînt apoi şi variante, în textele cu acelaşi caracter, de la Radu Paisie, scrisori aflate la ASBv, indicaţia la I. Bogdan, DŢR (p. XVI); 6) ancoră cu inel, încadrată în cerc — variantă piemonteză — apare în hîrtia Tetraevangheliarului postelnicului Mareea, originea piemonteză a filigranului fiind stabilită, după Briquet, de Bră- tulescu (p. 120 şi 121); 7) semilună, cu coarnele aduse mult faţă în faţă, fiinţează în hîrtia filelor 243—257 a ms scris la Iaşi în anul 1495, aflat în colecţia Pogodin a BPL, cum arată N.P. Lihacev, opera citată, I, p. 123, nr. 1245, de altfel hîrtia acestui codex are — după Lihacev — nu mai puţin de 10 filigrane (mînă cu o floare, cap de bou cu o cruce înaltă, pe care se încolăceşte un şarpe, piele de animal sau clopot — în trei variante —, tiară mare lată '— în două variante —, ancoră în cerc, sub cerc fiind un ornament din 3 cercu-

[79] Jacimirski, SRR, p. 29.

XV. 1. Filigranul principal şi csl secundar ale mjrii de hîrtie din Braşov, 2. Filigranai hîrtiei unui catastif din Ţara Românească şi 3. Unul din filigranele ms 643 din BARS

leţe şi semiluna citată; 8) 2 semilune unite cu o linie — în ms nr. 182 din sec. XVI, scris în Ţara Românească — cum indică Panaitescu, MSBAR, p. 271, la care Jacimirski (SRR, p. 301 nr. 18) arată că hîrtia acestui codex mai are ca marcă şi o arbaletă; 9) 3 semilune marchează următoarele mss din Moldova din sec. XVII aflate în BARS: 54, 55, 56, 58, 61, 82 iar 272 din Ţara Românească, după cum indică Jacimirski, SRR (p. 173, 175, p. 301 nr. 18 şi p. 422, nr. 115)şi Panaitescu, MSBAR

(p. 73, 78 şi 368); 10) mînă sau mănuşă cu stea în vîrful degetului mijlocul, ce fiinţează în hîrtia următoarelor mss din BARS: codex moldovenesc nr. 85 (sec. XV) (aici şi un turn cu trei creneluri) si din Tara Românească: nr. 270 (sec. XV), 273 (sec. XVI) si 277 (cc. 1493).’

Fiinţează apoi importul hîrtiei din ţările germane. Cel mai vechi filigran german este capul de bou, căci el apare printre primele mărci la începutul sec. XIV. Iniţial este un desen neîndemînatic al capului cu coarne şi cu o linie îndoită la mijloc ce înfăţişa nasul şi ochii. Curînd nasul dispare şi rămîn numai ochii, apoi între coarne este prezentă o liniuţă transversală în formă de cruce, iar mai tîrziu în formă de stea. La începutul veacului XV — capul este împodobit nu cu o linie între coarne, ci cu 2 linii paralele în chip de tulpină, ce sfîrşesc printr-o rozetă sau floricică, tip ce domină pînă în a doua jumătate a sec. XV într-un şir întreg de variante. La începutul celei de a doua jumătăţi a veacului XV apare un nou şi foarte interesant tip: pe tulpina dintre coarne se încolăceşte un şarpe. La început şarpele este o simplă linie şerpuitoare pentru ca în deceniul VIII să devină şarpe adevărat. Diferitele variante ale filigranului cap de bou avînd crucea pe care se încolăceşte şarpele apar în sec. XVI, iar denaturate sau falsificate se întîlnesc la mijlocul veacului XVI. în deceniul IV al sec. respectiv există o imitaţie: deasupra crucii -— o rozetă, iar sub nări un semn mic ca o literă glagolitică. Toate aceste aspecte evolutive ale capului de bou se află la N.P. Lihacev, opera citată, I p. LIII— LIV. Provenienţa hîrtiei germane o atestă, cum arătam mai sus, cel mai vechi filigran german, capul de bou. Astfel: 1) cap de bou cu o cruce — mai bine zis o tulpină •— la capătul de sus al căreia se află o cruce — pe care este încolăcit un şarpe, •— acesta apare în hîrtia f. 84—192, unde alternează cu o tiară papală, a codexului moldovenesc din anul 1495 în colecţia Pogodin din BPL, cum notează N.P. Lihacev, opera citată, I p. 123, nr. 1238, aceeaşi marcă va fiinţa apoi în următoarele ms româno-slave ale BARS, datate prin sec. XV: nr. 154 şi 171[80] (Moldova), din veacul următor: 46 (Moldova), şi 266 (Ţara Românească), indicaţia la Panaitescu, MSBAR (p. 219, 258,66, şi 364); 2) mistreţ, care de pe la anul 1400 este fără păr, iar cu păr fiinţează din anul 1554 —precizează N.P. Lihacev (opera citată, II, p. 111) la care găsim şi următoarea remarcă textuală: „filigranul mistreţ.... apare foarte des în mss şi documente, începînd cu primele decenii ale veacului XVI şi sfîrşind cu ultimele decenii ale aceluiaşi sec., însă a stabili succesiunea variantelor este dificil, de aceea pe baza acestui filigran nu se pot face precizări cronologice" (N.P. Lihacev, opera citată, I, p. 251). Acest filigran este foarte

[80] Pentru hîrtia acestui codex, Jacimirski, SRR, p. 245, nr. 1 dă ca filigrane: 1) balanţă, într-o rozetă dreptunghiulară şi 2) profil feminin cu o stea deasupra, iar Panaitescu, MSBAR, p. 258 nr. 171: cap de bou, avînd cruce între coarne şi

şarpe, apoi cerc cu 2 flori stilizate. Nu am avut posibilitatea de a controla filigranele hîrtiei ms 171 spre a vedea care din cei 2 învăţaţi înfăţişează veridicul.

frecvent în hîrtia mss româno-slave. Astfel el apare în hîrtia tetraevanghelia- rului moldovenesc din sec. XVI din colecţia Uvarov (nr. 512) a MIM, identificat în opera lui N.P. Lihacev sub nr. 1775, textul hîrtiei fiind din anul 1556,[81] iar în cea a lui C.M. Briquet sub nr. 13576, unde textul hîrtiei este din 1526. Mistreţul fiinţează apoi în cele trei file ale Cronicii sîrbo-moldoveneşti, aflată într-un zbornic al colecţiei Jacimirski din BAŞ. Marca în cauză este o variantă ce se apropie de cea dată de Briquet sub nr. 13574, data textului hîrtiei fiind anii 1503—1505. Acelaşi filigran îl întîlnim în hîrtia Sintagmei lui Matei Vlastares, din anii 1556—1561 —în versiunea cronicarului Macarie, variantă de marcă ce se află la Briquet, sub nr. 13577 şi 13578, textul hîrtiei fiind din anii 1542—1547.[82] Mistreţul fiinţează în hîrtia Liturghierului moldovenesc din 1568, aflat în Arhiva Academiei iugoslave din Zagreb (Kukuljevic nr. 762). Despre filigranul respectiv Mosin, CR (I, p. 226, nr. 167) notează că are aici 7 variante, tip Briquet: nr. 13557 din izvoarele cu anii 1542—1547 şi nr. 13576 din textele cu anii 1526—1547, iar la Lihacev nr. 18661 din izvorul cu anul 1567 şi nr. 1775 din textul cu anul 1556. Mistreţul este apoi prezent în hîrtia mss din Moldova: nr. 35— o Alexandrie de la sfîrşitul veacului XVI — identificat la N.P. Lihacev sub nr. 1946 — textul hîrtiei este din 1594 — şi 207 — Dioptra lui Filip Solitarul din a doua jumătate a sec. XVI, codexuri în BL.[83] Acelaşi filigran fiinţează în hîrtia unui ms al m-rii Agapia din veacul XVI cît şi în hîrtia a 11 codexuri ale aceleiaşi m-ri, dar din sec. XVII, cum indică Jacimirski, SRR, p. 27, 35, 42, 43, 45, 50, 51, 52 (2), 55 şi 56. La fel mistreţul este în hîrtia multor mss moldoveneşti din veacurile XVI şi XVII din BARS, ca de pildă următoarele din sec. XVI: nr. 9 (1589), 12, 19, 41, 46, 47, 59, 63, 81, 104, 113, 116, 119,217,219,242,246,250,309, 311 şi 358 —cele pînă la nr. 301 avînd indicaţia la Panaitescu, MSBAR, sub numerele citate, iar pentru nr. 309, 311 şi 358, date la Jacimirski, SRR, p. 483, nr. 155 ; p. 488 nr. 157 şi p. 479, nr. 153. Din veacul XVII notăm următoarele: nr. 14 (1669), 15, 16, 49, 94, 231, 240, 248 şi 253 —indicaţia la Panaitescu, MSBAR, sub numerele citate. Remarcăm că Jacimirski, SRR (p. 642 nr. 16) arată o primă variantă a filigranului: mistreţ fugind cu capul în sus, iar la p. 671 nr. 42 indică o a doua variantă: mistreţ fugind cu capul în jos. Al treilea filigran german este tiara papală care, înaltă şi lată, apare, în două variante, în hîrtia f. 84—192 (alternînd cu capul de bou cu şarpe) a ms moldovenesc din 1495, citat mai sus. O tiară înaltă şi îngustă cu un ornament deasupra, fiinţează în hîrtia unui document moldovenesc din sec.
XV, din ASBv (nr. 450), după cum arată St. Nicolaescu în opera

şi locul citat.

Hîrtia provenită din Franţa ni se prezintă de pildă sub marca floare de crin, aşa cum este în suportul ms moldovenesc din veacul XVII, aflat în BARS (53) —-indicaţia la Panaitescu, MSBAR, p. 72. Al doilea filigran francez se înfăţişează ca 2 chei încrucişate, prezent în hîrtia ms transilvănean din sec. XVI, ce se găseşte în BARS (7). Aceeaşi marcă fiinţează şi în hîrtia do-

[81] Cf. şi L. M. Kostjuhina, Iz istorij rukopisej Voskresenskogo sobranija Gosu- darstvennogo istovi ceskogo muze *ja,* în „Problemy istoönikovedenija", X (1962), p. 255.

[82] Cf. Damian P. Bogdan, Le Syntagme de Blastares dans la *version du chroni- queur roumain Macaire, p. 190.*

[83] Mss sînt descrise de J a. N. ă c a p o v, Sobranie I. *Ja. Lukasevica i N. A. Markevica, p. 38 şi 106.*

cumentului moldovenesc din 10 decembrie 1606, din acelaşi loc. Al treilea filigran francez este un cîine, prezent în hîrtia unui ms moldovenesc din sec-
XVI, aflat în BARS (294).[84]

Odată cu înfiinţarea morii săseşti de hîrtie din Braşov, în 15 4 5,[85] aceasta are ca prim filigran folosit în anii 1546—1547 o coroană din care ies patru rădăcini la care se adaogă drept contramarcă o vulpe, reprezentînd simbolul lui Johann (Hans) Fuchs — unul din cei doi asociaţi care au înfiinţat moara respectivă.[88] Aceste două filigrane le întîlnim de pildă în majoritatea filelor hîrtiei codexului din anii 1556—1561 al Sintagmei lui Matei Vlastares, în versiunea slavonă a cronicarului Macarie, citat mai sus. Mărcile în cauză se aflĭ la Briquet, sub nr. 13577 şi 13578, textul hîrtiei fiind datat prin anii 1542—1547.[87]

în sfîrşit, hîrtia textelor paleografice româno-slave provine şi din Polonia — unde apar mori de hîrtie la sfîrşitul sec. XV şi care ajung în stare să exporte hîrtia polonă în prima jumătate a veacului următor — cum precizează N.P. Lihacev, opera citată, I. p. LVII. De exemplu, menţionăm ca hîrtie polonă suportul Tetraevangheliarului moldovenesc din 1532, aflat în BPI, indicaţia la VI. Rozov, Bolgarskija rukopsi Ierusalima i Sinaja, p. 30, nr. 2. Al doilea exemplu îl formează conţinutul scrisorii din iulie 1611 a lui Constantin Movilă, adresată Stavropighiei ortodoxe din Lvov — citat mai sus.

Odată cu anul 1643, începe să apară şi hîrtie indigenă, căci acest rost are înfiinţarea morii de apă făcătoare de hîrtie la Cîmpulung-Muscel, de Matei Basarab.

Calitatea. — Hîrtia şi-a schimbat calitatea In decursul timpului. Astfel, la început era groasă, inegală ca suprafaţă şi cu puf, aşa cum este de exemplu hîrtia întrebuinţată pentru scrisoarea lui Mircea cel Bătrîn, din anul 1406.

O altă calitate înfăţişează aşa-numita hîrtie turcească,

groasă şi lucioasă, ce apare întîi în ms nr. 164 din BARS. Pe aceeaşi hîrtie sînt scrise de pildă următoarele codexuri româno-slave: un tetraevangheliar din prima jumătate a sec. XVI (data cu semnul întrebării) şi al doilea de la sfîrşitul aceluiaşi veac, Dioptra lui Filip Solitarul, cu aceeaşi dată, o Alexandrie — tot cu aceiaşi dată — un Molitvelnic din 1625 şi un Molebnic din 1651, aflate toate în BL, fondul mss sub cotele: 61, 62, 107, 35, 71 şi 72.[88] O bună calitate prezintă şi hîrtia germană marcată cu capul de bou şi în acest sens este de exemplu hîrtia următoarelor codexuri din BARS: 7, 18, 46, 66, 152, 154, 171, 252, 256.[89] Aceeaşi calitate este înfăţişată de o hîrtie mai subţire, aşa cum aceasta apare ca suport al multor documente româno-slave din secolul al XVI-lea. O hîrtie subţire, foarte bună, prezintă de pildă codexul lui Gavriil Uric, din

81 Ms moldovenesc din veacul XVI, aflat în BARS (46), are ca filigran, după Jaci
mirski, SRR, p. 162 şi un porc — de fapt mistreţ — iar la Panaitescu, MSBAR, p. 66,
al doilea filigran este un cîine.

85 Cf. Zsigmond J a k 6, Arومâniei *papirtörteneti irodalom es e kutâsok ul ja*
a jövöben, în „Könyvtäri szemle‟, X, 1966, 3, p. 135—138.

86Cf. ing. Gebhardt Blücher, *Arta albă şi izotopii radioactivi, p. 59 — 60.*

87 Cf. Damian P. Bogdan, ie Syntagme de Blastares, dans la *version du chro- niqueur roumain Macaire, p. 190.*

88 Cf. Ja. N. ă ö a p o v, op. cit., sub nr. indicate mai sus.

89 Cf. Panaitescu, MSBAR, p. 66, 210, 219, 258 , 352 şi 364.

anul 1444. Remarcăm că hîrtia acestui ms este de origine italiană, întrucît are următoarele filigrane: 1) foarfece — în două variante, 2) trei munţi cu o cruce în cerc şi 3) o cupă — în două variante.[90]

însă calitatea hîrtiei studiate la lampa lui Wood se nuanţează şi fiecare calitate dă o fluorescenţă proprie. Acest fapt —- al stabilirii fluorescenţei — are o însemnătate paleografică deosebită întrucît ajută la datarea unui text paleografie lipsit de dată, scris însă pe o hîrtie cu o fluorescenţă stabilită.

Cantitatea. — încă Jacimirski, SRR, p. 36, remarcă că uneori mss moldoveneşti tîrzii, adică din sec. XVII, utilizează hîrtia mai veche, chiar cu un veac mai devreme.[91] Acest fapt, adaugă acelaşi, este datorit bogăţiei m-rilor din Moldova care totodeauna puteau face rezerve mari de hîrtie. Cantitatea mare de hîrtie ce se stoca în ţările române explică şi faptul de ce multe acte slave din Ţara Românească, începînd cu cel al lui Vlad Călugărul din 4 septembrie 1495, folosesc ca suport formatul dublu de hîrtie, deşi textul nu este cuprins decît pe

prima pagină din cele două file.

Texte paleografice scrise pe hîrtie. — Cel mai vechi codex româno-slav scris pe hîrtie aparţine lui Gavriil Uric şi este din anul 1424. De altfel numai trei din codexurile lui Gavriil Uric sînt scrise pe pergament, restul fiind numai pe hîrtie.

Cel mai vechi document româno-slav scris pe hîrtie este scrisoarea din 1406 a lui Mircea cel Bătrîn. Adăugăm că toate scrisorile domnilor, boierilor, dregătorilor şi feţelor bisericeşti din Ţara Românească şi Moldova, adresate oraşelor din Transilvania, scrisoarea din 10 august, trimisă de Mircea cel Bătrîn lui Vladislav-Jagello, cele două scrisori ael lui Ştefan cel Mare adresate brăilenilor, buzoienilor şi rîmnicenilor, sînt scrise pe hîrtie. O mică parte din privilegiile de proprietate acordate de domnii Ţării Româneşti sînt scrise în veacul al XV- tot pe hîrtie. Folosirea hîrtiei pentru documentele slave ale Ţării Româneşti creşte în sec. XVI pentru ca în veacul următor respectivul suport să predomine — cum am arătat şi mai sus la proporţia dintre pergament şi hîrtie. în ceea ce priveşte Moldova, aici hîrtia apare întîi pentru privilegiile domneşti de proprietate la începutul primei domnii a lui Petru Rareş[92] şi anume pentru actele cu pecetea aplicată — cum de altfel am mai specificat — .

~ 9» Cf. N.P. Lihacev, op. cit., I, p. 101-102 şi nr. 999-1004.

[91] Din păcate Jacimirski, nu indică nici un exemplu.

[92] Singurul privilegiu domnesc dinainte de Petru Rareş scris pe hîrtie este actul lui Alexandru cel Bun din 11 iulie 1428, publicat de P a u 1 M i h a i 1 o v i c i, în „Cercetări istorice‟ şi facsimilat de acelaşi în Album de documente moldoveneşti din veacul al XV-lea (planşa III). Nu am trecut acest privilegiu ca fiind primul din Moldova şi din Ţara Românească scris pe hîrtie pe temeiul că socotim actul respectiv suspect. Astfel ca argumente ale suspiciunii actului sunt următoarele: în grafie apare completarea prescurtări jw prin Iumh (cu B suprascris).
— necunoscută actelor autentice ale lui Alexandru cel Bun — , străină este şi suprascrierea din cuvîntul EofB«Aa, textul este scris pe hîrtie, suportul epocii pentru privilegiile domneşti autentice fiind numai pergamentul. în dispoziţie apare expresia h ck wci(iiHHe« (cu m suprascris) — necunoscută actelor autentice ale lui Alexandru cel Bun. Un ultim argument îl constituie faptul că cele 52 de biserici din ţinutul Sucevei (cifra iarăşi este suspectă) ce sînt dăruite m-rii Bistriţa prin acest act nu apar în nici o confirmare acordată aceleiaşi m-ri de domnii Moldovei care au urmat lui Alexandru cel Bun (cf. D a m i a n, P. Bogdan, Acte Jalse atribuite lui Alexandru cel Bun, p. 50, nota 34).

Din sec. XVII în Moldova ca şi în Ţara Românească hîrtia

predomină în actele datorite oricărui emitent.

Filigranologia în serviciul paleografiei. — Studiul filigranelor intră în obiectul paleografiei însă este de remarcat faptul că datorită cercetării intense a mărcilor hîrtiei în ultimele decenii ale sec. trecut şi mai ales la începutul veacului nostru prin apariţia albumului lui C. M. Briquet se constituie o disciplină ştiinţifică de sine stătătoare, filigranologia, al cărei obiect nu este numai studiul filigranului principal (filigranul propriu-zis)şi secundar (con- tramarca) ci şi a vărgăturilor şi liniilor verticale ce străbat hîrtia, istoricul, calitatea şi formatul hîrtiei cum şi morile ce produceau un atare suport. Dezvoltarea ce a luat ştiinţa filigranologică azi ne îngăduie a prezenta cîteva indicaţii metodologice şi practice care stau la baza studiului filigranelor, criteriile determinate atît în datarea textelor paleografice lipsite de dată cît şi în sistemul de verificare a unor astfel de izvoare suspecte în ceea ce priveşte autenticitatea.

Iată conţinutul acestor indicaţii:

1. Orice descriere de filigran principal şi secundar va însuma următoarele date: a) dimensiunea (lungimea şi lăţimea în cm a mărcii; b) locul precis unde este situat în cadrul hîrtiei; c) în caz că marca este ştearsă, se va preciza.
2. Orice descriere a liniilor orizontale şi verticale ce străbat hîrtia trebuie neapărat să redea distanţa în mm a liniilor respective, grupate fiecare în parte cît şi distanţa în mm a şirurilor de vărgături şi de verticale. Tot aşa se va preciza dacă liniile citate sînt total sau parţial strîmbe.
3. Orice bibliografie cuprinzînd reproducerea de mărci urmează a însuma următoarele elemente: a) numărul filigranelor — tipuri şi orice variante —; b) repartiţia lor numerică pe secole; c) metoda folosită la reproducere: decalc, desen direct, fotografie prin transparenţă, fotografie prin izotopi.
4. Reproducerea filigranelor din hîrtia neacoperită cu text se va face în fotografie prin transparenţă [93], iar a filigranului din hîrtia acoperită cu text în fotografie cu ajutorul izotopilor [94].
5. în folosirea clasicului album al lui Briquet nu trebuie omis faptul că autorul monumentalei lucrări, din 44.400 de calcuri nu a reprodus decît 16112, dînd dintre variante numai pe cea mai veche cît şi variantele cele mai caracteristice, apoi că acest învăţat nu era convins de faptul că a reprodus toate tipurile de filigrane pînă la anul 1600, credea însă că nu i-a scăpat nici un filigran important. Este o precizare cu atît mai utilă cu cît nu puţini sînt cercetătorii care scriu că „acest filigran nu există la Briquet".

[93] Despre fotografia prin transparenţă, cf. Damian P. B o g dan, Filigranologia ca disciplină ştiinţifică, p. 34 — 35, la p. 34 fig. 4 şi 5 filigran şi contramarcă reproduse în fotografie prin transparenţă dintr-o hîrtie neacoperită cu text, la p. 35 fig. 6 şi 7 (la p. 7) greşit: cu ajutorul

izotopilor în loc de prin transparenţă).
[94] Filigran şi contramarcă reproduse în fotografie cu ajutorul izotopilor la ing. Gebhard Blücher, *op. cit*, p. 59, filigran reprodus în fotografie prin izotopi la Damian P. Bogdan, op. cit., p. 36, fig. 8 (în legendă greşit prin transparenţă în loc de prin izotopi). Pentru noile metode de reproducere cf. L.P. Zukovskaja, Razvitie slavjanorusskoj paleografij (v dorevoljucionnoj Rossij i v SSSR), p. 132, care exprimă dorinţa ca detaliile filigranelor să se reproducă în culori, cf. şi cele ce am scris mai sus în par. Tehnica în serviciul paleografiei, din Introducere.

6. Întrucît de cele mai multe ori nu se ştie cînd s-a înfiinţat moara de hîrtie în cauză este de preferat pentru exactitate următoarea exprimare: Filigranul (sau contramarca) apare pe hîrtia unui text din anul cutare şi nu că marca este din anul cutare deşi o astfel de omisiune fiinţează chiar la Briquet.

7. Numai determinarea şi descrierea unui filigran (principal sau secundar) nu este de ajuns — practică în fiinţă şi la unii cercetători de azi — ci se cere neapărat identificarea mărcii cu una din cele reproduse în albume. Cu atît mai mult nu este de nici un folos simpla menţiune că textul cutare este scris pe hîrtie cu filigran cum de asemenea se exprimă unii autori ai cataloagelor de izvoare paleografice din vremea noastră.

8. Orice marcă se reproduce în mărime naturală căci micşorarea dimensiunii acesteia practicată de unii specialişti şi azi „nu îngăduie o comparaţie riguroasă", cum scrie Briquet.

9. Spre a compara două filigrane — din hîrtia cercetată şi din albume — nu este suficient a le privi chiar cu cea mai mare atenţie, ci a fotografia marca cercetată şi a compara fotocopia cu filigranul din albume spre a constata dacă acestea coincid sau diferă în cele mai mici amănunte. Cînd filigranul se află pe filele unui ms legat trebuie să se caute foaia unde marca apare în cea mai deplină claritate şi apoi se fotografiază. După aceasta se va cerceta, cu toată atenţia, întregul codex spre a se vedea dacă nu cumva filigranul are şi variante în cuprinsul paginilor aceluiaşi ms.

10. Se obţine o imagine reală, exactă a mărcii cînd se are în faţa ochilor întreaga filă de hîrtie. Remarcăm aceasta întrucît deseori nu se acordă cuvenita atenţie acestui fapt, reproducîndu-se filigranul acelei părţi din foaie care a căzut la îndemînă.

11. Nu trebuie omis faptul că uneori marca nu este clară ci mai mult sau mai puţin ştearsă, aceasta fie datorită uzurii formei de fabricare a hîrtiei, fie din cauza operaţiilor ce le suportă hîrtia după ce a fost fabricată (uscare, înmuiere cu clei, etc.).

12. Culegerea sistematică chiar şi a celor mai neînsemnate filigrane şi notarea cu grijă a tuturor reproducerilor făcute, duce la precizarea cronologică a schimbării aspectului mărcii principale şi secundare.

13. Neapărat trebuie ţinut mereu în vedere faptul că orice moară de hîrtie avea cel puţin doi meşteri, fiecare lucrînd cu două forme şi că filigranul unui meşter nu coincidea cu al tovarăşului său de muncă deşi simbolul era comun. Tot aşa nu este de omis faptul că într-o regiune lucrau concomitent nu una, ci două-trei mori de hîrtie, care foloseau acelaşi tip de marcă însă în variante diferite. Studiul monografic al diferitelor simboluri de filigrane, cercetare legată de cea a studierii istoriei morilor de hîrtie, va putea pune la dispoziţia cercetătorului cheia de nădejde pentru o mai exactă cunoaştere a tipului mărcii, cînd au apărut şi dispărut diferite variante. însă pînă atunci sarcina primordială este culegerea de material care să fixeze datele apariţiei diferitelor variante de filigrane.

14. Determinarea precisă a conţinutului filigranului este un fapt absolut necesar. Totuşi din acest punct de vedere sînt şi unele omisiuni. Astfel B. P. Hasdeu în 1878, N. Iorga în 1906 şi P. Popescu în 1968 denumesc marca bou ca bour, C. Moisil în 1897 şi P. P. Panaitescu în 1959 numesc boul zimbru,

în fapt este vorba numai de filigranul bou, deosebirea dintre bou, bour şi zimbru a precizat-o încă la începutul veacului nostru — naturalistul Eugen Botezat şi anume într-un studiu publicat în „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Ştiinţifice, Seria a Il-a", XXXVI (1913—1914). La fel în 1898 O. Densusianu scrie despre marca porc în loc de mistreţ, cînd se ştie că numai primele filigrane — cele italiene — au ca imagine un porc. De altfel, aceeaşi greşală—porc în loc de mistreţ — apare de pildă şi la Jacimirski, SRR. însă în ceea ce priveşte precizarea succesiunii variantelor filigranului mistreţ este de ţinut în seamă remarca lui Lihacev care arată că o astfel de concizie este dificilă şi de aceea, pe baza acestei mărci nu se pot face precizări cronologice — remarcă de care însă nu ţin seamă unii specialişti care se ocupă de un atare filigran.

15. Pentru o mai lesnicioasă identificare a mărcii hîrtiei din codexuri .se recomandă următoarele:

a) mss in folio au foile hîrtiei păturite în două. în astfel de codexuri păturirea este paralelă cu liniile verticale, iar filigranul se găseşte în mijlocul filei, însă nu pe fiecare din ele. Astfel, dacă ms s-a scris şi legat pe foi separate, păturite în două, marca se află din două în două file. Cînd însă codexul s-a scris şi legat pe caiete (obişnuit fiecare are opt foi, sînt însă şi excepţii), atunci filigranul se găseşte pe cîteva file la rînd, după care urmează tot atîtea foi fără filigran, operaţiunea repetîndu-se;

b) mss in 4° —- cu foile păturite în patru — au păturirea fiecărei file perpendiculară pe liniile verticale, iar marca se află la locul de păturire, apă-r rînd însă numii ps jumătate. Cînd codexul in 4° are multe foi, identificarea filigranelor este anevoioasă. în acest caz dacă hîrtia are peste tot aceeaşi marcă, este recomandabil să se cerceteze filele din mijloc, căci acolo cartea poate fi desfăcută uşor şi filigranul apare în întregime;

c) mss in 8° — cu filele păturite în opt —■ au liniile verticale paralele păturirii foii, verticalele sînt rare, iar vărgăturile — dese. Aici marca apare segmentată în cîteva părţi. Segmentele părţii din mijloc se află de obicei în partea superioară a fiecărei file tăiate. Pentru reconstituirea, în întregime, a filigranului se cere a fi fotografiat fiecare segment şi apoi combinate toate —■ o muncă destul de dificilă — întrucît cere o cunoaştere temeinică a conţinutului, în sine, a mărcilor.

16. Pentru datarea filigranelor trebuie să se ia în seamă şi timpul care s-a scurs de la fabricarea hîrtiei şi a înscrierii ei cu text. Astfel, Luhacev socoteşte că acest interval de timp ar fi de minimum 10 ani, Briquet, dimpotrivă, acordă hîrtiei de format mic o perioadă de 15 ani iar celei de format mare — pînă la 30 de ani. Cercetările mai noi şi mai ales cele ale lui Labarre arată că producătorii de hîrtie ca şi negustorii ei nu erau dispuşi să ţină în depozit mari cantităţi de hîrtie dintr-o perioadă de timp îndelungat. Astfel el ajunge la concluzia că intervalul de timp de la producţia şi pînă la consumarea hîrtiei nu era mai mare de 2 ani, aceasta însă în cazul producţiei standard cînd hîrtia era repede consumată.

Dar în cercetarea mărcii hîrtiei mss din Moldova din sec. XVII trebuie să se ţină seamă de observaţia lui Jacimirski, care arată că unele dintre codexuri s-au scris pe hîrtie din veacul XVI.

17. Filigranul fie principal sau secundar ca şi vărgăturile şi liniile verticale, formează numai unul dintre criteriile determinante pentru datarea şi

verificarea autenticităţii unui text paleografie, căci spre a avea o imagine completă, o dată şi o verificare sigure este neapărată nevoie de confruntarea şi coroborarea analizei mărcii şi a liniilor ce străbat hîrtia [9S], cu toate particularităţile externe şi interne ale textelor după cum am subliniat şi în Introducere.

BIBLIOGRAFIE

Badecki K., *Znaki wodne w ksişgach archiwum miasta Lwowa 1382—1600* r., Lvov, 19 8.

Bogdan Damian P., *Din paleografia slavo-română.*

Idem, Compendiu al paleografiei româno-slave.

Briquet C. M., *Les filigranes. Dictionnaire Historique des*

Marques du Papier des leur apparitions vers 1292, jusqu'en 1600, I —IV, Paris, 1907, ediţia a doua, Leipzig, 1923 [96], ediţia a treia, Amsterdam, Hilversum, 1968.
Briquet C. M., Photographie des filigranes, in „IPH Information‟, seria nouă, anul *6, nr. 4* octombrie 1972, p. 86.
Churchill W. A., Watermarks in paper in Holand, England, France et.in the XVII and XVIII Centuries and thein interconnection, Amsterdam, 1935.
Geraklitov A., A., *Filigrani XVII veka na bumage rukopisnyh i peiatnyh dokumentov russkogo proishozdenija* (cu titlul şi în limba engleză) Moscova, 1963.
Jako Z s i gm o n d, Az erdslyi papirmalmok f*eudalizmuskori törtenetenek văzlata[XVI—XVII), în „Studia Universitatis Babeş*-Bolyai", Series Historia, 1962, 2, p. 59 — 81.
Kamanin I. şi V i t v i c’k a O., Vodjani znaki na paperi ukrains’kih dokumentcv XVIi XVII v.v. (1566—1651), în „Zbornik istoriöno-filologicnogo vidilu URAN‟, Kiev, 1923[97],
Klepikov S.A., Novye raboty po filigranologij i filigranofij, în „Zapiski Otdela rukopisei Gosudarstvennoj Biblioteki SSSR imeni „V. I. Lenina", 26, Moscova, 1963.
Idem, Adnotări la A. A. Geraklitov, opera citată.
Idem, Filigranologij a na sluzbe arhivista, în „Sovetskie arhivy", 1967, 3, p. 50 — 58.
Kukuskina M. V., Filigrani na bumage russkih fabrik XVIII — nacala XIX v. (Obzor sobranija A. P. Kartavova), în „Istoriceskij ocerk i obzor fondov rukopisnogo otdela Biblioteki Akademij nauk SSSR‟, II: XIX—XX veka, Moscova-Lenin- grad, 1958, p. 285-371.
Lihaöev N.P., Paleografiteskoe znacenie *bumainyh vodjanyh znakov, I* —III, Peterburg, 1899[98].
Macjuk O., Do istorij ukrains’kih papiren’ XVI *v.,* în „Naukovo-informacijnij-bjuleten, Arhivnogo upravljannja URSR", 1962, 5.

[95] Un album al filigranelor, al liniilor orizontale cît şi a celor verticale ce străbat hîrtia textelor paleografice româneşti, întocmit de un colectiv de specialişti români constituie o stringenţă a ştiinţei româneşti.

[96] în album se dau însă variante similare de mărci, atît din anul 1600 cît şi după 1600. Ediţia din 1923 are în plus articolul lui John Briquet, Notice *sur la vie et les travaux de Charles Briquet avec un index bibliographique de ses publications,* iar ediţia a IlI-a apare cu ocazia jubileului lui Charles-Moi'se Briquet.

[97] Recenzat de A. A. G e r a k 1 i t o v, in „Slavia‟, V, p. 814 — 817 şi in „Bulletin de l’information des sciences historiques en Europe Orientale", VIII, p. 18.

[98] Recenzat de A. I. Sobol ev s k j, în „Vestnik arheologij i istorij", XIV (1901), p. 227-238.

Idem, Vodjani znaki dejakih ukrains’kih papiren’ XVI—polatku XVII st., în acelaşi Buletin ştiinţifico-informativ, de mai sus, 1964, 1.
Mareş Alexandru, Cîteva observaţii în legătură cu probabilitatea de datare prin filigrane, în „Limba română", Bucureşti, XXII, 1973, 4. p. 305—308.
Mo sin prof. dr. V., *Anchor Watermarks,* în „Monumenta‟, XIII, Amsterdam, 1973.
Moăin Vladimir A. şi Traljid Seid M., *Watermarks of the 13-th and 14-th Centuries* (titlul şi în limbile sîrbo-croată. şi franceză), I —II, Zagreb, 1957".
Nikolaev prof. Vsevolod, *Vodnite znaci v hartiite na srednevekovite dokumenti ot bălgarskite knigohranililiHa, Sofia, 1954.*[100]
Piekosinski F., *Sredniowieczne znaki wodne XIV v.,* Cracovia, 1893.
— *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen,* I —IV, Braşov, 1880— 1884.
— Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsichen Nation, I: cc.
1380- 1516, Sibiu, 1880.
ă c e p k i n V. N. şi See p k i n a M. V., *Paleografioeskoe znalenie vodjanyh znakov,* în „Pro- blemy istoenikovedenija‟, VI(1958).
T romonin K. J a., Izjasnenija znakov vidimyh v pisöej bumage, posredstvom kotoryh mozno uznavat’,kogda napisany ili napecatany kakie-libo knigi, grammaty, risunki, kar- tinki i drugie starinnye i ne starinnye dela, na kotoryh ne oznateno godov, Moscova, 1884, ediţia a doua-facsimilată, cu adaosuri şi indice —, sub titlul: „Tromonin’s Watermark Album", s-a publicat în „Monumenta", XI, Hilversum, 1965.
Uöastkina Z.V., *Vodjanye znaki russkoj bumagi,* în „Trudy Instituta istorij estestvoz- nanija i tehniki", t. 12: „Istorija himifieskih nauk i himiceskoj tehnologij", Moscova, 1956, p. 312—337.
Idem, History of Russian Hand Paper — Mills and their Watermarks, în „Monumenta‟, IX, Hilversum, 1962.
V er net — Bourcel, M. Th. Le *repertoire des manuscrits dates,* în „Scriptorium", XV (1961), p. 286 şi urm.
Weiss Karl Th., Handbuch der Wasserzeichenkunde, Leipzig, 1962.[101]

[99] Deşi cuprinde de trei ori mai multe filigrane pentru sec. XIII şi XIV ca la Briquet, totuşi nu însumează toate mărcile veacurilor respective (cf. J ean Irigoin, *Les filigranes de Fabriano (Noms de papetieres) dans les manuscrits grecs du debut du XIV*[e] *siecle,* in „Scriptorium‟, XII (1958), p. 281-282).

[100] Albumul s-a publicat concomitent şi în ediţie engleză şi rusă, însă ca şi ediţia bulgară într-un număr redus de exemplare.

[101] Manualul a apărut prin grija şi completarea d-rului WI

sso Weiss (cf. recenzia lui Wolfgang Scheiderdin în „Zentralblatt für Biblioteheksswesen‟, 78 (1964), 4, p. 232-234).

Capitolul VIII

USTENSILELE GRAFICE

în munca de grafiere a textelor paleografice româno-slave s-au folosit următoarele ustensile: 1. pana; 2. cuţitul; 3. pensula; 4. sil'ce) 5. linia şi
6.haragul.

Pana. — Instrumentul întrebuinţat la scrierea izvoarelor paleografice româno-slave era pana, pero, din slav. v.pero, după cum aflăm din însemnările făcute pe diferite mss şi documente. De exemplu pe fila 188v şi pe scoarţa de la sfîrşit a Octoihului moldovenesc din sec. XV — aflat în BARS (39) — apare pero. Tot aşa în Liturghierul, de aceeaşi origine, din veacul XVI — ce se găseşte în MMD (100/245) — este următoarea expresie: f IIcrwTdXMO nEpo h A\acTHrtc> KdKo TEMET('K), riEpo riHLUET('k) A^ßP^E HEpHHAO 3AE —Am încercat pana şi cerneala cum curge, pana scrie bine, însă cerneala rău. La fel pe îndoitura de jos a pergamentului unui act moldovenesc din 10 aprilie 1524 apare: pacMOTpHjf^) rup©[1]—am cercetat pana. Tot aşa am întîl- nit ca nume al condeiului şi termenul slavizat al grec. kondilion şi anume în însemnarea de pe colţul stîng al unui document moldovenesc din 14 ianuarie 1584, în următorul cuprins: HcrmTdY^MW ca KOHAHAO[2]—am încercat condeiul.

Pana grafică era poate de gîscă, probabil însă şi din trestie [3] şi înainte de a deveni ustensilă pentru scris cerea următoarea prelucrare: pana de gîscă se băga în nisip sau în cenuşă, se curăţa de pieliţe, se încălzea, spre a se înlătura grăsimea ce mai rămăsese şi spre a deveni elastică. Apoi capătul condeiului se despica pieziş în două părţi, partea interioară tăindu-se pînă la jumătatea grosimii penei, formîndu-se astfel un jgheab semicircular, la mijlocul căruia se făcea o mică crăpătură. Ultima operaţie era ascuţitul penei, ce se făcea în aşa fel încît să se poată scrie atît părţile groase cît şi cele subţiri din componenţa literelor; se foloseau deci concomitent două condeie: unul teşit pentru elementele groase ale grafemului şi un al doilea ascuţit pentru părţile subţiri ale literei. Acest lucru reiese evident de pildă din ms 164 al lui Gavriil Üric — aflat în BARS, —unde pe f. 325, 326, 327 şi 328v

[1] După o fotocopie din colecţia autorului.

[2] După o fotocopie personală. Din kondilo derivă numele de persoană Condilo din Ţara Românească.

[3]Acest fapt îl presupune Jacimirski, SRR, p. XXXIII.

literele omise MH, ro, H şi KW s-au scris cu o pană mai subţire, la fel toate liniile orizontale şi diagonale ale literelor [4].

Din diferitele însemnări ce apar în mss — ca cele citate mai sus — şi în documente, la care adăugăm de pildă actul Ţării

Româneşti din 4 octombrie 1569 [5], unde sînt următoarele cuvinte: 4A\HN, + <v\rtTi'K> ESKÎK», pe care apoi scribul le-a şters cu degetul pe cînd încă cerneala era udă, reiese că nu totdeauna operaţia transformării penei în unealtă grafică era reuşită.

Cuţitul. — Ascuţitul penei se făcea cu un cuţit ce servea, în acelaşi timp şi pentru răzuirea eventualelor greşeli făcute de scrib. Şi această ustensilă apare deseori în miniaturile ce înfăţişează pe evanghelişti în poziţia de scriere a textelor, cum este de pildă miniatura ce reprezintă pe evanghelistul Marcu din Tetraevangheliarul doamnei Marina a lui Alexandru cel Bun, scris de Gavriil Uric în anul 1429.

Pensula. — Spre a scrie cu aur lichid şi uneori poate şi pentru cerneala chinovar, cînd aceasta era groasă, se folosea pensula.

Linia, sil'ce şi haragul. — înainte de a se scrie, suportul era liniat, operaţia făcîndu-se pentru izvoarele paleografice mai vechi, de obicei pe două coloane — uneori însă şi texte mai noi sînt scrise tot pe două coloane —• iar din sec. XIV de cele mai multe ori pe o singură coloană. Liniatul se executa cu linia şi un lănţişor, cu ajutorul cărora se măsura rama, în cadrul căreia se scria, cum şi distanţa dintre rînduri. Liniile se trasau cu o sulă mică. ce în textele slave se numeşte luhakue, iar alteori cu un instrument teşit la vîrf care însă, prin apăsare, imprimă pe suport adîncituri orizontale, iar pe margini — adîncituri verticale, în cadrul cărora se cuprindea textul, aceasta mai ales cînd suportul era hîrtia. Urmele ramei conturate de linii şi lănţişor se văd şi azi în unele izvoare, de exemplu în ms 10 din BARS, în Tetraevangheliarul din 1505—-1507, al m-rii Putna —-ce l-am cercetat la m-re în vara anului 1934 —-aici rama are lungimea de 18,5 cm şi distanţa dintre rînduri —• 0,7 cm — ca şi în codexul cu acelaşi caracter dăruit în 1598 bisericii Adormirii Maicii Domnului din cetatea Hotin de către Gheorghe, pîrcălabul cetăţii respective dimpreună cu soţia, ms ce l-am cercetat în vara anului 1934 la m-rea Putna—aici rama liniată are lăţimea de 14 cm, iar distanţa dintre linii este de 1,3 cm. Aceeaşi ramă o întîlnim în Psaltirea din anul 1614, a episcopului Efrem din Rădăuţi, păstrată în incinta m-rii Moldoviţa, sau în Mărgăritarul din sec. XVII—aflat în MMS (427/11)—ori în actele din 5 martie 1446 şi 15 iulie 1448 din BARD. Uneori însă liniile orizontale depăşeau cadrul ramei respective, cum vedem de pildă în ms 4 din BARS sau în actul Ţării Româneşti din iulie 1606 (BARD, LXXI—147). Urmele sulii mici şi a ustensilei teşite la vîrf se văd încă în unele izvoare paleografice româno-slave ca de pildă în actul Ţării Româneşti din 15 octombrie 1541 sau în cel din Moldova din 19 iulie 1429 (BAR).

[4] Cf. facs. filelor respective la Pen'o Rusev şi Angel Davidov, Grigorij *Cam- blak u Rumâni ja i v starata rumynska literatura, p. 112, 114, 115, 116, 117 şi 119.*

[5] După o fotocopie din colecţia personală.

în sec. XVI şi XVII, spre a grăbi şi a da precizie linierii s-a întrebuinţat o ramă avînd linii orizontale formate din vene de animale, denumită în izvoarele slave: KdpaAUica, conrupt: «apatica, —de unde în textele româno-chirilice harag (harac), prin bulg. harak, ce derivă din grec. Tcapaxxsiv prin latin, medieval charaxare, caraxare — a scrie. Această ramă'se aplica pe suport şi sub orizontalele ei se trăgea cu sil’ce, sau cu un instrument teşit la vîrf.

Sistemele de liniere. — Subliniem aici următoarele: V. Scepkin arată că sistemul de liniere „este foarte deosebit, în dependenţă de faptul dacă pagina era scrisă pe una sau două coloane, dacă ms are iniţiale înalte într-o coloană specială îngustă şi aşa mai departe" [6]. Sistemele de liniere influenţează forma grafemelor, caracterul rîndurilor, distanţa dintre ele etc. Din acest punct de vedere este de remarcat comunicarea paleografului şi filigranologului ucrainean I. M. Kamanin, ţinută la al treisprezecelea congres arheologic ce a avut loc la Ecaterinoslav (astăzi Dnepropetrovsk). în această comunicare Kamanin a reuşit să demonstreze că între lăţimea şi înălţimea literelor cît şi între distanţa dintre ele şi dintre rînduri fiinţează întotdeauna un raport precis, ce într-o anumită perioadă de tip se schimbă, modificări ce pot foarte bine ajuta la datarea izvoarelor paleografice lipsite de dată [7]. Totodată I. M. Kamanin a prezentat patru grafometre descoperite de el şi a arătat particularităţile grafiei textelor paleografice ucrainene şi velikoruse din sec. XVI şi XVII, cercetate pe baza grafometrelor indicate [8].

BIBLIOGRAFIE

Bogdan Damian P., *Din paleografia slavo-română. Idem, Compendiu al paleografiei româno-slave.*
Karski E. F., *Slz'jjanskaja kirillovskaja paleografi ja.*

[6] Scepkin, RP, p. 38.

[7] De aici şi necesitatea studierii sistemelor de liniere din paleografiile slave, iar din partea specialiştilor români este de dorit o astfel de cercetare pentru paleografiile: româno- slavă şi româno-chirilică.

[8] I. M. Kamanin, *Metrileskij metod v paleografij i rezul’taty ego priloitenija k izu- ceniju juzno-russkogo ustava i poluustava XVI—XVII vv., în „Izvestija XIII Arheologices- kogo săezda v Ekaterinoslave", Har’kov, 1905, nr. 6, p. 44 — 46 şi „Izvestija* Tavriöeskoj uceno-arhivnoj komissij", Simferopol, 1906, nr. 36, p. 120 (cf. şi L. V. Öerepnin, *Russkaja paleograf ija,* p. 356 şi nota 1).

aiffl

Capitolul IX

CERNELURILE, NISIPUL ŞI SOLUŢIA AUR

Cernelurile. — Pentru grafia mss şi documentelor româno-

slave s-au întrebuinţat cerneluri de mai multe culori, cea obişnuită fiind cerneala neagră.

Atît cerneala neagră cît şi cernelurile de alte culori, în afară de cea roşie, purtau denumirea de hptxnhao— propriu negreală[1] — din adj. slav v. Hp-hnii[2],
— negru, ce caracterizează aspectul cernelii negre. După felul cum cerneala aderă pe suport mai era în uz şi termenul amcthao [3] ce derivă din subst. slavv. MdcTL — unsoare. Astfel, primul termen apare întîi în cele două scrisori citate (de după 15 martie 1481), prin care brăilenii, buzoienii şi rîmnicenii răspund la scrisorile ce le-a adresat Ştefan cel Mare, iar în forma slavă de răsărit —- hepnhao — este prezent în Liturghierul din sec. XVI al m-rii Dragomirna — citat în cap. VIII. Al doilea termen apare în Catastiful braşovean din 25 august 1508 — 4 mai 1509, publicat de Tocilescu (nr. 472), MdcTHrto este la p. 470 col. a 2-a, din ediţie. Aceeaşi denumire se află pe f. 188v şi pe scoarţa de la sfîrşit a Octoihului din veacul XV, citat în cap. VIII.

Cerneala obişnuită era fabricată din substanţe feroase, conţinînd pe lingă fier, apă, clei, sare şi gogoşi de ristic, gogoşi bogate în tanin, ce se formează pe frunzele stejarului în urma înţepăturii unei specii de viespe — aceasta este cerneala ferogalică, de cîteva feluri. Culoarea cernelii negre era uneori, de un negru deschis, ce cu timpul căpăta, de cele mai multe ori, o nuanţă cafenie.

Pe lîngă cerneala neagră, în grafia textelor paleografice româno-slave se mai întrebuinţează şi cerneală galbenă — ce se întîlneşte în ms 149 al lui Gavril Uric din BARS, sau în unele iniţiale ale ÎNB, ori în unele acte emise de Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan — este vorba numai de acte scrise pe pergament —- în care, de pildă, numele emitentului, cel al destinatarului şi

[1] Şi in alte limbi indoeuropene numele cernelii derivă din culoarea sa neagră, cf. grec. melan, latin, atramentum, sau german. Black.

[2] Din acest adj. derivă următoarele onomastice româno-slave: Cern, Cernaia, Cernea, Cernel,Cernele,Cernelele, Cerneni, Cerneşti, Cernet, Cerneţi, Cernica, Cernişoara, Cernoi, cu sufi- xul neobulgar — at\ Cernat, Cernăteşti, faţă de sinonimele româneşti: Negru, Neagra, Negrilă, Negrişor, Negrişoara, Negruţ, Negrele, Negreni, Negrească, Negreşti, Negrileşti, Negruşa şi Negru- şeni.

[3] însă nu în toate limbile slave mastilo înseamnă cerneală, ci numai în bulgară şi în sîrbo-croată, cf. de ex. A. G. P r e o b r a i e n s k i, op. cit., sub voce.

data — sînt scrise într-o astfel de cerneală [4]. Subliniem că uzul unei astfel de culori este de origine bizantină [5]. Folosirea cernelii galbene avea scopul de a evidenţia textul scris cu o astfel de culoare, exact ca şi cel al chinova-

rului, cum se va vedea mai jos.
Cerneala albastră se întrebuinţează pentru iniţiale şi punctuaţie în ER, iar pentru unele iniţiale, puncte şi chiar cuvinte întregi este prezentă în ms ÎNB.
Cerneala verde apare în ms lui Gavriil Uric de mai sus şi cea de culoare verde închis^ conţine o mare doză de aciditate, aşa că nu rareori distruge suportul.
în ceea ce priveşte documentele româno-slave, I. Bogdan, DŢR (p. XXI) remarcă că aceste texte mai sînt scrise şi cu cerneluri de culoare verde, foarte verzuie, albastră închis, aproape neagră, albăstruie, albăstruie bătînd în verde.
în afară de aceste cerneluri pentru: titluri, iniţiale, puncte, indicaţii din textele mss, subscrierea neautografă a mai tuturor documentelor domneşti din Ţara Românească [8] şi din Moldova — însă aici extrem de rar [7] —, precum şi pentru invocaţia simbolică [8], izvoarele paleografice româno-slave cunosc cerneala roşie — chinovar — ce sub numele de KHHdKdpk' apare în Catastiful braşovean din 25 august 1508—4 mai 1509 — citat mai sus (Tocilescu, p. 470, col. 1) iar în actele Ţării Româneşti din 6 iunie 1626 [9] şi 13 mai 1634 [10] cuvântul este prezent prin denumirile: khhc>kjp(k) şi KHHdKdpK, din grec. kinnavări.
Dar în ceea ce priveşte chinovarul, este de precizat că uneori se scriau cu roşu chiar cuvinte întregi din context, cum este de pildă în ÎNB sau primul colofon — cel cu numele scribului — din Liturghierul lui Anastasie' episcop de Rădăuţi, ms aflat în MMD (R.C. XI b. 1 cu cerneală, 4/4 3/3 în creion), scris în 1651, de Ivanco (f. 5 din caetul 11 sub text), în episcopia Rădăuţi, ca dar din partea episcopului respectiv pentru m-rea Moldoviţa, ori în hrisovul lui Dan al II-lea din 10 septembrie 1428 (ASBSI), în cel al lui Vlad Dracul din 25 iunie 1437 (ASBSI) —în acest din urmă act sînt în chinovar martorii şi data pe lîngă subscrierea neautografă despre care a fost vorba mai sus.
Este de remarcat că despre chinovarul românesc, Jacimirski scrie următoarele: „Nu cunoaştem fără chinovar nici un ms, cu el se desenau frontis

[4] Astfel cerneala galbenă formează un mijloc auxiliar pentru datatea actelor domneşti lipsite de dată, întrucît ea apare numai în textele cu un atare caracter scrise pe pergament în Moldova, în prima jumătate a secolului XVII.

[5] Despre cerneala de culoare galbenă în codexurile bizantine, cf. Arhimandrit Amfilohij (P. I. Ssrgievski), O vlijanij greceskoj pis’mennosti na slav*janshuju s IX v. po nacalo XVI v.*, p. 863. Pentru noi, cf. Damian P. Bogdan, O vizantinizmah v slavjano- rumynslxih tekstah, p. 58.

[6] Am scris a mai tuturor, întrucît grafia cu cerneală roşie a subscrierii neautografe nu apare curentă decît după Mihail I, fiul lui Mircea cel Bătrîn, căci din 17 acte de la Mircea cel Bătrîn, 14 au subscrierea neautografă în cerneală neagră. In aceeaşi cerneală neagră apare subscrierea respectivă într-

un act al lui Dan al II-lea cît şi într-o scrisoare de la Basarab cel Tînăr (cf. D. Bogdan, DSRI, p. 49, nota 3).

[7] în cerneală roşie este scris de exemplu pseudomonocondilul lui Ştefan al II-lea Tomşa din actele: 20 feb. 1613 şi 7noem. 1621 aflate în BCS, MSG, XI-9 şi XX—23. La fel semnează în chinovar de pildă Moise Movilă actul din 5 apr. 1631 (ASBP, 68).

[8] Cf. D. Bogdan, DSRI, p. 49, nota 3; idem, DSRII, p. 50, nota 3, p. 53 şi 134; idem, O vizantinizmah v slavjano-rumynshih tekstah, p. 58. ■ '

[9] După o fotocopie din colecţia autorului.

[10] Ibidem.

piciile şi iniţialele, se scriau titlurile, însemnările, notele, semnele punctuaţiei, indicaţiile privind ordinea lecturii, cifrele în diferiţi indici etc., cu un cuvînt tot ceea ce trebuia să sară în ochi ... Chinovarul mss româneşti este întotdeauna de calitate superioară, niciodată nu devine de ton galben sau murdar, în afară de aceasta, în cazuri excepţionale se scria si textul însusi" (Jacimirski, SRR, p. XXXII).

Uzul chinovarului este împrumutat din paleografia bizantină, unde cu cerneală roşie putea scrie numai împăratul, muritorul de rînd care îndrăznea să folosească chinovarul era pedepsit cu moartea.

La început chinovarul este o compoziţie ce are la bază mercurul şi culoarea —- aşa cum este înfăţişată în cele mai vechi texte paleografice romă- no-slave — este roşie — gălbuie, cu nuanţă de foc, dar din secolul XVII se utilizează şi chinovarul bazat pe oxidul de plumb — fapt prezent încă în SK (Scepkin, RP, p. 36).

De obicei cu cerneală roşie nu se scria concomitent cu cerneala obişnuită, ci pentru literele ce urmau a fi scrise cu chinovar se lăsa un spaţiu în alb ce uneori, din lipsa de atenţie a scribului, rămînea nescris, după cum de exemplu se observă pentru crucea şi litera <11 de la începutul cîtorva privilegii domneşti din Moldova sec. XVI. Chinovarul se întrebuinţa şi pentru unele corecturi, mai ales acelea care în documente se făceau din poruncă domnească: de exemplu se ştergeau cu chinovar proprietăţi ce nu mai aparţineau destinatarului actului — dar acest lucru l-am întîlnit mai mult în Ţara Românească. Tot în chinovar sînt uneori în mss scrise şi unele cifre ale numerotaţiei pe caiete.

Cernelurile care au servit la grafia textelor paleografice erau în general de o calitate superioară, ele apărînd de o prospeţime ce impresionează. Mss din Ţara Românească şi din Moldova întrec în calitate cerneala codexurilor transilvănene. De o deosebită claritate, soliditate şi strălucire se remarcă cerneala mss luxoase, scrise pe pergament sau hîrtie [n]. Sînt însă cerneluri ferogalice care din cauza acidităţii provocate

de acidul tanic sau sulfuric, prezente în cantitate variabilă, sau a marii acidităţi în cerneala verde închis, distrug, danteleazǎ hîrtia, cum s-a întîmplat cu unele mss transilvǎnene din sec. XVI şi XVII, aflate în BARS (360, 686, 196 şi 483) unde sînt dantelate nu puţine file. Tot aşa au fost dantelate multe file din Apostolul transilvănean de la sfîrşitul veacului XVI, aflat în BCSM (nr. 10.223, achiziţionat în 1962). La fel o cerneală de culoare neagră densă a dantelat în nu puţine locuri hîrtia unui tetraevangheliar moldovenesc de la jumătatea sec. XVI, aflat în BNV (1) cum arată Jacimirski (Opisanie p. 17), tot aşa este şi hîrtia notei din Liturghierul moldovenesc al veacului XVI, ce se găseşte în MMD, citat mai sus, ca şi hîrtia însemnării dintr-un octoih tot moldovenesc din acelaşi sec., ce l-am cercetat în iulie 1939 la MMS (cota 577/11).

Analiza chimico-tehnologică a cernelurilor [12] cît şi stabilizarea fluores- cenţelor cernelurilor şi a chinovarului la lampa lui Wood şi apoi clasificarea lor, socotim că poate fi un preţios auxiliar la datarea textelor paleografice lipsite de dată, — aceasta după cronologia fluorescenţelor tuturor cernelurilor şi chinovarelor.

[11] Cf. Jacimirski, SRR, p. XXXII.

[12] O atare analiză a cernelurilor nu s-a făcut pînă acum pentru nici una din paleografiile slave — arată S 6 e p k i n, RP, p. 36.

Nisipul. — Sugativa întrebuinţată de scribii izvoarelor paleografice româno-slave era nisipul mărunt ce se păstra într-un borcănaş ce avea un capac cu găuri, aceasta spre a îngădui presărarea nisipului în mod uniform. Peste iscăliturile domneşti însă se punea uneori nisip aurifer, cum se poate vedea de pildă în actul domnesc al Ţării Româneşti din 1 iunie 1629, sau în actele domneşti ale Moldovei din septembrie 1582 (MMS), 11 sepembrie 1583 [13] (MMS) şi 3 martie 1607. Alteori acelaşi nisip apare şi pe iscălitura marelui logofăt, cum este de exemplu în actul domnesc din Moldova dat la 2 septembrie 1610. Tot aşa, atunci cînd domnul ţării intervenea în text spre a completa un loc lăsat de scrib în alb, am găsit presărat peste textul respectiv nisip aurifer, aşa cum de pildă este în actul moldovenesc din 15 decembrie 1623[14].

Soluţia aur. — în afară de chinovar unele texte paleografice româno- slave întrebuinţează şi soluţia aur, grafemele scrise cu aur purtînd denumirea: eh 3A4T0MH fiHCMENH — cu litere de aur, cum apare de pildă în colofonul Tetraevangheliarului din 1553, dăruit m-rii Neamţ [15]. La fel, actul domnesc din 22 aprilie 1617, aparţinînd Ţării Româneşti[16], menţionează un act din aceeaşi ţară şi acelaşi veac, despre care se arată că este HcrwcaN^) chc 3rt4T(o) keahkh ;fpHC0B$A(h.) = scris marele hrisov, cu aur.

Sînt destule mss româno-slave care încă din sec. XV folosesc aurul pentru iniţiale, punctuaţie şi alte elemente pregnante din text. De pildă iniţialele, punctuaţia şi unele cuvinte din ÎNB sînt scrise cu aur, iar peste unele cuvinte scrise în chinovar s-a dat apoi cu aur. Aurul se foloseşte din plin în tetraevangheliarele scrise de Gavriil Uric în 1429 şi în 1436. Tetraevan- gheliarul lui Ştefan cel Mare din anul 1489, ce l-am cercetat în vara anului 1934 la m-rea Putna, are foarte frumoase frontispicii lucrate în aur şi în alte culori, iar titlurile, zacialele, iniţialele şi indicaţiile de lectură — cuvinte întregi — sînt scrise numai în aur. în aur, tras peste chinovar, sînt scrise titlurile Tetraevangheliarului din 1502, aflat în BNV, al cărui colofon este tot aşa în aur pînă la cuvîntul nuca. La fel Tetraevangheliarul din 1504—1507, aflat în MMP, are punctuaţia, indicaţiile de text şi prima pagină din evanghelia lui Matei, scrise în aur. Minunatul Liturghier moldovenesc, de la începutul sec. XVI din MNP, are in aur iniţialele, titlurile, indicaţiile din text, semnele diacritice şi ale punctuaţiei, rozetele mici de la sfîrşitul capitolelor ca şi prima pagină din liturghia lui Vasile cel Mare. Aurul se întrebuinţează din plin în Tetraevangheliarul mitropolitului Teoctist din 1512 (MAR, 6). Cu aceeaşi soluţie este lucrat chenarul colofonului Apostolului, scris la Voroneţ în 1554 (MMS, 424/11). Aurul este folosit din plin în Tetraevangheliarul lui Grigorie Fierîie din 1555 (MAR, 9). Soluţia aur este prezentă şi în Pomelnicul mare al m-rii Suceviţa, început în 1588. Apostolul din 1610, al mitropolitului Anastasie Crimea, aflat în BNV, impresionează — cum arată Jacimirski (Opisanie, p. 34, 40—42) — prin abundenţa aurului în titluri şi în indicaţii

[13] Act scris de Ieremia Băseanul, unde strălucesc bobitele de nisip aurifer pe iscălitura domnului, în cerneală neagră.

[14] Ultimele trei acte se află la ASB.

[15] Cf. Jacimirski, SRR, p. 636, descrierea pe p. 633 — 638.

[16] Cf. orig. la ASB (Mitropolia Bucureşti, LXIV, 3).

de text, unde uneori alternează cu chinovarul ce este acoperit cu un strat subţire de aur. Rama colofonului aceluiaşi ms de pe f. 30 lv este de asemenea în aur [17]. Legendele miniaturilor din Tetraevangheliarul cu acelaşi an al prelatului citat—ms ce l-am cercetat la 22 iulie 1934 în m-rea Dragomirna (cota 354/34) —, sînt la fel în aur. Acelaşi lucru se întîlneşte în Liturgliierul cu dată identică, al mitropolitului Crimea, din MMD (cota 347/864), unde miniatura lui loan Gură de Aur are deasupra capului înscrisă în aur legenda: f GM’kpENi'E A\HTpono/\HT(ii) {IiMCTdeîE KpHMKOKHMk (+ Smeritul mitropolit Anastasie Crimcovici). în acelaşi ms sînt cu aur un şir întreg de litere ca şi cuvintele: Pokoi,- Koworo—anul lui Dumnezeu—, din însemnarea anului 1666, aflată pe marginea de jos a filei 7 din caietele 1 şi 2. în chenar de aur este lucrat colofonul

(f. 5 din caietul 25) Psaltirii cu miniaturi a aceluiaşi mitropolit, cu data 1616, din MMD (354/32), inv. nou 6M /1934). Multe litere în aur are colofonul (f. 20—lOr, jos sub text) minunatului Litur- ghier al aceluiaşi prelat, sfîrşit de scris la 6 iunie 1616, aflat în MMD (354/ 33, inv. nou 3M/1934). Tot aşa Tetraevangheliarul lui Ştefan al II-lea Tomşa, scris şi terminat la 1 august 1616 [18] de pisarul Dumitru şi dat ctitoriei voievodului, m-rea Solea (MMS 423, II 57 b), are frontispiciile, titlurile, indicaţiile şi zacialele în aur ca şi II iniţial din colofon.

Monogramele episcopului Efrem de Rădăuţi sînt scrise de asemenea în aur, după cum se vede din unica filă a Octoihidui acestui cărturar, aflată în BARS (43) cît şi din Psaltirea aceluiaşi, scrisă în 1614, ce am cercetat-o în vara anului 1939 în incinta m-rii Moldoviţa. în aur este colofonul al doilea din Tetraevangheliarul lui Vasile Lupu scris în 1640, aflat în MAR, 20. Soluţia aur este prezentă in titlu, într-un frontispiciu, în iniţiale, în chenarul colofonului (f. 5v din caietul 11) şi în monograma Liturghierului episcopului Anastasie de Rădăuţi, citat mai sus. Două rînduri şi jumătate din acelaşi ms (f. 7r) sînt scrise de asemenea în aur. Cele două colofoane ale Liturghierului din 1643, aflat în BARS, nr. 170 (f. 127v şi 158v) sînt tot aşa în aur. La fel Molitvenicul din 1651 ce se găseşte în BL, are colofonul în aur[19]. Soluţia aur se foloseşte din plin şi în Tetraevangheliarul mănăstirii Secu din 1664. în ceea ce priveşte documentele, cel mai vechi act ce are iniţialele invocaţiei verbale şi subscrierea neuatografă scrise cu aur aparţine lui Radu cel Mare, fiind din 3 mai 1502, indictionul 5 [20]. La fel actul domnesc din Ţara Românească, emis la 1 aprilie 1551, are în aur: invocaţia simbolică[21], unele iniţiale din context şi subscrierea [22]. Unele hrisoave emise de loan Vodă cel Viteaz, scrise pe pergament, au iscăliturile acestuia în aur. Subscrierea neautografă în pseudomonocondil este la actele lui Ştefan al II-lea Tomşa din

[17] Este de remarcat că acest ms are nu mai puţin de trei colofoane: primul este pe 301 v. cu data 15 martie 1610, el se repetă pe f. 5— 11 — sub text —, iar al treilea, din 16 martie 1610 este pe f. 304 v.

[18] Insă data este greşită căci în august 1616 domnea în Moldova Radu Mihnea, venit din Ţara Românească.

[19] Colofonul (f. 154v) şi fila 18 din ms sînt reproduse în Gosudarstvetmyj Rumjan- cevskij Muzej, Putevoditel’, Moscova, 1923, fig. 48 şi 56.

[20] Orig. la ASBSI, cf. D. Bogdan, DSRI, p. 49, nota 5.

[21] Formulă diplomatică ce cuprinde invocarea unui simbol, ce în textele chirilice româneşti este o cruce ortodoxă.

[22] Orig. la ASBSI, cf. D. Bogdan, DSRII, p. 48, nota 1.

28 februarie şi 25 iunie 1623 (BARP, 66 şi 67) tot în aur. Cu soluţie aur semnează Yasile Lupu actele din 24 martie 1635 şi

5 aprilie 1639 (BARP, 201 şi MIB, 35237). Invocaţia simbolică, cum şi cuvinte întregi din aceeaşi formulă şi din intitulaţie, văleatul şi anul erei noastre, cuvîntul prescurtat mTnd ca şi iscălitura din actul lui Gheorghe Ştefan, dat la 20 ianuarie 1657 (ASBP, 211) sînt cu aur. La fel primele două rînduri şi jumătate din hrisovul lui Dumitraşco Cantacuzino, emis la 15 aprilie 1674 (ASB, m-rea Gala ta 1—14), sînt de asemenea cu aur.

Uzul de a scrie cu aur [23] este ca şi cernelurile galbenă şi roşie de origine bizantină.

Cu privire la aplicarea soluţiei aur se foloseau mai multe procedee. Astfel, de pildă, în ms nr. 10 din BARS, întîi s-a scris cu o cerneală cafenie, apoi s-a aplicat aurul; în codexul nr. 13 din BARS s-a folosit o cerneală galbenă, peste care s-a dat cu aur; în ms nr. 22 din BARS — întîi s-a udat cu apă şi apoi s-a scris cu aur şi tot în acelaşi codex s-a dat întîi cu chinovar şi apoi cu aur, exact cum s-a procedat cu unele cuvinte din ÎNB. Pentru acest din urmă sistem este de citat şi actul moldovenesc din 14 februarie 1623 [24] unde numele emitentului este scris întîi cu chinovar peste care apoi s-a scris cu aur.

BIBLIOGRAFIE

Bogdan Damian P., *Din paleografia slavo-română. Idem, Compendiu al paleografiei româno-slave.*

[23] Cf. de pildă, pentru uzanţa bizantină în grafie a aurului, Marco Modica, Pah: grafia latina, p. 78.

[24] Orig. în BARP, 261.

28 februarie şi 25 iunie 1623 (BARP, 66 şi 67) tot în aur. Cu soluţie aur semnează Vasile Lupu actele din 24 martie 1635 şi 5 aprilie 1639 (BARP, 201 şi MIB, 35237). Invocaţia simbolică, cum şi cuvinte întregi din aceeaşi formulă şi din intitulaţie, văleatul şi anul erei noastre, cuvîntul prescurtat ca şi iscălitura din actul lui Gheorghe Ştefan, dat la 20 ianuarie 1657 (ASBP, 211) sînt cu aur. La fel primele două rînduri şi jumătate din hrisovul lui Dumitraşco Cantacuzino, emis la 15 aprilie 1674 (ASB, m-rea Galata I—14), sînt de asemenea cu aur.

Uzul de a scrie cu aur [23] este ca şi cernelurile galbenă şi roşie de origine bizantină.

Cu privire la aplicarea soluţiei aur se foloseau mai multe procedee. Astfel, de pildă, în ms nr. 10 din BARS, întîi s-a scris cu o cerneală cafenie, apoi s-a aplicat aurul; în codexul nr. 13 din BARS s-a folosit o cerneală galbenă, peste care s-a dat cu aur; în ms nr. 22 din BARS — întîi s-a udat cu apă şi apoi s-a scris cu aur şi tot în acelaşi codex s-a dat întîi cu chinovar şi apoi cu aur, exact cum s-a procedat cu unele cuvinte din ÎNB. Pentru acest din urmă sistem este de citat şi actul moldovenesc din 14 februarie 162 3 [24] unde numele emitentului este scris întîi cu chinovar peste care

apoi s-a scris cu aur.

BIBLIOGRAFIE

Bogdan Damian P., *Din paleografia slavo-română. Idem, Compendiu al paleografiei româno-slave.*

[23] Cf. de pildă, pentru uzanţa bizantină în grafie a aurului, Marco Modica, Paleo grafia latina, p. 78.

[24] Orig. în BARP, 261.

ÎNCHEIERE

Feudalitatea românească a cunoscut fenomenul social al scrisului chirilic în următoarele stadii de evoluţie: capital — numai urme —, uncial (cu două tipuri), semiuncial, minuscul (vechi şi nou) şi cursiv (tip I — în două variante — şi tip II).

Multiplele variante grafice ce au o bună parte din literele unciale chirilice în cele mai vechi mss româno-slave: Savvina kniga (sec. X ■— a doua jumătate), Codex Suprasliensis (sec. X —a doua jumătate) şi partea chirilică a Evangheliarului din Reims (sec. XI) continuă şi se înmulţesc în unciala paleografică româno-slavă din sec. XIII —XV, pentru ca în tipurile scrisului chirilic ce urmează: semiuncial, minuscul şi cursiv, ele să copleşească, prin numărul lor, mai ales în ultimele două.

Dar în cursul dezvoltării scrisului paleografie româno-slav după cum în evoluţia unei orînduiri sociale apare noul, care dezvoltîndu-se pînă la urmă învinge vechiul şi creează o nouă societate, tot aşa se întîmplă şi cu grafia, căci în uncială pătrund unele elemente ale semiuncialei, chiar şi cîteva ale minusculei şi cursivei. Apoi caracterele semiunciale devenind predominante făuresc grafia semiuncială. în scrisul semiuncial apar elemente ale grafiei minuscule şi cursive, care devenind precumpănitoare creează pînă la urmă tipurile minuscul şi cursiv. Grafia cursivă a influenţat cea semiuncială nu numai prin prezenţa unor litere cursive ci şi prin folosirea, uneori, a sistemului de a lega grafemele între ele în rînd sau deasupra, ori a scrie unele cuvinte despărţite. însă ca şi în orice orînduire socială nu sînt rare cazurile şi de persistenţă a vechiului în grafia nouă, ca de pildă: urmele capitalei în uncială, ale acesteia din urmă în semiuncială, existenţa semiuncialei în minuscula veche, care însă pînă la urmă este copleşită de literele minuscule şi astfel se făureşte minuscula nouă. Tot aşa este de remarcat rezistenţa semiuncialei în cursiva lui Gavriil Uric, unde datorită semiuncialei apar foarte puţine litere legate. Deci, nu există un tip grafic curat, fapt ce se cere a fi neapărat accentuat din plin, întrucît pînă acum nu a fost subliniat de specialiştii în domeniul paleografiilor slave.

De asemenea imuabilitatea este străină evoluţiei scrisului ca şi orice alt fenomen dintr-o orînduire socială.

Paleografia româno-slavă a început şi s-a dezvoltat sub înrâurirea: paleografiilor greacă şi bizantină, a grafiei mss glagolitice şi chirilice slave

vechi, a paleografiilor sud-slave şi a spiritului românesc de creaţie din evul mediu.

Astfel, influenţa paleografiilor greacă şi bizantină se manifestă prin: unele elemente ale minusculei şi cursivei, Io în siglă, unele abrevieri prin contracţie şi suprascriere, cele trei tipuri ale ligaturii simple, sistemele abrevierii prin monogramă şi monocondil, uzul literelor suprascrise şi o formă ductică a crucii, prezentă la sfîrşitul unor mss şi a subscrierii neautografe din unele documente domneşti aparţinînd Ţării Româneşti.

Mss slave vechi: glagolitice şi chirilice, au dat modele scribilor români pentru unele abrevieri prin suprascriere şi ligatură ornată.

Spiritul creator al scribilor români a făurit următoarele: unciala manus- criptică de tip II—-aceasta după mss româno-slave din sec. X şi XI—; din aceleaşi texte sînt unele elemente ale semiuncialei şi un şir întreg de variante grafice ale uncialei de tip II; cristalizarea şi dezvoltarea puternică a semiuncialei în mănăstirile şi unele cancelarii din ţările române, fapte petrecute în veacurile XVI—XVIII; multiplele variante grafice ale minusculei; cea de a doua variantă a cursivei de tip I — opera lui Gavriil Uric — care s-a inspirat din grafia ms slav vechi Savvina kniga, scris în Dacia; cursiva de tip II, stilizată după grafia semiuncială paleografică româno-slavă; multe abrevieri prin contracţie, abrevierile prin suprascriere privind nume de: categorii sociale, demnităţi, judeţe, monede, toponime şi antroponime, monogramele din mss, monocondiliile lui Anastasie Crimea (Crimcovici) şi cele din acte de la Ştefan al II-lea Tomşa; tipurile II şi III ale literelor înscrise; dezvoltarea puternică a tipului II al literelor suprascrise, tipul III al aceloraşi grafeme şi versiunea românească a celui de al IV-lea alfabet criptic.

în sfîrşit o contribuţie românească la dezvoltarea paleografiilor slavo- chirilice o constituie faptul că majoritatea mss moldoveneşti în semiuncială au avut o caligrafie atît de pregnantă îneît aceasta a dus nu numai la imitarea scrisului respectiv în unele ţări slave ci şi la făurirea, din literele caligrafice ale codexurilor din Moldova, a matriţelor primei tipografii de la Moscova, din sec. XVI.

Cercetarea concomitentă a scrisului textelor paleografice româno-slave şi româno-chirilice, dovedeşte că din punct de vedere grafic a fiinţat o strînsă legătură organică, o puternică tradiţie a grafiei, între izvoarele respective scrise în ţările române.

Studierea, în acelaşi timp, a scrisului paleografie şi epigrafic româno- slav arată că unele elemente ale grafiei au

trecut din inscripţii în mss, fenomenul fiind si invers.